॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—७१

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—७१

दनादिसंस्कृतः स यूप इति विपरीतवचनव्यक्त्यालोचनया पश्चादवगम्यते तथा याज्यात्वमपि पश्चादवगमिष्यतइत्याशङ्क्याह * यो हीति * सामिधो ऽग्नआज्यस्य व्यान्त्वित्यादिष्वौत्पत्तिकमन्त्रसामर्थ्यालोचनवेलायां समिदादियागेषु विनियोगवेलायां च याज्याशब्दार्थलाभान्न यूपादितुल्यतेत्यर्थः। सूक्तवाकस्य मुख्ययाज्यात्वाभावे च याज्याकार्यकारित्वेन पश्चाद्याज्यात्वाभ्युपगमे ऽपि याज्याधर्मा न प्राप्नुवन्तीत्याह * ये ऽपि चेति * याज्याकार्यकारित्वाभ्युपगमे कार्यापत्त्या धर्मप्राप्तिरनिवार्येत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * सूक्तवाकस्यार्थाद्याज्याकार्यकारित्वसम्पत्तावपि शास्त्रेण याज्याकार्यकारितया विधिं विना धर्मप्राप्त्ययोगात्प्रकृतौ च कार्यस्याक्लृप्तत्वेन तत्कारितया विध्ययोगात्कार्यापत्त्यनुपपत्तेर्न धर्मप्राप्तिरित्युक्त प्रकृतावपि फलचमसस्य सोमकार्यापत्तिः कल्पना इहतु परिधौ पशुं नियुञ्जतीति यूपकार्ये पशुनियोजने श्रुत्योक्ते परिव्याख्याहवनीयपरिधानार्थकाष्ठविधिवत्सूक्तवाकेन यजेतेति काल्पनिकेन वाक्येन श्रुत्योक्ते याज्याकार्ये यागे खलेवाली यूप इति यूपशब्दलक्षिते यूपकार्ये खलेवाल्याख्यधान्यखले कृतमेढीविधिवद्वा सूक्तवाकएव याज्येति याज्याशब्दलक्षिते याज्याकार्ये सूक्तवाके विधानात्कार्यापत्तिर्नोच्यते प्रकृतौ च पदार्थविधिपूर्वकत्वात्कार्यकल्पनस्य पदार्थविधानात्प्राक्कार्यानवगतेर्यागस्य याज्याकार्यत्वानवगमाच्छ्रुत्या लक्षणया चोक्तं याज्याकालसूक्तवाकविधिर्न सम्भवतीति परिहारसूचनार्थम् *परिधीत्युक्तम्* अतो न सूक्तवाको याज्या नापि तस्य नापि तस्य याज्यात्वं लिङ्गेन दृढयितुमाह * तथा चेति * कथमेवकारस्योपचारद्योतकतेत्यपेक्षायामाह * अयाज्यापरं हीति * याज्यान्तरनिषेधायोगात्सूक्तवाक एव याज्यावत्प्रशस्त इत्येवकारात्सूक्तवाकस्यौपचारिकयाज्यात्वमवसीयतइत्याशयः। अत एवाहुतौ मुख्यत्वान्नैवकारः प्रयुज्यतइत्याह * मुख्यत्वादिति * कथमाहुतेर्मुख्यतेत्याशङ्क्याह * नदीति * प्रहरणाङ्गत्वेन सूक्तवाकोपदेशस्य याज्याशब्दोपपत्तिहेतोस्तथा चाङ्गत्वे सतीति वार्त्तिकनिर्दिष्टस्य प्रासङ्गिकचिन्तासमाप्त्या बुद्धिस्थीभूतस्य तच्छब्देन परामर्शात्तेन सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गत्वोपदेशनेव हेतुना प्रक्रियमाणस्य प्रस्तरस्य मान्त्रवर्णिकदेवतान्वयादाहुतित्वं पारमा-

---

(१) पूतीकानां च सोमकार्यापत्तिरिष्टेत्याशङ्क्य तत्र तमस्मै भक्षं प्रकल्पयेन्न सोममिति फलचमसविधौ सोमनिषेधानुवादादेकवाक्यतान्यथानुपपत्त्या यागीयसोमसंस्काररूपभक्षणविधिनाश्च यदि सोमं। नविन्देत पूतीकानभिषुणुयादितिन पूतीकविधौ सोमाभावे विधानेन इत्य० २ पु०।

र्थिकमित्यर्थः । प्रहरणस्य सूक्तवाकप्रकाश्यदेवतात्वयागाङ्गत्वे सत्यपि होमत्वाभावाद्धोमसाधनद्रव्यत्वनिमित्तं प्रस्तरस्याहुतित्वं नास्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रक्षेपाधिक्यविधानं जुहोतिचोदनां विना कथं कथं होमतेत्याशङ्क्याह * आचारादिति * जुहोतिचोदनाभावे ऽपि प्रक्षेपाधिके यागे ऽभियुक्तप्रसिद्धेर्होमतास्त्येवेत्याशयः चतस्रः पूर्णाः प्रागुदीच्यौ निनयेद्दतुभ्यः स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहा सप्तऋषिभ्यः स्वाहेतरजनेभ्यः स्वाहेत्यादिविहितस्योदकनिनयनादर्मान्त्रवर्णिकदेवतान्वयाद्यागस्य हारणाधिक्याद्धोमतादिशब्देनोक्ता । एवं च सत्ययागाङ्गत्वादपि सूक्तवाकस्य याज्यात्वं नास्तीत्याह * होमेति * सूक्तवाके तु विशेषतो याज्यात्वं नेष्यते निगदत्वेन याज्यात्वनिषेधादित्याह * निगदत्वादिति * निगदतैव तावत्कथं सूक्तवाकस्येत्याशङ्क्याह * नितरामिति * तथा

७७८।। याज्यात्वनिषेधः कथमित्याशङ्क्याह * निगदानां चेति * निषेधसरूपार्थवादो ऽयं लिङ्गत्वेनोपन्यस्त इत्यृग्विध्येकवाक्यत्वोक्त्या सूचितं तस्माद्विशेषतः सूक्तवाकस्य याज्यात्वं नेष्यते इति हि शब्दान्वयः निषिद्धं चेत्कथं तर्हि सूक्तवाकएव याज्येत्यत्रोक्तमित्याशङ्क्याह *निषिद्धमपीति* होमाङ्गत्वे सूक्तवाकस्य याज्यात्वप्रशंसानिरालम्बना स्यादित्याशङ्क्याह *तत्सम्बन्धात्त्विति * आहुतेःपारमार्थिकत्वोक्तिप्रसङ्गेनोक्तस्य होमाङ्गत्वानिषेधाद्याज्यात्वस्य समाख्या बुद्धिस्थत्वेनाहुतेस्तच्छब्देन परामर्शाद्याज्यावत्सूक्तवाकस्यापि होमकालप्रयोज्यत्वेनाहुत्याख्यहूयमानावस्थद्रव्यसम्बन्धलक्षणयाज्यागुणयोगाद्याज्यात्वेन स्तुतिर्युक्तेत्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽपि तर्हि स्तुतित्वेन याज्याव्यपदेशोपपत्तेर्न सिद्धान्तलिङ्गतेत्याशङ्क्याह * न चेति * पूर्वपक्षे ऽत्यन्तनिरालम्बनस्तुत्यापत्तेर्नोभयोः पक्षयोः स्तुतिर्युक्तेत्यर्थः ।

सदेवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १३ ॥

परार्थत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य सूक्तवाकस्य देवतासङ्कीर्त्तनार्थत्वादिति भाष्येण कृतार्थत्वोक्त्यर्थतया प्रहरणं च प्रत्यशक्तेरित्यनेन चासामर्थ्योक्त्यर्थत या व्याख्यातत्वाच्छङ्काद्वयपरिहारार्थत्वेन त्रव्याख्यार्थं यदुक्तमित्यनुभाषणभाष्यं देवतासङ्कीर्तनेन समाप्तत्यर्थत्वान्न प्रहरणाङ्गं सूक्तवाको देवतासङ्कीर्त्तनएव च शक्तो न प्रहरणइत्येवमुच्यते इति परिहारभाष्यं देवतावचनो ऽपि सत्सूक्तवाकः प्रहरणस्यापि यागत्वेन देवतासङ्कीर्तनाकाङ्क्षत्वात्प्रहरणान्वयं विना कृतार्थत्वानुपपत्तेः प्रहरणेन

न सम्बध्यते ऽपि तु सम्बध्यतएव देवतोक्तिशक्तो ऽपि च प्रहरणेन न शक्तो ऽपि तु शक्तएवत्येवं द्वेधा व्याख्यातुं कृतार्थत्वं तावदनुभाषणपूर्वं परिहरति*यत्त्विति * भेदशब्देनान्योन्यानपेक्षत्वोक्तोर्लिङ्गावगतं देवताकीर्त्तनार्थत्वमनपेक्ष्य यदि श्रुत्या सूक्तवाकस्य प्रहरणाङ्गता श्रुत्यवगतं च प्रहरणाङ्गत्वमनपेक्ष्य हीत्थं लिङ्गेन देवता बोध्येत ततः श्रुतिविरोधाभावाल्लिङ्गबाधापत्तेर्बाधिते च लिङ्गे सूक्तवाकस्याशक्तत्वेन श्रुत्या विनियोगायोगादुभयानुग्रहायेष्टदेवताकीर्त्तनमात्रेण कृतार्थत्वं सूक्तवाकस्याङ्गीकृत्य कालार्थः प्रहरणान्वयो ऽभ्युपगम्येत किं तु श्रुत्यनुग्रहार्थं लिङ्गेन प्रहरणाङ्गभूतदेवताकीर्त्तनद्वारा श्रुत्यवगतप्रहरणाङ्गत्वापेक्षणात्सूक्तवाकस्य च प्रहरणोक्तिसिद्ध्यै श्रुत्या लिङ्गावगतदेवताकीर्त्तनाङ्गत्वापेक्षणाच्छ्रुतिलिङ्गयोस्तुल्यार्थत्वेन विरोधो नास्तीति न विरोधपरिहारायेष्टदेवतोक्तिमात्रेण कृतार्थतामङ्गीकृत्यान्यत्र विनियोगानर्हत्वात्कालार्थता ऽभ्युपगन्तव्येत्यर्थः। असामर्थ्यं परिहरति * यत्त्वस्येति * उभयपरिहारोपपादनार्थत्वेन प्रहरणं हीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुमारभ्यते * इह हीति * देवताभिदधत्सूक्तवाकः कथं श्रुत्यर्थं प्रहरणाभिधानं कुर्यादित्याह * सर्वत्र चेति * प्रहरणदेवताभिधानात्प्रहरणमभिहितं भवतीत्याशयः। शेषिभूताक्रियान्वयित्वेन प्रसिद्धस्य मन्त्रं प्रति प्रकाशनार्हतया शेषरूपस्य मन्त्रणाभिधेयत्वात्सूक्तवाकाभिधेयानां देवतानां प्रहरणान्वयाप्रसिद्धेर्न तदभिधानद्वारा प्रहरणाङ्गत्वं सूक्तवाकस्य सेत्स्यतीत्याशङ्क्याह*तत्रापीति * यद्यपि प्रसिद्धक्रियान्वयस्य मन्त्राभिधेयत्वावगतिः प्रथमं भवति तथापि प्रसिद्धक्रियान्वयाभिधानसामर्थ्याभावान्मन्त्रस्य प्रसिद्धक्रियान्वयपदार्थाभिधायित्वाप्रतिपत्तौ श्रुताङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या मन्त्राभिधेयस्य क्रियान्वयकल्पनारूपो विपर्ययः पश्चाद्भवतीत्यर्थः। सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते रूपकद्वारा योजयति * तस्मादिति * सूक्तवाकप्रकाश्यानामग्न्यादीनां प्रहरणान्वये ऽपि तत्र देवतात्वानवधारणात्कथं प्रहरणस्य यागता भाष्यकृतोक्तेत्याशङ्क्याह * नचेति * एवमभिसम्बन्ध इत्याद्यग्न्यादिदेवताकश्चेत्यन्तं भाष्यं सङ्क्षेपतो व्याचक्षाणो नच प्रहरणं यागमात्रं रूपे ऽवतिष्ठतइति वार्त्तिकस्य भाष्यविरोधं परिहर्तुमाह * अतश्चेति * पुरोडाशादेः परोक्षत्वादनेन हविषेत्यपरोक्षतया निर्देशानुपपत्तेः हविःशब्देन प्रस्तरस्य हविष्ट्वसङ्कीर्तनादित्युक्ते प्रस्तरस्य तृणत्वेनानदनीयत्वाद्धविष्ट्वायोग्यतामाशङ्क्यानदनीयत्वे ऽपि कृष्णलादिवद्वचनाद्धविष्ट्वोपपत्तिसूचनार्थं द्रव्योक्तिः। मान्त्रवर्णिकद्रव्यदेवतान्वयाद्यागता भासमाना ७७९।६

भाष्यकृतोक्ता। परमार्थतस्तु प्रक्षेपाधिक्याद्धोमतैवावधार्यतइत्येतदेव सूत्रकृत्संमत्या द्रढयितुं हरणं तु जुहोतियोगसामान्यात् द्रव्याणां चार्थशेषत्वादिति चतुर्थाधिकरणसूत्रैकदेशः शाखाप्रहरणार्थकर्मत्वसिद्धयै होमत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति सहशब्दोक्तस्य प्रस्तरसहयोगस्य हेतुत्वाभिधानात्प्रस्तरप्रहरणस्य होमतोभयसिद्धावसीयतइति मत्वा पठितः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यमुपक्रमानुरोधाद्देवतार्थत्वे ऽपि हरतिसंयोगो घटत एवेत्युपसंहार्ये विपरीताभिधानादयुक्तमाशङ्क्य विरोधे ऽपि तावल्लैङ्गिकस्य देवतार्थत्वस्यैव बाधापत्तेस्तृतीयाश्रुतेः काललक्षणार्थत्वकल्पना न युक्ता इह तु विरोधाभावान्न किं चिद् बाध्यमित्येवमर्थत्वसूचनार्थतामाह * तस्मादिति * सूत्रं चानेन भाष्येण हरतिसंयोगे ऽपि सूक्तवाको देवतार्थ एव हरतेरपि देवतासंयोगादित्येवं योजितं भवतीत्याह * एवं चेति * कालार्थतापि न्यायावगता न बाध्येत्याह * कालार्थतापि चेति * अनुयाजयाज्यानन्तरं सूक्तवाकपाठात्सूक्तवाकेन प्रस्तरं कालः शक्यो लक्षयितुमित्याशयः । यदित्यादिभाष्यमाशास्ते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपि श्रुत्यवगतप्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वान्न्यायानुपपत्त्या ऽग्न्यादीनां प्रहरणान्वयावगमादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यदीति * नन्विति भाष्येण ऽनेन हविरित्यनेनापि प्रसिद्धहाविष्कस्य पुरोडाशादेरेवापरोक्षत्वोपचारान्निर्देशोपपत्तेस्तद्बलेनाग्न्यादेः प्रहरणान्वयकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्योभयविधलिङ्गसम्भवात्सन्देहे सति श्रुत्यालोचनया निर्णयो भविष्यतीति परिहारार्थमुभयथेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति *आशास्ते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपीदं हविरित्यपरोक्षे निर्देशाद्धविःशब्दस्य प्रस्तरविषयत्वावगतेरग्न्यादीनामन्तरितत्वोक्तिमात्रे पर्यवसानं न सम्भवतीत्यभिधानार्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * आग्नेयपुरोडाशस्य चतुर्द्धाकरणवशाद्धविरन्तराणां च संवाककालभक्षार्थशेषसद्भावे ऽपि सामस्त्यरूपतां शाब्दप्रत्यक्षतां प्रस्तरस्य जोष्यमाणत्वेनाजुषतेत्यतीते निर्देशानर्थक्यापत्तेः प्रस्तरनिर्देशो न युक्त इत्याशङ्कते * अजुषतेति * स्तुत्यर्थत्वान्न भूतनिर्देशो ऽनर्थक इति परिहरति * नेति * अतः प्रहरणाङ्गत्वे ऽपि सूक्तवाकस्य देवतार्थत्वाविघातात्प्रहरणाङ्गतोपपन्नेति सूत्रतात्पर्यमाह * अत इति ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् ॥ १४ ॥

पराथत्वादिति पूर्वपक्षहेतोः कृतार्थत्वोक्त्यर्थत्वे द्वयोः कृता-

र्थतां विनाङ्गाङ्गित्वनिरासायोगात्प्रस्तरस्यापि कृतार्थत्वोक्त्यवगतेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तितायाः पूर्वोक्तत्वादनुभाषणसूत्रमेतदसामर्थ्योक्त्यर्थत्वे तु सूक्तवाकमात्रस्य पारार्थ्योक्तेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तीतायाः प्रागनुक्तत्वात्परिचोदनासूत्रमित्याह * अनुभाषणमिति * प्रतिपत्तित्वोक्तेः सिद्धान्ताक्षेपोपयोगितामाह * कथमिति * ७८०।१

स्विष्टकृद्वदुभयसंस्कारः स्यादिति ॥ १५ ॥

सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * अत इति * भाष्यकृतैकसूत्रतया व्याख्यातत्वात्सूत्रभेदेन व्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य भाष्यकृत्प्रक्रियया सूत्रद्वयमेवैतदित्याह * अर्थेति * यथा स्विष्टकृद्यागः प्रतिपत्तिरूपः संस्कारोऽपि मन्त्रयागः प्रतिपत्तिश्चेत्युभयात्मक इत्याश्रयिष्वविशेषणभावार्थः प्रतीयेतेति चतुर्थाधिकरणे वक्ष्यते तथा प्रहरणमप्युभयात्मकमिति यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * यथैव चेति * अयमपि हरतिरित्यर्थः । देवतानामङ्गत्वसिद्धौ यागस्य प्रतिपत्तित्वेऽत्यविरोधमुत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तदित्युक्त्यर्थतां दृष्टान्तस्योक्त्या सूक्तवाकाङ्गत्वाविरोधीत्त्यर्थतामपि वक्तुम् * यथा चेत्युक्तम् * यागत्वाविरोधं तावदुपपादयति * न हीति * उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति चातुर्थसूत्रवक्ष्यमाणस्य लक्षणस्योत्पत्तौ स्रुगासादनसंयोगात्प्रस्तरस्य तादर्थ्यावगतेः प्रहरणाख्यार्थान्तरगमनाच्च प्रहरणे सद्भावनाप्रतिपत्तित्वम् * सम्भवतीत्युक्तम् * प्रतिपत्तेस्तर्हि दृष्टार्थत्वेन वैदिकाङ्गानपेक्षतया मन्त्रानन्वयात्तल्लभ्यद्रव्यदेवतानन्वयाद्यागत्वं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्यानुष्ठेयत्वावगमोत्तरकालं भावनायाः कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रति यदर्थकर्मत्वविचारात्सकलकारकवैशिष्ट्याच्च प्रागनुष्ठानानर्हत्वान्मन्त्रान्वयलभ्यद्रव्यदेवतान्वयेन हरतेर्यागत्वे सति प्रक्षेपाधिक्याद्धोमरूपतावधारणोत्तरकालामनुष्ठेयत्वावगमे सति कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रतिपत्तित्वावधारणादविरोधोऽभिहितः। न च पश्चात्तनेन प्रतिपत्तित्वेन पूर्वावगता होमरूपता बाध्यते विरोधाभावादित्याह * न चेति * उभयरूपश्चासौ संस्कारश्चेति कर्मधारयत्वेनोभयसंस्कारशब्दं व्याख्यातुमाह * तेनेति * यागमात्रेऽपि देवतान्वयोपपत्तेर्होमो यागत्वेनोक्तः। यथा स्विष्टकृद्द्रव्यसंस्कारोऽपि यागस्तथा प्रहरणमप्युभयोर्द्रव्यदेवतयोः संस्कारोऽपि यागत्वं न विरुणद्धीति षष्ठीसमासत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति * यथा स्विष्टकृत् द्रव्यदेवतयोरुभयोः संस्कारस्तथा प्रहरणमपीति सर्वथा

साम्येनान्यथा व्याचष्टे * अथ वा स्विष्टकृत्यपीति * केवलप्रतिपत्तित्वाभ्युपगमे ऽपि न मन्त्रस्याङ्गत्वं विरुध्यतइत्याह * न चेति * वैदिकयागस्य दृष्टमात्रे पर्यवसानाभावेनादृष्टार्थत्वात् दृष्टार्थया प्रतिपत्त्यानाकाङ्क्षा सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रतिपत्तेरपि नियमादृष्टार्थत्वाददृष्टाङ्गाकाङ्क्षास्तीत्याह * नियमेति *

सूक्तवाकन्यायः । सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगाधिकरणम् ॥ ६ ॥

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १६ ॥

प्रहरणाङ्गत्वे ऽपि सूक्तवाकस्येष्टदेवताभिधानार्थत्वाविघाताच्छ्रुतिविनियोज्यस्यापि मुख्यपदार्थविनियोगाद्वचनात्त्वयथार्थमित्यस्यापवादे पूर्वाधिकरणेन कृते पौर्णमास्यमावास्यादेवतावाचिनामिन्द्रादिपदानाममावास्यायां च पौर्णमासीदेवतावाचिनां प्राजापत्यादिपदानामसम्भवेनायथार्थत्वान्मुख्ये ऽर्थे विनियोगो न सम्भवतीत्याक्षिप्यासमवेतार्थानामप्रयोगादपवादसमर्थनायेदमधिकरण-
७८११ मित्यनन्तरसङ्गतिं च सूचयितुमाह * अधिकारमुपजीवयन्निति * तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं तदुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * इदं द्यावापृथिवीभद्रमभूदित्यादौ नमो देवेभ्य इत्यन्ते पदसमूहे सूक्तवाकशब्दस्याध्येतृप्रसिद्धे निष्कर्षे सूक्तवाकश्रुतिर्बाध्येतेत्याशयः ।

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १७ ॥

यथार्थं वचनमिति पूर्वसूत्रस्थस्य वचनशब्दस्य प्रयोक्तव्यशब्देन समासान्निष्कृष्यानुषङ्गोक्त्या सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं य इति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय हेत्वर्थं सूत्रावयवव्याख्यार्थशेषभूतमिति भाष्यं यजेर्यज्ञाङ्गप्रकाशनमेव प्रयोजनमिति मन्त्राधिकरणभाष्योक्तकर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वाशयतया भासमानं कृत्स्नप्रयोगे ऽपि गौण्या वृत्त्या समवेतार्थप्रकाशकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य यत्रेति चार्थवत्त्वात्स्यादिति स्तुतशस्त्राधिकरणसूत्रं संस्कारत्वादचोदिते न स्यादिति लिङ्गाधिकरणसूत्रे च मुख्यार्थविनियोगसम्भवे गौणे ऽथ मन्त्रविनियोगस्यान्याय्यत्वादपकर्षोक्तिमभिप्रेत्य कर्मशेषभूतार्थसंस्कारकत्वसम्भवे कर्मोपकारित्वान्मन्त्राः प्रयोक्तव्या नान्यथेत्येवं व्याख्यातुमाह * एवमादीनामिति * प्रकारवाचिनादिशब्देन स्मृतिहेतुसंस्कारोद्

बोधकत्वाख्या संस्कारकतोक्ता । लिङ्गादिविनियोज्यानामसमवेतार्थत्वादपकर्षे ऽपि सूक्तवाकस्य श्रुतिनियोज्यत्वेन स्वार्थकर्मान्वयककल्पत्वात्सर्वासां देवतानामुभयत्र प्रहरणान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदीति * आज्यभागादावविहितानामेव देवतानां प्रहरणाङ्गत्वे सर्वासामन्वयः कल्पेत आज्यभागादिदेवताप्रत्यभिज्ञानान्नापूर्वदेवता कल्पना युक्तेत्यर्थः । प्रहरणस्यापूर्वदेवतानन्वये ऽपि प्रहरणेन कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्याङ्गतया गृहीतत्वाच्च पदमात्रस्यापि त्यागो न युक्त इत्याशङ्क्याह * अतश्चेति * अतःपूर्वयागाङ्गदेवताप्रत्यभिज्ञानात्मकस्य सूक्तवाकशब्दस्य सुभाषितवचननिमित्तत्वात्प्रहरणस्यार्थाभिधानकर्मत्वेन सूक्तवाककृतपूर्वयागाङ्गभूतदेवताप्रकाशनोपजीवितया सूक्तवाकं प्रत्यप्रयोजकत्वावगतेः प्रधानप्रयुक्तदेवतापेक्षत्वेन प्रधानाधीनत्वात्प्रधानानां यथादेवतमेव सूक्तवाकप्रयोजकत्वान्न कृत्स्नसूक्तवाकग्रहणमित्याज्यभागादयो ऽनूयाजान्ता यागाः सूक्तवाकप्रयोज्यत्वाद्यागाङ्गभूतप्रस्तरप्रतिपत्त्यर्थप्रहरणं प्रति प्राधान्ये सति प्रधानत्वेनोक्ताः । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

वचनादिति चेत् ॥ १८ ॥

कृत्स्नोपदेशादिति पूर्वपक्षे हेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमथेति भाष्यं सूक्तवाकशब्दावयवव्युत्पत्त्या सुभाषितवाचिपदसमूहमात्रवाचित्वादिष्टत्वादिष्टदेवताप्रकाशनार्थपदसमूहमात्रे सूक्तवाकस्य कृत्स्नत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्येदं द्यावापृथिवी इत्यादौ देवेभ्य इत्यन्ते पौर्णमास्या देवताप्रकाशनार्थे पदसमूहसूक्तवाकशब्दप्रसिद्धेः । पौर्णमास्यां वामावास्यादेवतानाम् । अमावास्यायां च पौर्णमासीदेवतानामाभाषितत्वेनावयवार्थाभावाद्रूढिताशक्यत्वेन व्याचष्टे * सूक्तेति *

प्रकरणावभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १९ ॥

रूढित्वानभ्युपगमेन कृत्स्नवचनपरिहारार्थतया सूत्रव्याख्यार्थमुभे इति भाष्यं व्याख्यातुमाह* द्वौ हीति * यथैकादशिनीन् प्रायणीयोदनीययोरालभेरन्निति द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयाख्याद्योत्तमाहकालत्वेन श्रुतानामेकादशिनीनां पशूनां द्वन्द्वश्रुत्यैतरेतरेतरयुक्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः काललक्षकत्वावगमेनैकैकत्र समस्तालम्भायोगात्पञ्च प्रायणीये पञ्चोदयनीये अन्त्यो ऽप्यासन्नत्वादुदयनीय एवै-

त्यवयवशः प्रायणीयोदयनीयान्वयो दशमे वक्ष्यते यथा च लोके
चातुर्विद्येभ्यो धनं देयमिति चतुर्वेदविद्देयत्वेनोक्तस्य धनस्यै-
कवेदविदे चतुर्थश्चतुर्थो भाग इति अवयवशो ऽन्वयः प्रसिद्धः तथा
सूक्तवाकस्याप्यवयवशः पौर्णमास्यमावास्याकालेन प्रहरणप्रयोगा-
न्वयो भविष्यतीत्यर्थः। भाष्यकृत्पक्षे प्रकरणाद्यथादेवतं चावयवशः
प्रयोगात्सूक्तवाकश्रुतिदेवतालिंगदर्शपूर्णमासप्रकरणानामविरोध इ-
७८२।३ त्यर्थः । सूत्रदूषणार्थं नैतादिति भाष्यमवतारयति * तदिति *
विशेष्यस्यानेकाविशेषणवशीकारसामर्थ्यात्साधनानां विशेषणत्वे स-
ति सापेक्षाणामितिकर्त्तव्यतान्वयः स्यान्न तु तेषामितिकर्त्तव्यतान्व-
ये विशेषणता ऽस्तीत्याशयः।प्रश्नपूर्वमेतदुपपादयितुं कुत इत्यादिभा-
ष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * साधनानां फलान्वय-
सिद्ध्यर्थत्वादितिकर्त्तव्यतान्वयस्य फलान्वये सापेक्षत्वादितिकर्त्त-
व्यतान्वये सापक्षतैव युक्तेत्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थं फलं प्रतीति
भाष्यावयवं व्यचष्टे * प्रधानानि हीति * नेतिकर्त्तव्यतां प्रती-
त्यनुषङ्गः। इतिकर्त्तव्यताविधेयत्वोक्तेः साधनानामुद्देश्यत्वोक्तिप्रयो-
जनतामाह * इतिकर्त्तव्यतां प्रतीति * साधनेतिकर्त्तव्यतयोर्द्व-
योरपि प्रात्यात्मिकोत्पत्तिविधितः स्वरूपेण प्राप्तत्वादेकान्वयित्वेनेत-
रस्मिन्विधेये साधनान्वयित्वेनेतिकर्त्तव्यतैव विधेया नेतिकर्त्तव्यता-
न्वयित्वेन न साधनमिति कथं निर्धारणेत्याशङ्क्याह*अविधीयमाना-
या इति * इतिकर्त्तव्यताविधाने ऽपि कथं साधनानामुद्देश्यतेत्या-
शङ्क्याह * सा चेदिति * वाक्यभेदापत्तेर्द्वयोर्विधानायोगाद् द्वयो-
श्च विधेयत्वे समत्वादन्यो ऽन्यासम्बन्धापत्तेः साधनानामुद्देश्यताव-
सीयतइत्यर्थः।अतो दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्वन्द्वावगतस्य साहित्यस्या-
विवक्षितत्वाद्विद्युदादिब्राह्मणतर्पणान्तयेतिकर्त्तव्यतया ऽऽग्नेयमुपकु-
र्यादुपांशुयाजमुपकुर्यादित्येवमादिप्रत्येकमितिकर्त्तव्यतावाक्यसमाप्तेः
प्रत्येकं समस्तेतिकर्त्तव्यतान्वयावगमान्नावयवशो ऽन्वयो युक्त इत्याह-
* ततश्चेति * प्रत्येकमेव तर्ह्यनुष्ठानापत्तेः पौर्णमास्याममावा-
स्यायां चैकादशे वक्ष्यमाणाङ्गानुष्ठानं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तथै-
व चेति * समान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजयति * तदिति *
पञ्चम्यर्थे तदित्यव्ययं। सौत्रपक्षे ऽनिष्टापत्तिमाह * इतरथा चेति *
प्रयाजादीनामपि विभागमङ्गीकुर्वाणमपर्यायप्रयोगवचनावग-
तसाहित्यविरोधेन निरस्यति * न चेति * न्यायतः प्रतिप्रहर-
णप्रयोगे सकलसूक्तवाकप्रयोगे प्राप्ते ऽप्यसमवेतार्थवद्भागस्यासा-
मर्थ्यादुत्कर्षो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत इति * समुदायरू-

ढिसूक्तवाकश्रुतिबलीयस्त्वाल्लिङ्गगम्यविभागं बाधित्वा गुणेन चेदि-
तिभाष्यनुसारादिन्द्राग्न्यादिपदानां प्रजापत्यादौ प्रजापत्यादिपदानां च-
न्द्रादौ गौणता न दृष्टाय भविष्यतीति भाष्यानुसाराद्वा अदृष्टार्थम-
ध्यवस्याम इत्युक्ते मन्त्राधिकरणविरोधाददृष्टार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य
मन्त्रवर्णबलात्पौर्णमास्यामिन्द्रादेरमावास्यायां च प्राजापत्यादेर्देवता-
त्वेन शास्त्रादर्दृष्टत्वादनिष्टस्यापि प्रहरणे देवतात्वकल्पनमदृष्टार्थ-
त्वोक्त्योक्तमिति सूचनायासमवेतार्थस्य पदस्य यानि यत्रानर्थकानी-
त्यदृष्टार्थत्वोक्तिर्व्याख्येयभाष्यानिर्दिष्टा तच्छब्देन परामृष्टस्य विषय-
भूतदेवतान्तरमपूर्वं प्रहरणे ऽध्यवस्याम इत्युक्तम्। दर्शपूर्णमासना-
म्नः समुदायवाचित्वनिरासस्य सामानाधिकरण्येन यागनामत्वनि-
श्चय इति पौर्णमास्यधिकरणवार्त्तिके कृतस्य प्रत्येकामितिकर्तव्य-
तान्वयप्रतिपादकप्रकृतभाष्यसम्मतत्वसूचनार्थं समुदायस्य फलसा-
धनत्वं निरसितुं शङ्कते * कथं पुनरिति * निरस्यति * अत्रोच्यत
इति * श्लोकं व्याचष्टे * यागत्वं हीति * धातोः प्रत्येकसमवेत- ७८३।४
यागत्ववाचित्वे ऽपि नामानुरोधात्समुदायलक्षणार्थत्वं भवतीत्याश-
ङ्कते * नन्विति * धातुसामानाधिकरण्याधीनत्वान्नामत्वनिश्चयस्य
नाम्नो ऽपि प्रत्येकवृत्तितावसीयत इति परिहरति * नेति * पौर्ण-
मास्यधिकरणे चैतद्विस्तरेणोक्तमित्याह * तद्धीति * अतः सत्यपि
नाम्नि न समुदायः फलवानित्युपसंहरति *तेनेति*द्वन्द्वात्समुदायी-
कृतयोस्त्रिकयोरितरेतरयोगाख्यसमुदायविशिष्टयोः फलवत्त्वावगतेः
समुदायस्य फलवत्त्वमाशङ्क्येतरेतरन्यायेन*करणतेत्युक्तम्*एवमपि
साहित्याविशिष्टानामितिकर्तव्यतान्वयः स्यादित्याशङ्कते * नन्वि-
ति * परिहरति * नेति * इतिकर्तव्यतान्वये प्रधानसाहित्यस्यैव
क्वचिद्विवक्षा क्वचिद्वाविवक्षा न युक्तेत्याशङ्क्योद्देश्योपादेयगतत्वरू-
पलक्षणभेदाद्विवक्षाविवक्षयोर्व्यवस्था युक्तेत्याह * एकमपि हीति *
साङ्गाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति युगपत्साध्यसाधने-
तिकर्त्तव्यताविशिष्टभावनाविधावेकस्याग्नेयादेर्युगपत्फलेतिकर्त्तव्य-
तान्वये युगपदुद्देश्यत्वोपादेयत्वविरोधं शङ्कते * कथमिति * आ-
चार्यो मातुलश्चेति द्रव्यैकत्वे ऽपि दृश्यते अपेक्षाहेतुभेदेन व्यवहारः
पृथक्त्वयेति स्तुतशस्त्राधिकरणादाहृतवृद्धश्लोके विरुद्धानामप्यपेक्ष-
णीयभेदेनैकत्र युगपत्सम्भवस्योक्तत्वाद्वस्तुविरोधस्तावन्नास्तीति प-
रिहरति *अपेक्षेति* हेतूक्त्यालम्बनवाचिन्या ऽपेक्षणीयमुक्तम्। व-
स्तुविरोधाभावे ऽपि वैरूप्यमिति वाक्यभेदापत्तेरेकेन शब्देन युगप-
द्रूपद्वयोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * प्रयाजादिभिर्दर्शपूर्ण-

मासावुपकुर्यादिति प्रधानोद्देशेनेतिकर्त्तव्यतां विदधतो ऽनुमितस्य वाक्यस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुताद्वाक्यात्फलोद्देशेन प्रधानं विदधतो भेदे सद्भावान्नानिष्टापत्तिरिति परिहरति * को वेति * स्वरूपे नैष्फल्यापत्तेः फलसाधनीभूतप्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यताया विधेयत्वात्फलान्वये विवक्ष्यमाणं साहित्यमितिकर्तव्यतान्वये ऽपि यथासिद्धानामेव प्रधानानामनुवाद्यत्वादविवक्ष्यमाणमप्यापद्येतैवेत्याशङ्कते * ननु चेति * विध्यपरिगृहीतत्वात्प्रतीतमप्यनादृत्यमिति परिहरति * सत्यमिति * प्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यताख्यविशेषणविधायिनि प्रकरणाम्नानानुमिते वाक्ये प्रधानसाहित्याविवक्षयामप्यङ्गप्रधानवाक्यसमूहात्मके महावाक्ये साधनेतिकर्तव्यताविशिष्टभावनाविधायिनि फलं प्रति प्रधानसाहित्यस्य विवक्षितत्वादवैरूप्यादितिकर्तव्यतान्वये ऽपि विवक्षा भविष्यतीत्याशयेन कथमितरेतरयोगो विधितः शक्यो वारयितुमिति पृच्छति * क-
७८४।५ थमिति * विशेषणविध्युत्पाद्यत्वेन विशिष्टविध्यर्थस्य विशेषणविधिसम्भवानुरूपस्याभ्युपगमनीयत्वाद्विशेषणविधौ च प्रधानसाहित्यस्याशक्याविवक्षत्वा(त्प्रत्येकमिति कर्तव्यतान्वितैः प्रधानैः संहत्य फलं कुर्यादिति विशिष्टविध्यर्थावगते)[1] विशिष्टविधावपीतिकर्तव्यतान्वये प्रधानसाहित्यस्याशक्याविवक्षेत्याशयेनोत्तरमाह *इह हीति* ग्रहपदे च प्रतिपादकांशेन ग्रहोद्देशाद्विभक्त्यंशेन चैकत्वोपादानाद्वैरूप्यपरिहारः शक्यनापि धातुरूपेण तु शब्दप्रधानवाचिन्यंशभेदाभावाद्दर्शपूर्णमासपदे ऽपि समस्यमानपदद्वयातिरिक्तसमाख्यशब्दरूपाभावादेकेनैव प्रधानवाचिना शब्देन स्वरूपेण प्रधानोद्देशं समासरूप्येण साहित्योपादानाद्वैरूप्यपरिहारः शङ्कामपि नाधिरोहतीत्याह * न हीति* इति कर्तव्यतान्वये साहित्याविवक्षामुपसंहरति *तस्मादिति* साहित्याविवक्षायामेकस्यैव प्रधानस्येतिकर्तव्यतान्वयापत्तेरानन्तर्यविशेषावस्थासिद्धेः सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयो न स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं तत्रेतिभाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तदिति * प्रतिशब्देन सर्वेषामितिकर्तव्यतान्वयित्वं यत्सूचितं तद्दर्शयतीत्यर्थः । आनन्तर्यमचोदनेत्यनेन न्यायेनानन्तर्यस्याकारणतया बुद्धिनिवृत्तेः सन्निधित्वेनानुषङ्गाधिकरणे ऽभिहितत्वादविशेषोक्तिः यदि कस्य चित्प्रधानस्येतिकर्तव्यतान्तरं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थं साक्षात्कृत्योपदिष्टं स्यात्ततस्तद्व्यतिरिक्तानां प्रधानानामितिकर्तव्यतात्मकं प्रकरणं स्यान्न त्वेतदस्तीत्यभिधानार्थमितिकर्तव्यताया इति भाष्य-

१) अयं पा० २ पु० ना० ।

वान्यूनत्वादध्याहारेण व्याख्यातु * मेकस्यापि वेत्युक्तम * अस्येति भाष्यावयवव्याख्यानायास्य च भाष्यकथम्भावरूपस्य प्रकरणाख्यप्रकरणिनो ग्रहणासामर्थ्यस्या * विशेषादित्युक्तम * सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्तश्चेति * सूत्रदूषणभाष्यशेषस्य तादिहापीष्यते इत्यादिवार्त्तिकेन प्रागेव व्याख्यातत्वात्स्वमतेन वचनादिति चेदिति सूत्रानुभाषितपूर्वपक्षनिरासार्थमत्रेति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * एवं चेति * अदृष्टाय भविष्यन्तीति भाष्येण पूर्वदेवताकल्पकत्वस्यापि शङ्कितत्वाद् गौणत्वनिरासस्योपलक्षणार्थत्वसूचनायादृष्टार्थत्वं चेत्युक्त्वा देवतान्तरोक्त्या व्याख्यातं मुख्यत्वसम्भवे गौणत्वस्य पुरस्ताल्लिङ्गाधिकरणे प्रसिद्धकर्माङ्गभूतदेवताप्रकाशनसम्भवे च देवतान्तरकल्पकत्वस्य ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते इति नवमाधिकरणसूत्रे निरासादित्यर्थः। पुरस्ताच्छब्दो भाष्यस्थोक्तशब्दव्याख्यार्थत्वाद् गौणत्वनिरासमात्रविषयः। प्रश्नपूर्ववचनसूत्रानुभाषितकृत्स्नोपदेशसमाध्यर्थं कस्तर्हीत्यादिवाक्यानीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अत इति* वाक्यबहुत्वोपपादनार्थं येषामित्यादि वदतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *न हीति* न चेति भाष्यावयवव्याख्यार्थो ऽन्योन्यानपेक्षनानाप्रयोजनयुक्तत्वोक्तीर्भिन्नेत्यनेनोपपादिता। तस्मादित्यादिना पुरस्तादित्यादिना पुरस्तात्पदानामनुषङ्गोक्त्या वृत्त्या प्रयोगभेदे ऽभिहिते कथन्तर्हि साधारणानीत्यादिभाष्येण पुरस्तात्पदानां तन्त्रतोक्तेत्याशङ्क्य सर्वेषां सूक्तवाकानां मध्ये ये पौर्णमासीदेवताप्रकाशकत्वात्पौर्णमास्यङ्गप्रहरणप्रयोगभाजो ये चामावास्यादेवताप्रकाशकत्वादामावास्याङ्गप्रहरणप्रयोगभाजः सूक्तवाकास्तदवयवभूतानां कतिपयानां पदानां कर्मकाले तन्त्रेण पठनीयतावगनाकालीनसर्वसाधारणतन्त्रपाठबलेन सूचयितुं तन्त्रतोक्तिरिति तेनेत्यनेनोक्तम्। अतःसमुदायस्यार्थाप्रतिपादकत्वात्प्रातिपदिकोक्तं सूक्तवाकत्वं विभक्त्युक्तं च साक्षात्साधनत्वाख्यकरणत्वं नास्तीत्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं बहुषु सूक्तवाकेष्वेकवचनायोगशङ्कानिरासार्थं च सूक्तवाकेतिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय पदेनाप्यपगतेनेत्यनुभाषणसूत्रस्थभाष्योक्तशङ्कानिरासार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्यं व्याचष्टे * येन केन चित्त्विति * कृत्स्नस्य हीति भाष्योक्तशङ्कोपपत्तिनिरासार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्यं व्याचष्टे *यत्त्विति* भाष्यं लिङ्गादेवतापदोत्कर्षवद्वाक्यात्समभिव्याहृतानामपि पदानामुत्कर्षाल्लिङ्गोक्तिरुपलक्षणार्थेत्येवं व्याचष्टे * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *

भाष्योक्तमपि कृत्स्नोपदेशपरिहारं दूषयितुमारभते * इदमपीति* यथा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपत्पुत्रे जातइति जातेष्ट्युपक्रमाद्यस्मिन्जातएतामिष्टिंनिर्वपतीति च जातेष्ट्यैवोपसंहारादेकवाक्यत्वस्य वैश्वानरवाक्ये प्रत्यक्षत्वेन यदष्टाकपालो भवतीत्यादिवाक्यबहुत्वं न युक्तं तथेहाप्युपक्रमोपसंहारस्य तन्त्रपदयोगेनैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वाद्वाक्यबहुत्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधानं न युक्तमित्यर्थः । भिन्नकर्मस्थाभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्यो ऽन्यानपेक्षत्वाद्वाक्यबहुत्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधानं न युक्तमित्यर्थः । भिन्नकर्मस्थभिन्नदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्यो ऽन्यानपेक्षत्वाद्भिन्नप्रयो-
७८५।२ जनत्वाच्चैकवाक्यता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न हीति * यदनेन हविषेति प्रस्तरप्रकाशनस्य प्राधान्याभ्युपगमात्प्रस्तरान्वयित्वेनेष्टदेवताप्रकाशनस्यैकप्रयोजनत्वं यदनेन हविषेति च प्रधानभूतानां तन्त्रपदानां क्रीणातिवदावृत्त्ययोगादेकेन देवतापदेनान्वये देवतान्तरपदानां तन्त्रपदैर्विना साकाङ्क्षेत्यर्थः । सुभाषितोक्तिनिमित्तत्वात्सूक्तवाकशब्दस्येष्टानां च देवतानामाज्यादिहविष्कादिष्टत्वेन सुष्टुक्तत्वादिष्टदेवताप्रकाशनस्यैव प्राधान्यावगतेः प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तिनिमित्तो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * तस्मादिति * यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदित्यादिवदर्थतो वाक्यभेदे ऽपि तत्र पदात्मकशब्दान्वयादेकवाक्यत्वसिद्धिः परमार्थतस्तु प्रहरणाङ्गत्वोपदेशात्प्रह्रियमाणप्रस्तरप्रकाशनप्राधान्यापत्तेः या ते अग्ने ऽयाशया या ते अग्ने रजाशया या ते अग्ने हराशयेत्युपसन्मन्त्रशेषः तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिरग्नयेत्वामह्यं ददातु बृहस्पतये त्वा मह्यं वरुणो ददात्वित्येवमादि दक्षिणामन्त्रशेषः सो ऽमृतत्वमशीयेत्यादिरादिशब्दोक्तश्चेष एकपद्यूर्ज्जे द्विपदीत्यादिसप्तपदीक्रमणमन्त्रशेषो भवेत्यादिर्जुहूरस्युपभृदसि ध्रुवासीत्याज्यासाधनमन्त्रशेषश्च घृताचीत्यादिर्यथावृत्त्या प्रयुज्यते तथात्रापि पुरस्तात्पदानामावृत्त्या प्रयोगापत्तेर्याज्ञिकानां तत्र प्रयोगो विरुध्यतेत्याह * यदि चेति * एकवचनालोचनया चैकस्यैव सूक्तवाकस्य प्रयोगापत्तेः पौर्णमासीदेवतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्या इति भाष्ये बहुवचनं विरुध्येतेत्याह * प्रस्तरेति * वाक्यबहुत्वनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * अतो ऽन्यः परिहारो वाच्य इत्याह * अतश्चेति *तस्मादाह* स उच्यत इति* यथैकस्मिन् विधावनेकबिन्दुसमुदाये च संसर्गिद्रव्यरूपत्वेनानेकेषामपि किं बिन्दूनां संयोगे सत्येकीभावादेकवचनान्त एव तोयशब्दः प्रयुज्यते न घटव-

द्विबहुवचनान्तः विभागे च सति पृथग्भावाज्ञानापत्तेर्द्विबहुवचनान्तस्तथैकस्मिन् देवतापदे ऽभितस्तन्त्रपदोपेते तत्समुदाये चेष्टदेवताप्रकाशनानिमित्तत्वात् सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशनानामनेकेषा अर्थैकप्रयोगवर्त्तित्वरूपे संयोगे सत्येकीभावादेकवचनान्त एव प्रयुज्यते भिन्नप्रयोगवर्त्तित्वरूपे च विभागे सति पृथग्भावमात्रापत्तेः सूक्तवाकशब्दएव प्रयुज्यते न सूक्तवाकार्धशब्दः ततश्च विभागे ऽपि सूक्तवाकत्वं नापैतीत्याशयः। तथात्वमुपपादयति * सूक्तवाको हीति * अग्निरिदं हविरजुषतेत्यादीष्टदेवताप्रकाशनसामर्थ्यालोचनया प्रयोगवर्त्तिदेवतापदसाहितस्याभितस्तत्र पदोपेतस्येष्टदेवताप्रकाशकपदसमूहस्य सूक्तवाकत्वावधारणाद्यत्र यावत्यो देवता इष्टा सूक्ते तावद्देवतापदसमूहस्तस्य कृत्स्नसूक्तवाकत्वोपपत्तेरित्युक्ते ऽभिन्नकर्मसङ्गतिभिन्नदेवताप्रकाशनानां भेदात्कथं तत्कारिणां पदसमूहानामेकशक्यतेत्याशङ्क्य देवताप्रकाशनस्येष्टत्वप्रयुक्तत्वादिष्टत्वरूपप्रकाश्यैकत्वेन प्रकाशनैकत्वसूचनार्थं * प्रयोजनतश्चेत्युक्तम् * प्रत्युत देवतान्तरपदसाहित्ये देवतान्तराणामनुद्दिष्टत्वेनानुक्तत्वादजुषतेत्युद्दिष्टत्वरूपोक्तवचनस्यानृततया दुष्टत्वापत्तेर्दुरुक्तवाकः स्यादित्याह * प्रयोगेति * सामान्यतः समवतार्थपदप्रयोगमात्रेण सूक्तवाकसाकल्यसिद्धेर्देवतान्तरपदसाहित्ये त्वसूक्तवाकत्वापत्तिरित्युक्त्वा पौर्णमास्यमावास्ययोर्विभज्य प्रयोगे योजयति * तेनेति * निष्कर्षसिद्ध्यै युक्त्यपेक्षा- ७८६।१
पाठेनाभितः पदानां कर्मकाले ऽपि तन्त्रप्रयोज्यत्वावगतिस्तनूर्वर्षिष्ठेत्याद्यनुषङ्गपूरितस्य यात अग्ने इत्यादेर्मन्त्रस्यादिशब्दोक्तस्य चाशास्ते ऽयं यजमानो ऽसावसावित्यादेः सर्वनामनिर्देशद्वाराम्नातदेवदत्तादिनामपूरितत्वात्तस्य मन्त्रस्य यथायुक्तिसहितेन पाठेन कात्स्न्यावधारणेति दृष्टान्तार्थः। समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेणेष्टदेवताप्रकाशनादनन्तरितत्वोक्तिसिद्धावपि प्रहरणे यथाम्नातसूक्तवाकोपदेशाद्विभज्य प्रयोगेन कृत्स्नेन सूक्तवाकेन प्रहरणं कृतं स्यादित्याशङ्क्याह * अतश्चेति * सूक्तवाकशब्दस्य रूढित्वे सत्येकदेशप्रयोगे कात्स्न्यं बाध्येत यौगिकत्वासमवेतार्थपदसमूहमात्रे ऽवयवार्थोपपत्तेः। कात्स्न्याबाधाद्धियमानाः प्रयोगसमवेता देवता अनतिक्रम्य यावत्सूक्तवाकस्तावत्साध्यत्वात्प्रहरणस्य कृत्स्नेन साधितत्वोपपत्तिरित्यर्थः। कृत्स्ने तर्ह्यध्येतॄणां सूक्तवाकप्रसिद्धिर्न युज्येतेत्याशङ्क्याह * तेनेति * (स्वाध्यायकाले प्रयोगभेदानालोचनाद्दर्शपूर्णमाससमवेतदेवताप्रकाशननिमित्तं सर्वप्राकृत-

देवत्यस्य पदसमूहस्य सूक्तवाकत्वं कर्मकाले च प्रकृतिविकृतिभेदाद्वैविध्यमित्येवं त्रेधावस्थितः सूक्तवाको ज्ञातव्य इत्यर्थः। त्रैविध्ये सत्यपि कथं व्यवस्थेत्याशङ्क्याह * सूक्तवाक इति * यत्र स्वाध्यायकाले प्रकृतौ विकृतौ वा यादृश सूक्तवाको ऽस्माभिर्निरूपितस्तत्रैव स सूक्तवाको ऽन्यत्र त्वसमवेतार्थनिरूपणात्सूक्तवाकत्वं जहातीत्यर्थः। बहुत्वमपि सूक्तवाकस्य सम्भवति किमुत द्वित्वमित्येवं भाष्यङ्गमयितव्यमित्याह * भाष्ये ऽपि चेति * उभे पौर्णमास्यमावास्ये प्रति स्वाध्यायकाले प्रकरणाविभागमालोच्य यः कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो ऽध्येतृप्रसिद्धः सायथार्थे निष्कृष्य प्रयोगे ऽपि स्वदेवतापदसांहित्यमात्र एव। कृत्स्नसूक्तवाकशब्दो युक्तिसाहितेन पाठेन कल्पित इत्येवं सूत्रङ्गमयितव्यमित्याह * तथेति * भाष्योक्तसूत्रव्याख्यानिरासार्थैवकारः। सम्भवामात्राशयत्वेन बहुत्वोक्तिव्याख्याने ऽपि न चः तेषामित्यादिभाष्यविरोधः प्रयोगवर्त्तिदेवतावाचिपदसमूहस्याभितस्तन्त्रपदोपेतस्यैकसूक्तवाकत्वाभ्युपगमे दुःपरिहर इत्याशङ्क्य तेषामभितस्तन्त्रपदोपेतानां भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवताचिनां पदानामन्योन्यसमूहः कश्चिदेकप्रयोगसमवेतमर्थं न वदति तस्मान्न भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवतापदसमूहः कर्मकाले सूक्तवाकः प्रयोगसमवेतार्था ऽप्रकाशकत्वादेव च न करणमिति भिन्नप्रयोगस्थदेवतापदसमूहस्य कर्मकाले सूक्तवाकत्वनिरासार्थं भाष्यं न त्वेकप्रयोगस्थदेवतापदमूहस्य सूक्तवाकत्वनिरासार्थं सूक्तवाकेति भाष्यं च[1]) स्वाध्यायकाले सर्वप्राकृततद्देवत्ये पदसमूहे प्रकृतौ च पौर्णमास्याख्ये ऽमावास्याख्ये च यागत्रयसमुदाये ऽनिष्कृष्टप्रयोगस्थदेवतामध्ये पदसमूहे विकृतौ। सूर्यादिपदमध्ये पदसमूहे सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशकत्वसमानरूपस्य संसर्गिद्रव्यवत्संसृष्टपाठे सत्येकत्वादेकवचनोपपादनार्थमित्येवं विरोधपरिहारसूचनायोक्तेन गमनिकाप्रकारेण सर्वेषां भाष्याणामविरोध इत्याह * इतीति * सूत्रभाष्यवार्त्तिकयोर्वा सर्वशब्दः।

॥ काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यमात्राङ्गताधिकरणम् ॥ ७ ॥

लिङ्गक्रमसमाख्यानात् काम्ययुक्तं समाम्नानम् ॥ २० ॥

७८७। इहेत्याद्युदाहरणभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *येनेति* तद्देता इति

१) अयं पा० २ पु० ना०।

सन्देहभाष्यं विचारस्यानन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च सूचयन् व्याचष्टे * तानीति * प्रमाणान्तरगम्यक्रतुविशेषान्वयविशेषापेक्षं लिङ्गं विनियोजकं निरपेक्षं वेति विचारात्पादसङ्गतिः पूर्वपक्षवचनव्यक्तौ क्रत्वन्वयबोधकक्रमोल्लङ्घनोक्त्या सिद्धान्तवचनव्यक्तौ क्रमानुसारोक्त्या सूचिता श्रुतेर्लिङ्गापेक्षत्वे पूर्वाधिकरणे ऽनेनोक्ते प्रसङ्गाल्लिङ्गस्यापि जघन्यप्रमाणापेक्षत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिः। क्रमोक्त्या समाख्याप्युपलक्षिता प्रकारोक्त्या लिङ्गस्यान्यसम्बन्धापेक्षोक्ता। याज्याकाण्डमित्युपक्रमादेव सर्वत्रेत्युपसंहाराच्चोदाहरणबहुत्वादरप्रतीयमानस्य प्रयोजनमाह * उदाहरणेति * समाख्यानविशेषणस्य सामिधेनीसाप्तदश्यवत्केवलाग्निदेवत्यपार्थिकृतीयादिष्टिविषयत्वाल्लिङ्गविशेषणस्य विलिङ्गसौमारौद्रेष्टिविषयत्वात्क्रमविशेषणस्य समानलिङ्गानेकेष्टिविषयत्वादुदाहरणबहुतेत्यर्थः यावत्किञ्चित्प्रकरणानाम्नातयाज्यानुवाक्याकं काम्यं चैन्द्राग्न्यादिकर्म्म तत्र याज्यानुवाक्या यथालिङ्गं भवेयुरिति पूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * मन्त्रादीनां देवतादिस्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्तेः क्रत्वपूर्वसाधनांशान्वये नवमे वक्ष्यमाणे ऽप्यध्ययनविधिनैव दृष्टार्थत्वापरित्यागेन पुरुषार्थानुबन्धित्वावगमे ऽपि मन्त्रप्रकाश्यदेवतादेः क्रतुमात्राणामङ्गत्वात्क्रतुक्रत्वन्वयसिद्धेर्लिङ्गस्य प्रकणादिगम्यक्रतुविशिषान्वयानपेक्षत्वसूचनार्थं क्रममिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं लिङ्गादित्युक्तम्। अध्ययनविधिना सामान्यतः क्रत्वन्वयाविशेषाङ्गभूते देवतादौ मन्त्राणां लिङ्गविनियोज्यत्वावगतेर्लिङ्गस्य च सामर्थ्यात्मकत्वात्सामर्थ्यस्य चार्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादित्यत्र सन्दिग्धार्थनिर्णयमात्रे व्यापाराभिधानादवगतक्रतुविशेषान्वयानां च मन्त्राणां कया द्वारेषां क्रतुविशेषोपकारितेति द्वारविशेषे सन्देहानुदयात् लिङ्गेनाविनियोगापत्तेः प्रकरणादिगम्यक्रतुविशेषान्वयसापेक्षस्यैव लिङ्गस्य विनियोजकत्वावसायादासां याज्यानुवाक्यानामिष्टिविधायिब्राह्मणप्रकरणे ऽनाम्नानात्प्रकरणेन क्रतुविशेषान्वयानवगमे ऽपि क्रमसमाख्याभ्यां क्रतुविशेषान्वये ऽवगते द्वारविशेषं प्रति सन्देहोत्पत्तौ लिङ्गेन तदङ्गभूतदेवताप्रकाशनद्वारत्वनिर्णयादेतद्याज्यानुवाक्यासमाम्नानं काम्येष्टियुक्तमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं लिङ्गेत्यादिभाष्यसूचितामुपपत्तिमाह * नासतीति * लिङ्गक्रम इति भाष्ये क्रमोक्त्या समाख्याप्युपलक्षिता नन्वितिभाष्येण वक्ष्यमाणलिङ्गबलीयस्त्वविरोधापत्तेः क्रमाद्यपेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य लिङ्गानपेक्षितस्य क्रमादेर्लिं-

ङ्गादौर्बल्ये ऽपि लिङ्गापेक्षितस्य क्रमादेर्बलीयस्त्वाविरोध इत्येवं परिहारार्थं सत्यमिति भाष्यं व्याचक्षाणः । पूर्वार्धमुपपादयति * लिङ्गं हीति * देवतात्वाधिष्ठानान्न्यादिरूपवाची देवताशब्दः । सामान्यते ऽग्न्याद्यन्वये ऽनवगते तद्विशेषसन्देहाभावेनाग्न्यादिस्वरूपे ऽपि लिङ्गेनाविनियोगात्सम्भावनामात्रं लिङ्गोक्तम् । उत्तरार्द्धमुपपादयितुमारभते * यज्ञेति * आश्रावयेत्यादीनामेष वै सप्तदशःप्रजापतिर्यज्ञे यज्ञत्वापतइत्यादिवाक्याल्लुवनादिमन्त्राणां च प्रकरणात्क्रतुविशेषान्वये ऽवगते लिङ्गस्य विनियोजकत्वदर्शनाद्वाक्यप्रकरणोक्तिभिन्नदेशानामिति ततः श्रावयतीत्यादीनां क्रमानवगतक्रतुविशेषान्वयानां समाख्यापेक्षोक्त्या क्रमापेक्षा सूचिता। प्रश्नपूर्वं क्रमसमाख्यापेक्षोपपादनार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे*न चेति*याज्यानुवाक्यासमाख्यां विना ऽऽग्नेयानामृचां याज्यानुवाक्याकार्यांशे सामिधेनीकार्यांशे च विनियोग इत्यज्ञानात्समाख्यापेक्षणीया तावच्छब्दाच्च क्रमं विना कस्यैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्याद्वयस्य कस्यामैन्द्राग्न्यामिष्टौ विनियोग इत्यज्ञानात् क्रमो ऽप्यपेक्षणीय इत्यर्थः । किमर्थमाश्रयणीयेत्यपेक्षायामाह * तया हीति * द्वयमप्युपपादयति * इज्यत इति * एवं च सति यज्ञविशेषं प्रति सन्देहात्तन्निर्णयो भविष्यतीत्याह * ततश्चेति * याज्यासमाख्याया योगगतकार्यविशेषान्वयावगमे ऽपि काम्येष्टिविषयत्वं सूत्रोक्तं न सिध्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन याचेत्यादिभाष्यं व्याख्यातुं शङ्कते * नन्विति * व्याचष्टे * कथमिति * याज्याकाण्डमित्येतावन्मात्रसमाख्यानभ्युपगमे ऽपि क्रमात्काम्येष्टिविषयत्वं सेत्स्यतीति स्वयमन्यथा परिहरति * अपि चेति * विशिष्टक्रमकेष्टिविशेषांशे क्रमेण समाख्याबाधे ऽपि कार्यविशेषांशे ऽपेक्षणाद्याज्यात्वविरोधः सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * क्रममात्रात्समाख्याद्वा क्रत्वन्वयसिद्धेर्विशेषणद्वयानर्थक्यशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे*किमर्थमिति * पाथिकृतीयादिषु केवलाग्निदेवत्ये ऽष्टौ साप्तदश्याम्नानेन सामिधेनीकार्यस्या ऽप्याग्नेयर्ग्द्वयाकाङ्क्षस्य सद्भावात्सामिधेनीकार्ये ऽपि लिङ्गक्रमोपपत्तेः समाख्यानपेक्षणे प्रथमातिक्रमेकारणाभावात्सामिधेनीकार्यएव विनियोगापत्तेः समाख्याविशेषणार्थत्वोक्त्यर्थमस्तीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * व्रातपत्यादिविशेषणसूचनायाग्नेयादीनीत्यादिशब्दः तत्रैवेत्येवकारेण सामिधेनीकार्ये ऽपीति भाष्यस्थो ऽपि शब्दो मृदूक्त्यर्थत्वं नैवकारार्थे
७८८।२ व्याख्या तत्समाख्यामात्रात्तर्हि पाथिकृतीयादिषु याज्याकार्ये विनियोगसिद्धेर्लिङ्गक्रमविशेषणानर्थक्यामित्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे *

तेन तर्हीति * येन कारणेन समाख्यानादरे ऽनिष्टापत्तिस्तेन कारणेन समाख्यानादित्येतावन्मात्रमस्त्वित्यर्थः । समाख्यानादित्येनावत्युक्ते याज्यानुवाक्याकार्यातिरिक्तानां विलिङ्गानामपि चर्चां याज्यानुवाक्याकार्यएव विनियोगापत्तेस्तासां चानाकाङ्क्षितत्वादशक्तत्वाच्च याज्यानुवाक्याकार्ये विनियोगायोगाल्लिङ्गक्रमानादरात्तत्सामिधेनीकार्ये ऽपि विनियोगादानर्थक्यापत्तेर्लिङ्गक्रमात्समाख्यानाच्चेत्युक्ते तु पूर्वस्या इष्टेः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्याम्नानान्निष्पत्तेर्याज्यानुवाक्याकार्ये पाठेनातीते क्रमत्वादिलिङ्गत्वापूर्वोष्टयाज्यानुवाक्याकार्ये विनियोगायोगादुत्तरेष्टिसामिधेनीकार्ये समाख्यानावस्थितलिङ्गक्रमाभ्यां विनियोगः सेत्स्यतीति लिङ्गक्रमविशेषणार्थवत्त्वोक्त्यर्थं सर्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * आग्निवारुणस्य सोमारौद्रस्य वा कर्मणः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्यापूरितत्वाद्याज्यानुवाक्यानाकाङ्क्षत्वे ऽभिहिते लिङ्गविनियोज्यस्वानुरूपयाज्यानुवाक्याबाधेनैन्द्रीवद्दगन्तरविनियोगशङ्कानुदयार्थं क्रमातिरिक्तबलवत्प्रमाणाबाधः क्रमोक्त्या सूचितः । तल्लिङ्गमाग्नेयीत्वेनोक्ताविरोधविषये वा समाख्याया निवृत्तव्यापारतोक्ता। विषयप्रदर्शनार्थं यथेति भाष्यं व्याचष्टे * तामिति * मनोत्र्यृचामग्निरुक्थपुरोहित इत्याद्यानां पृथुयाजा इतिद्वयोश्च धाय्यासमाख्यात्वाज्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानर्हविर्निवाससामिधेनीष्विति च सामिधेनीषु प्रक्षेप्यानां धाय्यात्वस्मृतेः समाख्यायानुगृहीता भवन्तीत्युक्त्यर्थत्वेन ता इति भाष्यव्याख्यार्थम् * ता इत्युक्तम् * सोमारौद्रीष्टिसामिधेनीक्रमोक्त्यर्थत्वेत्यतीनानागतोक्ती व्याख्यातुम् * तत्रापि त्वित्युक्तम् * लिङ्गसमाख्यानादित्येतावन्मात्रे तर्ह्याग्नेयीनामृचां व्रातपतीयादियाज्यानुवाक्याकार्ये मनोत्रर्चां पृथुयाजवत्योश्च सोमारौद्रीष्टिसामिधेनीकार्ये विनियोगसिद्धेः क्रमविशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याह * यदि चेति * क्रमेण तर्हि समाख्याबाधाद् व्रातपतीयादौ सामिधेनीकार्ये विनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्रमाविनियोगविषये समाख्याबाधो ऽपि याज्याकार्यविषये विरोधाभावादबाध इत्येवं परिहारसूचयना * येतीत्युक्तम् * विशेषणद्वयार्थवत्त्वोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ७८९।४

॥ आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां विनियोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अधिकारे च मन्त्रविधिरतदाख्येषु शि-

ष्टत्वात् ॥ २१ ॥

लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धसापेक्षस्य विनियोजकत्वे ऽभिहिते प्रसङ्गाल्लिङ्गवत्याः श्रुतेरपि सामान्यसम्बन्धापेक्षया विनियोजकत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा प्राकृतानां विशेषरूपेणाम्नातानामपि विशेषरूपेण विध्यभावे विनियोगाकाङ्क्षत्वात्तासामेवाग्नेय्यादिशब्देन ग्रहणापत्तेराग्निर्देवता ऽस्या इति वसन्निहतवाचिसर्वनामार्थवृत्तिनाग्नेयीशब्देन प्रकृतानामेव ग्रहणावगतेः पूर्वपक्षायोगात्सन्देहायोगमाशङ्क्य विशेषरूपाम्नानाद्विशेषरूपेण विहितानामेव प्रकृतोक्त्या विवक्षितत्वादग्निदेवतात्वोपलक्षितस्य वान्यत्र पदार्थस्यात्रोपस्थानाङ्गत्वे विधेरुपलक्षणान्तरानपेक्षत्वेन सन्निहितत्वस्योपलक्षणत्वेनानन्वयादविवक्षितत्वावगतेराग्नेयीमात्रग्रहणावगमात्पूर्वपक्षसम्भवेन सन्देहोपपत्तिसूचनार्थं विषयं शोधयन्ति * ज्योतिष्टोम इति * सन्निहितत्वाविवक्षया सामान्योक्त्या सूचिता परमतेन दाशतयीभ्य एव दाशतयीभ्यो ऽपीति वा ऽध्याहृतशब्दद्वयपूर्वं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यावृत्त्या त्रिविधसन्देहोक्त्यर्थत्वेन तत्रेतिसन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सन्देहभाष्यात्पक्षद्वयप्रतीतेस्त्रैविध्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य तस्माद्वा दशतयालिङ्गवन्तो मन्त्रा ग्रहीतव्या इत्यनेन भाष्येणाप्रकृतमात्रपक्षमुक्त्वा नत्वित्यनेन सिद्धान्ते शङ्किते नेत्युच्यतइत्यनेनाविशेषपक्षोपक्रमाल्लिङ्गेन प्रत्ययो भवति दाशतयेनापि कर्त्तव्यमित्यादिना विशेषपक्षस्यैव स्पष्टीकरणात्पक्षत्रयप्रतिभानमाह * अन्यथादिति * अप्रकृतमात्रपक्षं दूषयितुमुपक्रमते * न त्विति * प्रमाणाभावमेवोपपादयितुं क्लृप्तसामान्यसम्बन्धात्प्रकृतग्रहणसम्भवे कल्पनागौरवापादककल्प्यसम्बन्धादप्रकृतग्रहणायोगादविशेषपक्षो ऽपि तावदतिक्लेशसाध्यो प्रकृतमात्रनिर्धारणं तु न कथं चित्सम्भवतीत्याह * महता हीति * निर्धारणाख्यनिश्चयायोगमुपपादयितुमाह * येन हीति * आग्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्योक्तस्याग्नेयीशब्दाविशेषात्मकस्य प्रमाणस्य प्रकृतासाधारण्ये ऽप्यन्यत्र विनियुक्तत्वात्प्रकृतानामग्रहणमित्याशङ्क्याह * न चेति * पुरोडाशाश्रयणे विनियुक्तस्य कपालस्य तुषोपवापे विनियोगवद्विनियुक्तविनियोगो ऽप्यविरुद्ध इत्याशयः । कथं तर्हि भाष्ये पक्षत्रयोक्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * आदौ सन्देहकाले दाशतयीभ्य इत्यनेनाप्रकृतवाचिना शब्देना ऽपिशब्दरहितेनाविशेषपक्षपरिग्रहादप्रकृतमात्रभ्रान्तिरिति वदता ऽपिशब्द एवाध्याहार्यो नैवशब्द

इति सूचितं सन्देहभाष्यादप्रकृतमात्रपक्षाप्रकाशने ऽपि शिष्टत्वादि-ति हेत्वर्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं यश्चायमित्यादिभाष्यात्तत्प्रकाशनं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यत्त्विति * सौत्रप्रतिज्ञासूचितस्याग्नेयीशब्दविशेषस्य हेतोराग्नेयीत्वेमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्याविशेषपक्षसाधनत्वादधिकारे प्रकरणे यां लिङ्गमालोच्य मन्त्रविधिः सो तदाख्येषु प्रकृतेषु मन्त्रेषु चेतिलिङ्गक्रमसमाख्यानादिति पञ्चमी लिङ्गशब्दमात्रात्परा ल्यब्लोपे कल्पयित्वा प्रतिज्ञानार्थावगतेः सिद्धान्तनिरासार्थत्वेन सौत्रहेतूपपत्तेस्तद्व्याख्यार्थेनापि भाष्येण नाप्रकृतमात्रपक्षः प्रकाशयतइत्याशयः । कथमाग्नेयीत्येवमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्य प्रामाण्यस्याविशेषपक्षसाधकतावसीयतइत्यनेनोक्तं प्रौढिप्रदर्शनायाप्रकृतमात्रपक्षमपि समर्थयितुमारभते * यदि त्विति * न्यायाकौशलसूचनायोपहासार्थं * श्रोत्रियस्योपपत्तिरित्युक्तम् * कीदृशीत्यपेक्षायामाह * प्रकृतस्येति * यस्यौदनादेः पक्वस्य यामः प्रहरो यतो गतः तस्य गतरसत्वात्तत्सामान्येनान्यदपि गतवीर्यं यातयाममुच्यते ।

कुशा दर्व्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्या पुनः पुनरिति ॥

स्मृतेः । यातयामत्वस्यानाशङ्क्यत्वादपरितोषेणोपपत्त्यन्तरमाह * अथेति * आग्नेयीषु सामगाः स्तुवतइत्यादौ स्तौत्रादिसाधनत्वेनाप्याग्नेय्यादिशब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्क्याह * यदि त्विति * विध्यन्तरैर्विशेषविधानात्सामान्यसाधनत्वेनाप्याग्नेय्यादि शब्दमात्रेण विधानात् तुल्यतामाशङ्क्याह * यदि त्विति * विध्यन्तर्विशेषस्तु बाधः सेत्स्यतीत्याशयः । इममेव पक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * तृतीयपक्षसमर्थनेन तस्माद्दाशतयीलिङ्गवतो मन्त्रा ग्रहीतव्या इत्यन्तं भाष्यमप्रकृतमात्रपक्षविषयत्वेन व्याख्याय,स्वमतेनादित आरभ्याविशेषपक्षविषयत्वेन व्याख्यातुं सौत्राविशेषग्रहणप्रतिज्ञासूचितहेतूक्त्यर्थमाग्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * विशेषोक्त्या दाशतय्यो ऽपीत्यपिशब्दध्याहारः सूचितः । प्रकृतानामपि दशतयाख्यदशमण्डलसंज्ञकावयवषट्कं च मन्त्रसंहितामन्तुत्वरूपेण ग्रहणं वक्तुं दाशतयीशब्देनैवाविशेषोक्तिः।कल्पनालाघवात्प्रकृतानामेवर्चां ग्राह्यतेति सिद्धान्तमाशङ्क्य प्रकृतानां स्तोत्रादिद्वाराविशेषान्वयलक्षणसामान्यसम्बन्धानवगमात्सिद्धान्ते ऽपि सामान्यसम्बन्धस्य कल्प्यत्वेन कल्पनालाघवायोगाद्यथाग्नेय्यास्तोत्रादि करोतीत्याख्यातप्रत्ययाविहितत्वरूपस्य शिष्टत्वस्योपलक्षणत्वे

सति प्रकृतनियमः स्यान्नान्यथाशिष्टत्वस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधि-
प्रत्ययस्योपलक्षणमात्रे क्षीणशक्तित्वेन विध्यभावान्न काचित् ग्राह्य-
त्वादिमाद्यनिरासार्थतया शिष्टत्वादितिसूत्रावयवव्याख्यानायापाद्यो-
७९०।५ त्त्या पातनिकार्थं यश्चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * नचेति * कथम्भा-
वात्मकप्रकरणस्य विनियोजकत्वाख्येन ग्राहकत्वेन प्रकरणाङ्गबोध-
मात्रे व्यापारान्नान्यव्यावर्त्तकत्वाख्यं विशेषकत्वं भवतीत्याशयः ।
कथम्भावलक्षणस्य प्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वायोगे ऽपि यौगिकशब्दा-
नां स्वावयवार्थान्वयार्हवस्तुवाचित्वात्संहितावलम्बित्वाय सन्निहिता-
र्थविषयत्वावगतेर्विशेषतो ऽग्निर्देवता ऽस्या इति सन्निहितवाचिसर्व-
नामार्थवृत्तित्वादाग्नेयीशब्दस्य सन्निहितार्थविषयत्वावगतेरग्निदेव-
त्यत्ववदृक्त्ववच्च सन्निहितत्वस्याप्यन्यपदार्थे ऽपि लक्षणत्वावगमा-
च्छ्रुत्यनुगृहीतसन्निधिलक्षणप्रकरणस्य व्यावर्त्तकत्वं भविष्यती-
त्याशङ्क्याह * सन्निधीति * उपलक्षणत्रयप्रतीतावप्यविशिष्टं
हि लक्षणमित्यनेन न्यायेनोपलक्षणानां विशेषणविशेष्यत्वायोगादे-
केन चोपलक्षितप्रत्ययोक्तस्त्रीत्वान्यथानुपपत्त्या गम्यस्य वा शुद्धस्य
श्रुतशब्दगम्यत्वेनागृह्यमाणे गृह्यमाणविशेषत्वावगत्या समुच्चये
ऽपि निहितत्वस्य श्रुत्यनुग्रहाभावो लौकिकोक्त्या सूचितः । प्रकृत-
त्वाग्नेयीत्वसद्भावात् श्रुत्यविरोधमाशङ्क्य यौगिकशब्दानां व्यक्ति-
वाचित्वात् प्रकृतव्यक्तिमात्रग्रहणं श्रुतिसङ्कोचापत्तिर्यौगिकोक्त्या सू-
चिता । भाष्यस्याप्रकृतमात्रपाक्षोपपादतार्थत्वशङ्कानिरासायाविशे-
षपक्षोपपादनफलसिद्धान्तनिरासार्थतां सूचयितुमाह * तस्मादि-
ति * उपदिष्टेतिभाष्यमविशेषपक्षे ऽनुपपन्नमाशङ्क्य सावधारण-
त्वेन व्याचष्टे * उपादिष्टेति * एवं जातीयकस्येति भाष्यावयवं
व्याचष्टे * एवमिति * कथं जातीयकस्येति प्रश्नभाष्याशयमाह *
कथमिति * विशेषणरहितस्यापि यथाग्नेय्या स्तोत्रादि करोती-
त्याख्यातप्रत्ययविहितरूपेणोपदिष्टत्वेनोपलक्षणाप्रकृतग्रहणं भवि-
ष्यतीत्येवमाशयत्वं कथञ्जातीयकस्येति सिद्धान्तिप्रश्नस्य मत्वा
तन्निरासार्थं यः कस्मिंश्चिदित्यादिग्रहीतव्य इत्यन्तं भाष्यं उपदिष्ट-
त्वोपलक्षणरूपायाः प्रकृतग्रहणोपपत्तेः सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वादयु-
क्तमाशङ्क्य परमार्थः । सिद्धान्त्यनभिमतामेवोपादिष्टत्वोपलक्षण-
रूपां प्रकृतग्रहणोपपत्तिं स्वोत्प्रेक्षामात्रेण सिद्धान्त्यभिप्रेतां परिक-
ल्प्य पूर्वपक्षी यः कस्मिंश्चिदित्यादिग्रहीतव्या इत्यन्तमाहेत्येवं ता-
त्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * परः पुनरिति * लिङ्गशब्दव्याख्यायास्तल्लिङ्ग-
मित्येतद्विषयत्वं यः कस्मिंश्चिदित्यवयवस्य चोपादिष्टत्वरूपोपलक्षण-

निरासावतारमात्रार्थत्वं सूचयितुं मध्यप्रतीकेनावतारितम्। अत्र भाष्ये यदीति भाष्यावयवगतेन याग्रयाख्यातप्रत्ययसामर्थ्यस्य विषयभूताख्यातप्रत्ययविहिता वेत्येवमाख्यातप्रत्ययसामर्थ्यं तस्योपदेशकस्याख्यातस्य मन्त्रविषयं लिङ्गमिति षष्ठीसमासाश्रयणेन तदुपदिष्टत्वं लिङ्गमित्यसमासाश्रयणेन वा तत्तस्य विधीयमानस्य मन्त्रस्योपलक्षणं विवक्षितमित्युक्तं कथमेतद् गम्यत इत्यपेक्षायामुपलणोपक्षीणशक्तौ लिङ्गेनोपदिष्टो भवतीति विध्यभावोपन्यासाद्देवतालिङ्गस्य चोपलक्षणत्वे * तदयोगादित्युक्तम् * एतदेव भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्यः कस्मिंश्चिदिति भाष्यावयवं तावदध्याहारेण व्याचष्टे * नासाविति * उपदिष्टत्वस्यैव स्फुटस्य विशेषणस्य सम्भवात् कथं नान्यत्रोपदेशमर्हतीत्याशयेन कथमिति पृष्ट्वोपदिष्टत्वस्योपलक्षणत्वरूपविशेषणत्वरूपविशेषणत्वनिरासार्थं यदीति भाष्यमापाद्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिहेति * यथालम्भनिर्वापौ विधीयेते न प्राकृतौ तौ हि विहितौ यदि न विधीयेते ततः प्राकृतौ लक्ष्येते यावालम्भनिर्वापौ कर्त्तव्यावित्यालम्भनिर्वापाधिकरणभाष्योक्तेन न्यायेन कर्त्तव्यतावाचिना प्रत्ययेनोपलक्षणीभूत्वा व्यावृत्त्याख्यविशेषणं कर्तव्यमित्युक्ते तस्य विशेषणत्वोपपादनार्थम् * तद्धीत्युक्तम् * येनेति भाष्यावयवादयमेव लिङ्गशब्दार्थो ऽवसीयत इत्याह * तथा चेति * तत इति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तत इति * अथेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * अथेति * ७९।१।१
तेनेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तेनेति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सिद्धान्त्यभिमतप्रकृतग्रहणोपपत्त्युक्त्यर्थं न त्विति भाष्यं प्रकरणस्याविशेषकत्वादयुक्तमाशङ्क्य साक्षात्प्रकरणस्याव्यावर्त्तकत्वे ऽपि विधेर्लाघवादेकत्वेन गौरवापादकप्रकृतग्रहणव्यावर्तकत्वाशयतया व्याचष्टे * न त्विति * प्रकृतानामपि सद्वारस्यैव क्रत्वन्वयस्यावगतेर्द्वारान्तरान्वयार्हनिर्द्वारक्रत्वन्वयरूपसामान्यसम्बन्धानवगमात्प्रकरणस्य विधिलाघवापादकत्वानुपपत्तेर्विनियोजकत्ववाच्यमित्यापाद्य बलवद्विरोधेन नियामकत्वनिरासार्थं नेतीति भाष्यं श्रुतिनियोज्ये मन्त्रे लिङ्गविरोधोपन्यासादयुक्तमाशङ्क्य देवताख्यचिन्हरूपलिङ्गयुक्तश्रुतिलक्षणार्थत्वेन लिङ्गशब्दं व्याचष्टे * लिङ्गं हीति * प्रसङ्गात्सर्वे ऽप्युपरितनाः शुद्धा लिङ्गशब्दाः श्रुतिलक्षणार्था इत्याह * उपरिष्टादिति * अविरोधशङ्कार्थमाहेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * आहेति * गौरश्व इति वा श्रुत्या यद्गोत्वाद्यवधारितं " विशेषे यदि तन्न स्यात्ततः

स्याच्छ्रुतिबाधनमि"ति तद्भूताधिकरणवार्तिकोक्तन्यायेनाविरोध इत्यर्थः । व्यक्तिवाचित्वेनाग्नेय्यादिशब्दानां जातिवाचिगवादिशब्दवैषम्याद्विरोधसमर्थनार्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * नैतदिति * जातिवाचित्वाभावे ऽपि वैयाकरणमतेन सम्बन्धवाचित्वं मत्वा व्यक्तीनामवाच्यत्वादप्रकृतमन्त्रव्यक्त्यग्रहणे ऽपि श्रुतिविरोधो नास्तीति शङ्काशयविवरणार्थमुच्यत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सामान्यस्येति * आग्नेयीत्वादिजात्यभावान्मन्त्रदेवतासम्बन्धमेवानेकमन्त्रव्यक्तिसमानत्वात्सामान्योक्त्याभिप्रेत्य तस्यैव प्रतिमन्त्रव्यक्तिसमाप्तिरुक्ता तस्मादित्यनेन नचेहेति भाष्यशेषो व्याख्यातः । प्रकृतायामपि व्यक्तौ समस्तशब्दार्थसम्भवान्नित्यश्रुत्यबाधे ऽपि विकल्पेनाप्रकृतानां बाधात्पक्षे श्रुतिविरोधो ऽपरिहार्य इति विरोधसमर्थनाशयविवरणार्थमुच्यत * सत्यमिति * भाष्यं लिङ्गात्सामान्यमित्यनेन व्यक्तेरश्रौतत्वात्कस्याश्चित्यागे ऽपि अविरोधस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य व्यक्तिवाचित्वाशयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * नत्विति शङ्काभाष्यं व्यक्तिवाचित्वाशयनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * न त्विति * जिज्ञासापूर्वं व्यक्तिवाचित्वाशयसमर्थनवचः पूर्वपक्षसमर्थनार्थम् उच्यत इत्याद्यपरमित्यन्तं भाष्यं व्याचिख्यासुर्जिज्ञासाभाष्यं तावदवतारणपूर्वं व्याचष्टे * परस्त्विति * किं त्विति निर्णयभाष्यं स्वरूप-
७९।२।२ तस्तावद्व्याचष्टे * सा चेति * तात्पर्यतो व्याख्यातुमाकृत्यधिकरणोक्तजातिवाचित्वविरोधं शङ्कते * किं पुनरिति * विरोधपरिहारार्थं परेषां व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति*नेतीति * जातिवाचित्वानपन्हवे व्यक्तीनामतत्त्वाच्छ्रुतिविरोधद्वारपूर्वपक्षासिद्ध्या[१] तस्या दूषयति * तत्त्विति * स्वमतेन व्याचष्टे * अत इति * न केवलं जातेर्वाच्यतापन्हूयते किं तु सद्भावो ऽपीत्याह * न चेति * जात्यन्तराभावे ऽप्यग्जातिरेवात्र जाताख्या[२] देवतान्विता पङ्कजशब्दस्येव पङ्कजननान्विता पद्मत्वजातिर्वाच्या भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वे देवतैवेति भाष्यं व्याचष्टे * देवतासम्बन्धमेवेति * आग्नेयो ऽष्टाकपालः शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयः आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यादौ द्रव्यादिष्वपि प्रयोगादिदमभिप्रेत्येत्यतः शब्दार्थः । सम्बन्धाव्यभिचारित्वे तस्यैव वाच्यता कस्मान्नेष्टेत्याशङ्क्याह * सम्बन्धस्त्विति * शङ्कित्रा लिङ्गात्समान्यमिति सामान्योक्त्या सम्बन्धस्य वाच्यत्वेनोपन्यस्तत्वात्स्वानभिमतत्वसूचनार्थम * भाष्यकारेणेत्युक्तम् *

(१) अश्रौतत्वादिति २ पु० पा० ।

(२) अग्न्याख्यदेवतेति २ पु० पा० ।

आनन्त्यव्यभिचाराख्यदोषापत्तेर्व्यक्तिवाचित्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तस्या एव चेति। अनेन चोपस्थानसाधनमृग्व्यक्तिर्देवतयोपलक्षयितव्येत्येवमानन्त्यव्यभिचारपरिहारार्थत्वेन यथेति भाष्यावयवो व्याख्यातः देवताया ऋग्व्यक्त्युपलक्षणत्वाभ्युपगमे प्राग्व्याच्यत्वापत्तेर्देवतात्वस्य च सम्बन्धिरूपत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं विना ऽनुपपत्त्या प्रति सम्बन्धिन्या ऋग्व्यक्तेः प्रतीतिसम्भवाद्वाच्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह * पूर्वेति * देवताविशेष्याया ऋग्व्यक्तेः प्रत्ययवाच्यत्वानभ्युपगमे ऽधिष्ठानभूतं प्रकृत्यर्थमग्निं प्रति प्रत्ययार्थस्य देवतात्वस्य विशेषणत्वापत्तेः प्रकृतिप्रत्यययोर्विशेषणविशेष्याभिधानशक्तिभेदविरोधापत्तेः प्रत्ययेन विशेष्याभिधानमेवाविरुद्धं न तु विशेषणाभिधानमिति साधारणोक्त्या सूचितं गवादिशब्दाल्लक्षणाया अपि व्यक्तिविशेषान्वयसम्भवाद्विशेष्यत्वसिद्धे ऽपि न वाच्यत्वकल्पना युक्तेत्याशङ्क्याह * यत्र त्विति * गवादिशब्दस्य जातौ व्यक्तौ चोभयत्र वाचकत्वस्यास्मृतेः शब्दभेदाभावाच्च तन्निमित्तशक्तिभेदानवगतेरुभयत्र प्रयोगान्यथानुपपत्तिमात्रेण शक्तिद्वयकल्पनापत्तावेकप्रतीत्याविनाभावेनेतरप्रतीतिसिद्ध्यान्यथानुपपत्तिपरिहाराद्विशेष्यानभिधानं युक्तं तद्धितस्य तु "सास्य देवते"ति स्मृत्यैवास्य शब्दनिर्दिष्टे विशेष्ये देवतात्वे च विशेषणे वाचकत्वानवगमाच्छक्तिद्वयानभ्युपगमे ऽपि कल्पनागौरवानापत्तेरुभयाभिधानं युक्तमिति व्यापारयितव्यत्वोक्त्या ऽभिधानाख्यस्य व्यापारस्यान्यथानुपपत्त्या कल्पयितव्यत्वाभिधानात्सूचितम्। सास्य देवतेति स्मृत्या ऽस्य शब्दनिर्दिष्टस्य विशेष्यस्य प्रति सम्बन्धित्वमात्रमवगम्यते। न वाच्यतेत्याशङ्क्य स्मृत्या प्रतिप्रतिसम्बन्धिनो वाच्यत्वा ऽनुक्तौ लक्षणायावगतिसम्भवे ऽप्याग्नेयीशब्दस्य तात्पर्याभावापत्तेराग्निशब्दवदाग्नेयीप्रथमोपसदित्यादौ विशेष्यसमानाधिकरणः प्रयोगो न स्याद्देवताशब्दवदग्निसमानाधिकरणः प्रयोगः स्यान्न चैतद्द्वयमप्यस्ति यतो देवताख्यविशेषणमात्रवाची सन्नाग्नेयीशब्दो लक्षणया विशेष्यपर्यन्तं नीयेतेत्याह * न चेति * देवताख्यस्य च विशेषणमात्रस्य तद्धितवाच्यत्वाभ्युपगमे मन्त्रकरणके व्यापारे देवतायाः करणकार्याक्षमत्वे ऽपि तद्धितान्तप्रातिपदिकश्रुतिबलत्वात्कारकविभक्तित्वबाधेन सहार्थे तृतीयामभ्युपगम्याग्नीधादिवदुपस्थानकर्मत्वे क्षमत्वसम्भवान्न लाक्षणिकं विशेषमाद्रियेतेत्याह * यदि चेति * अनेन चानेकव्यक्तिसाधारणं सामान्यरूपस्य देवताख्यस्य विशेषणमात्रस्य तद्धितवाच्यत्वाभ्युपगमे यया देवतयर्ग्व्यक्त्याख्यसाध-

नं लक्षयितव्यं सैवात्रोपस्थाने करणत्वायोगे ऽपि करणत्वेनाग्नीध्रा-
द्रिना समाना सती साधनं भविष्यति किमृग्व्यक्तिलक्षणयेत्येवं व्या-
ख्यान्तरं देवतैवेति भाष्यावयवस्य सूचितम् । व्यक्तिवाचित्वोपपाद-
नार्थतामस्य सूचयितुमाह * तस्मादिति * विस्तराच्च सम्बन्धटी-
कायां पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोर्द्रव्यवाचित्वोपपादनार्थं सर्वयौगि-
कानां व्यक्तिवाचितोपपादितेत्याह * तदिति * व्यक्तिवाचित्वोपपा-
दनस्याविशेषपक्षसिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थं न चेत्याद्युपाददीरन्नित्यन्तं भाष्यं
७९३।१ सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * ततश्चेति * अप्रकृतमपीत्यविशेषोक्तेर्यश्चायमि-
ति भाष्योक्तप्रकृतोपदेशायोगविरोधाशङ्कार्थं न त्विति भाष्यं यश्चाय-
मित्येनेनापि प्रकृतमात्रोपदेशायोगोक्तिद्वारेणाविशेषोपदेशस्यैवोक्त-
त्वेनाविरोधादयुक्तमाशङ्क्याप्रकृतमात्रोपदेशो यश्चायमिति भाष्येणो-
क्त इति भ्रान्तस्येयं शङ्केत्येवमुपपादयितुमाह * न त्विति * भाष्ये
ऽनुक्तस्याप्यप्रकृतमात्रपक्षस्य परमतेन किं तद्व्यतिरिक्ता इति स-
न्देहवार्त्तिके प्रकृतस्य कार्यान्तरोपयोगेनेत्याद्युपपत्तिवार्त्तिके वाद्य-
नुक्तत्वादाद्यत्वं सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध आदिशब्दे-
नोक्तः । उच्यतइति परिहारभाष्यं यश्चायमिति भाष्यार्थविवरणार्थ-
तया व्याचष्टे * परस्त्विति * मध्यमताप्याद्यत्ववत्तद्वार्त्तिकोक्तक्रमे-
णैवेत्यनेनाविशेषोक्तेर्यश्चायमिति भाष्यविरोधाख्यदोषाभावोक्त्यर्थ-
त्वेन नैवं सतीति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अविशेषोक्तेर्भाष्यविरो-
धाख्यदोषाभावे ऽपि करणबाधाख्यो दोषो ऽस्त्येवेत्याशङ्कार्थं नत्वि-
ति भाष्यं श्रुत्या प्रकरणबाधस्य युक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याविरोधार्थं श्रुतेः
सामान्यवाचिता ऽङ्गीकार्येत्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न त्वि-
ति * सत्यमिति परिहारभाष्यं श्रुतेः प्रसिद्धार्थत्यागेन युक्त इत्येव-
माशयत्वेन व्याख्यातुमाह * परस्त्विति * वैकल्पिकपदार्थमध्ये नि-
त्यमथैकप्रयोगे विरोधाभावान्नित्यं प्रकृतमात्रग्रहणे ऽपि श्रुत्यनुग्रहो-
पपत्तेर्न प्रकरणं बाधनीयमित्याशङ्कानिरासार्थं अपि चेत्यादिभाष्यं
स्वोपस्कारमनपेक्ष्य प्रमाणोपकारार्थं बुद्धिपूर्वकारिणः प्रकृतायोगा-
त्प्रमाणानुग्रहार्थत्वशङ्कानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य लौकिकादिभ्रान्तप्र-
वादनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * किं तर्हीत्यनेन यदिति
भाष्यावयवो व्याख्यातः । प्रवृत्तेरात्मानुग्रहार्थत्वे ऽपि प्रकृतमात्रेणा-
पि क्रतूपकाराख्येन फलेन फलवतात्मानुग्रहसिद्धेन प्रकरणं बाधनी-
यमित्येवमाशयत्वेन किमितिप्रश्नभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत इति *
उभयथाप्यात्मानुग्रहसिद्धौ दुर्बलप्रमाणानुरोधेन बलवत्प्रमाणफल

(१) चादाद्युक्तत्वादिति २ पु॰ पा॰ ।

भूतायाः प्रवृत्तेः सङ्कोचो न युक्त इत्याशयेनोत्तरार्द्धमेतदिति भाष्यावयवमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * अत इति * यद्याग्नेय्येत्येकरूपैव श्रुतिर्बहुषुप्रकृतेष्वप्रकृतेषु च मन्त्रेषु प्रमाणं तथापि क्व चित्प्रकृतमन्त्ररूपेऽर्थे प्रमाणमनुगृहीतमिति प्रमाणानुग्रहेण पुरुषस्य कृतार्थत्वं प्रकृतमन्त्ररूपाण्यर्थान्तराणि पुरुषार्थोपयिकान्यपि सन्ति न गृह्यन्ते इति यच्छक्यते तन्नेत्येतदतः प्रवृत्तेः प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभावाद्भवतीत्येवं योज्यम् । प्रवृत्ते प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभ्युपगमे ऽनिष्टापत्तिमाह * सकृदिति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * तस्माच्छब्देन किं परामृष्टमित्यपेक्षायामविशेषेत्युक्ते प्राक्तस्यानिर्द्दिष्टत्वात्सर्वनाम्ना परामर्शयोगमाशङ्क्य लिङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वादित्यत्र श्रुतेरविशेषेण सर्वमन्त्रग्रहणसामर्थ्यं विना विरोधायोगाल्लिङ्गयुक्तायां श्रुताविवाविशेषग्रहणसामर्थ्यो ऽपि प्रयुक्त एवेत्यवशब्दोत्कर्षयुक्तेन लिङ्गेनेत्यनेनोक्तम् । दाशतय्यामपीत्याद्यपिशब्दालोचनाद्पूर्वादष्ट ऽपि देशो हीत्यादिभाष्यस्य सावधारणत्वप्रतीतेरविशेषपक्षोक्त्यर्थत्वसम्भवे ऽपि सूत्रे ऽपि शब्दाभावात्कथमविशेषपक्षप्रतीतिरित्याशङ्क्याह * सूत्रमपीति * प्राक्तदाख्यानामतदाख्यानां चानुक्तत्वात्सूत्रस्याप्राप्ततदाख्यमन्त्रप्रापणार्थत्वावगतेन विधारणार्थता युक्तेत्याशयः । तदाख्या अपि तर्हि कस्मात्स्वशब्देन नोक्ता इत्याशङ्क्याह * तदाख्येषु त्विति *

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २१ ॥

पूर्वपक्षसूत्रस्थेनातदाख्यशब्देनाप्रकृतानां च शब्देन च प्रकृतानां विधेरुक्तत्वात्सिद्धान्तसूत्रे तदाख्यपुनर्वचनस्यान्यपरिसंख्यार्थत्वेन तदाख्य एव मन्त्रो विधीयतइत्येवं कर्मव्युत्पन्नविधिशब्दानुषङ्गेण व्याख्यार्थं तदाख्यइति भाष्यं तच्छब्देनानिर्द्दिष्टज्योतिष्टोमपरामर्शायोगादयुक्तमाशङ्क्याधिकारविषयत्वाद् बुद्धिस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य परामर्शसम्भवं सूचयंस्त्रेधा व्याचष्टे *अधिकाराख्य इति * ज्योतिष्टोमाङ्गे ७९४।१
ज्योतिष्टोमसंज्ञकत्वस्यौपचारिकत्वेनापरितोषाद्व्याख्यान्तरद्वयम् । कुत इति प्रश्नोत्तरत्वेन सौत्रप्रकरणशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ हीति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * अयमाग्नीध्रोपस्थानाख्यः पदार्थः क्रतुसम्बन्ध्यनुष्ठेयविशेषः सन्मन्त्रकार्यत्वेनोपदिश्यते न चानेन मन्त्रेण क्रतुसम्बन्धिकिञ्चित्कार्यमिति सामान्यतः क्रतुसम्बन्ध्यनुष्ठेयान्वयप्राप्तिं विना तद्विशेषान्वयानाकाङ्क्षणाच्छक्यो विधातुं स्वरसतः पदार्थस्वरूपमात्रान्वयप्रतीतेः क्रत्वन्वयाधीनत्वाच्च सामान्यतः क्रत्व-

ङ्गान्वयस्याप्रकृतानां क्रत्वन्वयाभावान्न सामान्यतः क्रत्वङ्गान्वयप्राप्तिरस्तीत्याशयः । पूर्वार्द्धमुपपादयितुमाह * आग्नेयेति * आधानवत्संस्कारकर्मत्वे ऽग्न्युपस्थानस्याग्नीध्रादिमनुष्यस्वरूपप्रयुक्तत्वक्रतुकार्यविशेषत्वं न स्याद्धिरण्यधारणवत्स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वं वा न च क्रत्वैकान्तिकस्याप्याग्नीध्रादेर्जुह्वादिवल्लौकिकत्वात्स्वरूपेण प्रयोजकत्वं सम्भवति फलाश्रवणाच्च न स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वम्। अतो बलादुपस्थानस्य क्रतुकार्यविशेषत्वावगतेर्ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थम् उपस्थानमाग्नेय्या करोतीति शास्त्रार्थस्याश्रयितव्यत्वात् ज्योतिष्टोमस्थस्य कार्यविशेषस्य मन्त्रकार्यत्वेन विधिर्निश्चीयत इत्यर्थः । उत्तरार्द्धमुपपादयितुमाह *सचेति* स्वरसतः पदार्थस्वरूपान्वयप्रतीतेराकाङ्क्षां च विना क्रत्वन्वितरूपलक्षणायोगादित्याशयः । सामान्यान्वयापेक्षत्वे ऽपि विशेषान्वयस्य कथमकृतमन्त्रनिवृत्तिरित्यपेक्षायामप्रकृतविधौ वाक्यभेदापत्तिमाह * तत्रेति * प्रकरणादेव सामान्यान्वयसिद्धेर्वाक्यभेदपरिहारं शङ्कते * ननु चेति * अनेन च न्याय्यतोक्तिसूचितवाक्यभेदपरिहारशङ्कार्थत्वेन कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याख्यातम् । श्रुतिकल्पनां विना प्रकरणस्याविनियोजकत्वात्प्रकृतेषु च प्रकरणाम्नानात्सामान्यान्वयविषयायां श्रुतौ क्लृप्तायां सत्यामाग्नेयादिवाक्यकृतविशेषान्वयसिद्धेरप्रकृतेषु सामान्यान्वयविषयश्रुतिकल्पनस्याशक्यत्वात्प्रकरणेन सामान्यान्वयासिद्धेरपरिहार्यो वाक्यभेद इति तज्ज्योतिष्टोमं प्रतीत्युत्तरभाष्यसूचितमर्थमाह * सत्यमिति * प्रकरणात्सामान्यान्वयो सिध्यन्नपि विशेषान्वयविध्यन्यथानुपपत्तिलक्षणयार्थापत्त्या सेत्स्यतीत्याशङ्कते * न त्विति * श्रुतार्थापत्तेः शब्दकल्पत्वेनार्थापत्त्याख्यस्यार्थस्यापि श्रुतिकल्पनापेक्षया प्रकरणातुल्यत्वान्न श्रुतिमकल्पयित्वार्थात्सान्यावगतिः सेत्स्यतीति परिहरति * नेति* सामान्यतः क्रत्वङ्गान्वयापादकत्वेनात्र क्रत्वङ्गस्य सामान्यान्वयोक्त्याविवक्षितत्वात्तस्य यागान्वयद्वारत्वेनानुनिष्पादितया ऽशास्त्रविषयत्वान्न विधायके श्रुतिकल्पनापेक्षेत्याशङ्क्याह * यदि हीति * प्रयोगकाले ऽनुनिष्पादित्वे ऽपि शास्त्रार्थावधारणकाले ऽनेन मन्त्रेण क्रतोरुपकर्तव्यमिति सामान्यान्वयानवगमे स्वरसतो ऽवगतस्याग्नीध्रस्वरूपान्वयस्य त्यागायोगात् क्रत्वन्वयस्याग्नीध्रान्वयानुनिष्पादित्वानुपपत्तेः शास्त्रविषयता ऽस्त्येवेत्याशयः। क्रत्वव्यभिचारित्वेनाग्नीध्रस्य तदन्वयानुनिष्पादित्वं क्रत्वन्वयस्य प्रयोगकाले ऽप्यस्त्येवेत्याशङ्क्याग्नीध्रस्य जुह्वादिवत् क्रत्वव्यभिचारित्वे मन्त्रस्य क्रत्वन्वयात्प्रागाग्नीध्रस्वरूपान्वयोपपत्तेः क्रत्वव्यभिचारिताहवनीयादि-

स्वरूपान्वितस्याधानस्यैव न क्रत्वन्वयो ऽनुनिष्पादीत्येवं परिहारसूचनार्थं न केवलं शास्त्रार्थावधारणकाले ऽनुनिष्पादित्वं नास्ति किन्तु प्रयोगकाले ऽपीत्याह * किं चेति * क्रत्वङ्गत्वानपेक्षप्रत्यक्षगम्यमण्डपरूपाशया लौकिकोक्तिः । क्रत्वङ्गत्वानपेक्षगम्यमनुष्यरूपाशयालौकिकोक्तिः । ततश्च क्लेशेनाप्यर्थाच्छ्रुतिकल्पनाशक्येयद्यवश्यं श्रुतिः कल्पयितव्या ततः प्रकरणान्न तत्क्लृप्तायां सत्यां कल्पयितुं शक्येत्याशयेनोपसंहरति * तेनेति * इदं क्लृप्तायाः श्रुतेः प्रकृतमन्त्रमात्रविषयत्वादप्रकृतेषु ७९५।१
सामान्यान्वयश्रुतिकल्पनाग्नेयीवाक्यस्य प्रकरणस्नानान्न विरुद्धेत्याशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * क्लृप्तसामान्यान्वयप्रकृतमात्रविषयत्वेनाग्नेयीवाक्योपपत्तेः सामान्यान्वयकल्पनापादकसर्वाग्नेयीविषयत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशयः । उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयति * तद्धीति * अप्रकृतानां ज्योतिष्टोमं प्रत्यनेन मन्त्रेण व्याप्रियेतेत्येवं रूपसामान्यान्वयाप्राप्तेरव्यापकत्वं हेतोराशङ्क्य प्रकृतविषयत्वेनापि वाक्योपपत्तौ कल्पनागौरवापादकसर्वविषयत्वाभ्युपगमायोगाद्धेतोऽर्थानुष्ठापकत्वं यथेत्यनेनोपपादितम् । अनेन च भाष्येण द्विविधो ऽपि पूर्वपक्षो निरस्तो भवतीति सूचयितुमाह * इतरथेति * सिद्धान्ते ऽपि प्रकरणानुरोधाच्छ्रुतिसङ्कोचापत्तिलक्षणो दोषो ऽस्तीत्याशङ्क्याह * प्रकृतेति * विधिश्रुत्या च स्वव्यापारलाघवायाग्नेयीश्रुतिसङ्कोचस्यापेक्षितत्वात्तस्याश्च पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वेन श्रुत्यन्तरेभ्यो बलीयस्त्वान्न सङ्कोचो दोष इत्याशयः । वरं प्रकृतानां प्रत्यासन्नत्वाच्छीघ्रं बुद्धेर्बुद्धिविलंबानापत्तिलक्षणो गुणः प्रकृतग्रहणे भविष्यतीत्याह * एवं चेति * प्रकृतेष्वपि द्वारान्तरात्मकविशेषान्वयार्हनिर्द्वारक्रत्वन्वयलक्षणसामान्यान्वयस्य क्लृप्तत्वाद्विशेषान्वयविध्ययोगाशङ्कानिरासार्थत्वेन सौत्रोपपत्तिशब्दव्याख्यार्थव्यापाराविशेषेति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कां तावदाह * ननु चेति * वेदशाखानन्त्याद्योग्यानुपलब्ध्यभावेनाभावनिश्चयायोगमाशङ्क्य यश्चायं प्रकृतः । स कार्यान्तरं विनियुक्तो यः कस्मिंश्चिद्विशेषेणोपदिष्ट इति च भाष्यद्वयसंवादेनाभावनिश्चयो यद्यपीत्यनेनोक्तः सद्भावाभ्युपगमे ऽपि भाष्यविरोधाख्यो दोषो ऽस्तीत्यपिशब्दार्थः । कार्यान्तरे विनियुक्तस्यापि मन्त्रस्योपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानमुपपाद्यतइत्येवं भाष्यव्याख्यां सूचयन्परिहारमाह * उच्यतइति * कार्यान्तरविनियुक्तानामप्युपस्थानाख्यव्यापारविशेषान्वयित्वेन पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापान्वयित्वेन ग्रहणसम्भवान्निर्द्वारक्रत्वन्व-

यलक्षणसामान्यान्वयाभावो दोषो नापि भाष्यविरोध इत्यर्थः । का-
र्यान्तरविनियुक्तानां तर्हि विशेषान्वयस्यैव प्राप्तत्वात्सामान्यान्वये-
नाभिप्रेतस्य ज्योतिष्टोमं प्रति व्यापारस्य प्राप्तत्वादेवेति भाष्यावयवेन
प्राप्त्युक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्कते * नन्विति * विशेषान्तर्गतत्वेन प्राप्ति-
रभिप्रेता न स्वातन्त्र्येणेति परिहरति * कथमिति * विशे-
षान्तर्गतस्य सामान्यस्य नैराकाङ्क्ष्येण विशेषान्तरान्वयानर्हत्वात्
प्राप्त्युक्तिरनर्थिकेत्याह * तेनेति * प्रकृत्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षस्यापि
प्रयाजादेर्विकृत्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षामुत्पाद्य विकृत्यर्थत्ववत्स्तोत्रादिद्वार-
विशेषान्वयेन निराकाङ्क्षस्यापि क्रत्वन्वयलक्षणस्य सामान्यान्व-
यस्योपस्थानाख्यद्वारान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्य द्वारान्वयो ऽस्ति योग्यते-
त्याशयः । विशेषरूपाविवक्षोक्त्याकाङ्क्षोत्थापनं सूचितम् । अने-
न चोपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानवेलायामविवक्षितत्वात् स्तो-
त्रादिव्यापारविशेषस्येत्येवं सामान्यान्वये प्राप्तुक्त्यानर्थक्यशङ्का-
निरासार्थत्वेनाप्राप्तत्वादिति भाष्यावयवो व्याख्यातः । श्रुतेर्दुर्बलप्रक-
रणगम्यसामान्यान्वयापेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य वाक्यभेदपरिहारार्थं दु-
र्बलापेक्षाप्युपपन्नेत्येवं निरासार्थत्वेनाप्युपपत्तिशब्दव्याख्यार्थमनपे-
क्ष्य चेति भाष्यमुपस्थानमन्त्रलक्षणानेकार्थविधिनिमित्तवाक्यभेदो-
क्त्यर्थत्वेनाभासमानमाक्षिपति * यस्त्विति * विशिष्टविधिसम्भ-
वे ऽपि विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदो ऽभ्युपग-
७९६।१ म्यमानः सिद्धान्ते ऽप्यपरिहार्यः स्यादित्याह * सिद्धान्ते ऽपि
चेति * तत्रेतिवार्त्तिकोक्तसामान्यविशेषान्वयलक्षणानेकार्थविधा-
वपि विशेषान्वयविध्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतेन विध्यन्तरेण सामान्या-
न्वयविधानाद्विशिष्टविधावपि प्रत्ययावृत्त्यभावे ऽपि श्रुतार्थ-
विधिमात्रेण कृतार्थस्य प्रत्ययस्याश्रुतार्थविध्याक्षेपाशक्तेः श्रुतस्य
प्रत्ययस्यावृत्तिमापाद्य विधिगौरवमेव वाक्यभेदत्वेनोपचरितमित्ये-
वं भाष्यं समाधातुम् * तस्मादिति * कथं पूर्वोक्तो वाक्यभेदो ऽत्र
भाष्ये योज्यतइत्यपेक्षायामुपस्थानस्याग्नीध्रस्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्ते-
र्ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीध्रान्वयावगमेन ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थत्वावसा-
याज्ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थमुपस्थानमेवं लिङ्गेन मन्त्रेण कुर्यादित्येवं
मन्त्रस्य ज्योतिष्टोमाय कार्यविशेषान्वयोक्त्यर्थत्वेनोपस्थानं चेतिभा-
ष्यावयवं मन्त्रस्य चोपस्थानस्वरूपार्थत्वे नैष्फल्यापत्तिस्तच्चे-
तिभाष्यस्थस्य तच्छब्दस्य ज्योतिष्टोमकार्यविशेषभूतोपस्थानपरा-
मर्शत्वावगमात्तत्र च विशेष्यान्वयस्योपस्थानं चेति भाष्योक्तत्वा-
त्पौनरुक्त्यापत्तेर्विशेषाक्षिप्तकार्यसामान्यपरामर्शे तात्पर्यावसायात्त-

श्चेति भाष्यावयवसामान्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * प्रदर्शनशब्दस्य करणव्युत्पन्नत्वात्तत्र भाष्यमध्ये उपस्थानं चेत्येतद्भाष्यं विशेषप्रदर्शकं तच्च प्रकरणानिरपेक्षस्याप्राप्तज्योतिष्टोमान्वयस्य देवतारूपेण चिह्नेनोपलक्षितस्य मन्त्रमात्रस्य ज्योतिष्टोमान्वयप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । ज्योतिष्टोमान्वयस्य प्रदर्शनीयत्वसूचनायाप्राप्तामुक्तामुपपादयितुं प्रकरणानैरपेक्ष्योक्तिः । आग्नीध्रसदो हविर्द्धानानां क्रत्वैकान्तिकत्वात्तत्स्वरूपान्वयमात्रविधाने ऽप्यनुनिष्पादितत्वेन क्रत्वन्वयसिद्धेर्वाक्यभेदपरिहारशङ्कानिरासार्थत्वेनानर्थकश्चोपदेशः स्यादसम्बन्धात्फलवता न ह्युपस्थानं फलवदिति सूत्रमवतारयति * अथेति * क्रत्वैकान्तिकत्वे ऽप्याग्नीध्रादीनामुपस्थानमस्य तत्स्वरूपान्वयिधर्मत्वेन तद्द्वारक्रत्वन्वयायोगादाग्नीध्रादिशब्दानां च संस्कारनिमित्तत्वाभावेनाहवनीयादिवत् स्वरूपनिष्पत्त्यै वै संस्कारानपेक्षणान्नैष्फल्यापत्तेरुपस्थानस्वरूपमन्त्रोपदेशः सन्मात्रस्य फलवदसम्बन्धापत्तेरनर्थकः स्यादित्येवमर्थत्वेन स्पष्टत्वात्फलवतेत्यन्तं सूत्रावयवमव्याख्याय न हीति सूत्रावयवस्याग्नीध्रादिद्वारोपस्थानस्य क्रत्वन्वयायोगे ऽपि प्रकरणात्क्रत्वन्वयोपपत्तेः फलवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनावतारणार्थं नन्विति भाष्यं गौरवलक्षणवाक्यभेदपरिहारोपयोगपर्यन्तत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * प्रकरणात्क्रत्वन्वयः प्रतीयमानो ऽप्यविधीयमानो ऽननुष्ठानान्न निष्पद्यतइति सामान्यान्वयस्यापि विधेयत्वाद्गौरवे सत्यपरिहार्यत्वापत्तेः क्रत्वन्वयशून्यमुपस्थानं न फलवदित्येवं शङ्कानिरासार्थत्वेन न हीति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यदीत्याद्यर्हतीत्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * न त्विति * सामान्यान्वयो ऽप्यविधीयमानो न निष्पाद्यतइत्यर्थः । एतदेव भाष्यं स्वरूपतो व्याचष्टे * यदीति * मन्त्रविशिष्टस्याग्नीध्राद्युपस्थानस्य प्रकरणगम्यो ज्योतिष्टोमान्वयो यद्यनुष्ठातुमिष्येत तदा विधिं विना ऽनुष्ठानायोगात् ज्योतिष्टोमान्वयित्वेनोपस्थानमुपदिश्येतेति स्पष्टिकरणायोपदेशोक्त्या भाष्ये क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तावपि विवक्षोक्तेर्विधिसार्थत्वाभ्युपगमे तयैव क्रत्वन्वयविध्यापत्त्युक्तिः सेत्स्यतीति मत्वा तदेति भाष्यावयवमुपेक्ष्य भाष्यं योजितम् । स्वरूपमात्रेणोपस्थानस्य मन्त्रान्वयविधावुपस्थानमात्रे मन्त्रप्राप्तिरुक्तेति व्याख्यातुम् * क्रत्वन्वयमविधायेत्युक्तम् * यथा कथं चित् प्राप्तोपस्थानानुवादेन मन्त्रविधौ अनुवाद्यस्योपस्थानस्याग्नीध्रादिना विशेष्टुमशक्यत्वादाग्नीध्राद्यनुवादेन मन्त्रविशिष्टोपस्थानविधावपि प्रायश्चित्तार्थावभृथस्नानवत्क्रत्वन्वयानभ्युपगमे स्वत-

न्त्रप्रधानकर्मत्वापत्तेः सर्वोपस्थानेषु मन्त्रप्राप्त्युपपादनायानूद्य विधिविशिष्टरूपेण * वेत्युक्तम् * क्रत्वन्वयानपेक्षत्वोक्त्यर्थत्वेन सर्वशब्दव्याख्यार्थं लौकिकोक्तिः । क्रतूपकारफलाभावे ऽपि पुरुषार्थरूपेण फलेन फलवत्तामाशङ्क्य फलाश्रुतिः शुद्धोक्त्योक्ता । अनुवाद्यस्याऽप्युपस्थानस्य द्विर्हविषो ऽवद्यतीतिवद्विधेयस्यापि वा दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टीतिवत्प्रकरणादिशेषलाभमाशङ्क्य प्रकरणबाधं भाष्योक्तं सम्मार्गावदानवैषम्येणोपपादयितुमननुमितश्रुतितोक्ता । फलवत्त्वोयोपतिष्ठेतेति श्रुत्या प्रकृतापूर्वसाधनांशलक्षणार्थं प्रकरणापेक्षणादबाधितेन प्रकरणेन श्रुतिमनुमायोपस्थानं विशेष्यतइत्याशङ्कानिरासार्थं न प्रकरणभाष्यावयवं प्रकरणस्यान्यनिवृत्तौ व्यापाराभावे ऽप्यपूर्वसाधनांशलक्षणाद्वारार्थाद्विशेषकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य क्रत्वन्वयाविधाने ऽपूर्वलक्षणाभावेनाविशेषकत्वोपपादनार्थम् * न हीत्युक्तम् * प्रकृतस्यापि तर्हि मन्त्रस्योपस्थानमात्रान्वयादानर्थक्यं क्रत्वन्वितस्याचोपस्थानस्य मन्त्रान्वयार्थं क्रत्वन्वयविधौ गौरवं स्यादित्याशङ्क्य प्रकृतस्य क्लृप्तक्रत्वन्वयत्वात्क्रत्वङ्गोपस्थानविषयत्वाववगतेर्वैषम्योक्त्यर्थमस्मत्पक्षे पुनरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे त्विति * लाघवं चेत्यनेनान्यदिति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अतिलाघवोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * आग्नीध्रादीनां मन्त्राणां च प्राप्तत्वादुभयप्राप्तौ सम्बन्धविधानस्य यत्रोभौ लक्षणत्वेन तत्र स्वशब्देन सम्बन्धो विधीयतइति जाघन्यधिकरणभाष्ये वक्ष्यमाणत्वाद्धात्वर्थाविधाने ऽपि च प्रत्ययार्थभूताया भावनाया विशेषणपरे ऽपि विधौ विध्यभ्युपगमात्तदन्वयद्वारा ऽवगतस्य कारकयोः परस्परान्वयस्य विधेर्भावनायाश्चावच्छेदकधात्वर्थापेक्षायामात्मनेपदालोचनयाभिधाख्यधात्वर्थावच्छिन्नत्वावगमादाग्नेयाग्नीध्रमभिदध्यादिति वाक्यार्थप्रतीतेरग्नआयाहीत्यादिभिश्च सन्निहितविषयामन्त्रणविभक्त्यादियुक्तेः समीपस्थानं विना ऽऽभिधानाशक्तेः प्राप्तस्य समीपस्थानस्यानुवादोपपत्तेस्तस्यापि सामान्यान्वयवद्विधानादति लाघवमित्याशयः । उपतिष्ठतइत्यात्मनेपदालोचनया समासीदतीत्यर्थः प्रतीयतइति वदता भाष्यकृताभिधानान्यथानुपपत्त्योपस्थानप्राप्तिरुक्ता ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

केवलाप्रकृतपक्षसमर्थयितृमतेन तावच्छिष्टत्वादित्याद्यपूर्वपक्ष-
७९.७। हेतुदूषणार्थत्वेनानुभाषणपूर्वं सूत्रं व्याचष्टे * यत्त्विति * न ते

निर्माल्यतां यान्तीतिस्मृत्या यातयामत्वनिषेधादभ्युपेत्यवादमात्रेण विधिलाघवलक्षणन्यायावगतप्रकृतमात्रविषयत्वादाग्नेय्येतिवचनाद्यातयामस्यापि विध्युपपत्तिरुक्ता पदे जुहोतीति च विशेषशास्त्रेणाहवनीये जुह्वतीति सामान्यशास्त्रस्य विकल्पायोगात्समुच्चये चाश्रुतप्रधानावृत्त्यापत्तेर्बाधो वक्ष्यते गुणावृत्तिस्तु प्रधानानुरोधेनोचितैवेत्याशयः। स्वमतेत शिष्टत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवोक्तापाद्य सिद्धान्तहेतुदूषणनिरासार्थत्वेन सूत्रं व्याचष्टे * तथेति * यद्पीत्यनुभाषणभाष्यमुपतिष्ठतइति विधिप्रत्यययोक्तेन कार्यान्तरोपदिष्टत्वेन विशेषणात्प्रकृतमात्रग्रहणं वाच्यं न च तत्सम्भवति प्रत्ययस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधायकत्वायोगापत्तेरित्येवं प्रत्ययेन विशेषणस्य सिद्धान्तहेतुत्वमापाद्य शिष्टत्वादित्ययवोक्तं दूषणोनुभाषणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यदि त्विति * क्लप्तं सामान्यान्वयप्रकृतमन्त्रविध्यै विशेषान्वयविधिमात्रेणाग्नेयीावद्ध्यर्थवत्त्वोपपत्तेः सामान्यविशेषान्वयकल्पनापादकमाग्नेयीमात्रग्रहणं न युक्तमित्यनेनैव न्यायेन प्रकृतमात्रग्रहणरूपविशेषसिद्धेर्न प्रत्ययेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्येवं परिहारार्थत्वेन सौत्रचशब्दव्याख्यानार्थं तदितिभाष्यं न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमुपपद्यतइति भाष्येण सिद्धान्तहेत्वन्तरं वदतोपदिष्टत्वेन विशेषणं सिद्धान्ते हेतुर्नाभिप्रेत इति उत्तरमर्थादुक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह * तदिति * प्रतिभासनविवक्षयोपहासार्थं शोभाति प्रयुक्तः। न केवलमन्यथैव सिद्धेः प्रत्ययेन विशेषणमनभिमतं किं त्वसम्भवादपीत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याख्यातुम * तथा हीति * चशब्दार्थे हिशब्दः। तदाहरणार्थं सर्व इति भाष्यं व्याचष्टे * सर्वो हीति * स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविषयेणाहरहः स्वाध्यायमधीयीतेति च ब्रह्मयज्ञविषयेण वाचस्तोमे सच सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि पारिप्लवं शंसतीति वाचःस्तोमविषयेणाश्विने शस्यमाने यदि सूर्यो नाभ्युदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति चाश्विनानुद्यत्सूर्यास्थाविषयेण प्रत्ययेन ताः सर्वा विहिता इत्यर्थः। तेनेति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अत इति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रकृतमात्रग्रहणेन सामान्वयकल्पकार्थापत्तिप्रतिबन्धमात्रं विधिलाघवापादकत्वात्सिद्धान्तहेतुर्न प्रत्ययेन विशेषणमिति तस्माच्छब्दव्याख्ययोक्तम्॥

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम्॥ ९॥

लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थता ऽनुवाकस्य ॥२४॥

मुख्यसामर्थ्यात्मकमेव लिङ्गं विनियोजकं गौणसामर्थ्यात्मकमपि वेत्येवं सामान्यान्वयापेक्षं लिङ्गविनियोजकं निरपेक्षं वेत्येवं लैङ्गिकविनियोगप्रकारे लिङ्गस्वरूपगते सापवादप्रसङ्गे चिन्तिते साक्षादचोदितेषु सामर्थ्याक्षिप्तेष्वनुष्ठेयेषु लिङ्गविनियोजकं न वेत्येवं विषयगतलैङ्गिकप्रकारचिन्तार्थत्वेन पादसङ्गतिलिङ्गश्रुत्योश्च सामान्यान्वयसिद्ध्यर्थापेक्षत्वात् दुर्बलक्रमप्रकरणाद्यनुरोधात्सङ्कोचलक्षणे बाधे ऽनन्तराधिकरणद्वयेनोक्ते ऽत्रापि सामान्यान्वयसिद्धौ भक्षानुवाकसमाख्यापेक्षणालिङ्गबाधस्य प्रसक्तस्यापवादानन्तरसङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वा कृत्स्नानुवाकोदाहरणप्रयोजनमाह * समस्तेति* भाष्ये त्वादिशब्दस्तुल्यन्यायोदाहरणान्तरग्रहणार्थः चिन्ताविषयं विविञ्चन् सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * अत्रेति * वसुमद्गणादिशब्दानां प्रातः सवनादिशब्दसमानाधिकरण्यस्यानैन्द्राग्न्यधिकरणे व्युत्पादयिष्यमाणत्वस्य सवनस्तुत्यर्थत्वसूचनार्था संस्तुतोक्तिः । सौत्रलिङ्गशब्दव्याख्यार्थं किं प्राप्तमित्यादिप्रयुज्यन्त इत्यन्ते पूर्वपक्षभाष्यं सध्यासमित्यादिनामाख्यानानां तथा तु विशेषणीभूतस्वार्थवाचित्वहेतूनुक्तेरयुक्तमाशङ्क्य तद्धितश्रुतमित्यादिभाष्यवक्ष्यमाणचोदितप्रकाशना-
७९८।१ र्थत्वायोगलक्षणहेतूपजीवनेनोपपादयति * तत्रेति * तद्धीति भाष्यवक्ष्यमाणोपजीवनार्थं * भक्षस्येत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति वक्ष्यमाणहेतूपजीवनात्पा * द्यन्तेइत्युक्तम् * प्रकृतापूर्वसाधनत्वेनावगतानामेव मन्त्राणां लिङ्गविनियोगस्य सामान्यान्वयसापेक्षत्वव्युत्पादनेन स्थितत्वाद्ग्रहणादौ वा चोदितत्वादर्थाक्षेपस्य च लौकिकसाधनत्वमात्रेणोपपत्तेरपूर्वसाधनत्वरहिते द्वारे विनियुज्यमानानामपूर्वसाधनत्वव्याघातापत्तेस्तत्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानादित्यनेन न्यायेन सध्यासमित्यादीनामपि चोदितभक्षविशेषणीभूतग्रहणाद्यभिधानद्वारा भक्षाभिधानार्थत्वावगमाद्भक्षेहीत्यादौ भक्षयामीत्यन्ते ऽभक्षसङ्कीर्त्तनात्तत्सन्दंशगृहीतत्वामितरेषामपि पदानाभक्षव्यतिरिक्तार्थपरत्वायोगाद्यथा देवस्य त्वेति मन्त्रस्य चोदितनिर्वापाभिधानार्थत्वात्सवित्रादिपदस्याचोदितत्वेनोहाप्राप्तावुक्तायां कथं तर्हि चोदितार्थानां सवित्रादिपदानां प्रयोग इत्याशङ्क्य ततस्तेन सवित्रादयः प्राधान्येन वक्तव्या इत्यनेन कारणेन सवित्रादीनामवचनमिति नास्ति किं तु निर्वापस्तुत्यर्थं सवित्रादिपदं प्रयुज्यतेति नवमे वक्ष्यते आतिथ्याग्रहणादीनां भक्षविशेषणत्वेनाभिधानात्सध्यास -

मित्यादीनामेकभक्षाख्यप्रधानभूतार्थानां भक्षयामिपदैकवाक्यत्वाद्भक्ष एव विनियोग इत्याशयः । लिङ्गेन वाक्यबाधादेकवाक्यत्वायोगशङ्कार्थं न त्वित्यादिभाष्यमेकोपक्रमोपसंहारत्वेनैकवाक्यत्वोपगमनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादेकवाक्यत्वावगतेः भक्षेहीत्यस्याप्येहिशब्दयोगादेहिवसवित्येकवाक्यत्वेन ग्रहणार्थत्वाभ्युपगमं वा भाष्ये तत्परित्यागायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * इत्युक्त इति * भक्षणे ऽपिशब्दाद्ग्रहणे ऽप्युपपत्तेरेकोपक्रमोपसंहारत्वानिश्चयाच्छङ्कायुक्ता वस्तुतस्तु प्रधानभूतभक्षार्थत्वसम्भवो गुणभूतग्रहणार्थत्वायोगादेहिवसवित्यादेर्ग्रहणार्थत्वं भाष्यकृतोक्तमित्यर्थः सर्घेर्हिसार्थत्वस्मरणाद्ग्रहणार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * यत्र क्वापि विनियुज्यमानस्य बाहोः सामर्थ्याद्ग्रहणस्यावान्तरव्यापारत्वावगतेः पाणेरेव ग्रहणवृत्तावसाधारण्ये ऽपि पाणिपर्यन्ते बाहुव्यादेशात् बाहोरसाधारणत्वोपपत्तेर्बीजनन्तुसन्ताने स्मृताग्निर्वपतिरिव बाहुकरणकत्वाभावाविनाभावान्निमित्तकया लक्षणयास्माद्धातोर्ग्रहणप्रतीतिरित्याशयः॥

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैको ऽर्थो निदर्शितः।
प्रयोगतो ऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः॥

इति स्मृतेर्वा वृद्धप्रयोगाच्छ्रुत्यैव ग्रहणार्थतावसीयत इत्याह * अस्ति चेति * ग्रहणे वृद्धप्रयोगाद्धिंसायां च स्मृतेरुभयानुग्रहार्थं ग्रहणं कृतं हिंसावाचित्वावगतेः सत्ये लक्षणया ग्रहणार्थतेत्यन्यथा समाधत्ते * ग्रहणमिति * न च क्लृप्तमिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तथेति* चक्षिङः स्वाभाषार्थत्वस्मरणादेव भक्षणार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * अत्राप्युभयानुग्रहार्थं भाषणकृतप्रकाशनवाचित्वावगतेर्लक्षणया प्रकाशनार्थतेत्याशयः । प्रयोगप्रदर्शनार्थं नृचक्षः शब्दव्याचक्षाणो मन्त्रावयवं योजयति * तेनेति * चक्षिङः ख्याञादेशस्मरणात्तस्य चानिट्त्वात् ख्येषमिति रूपासिद्धिमाशङ्क्याह *अवख्येषमिति* छन्दसि दृष्टानुविधित्वेनेह ख्याञित्युपसंख्यानकरणात्सिब्बहुलं लेटीति सिब्विकरणाश्रयणाच्च रूपसिद्धिरित्याशयः। हिनोतेर्गतौ स्मरणादुपसंहारे च नाभेरधस्ताद्गतिनिषेधादुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनेन्द्रियगणवितृषीकरणनिषेधाच्चक्षुर्नासाश्रोत्राख्यद्वन्द्वत्रयास्यसप्तमशीर्षण्यस्थेन्द्रसञ्चारिसप्तप्रमाणाख्यसप्तर्ष्युपस्थापनोक्तोरपि नाभ्यूर्ध्वगात्रगतिमात्रार्थत्वप्रतीतेः सम्यग्जरणार्थता न युक्तेत्याशङ्क्य हिनोतेः प्रीणने प्रयोगाद्धुतिवच्च वृद्धावपि स्मृतेर्वननरूपप्रीणनार्थत्वाविरोधात्प्रीणनाधस्तादगत्योश्च सम्यग्जरणार्थतामु-

पपादयितुमाह * हित्वेति * शङ्कोपसंहारार्थं तदितिभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति* अन्यानि वास्येति भाष्यावयवेन भक्षानुवाकावयवभूतानामेहीत्यादिपदानां लक्षणविशेषणीभूतस्वार्थवाचित्वोक्त्या विलिङ्गविरोधाभावस्याज्ञानाच्छङ्काकृतेति मत्वा तत्स्मारणेन परिहारार्थं उच्यते इतिभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * ग्रहणावेक्षणयोः प्राग्वर्त्तमानत्वेन सम्यग्जरणस्य चोर्ध्वं वर्तमानत्वेन विशेषणतेत्यर्थः। विशेषणविशेष्यभावे ऽपीडोपह्वानेडाभक्षणवत्पृथक्प्रकाशनोपपत्तेर्भिन्नार्थत्वाविरोधमाहेतिभाष्येणाशङ्क्य उपह्वानवद्ग्रहणादीनां पृथग्विध्यभावात्पृथक्प्रकाश्यत्वं नास्तीति परिहारार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * वर्त्तमानत्वोक्तिसूचितस्य विध्यभावस्य तच्छब्देन परामर्शाद्ग्रहणादीनां विध्यभावेन कारणेन विशिष्टलक्षणे प्रकाशने ऽर्थाद्विशेषणभूतस्य ग्रहणादेराक्षेप्यत्वात्प्रकाश्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकार्थ्योपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः। पृथग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रयत्नत्वोपाद्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकार्थ्योपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः। पृथग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रयत्नोपाद्यत्वापृथक्प्रकाशत्वलक्षणस्वप्राधान्योपपत्तेर्लक्षणाया विशेषणत्वेन ग्रहणादिप्रकाशनं न युक्तमित्याशङ्काशयविवरणार्थं नैवमिति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वे ऽप्यविहितत्वेन विध्येकसमधिगम्यापूर्वसाधारणत्वायोगादपूर्वसाधनीभूतमन्त्रादिरूपवैदिकोपायद्वारत्वायोगाद्ग्रहणादेः स्वातन्त्र्येण प्रकाशनं नेत्युक्तमिति परिहाराशयविवरणार्थत्वेन भक्षणस्यैव समुच्चारितेन शब्देन द्वैरेन्द्रवायवस्य भक्षयतीत्यादिना विधेयत्वान्मन्त्रप्रकाश्यत्वं नाविहितस्य ग्रहणादेरित्येवं सौत्रसमाख्यानशब्दव्याख्यानार्थं अत्रेत्यादि न च तैः प्रयोजनमित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तथापीति * लिङ्गाद्भिन्नार्थत्वावगतेरेकवाक्यत्वायोगशङ्कापरिहाराशयविवरणार्थत्वेनाप्यस्यैव सूत्रावयवस्य समीहितत्वरूपेण प्रयोजनत्वेन लक्षणरूपस्यैवार्थस्याख्यानान्न लिङ्गविरोध इत्येवं व्याख्यार्थं प्रयोजनं चेति भाष्यमर्थैकत्वादेकं वाक्यमित्यर्थः। शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वाशयमिति सूचयितुमाह * तदिति * न किञ्चिदित्यनेन च तैरिति भाष्यावयवं व्याख्याय बुद्धिस्थीकृतस्य प्रयोजनं चेत्यनन्तरभाष्यस्य तच्छब्देन परामर्शादनेन भाष्येण यदुक्तं तन्निर्वापे विस्तरेणोपपादितमित्यर्थः। तस्मादिति भाष्यं लिङ्गविरोधाशङ्कापरिहारोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तस्मादिति * सामान्यान्वयार्थमपेक्षितया समाख्यया कृत्स्नस्यानुवाकस्य भक्षणार्थत्वावगमाल्लैङ्गिकविभज्य विनियोगो-

त्त्यर्थत्वेनान्यथास्यैवावयवस्य व्याख्यार्थं समाख्यानं चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति * अध्वर्य्वादिसमाख्यावद्भक्षानुवाकसमाख्याया वैदिकत्वाभावेन विनियोजकत्वायोगाल्लिङ्गस्य च तदपेक्षा नास्तीत्याशङ्कार्थं नन्विति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तत्रेति * मिथ्यात्वाशयेयं शङ्का समाख्याया विनियोजकत्वायोगाशया वेति विकल्प्यावैदिकत्वे ऽप्यनादित्वेन पुरुषनिबन्धनदोषाभावान्मिथ्यात्वं तावन्नास्तीति परिहारार्थं यद्यपीति भाष्यं व्याचष्टे*तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * अन्धपरम्परादोषापत्तिशङ्कानिरासाय सा- ७९९।४
क्षाद्विनियोगविषयप्रामाण्यनिरासेन वाच्यवाचकत्वविषयप्रामाण्यसूचनार्थत्वेन स्वार्थोक्तिं व्याख्यातुम् * न चेत्युक्तम् * अतीन्द्रिये ऽर्थे न्धपरम्परा स्यान्न च वाच्यवाचकभावो ऽतीन्द्रिय इत्याशयः। भक्षानुवाकसमाख्यानस्यैतदनुवाकवाचित्वावसाये ऽप्यतीन्द्रियविनियोगे प्रामाण्यं न सम्भवतीति द्वितीयकल्पं किमिति भाष्येणाशङ्क्य साक्षाद्विनियोगप्रामाण्यायोगे ऽपि क्रमादिपरम्पराद्वारविनियोजकश्रुतिकल्पनाद्वारा वैदिकसमाख्यावद्विनियोगप्रामाण्योपपत्त्युक्त्यर्थमेतदित्याद्यनुमास्यामह इत्यन्तं भाष्यमवैदिक्याः समाख्यायाः वेदार्थावधारणवेलायामबुद्धिस्थत्वाद्विनियोजकत्वायोगशङ्कानिरासपूर्वं व्याचष्टे * अतश्चेति * सन्निध्युच्चारणवाचिना समभिव्याहारशब्देनोच्चारणार्हशब्दसान्निध्याभिधानाद्वेदाधिष्ठानत्वाच्च सन्निधेरवयवव्युत्पन्नत्वसूचनार्थम् * विगृह्यमाणेत्युक्तम् * षष्ठीसमासात्सम्बन्धमात्रावगमे ऽप्यङ्गाङ्गिरूपसम्बन्धावगतिः कथमित्याशङ्क्य सम्बन्धसामान्यसन्निधिलक्षणात्क्रमादुभयापेक्षालक्षणप्रकरणकल्पनद्वाराङ्गाङ्गित्वविशेषरूपसम्बन्धापादकवाक्यकल्पने ततश्चेत्यनेन सूचिते तदुपपादनार्थं भक्षस्याङ्गविषयानुवाकस्य चाङ्गविषयापेक्षा भक्षो ऽपि हीत्यनेनोक्ता। अग्निः सिञ्चतीत्यन्वयविशेषावगमे ऽपि सामर्थ्यं विना निर्वाहायोगात्तत्कल्पनास्ति चेत्यनेनोक्ता। सत्यपि सामर्थ्ये ऽङ्गाङ्गित्ववाचिश्रुत्यभावे ऽङ्गाङ्गित्वायोगा चशब्देन श्रुतिः सूचिता विनियोजकश्रुत्यनुमाने ऽपि विध्येकगम्ये ऽर्थे विधिश्रुतिं विनाङ्गत्वायोगमाहेति भाष्येणाशङ्क्य समाख्यावगताङ्गस्यानुवाकस्य प्रयोगवाक्याद्विध्युक्त्यर्थमत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति *

तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षो ऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २५॥

लिङ्गविनियोगाधिकारादुपदेशस्य च सम्यग्जरणे ऽपि

क्लेशोपपाद्यत्वादुपदेशग्रहणस्याभ्युच्चयमात्रार्थत्वप्रतीतेर्भक्षानुवाक-
स्यावयवानां केषांचिल्लिङ्गेन भक्षादपकर्ष इत्येवं तस्य रूपा-
दपकर्ष इत्येवं तस्य रूपादकपर्ष इत्येतावत्सूत्रावयवव्याख्यानार्थं
रूपादित्यादि न लक्षणेत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातुमाह * परिचोदनेति *
कीदृक् परिचोदनोक्तो मार्ग इत्यपेक्षायां मन्त्रस्य श्रौतार्थत्यागात्तत
श्रुतिवृत्तेरनुग्राह्यत्वाद्ग्रहणाशक्तेः स्वाभिधानमवान्तरव्यापारीकृत्य
लक्षणार्थं त्यागात्कर्तृकत्वानुपपत्तेः स्वप्राधान्यस्यानु * ग्राह्यत्वादि-
त्युक्तम् * अनेन च भाष्यस्थमुख्यशब्दः श्रुतिप्राधान्यरूपार्थद्वया-
शयतया वाक्यान्यविशेषणत्वरूपार्थद्वयाशयतया च लक्षणाशब्दो
व्याख्यातो भवति । कृत्स्नस्यैकवाक्यत्वाल्लक्षणो विनियोगस्य पूर्वप-
क्षितस्य निरासार्थं मुख्यार्थभावेतिभाष्यावयवं व्याख्यातुं ग्रहणादिप्र-
काशार्हेण रूपशब्दोक्तेन सामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन वाक्यबाधोक्त्यर्थो
ह्यर्थवाच्यव्ययलुप्ततृतीयाकवति प्रत्ययान्तग्रहणादिवच्छब्दयुक्तो
ग्रन्थः सर्वाण्येतानि लक्षणविशेषणानीति भाष्योक्तं लिङ्गाविरोधं
दूषयितुमनुभाषते * न त्विति * एवमपि विपरिचोदनाभाष्योक्तं
दूषणमाह * सत्यमिति * ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यरूपप्रत्यक्षलिङ्गा-
पेक्षयैकवाक्यताकल्प्यलक्षणाद्वारभक्षपदैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्य
रूपस्य लिङ्गस्य पूर्वपक्षोक्तस्य श्रुतिकल्पने विप्रकर्षाद्दौर्बल्यमित्यर्थः ।
एवं च प्रत्यक्षलिङ्गं विनियोज्येन मन्द्रादिना भक्षस्य वा रुद्रत्वादेर्हि व
सवित्यादीनां च प्रत्यक्षाल्लिङ्गाद् ग्रहणादिषु प्रवृत्तेर्लक्षणादपकर्ष
८००।२ इत्याह * तेनेति * यद्यपि ग्रहणादय इति सौत्रसमाख्यानो-
क्तिप्रथमे व्याख्यार्थभाष्योक्तार्थानुभाषणार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याच-
ष्टे* न त्विति * तत्परिहारार्थत्वेनार्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयव-
स्य भक्षविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितविधिनैहिवसवित्यादिवाक्यार्थस्य
ग्रहणादेश्चोदितत्वादपूर्वसाधनत्वेनापूर्वसाधनीभूतं मन्त्रं प्रति द्वा-
रत्वोपपत्तेर्मन्त्रप्रकाश्यता युक्तेत्येवं व्याख्यार्थं मन्त्रेत्यादिभाष्यमर्थ-
प्राप्तानामस्मृतानामपि वा फलनिर्वृत्तिसिद्धेः स्मारकापेक्षयापूर्वसाध-
नत्वाभावेनापूर्वसाधनीभूतमन्त्रं प्रतिद्वारत्वायोगादिति विकल्पनिरा-
सार्थो ऽस्तीति भाष्यावयवः सम्यग्जरणस्यानुनिष्पादित्वमाशङ्क्य वि-
नाडीगतिप्रतिबन्धफलार्जनवस्थानमतः प्रणिधानादिप्रयत्नापाद्यत्वो-
क्त्यर्थश्चोदितानीत्यादिर्द्वितीयकल्पनिरासार्थत्वेन सूत्रावयवव्याख्या-
र्थं इत्येवं व्याख्यातुमाह * कथमिति * गात्रप्राणनेन्द्रियगणावि-
तृप्तीकरणप्राणाख्यसप्तर्ष्युपस्थाननाभ्यधस्तादगमनरूपानेकार्थहेतुत्वा-
त्सम्यग्जरणस्य बहुत्वमुपचर्य वमनविरेकनिमित्तप्रायश्चित्ताम्नानरू-

पपृथग्वाक्यचोदितत्वोक्तिः। प्रायश्चित्तविधेर्लिङ्गमात्रत्वादयुक्तेति मत्वा लक्षणस्योदरस्थापनरूपप्रतिपत्तित्वात्सम्यग्जरणं विनोदरे स्थित्ययोगाद्भक्षविधेः सम्यग्जरणपर्यन्तत्वाशयं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमैन्द्रवायवं भक्षयति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं मैत्रावरुणं भक्षयति सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयतीत्यादिभक्षविधिपर्यवसानात्सामान्यशास्त्रैर्यैकीनामिव सम्यग्जरणस्य चोदितत्वाभिधानमर्थप्राप्तानीत्येतञ्च विहितभक्षान्यथानुपपत्तिकल्प्यविध्यन्तरचोदितत्वाशयमित्येवं व्याख्यातुम् * भक्षेत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति सौत्रसमाख्यानोक्तिद्वितीयव्याख्यार्थभाष्योक्तार्थनिरासार्थत्वेनावृत्त्या रूपोक्तिव्याख्यार्थं रूपञ्चैषामिति भाष्यमेहीत्यादिवाक्यानां भक्षयामिपदैकवाक्यतानपेक्षरूपं ग्रहणादिप्रकाशनएव समर्थमित्येवमेकवाक्यतापगमनसामर्थ्यात्मकलिङ्गस्याभिधानसामर्थ्यात्मकलिङ्गापेक्षया श्रुतिविप्रकर्षे ऽपि सामान्यान्वयापेक्षितसमाख्यानुसारित्वाच्छ्रुतिकल्पकत्वं युक्तं सामान्यान्वयराहितत्वात्त्वितरस्य न युक्तमिति नत्विति भाष्येणाशङ्क्य भक्षणस्य स्तुत्यर्थग्रहणादिवैशिष्ट्याप्रकाशने श्रुतेरचोदितत्वेनादृष्टार्थत्वापत्तेः दृष्टसम्भवे चादृष्टार्थत्वायोगादेकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यस्य श्रुतिकल्पकत्वानुपपत्तेः क्क चिन्न्यायेन च कृत्स्नस्य भक्षार्थत्वाभावे ऽपि भक्षानुवाकसमाख्योपपत्तेः ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यस्यापि समाख्याविरोधाभावाच्छ्रुतिकल्पकता युक्तेत्येवं निरासार्थत्वेन ग्रहणार्थस्यैवानुष्ठेयत्वेन प्रकाश्यतयापेक्षितत्वात्तद्दृष्टार्थत्वोपपत्तेरनपेक्षितभक्षस्तुत्यर्थत्वे सत्यदृष्टार्थत्वापत्तेरित्येवमर्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवस्यावृत्त्याव्याख्यान्तरार्थं बाढमित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम्। अत्र भक्षानुवाके केषां चिदवयवानां लक्षणे विप्रकर्ष इत्येवमधिकरणार्थोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * मन्त्रविधायिवाक्याभावाद्ग्रहणादिविषयत्वेनोपदेशोक्तिर्व्याख्याता। हिन्वेति मन्त्रस्य सम्यग्जरणप्रकाशनशक्तेरतिस्पष्टत्वमात्रालम्बना प्रौढ्योपदेशोक्तिरर्थस्यैवेत्येवकारेण भक्षस्तुतेश्चोदितशब्दोक्ता भक्षार्थता व्यावर्त्तिता येन कारणेन ग्रहणाद्यर्थस्य पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वेनानुष्ठेयत्वात्प्रकाशनापेक्षितार्थस्य चोदित्वादिति सूत्रावयवेनोक्ता तेन कारणेन ग्रहणादेः प्रत्यक्षोपदेशानुदाहरणे ऽपि भक्षविध्यन्यथानुपपत्तिकल्प्यविधिभिश्च ग्रहणाद्युपदेशसम्भवान्नादोष इत्याह * तेनेति * सम्यग्जरणस्य च सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिन इति वमने प्रायश्चित्ताम्नानाद्विरेके ऽपि क्क चित्प्रायश्चित्ताम्नानात्तदन्यथानुपपत्त्यापि विधिकल्पनसम्भवात्स्पष्ट एवोपदेश इत्याह * सम्यग्ज-

रणं त्विति * दार्ढ्यांशया प्रत्यक्षोक्तिः ॥

अथ मन्द्राभिभूतिरित्यादेः भक्षयामीत्यन्तस्य
एकशस्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥

गुणाभिधानान्मद्रादिरेकमन्त्रः स्यात् तयोरेकार्थ संयोगात् ॥ २६ ॥

यथार्थनिष्कृष्टमन्त्रोदाहरणभाष्यं सूक्तवाकवदेवेति पूर्वाधि-
करणवार्तिकेनैवार्थाद्व्याख्यातत्वात्सन्देहभाष्यं च स्पष्टत्वादव्याख्याय
किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं पुरोडाशादिभक्षणवत्सोमभक्षणस्यापि
द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वं वक्तुं अनुष्ठानसामर्थ्याधानरूपभक्षयितृसंस्कारार्थ-
त्वस्यापि सम्भवात्तपर्यतिना अनुष्ठानसामर्थ्यस्य लक्षणया प्रोत्साहना-
याननुष्ठेयस्यापि स्वर्गादिवत्प्रकाश्यत्वोपपत्तावभिधानसामर्थ्यात्मके-
न लिङ्गेन मन्द्रादेर्भक्षणे विनियोगायोगात्पृथङ्मन्त्रतेत्येवमाशयत्वेन
व्याख्यातुमाह * ग्रहणादिवदेवेति * अपवादत्वेनानन्तरसङ्गति-
सूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः । सोमभक्षणस्यानुषङ्गिकभक्षयितृसंस्कारार्थ-
त्वकल्पनेऽपि भक्षयितृसंस्कारस्य स्वर्गवत्फलत्वाभावेनोत्साहनार्थं
प्रकाशनानर्हत्वात्तर्पयतेश्च तल्लक्षणार्थत्वहेत्वभावात्तृप्तेश्चाल्पं भक्षय-
तीति यावत्तृप्तिनिषेध्यत्वेनानाशङ्कनीयापादनतयाननुष्ठेयत्वात्प्रकाशना-
र्हत्वानुपपत्तेरभिधानसामर्थ्यात्मकस्य लिङ्गस्यानर्थक्यापत्त्या वि-
नियोजकत्वात्तदविरोधिनैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यात्मकेन लिङ्गे-
न मन्द्रादेर्भक्षणे विनियोगात्तृप्त्यत्वन्तवसुमद्गणाद्योर्मन्त्रभागयोरेक-
तृप्तिफलकभक्षणरूपार्थे संयोगात्तर्पयतेर्भक्षणगुणत्वेन तृप्त्य-
भिधानावगमान्मन्द्रादिरेक एव मन्त्र इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थमेव-
मित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * श्लोकं व्याचष्टे *
ग्रहणादीनीति * तयोरेकार्थसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं भ-
८०।१।२ क्षयामि वाक् तर्प्यतीत्यादिभाष्यशेषं सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * लोटः प्राप्तकालार्थत्वे प्रार्थनार्थत्वे वा तर्प्यतीत्येनदर्थं भक्ष-
यामीत्येवमेकवाक्यतोपपादनार्थं तर्पणक्रियार्थयोर्भक्षणक्रियायामुप-
पदभूतायां स्मृता तर्प्स्यन्तीतिभविष्यन्त्याख्यातलृड्विभक्तिर्भाष्ये
प्रयुक्ता ॥

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेषु
ऊहेन विनियोगाधिकरणम् ॥ ११ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेनैन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ २७ ॥

मन्त्रादिर्मन्त्रो लिङ्गेन भक्षणे विनियुज्यतइत्युक्ते प्रसङ्गात्किमैन्द्रसोमभक्षणेष्वेव विनियुज्यते सर्वेषु वा सोमभक्षणेष्विति चिन्तार्थमापादसमाप्तेरेकमधिकरणं सन्देहहेतुश्चेन्द्रपीतशब्दः किमिन्द्रेण पीत इति तृतीयासमासत्वात्सोमवाची किञ्चेन्द्रेण पीतमस्मिन्निति बहुव्रीहित्वात्सवनवाचीति सन्देहः तल्लिङ्गविशेषनिर्देशादनैन्द्राणाममन्त्रत्वमित्येतावत्सूत्रमन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्यपेक्षया स्वपदार्थे प्राधान्यात्तत्पुरुषस्य बलीयस्त्वप्रतीतेर्विशेषतश्चास्य व्यधिकरणत्वेन बहुव्रीहित्वायोगादिन्द्रपीतस्येत्येन्द्रलिङ्गनिर्देशादनैन्द्रसोमभक्षणानां लिङ्गविनियोज्यमन्त्राविषयतान्येव पूर्वपक्षार्थे समानविधानेष्वनैन्द्राणाममन्त्रत्वमित्येतावत्त्वावृत्तैकदेशमैन्द्राणां च प्रदानानां धर्मग्राह्यैकज्योतिष्टोमावयवत्वेन समानविधाने प्रकृतिविकारभावाभावेनोह्ययोगादनैन्द्रसोमभक्षणानां शून्यतेत्येवं पूर्वपक्षप्रयोजनोक्त्यर्थमिति सर्वं सूचयितुमाह * इन्द्रपीतस्येति *

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

लिङ्गेन मन्त्रस्यानैन्द्रसोमभक्षणे विनियोगाभावे ऽपीन्द्राय त्वा वसुमते गृह्णामीतीन्द्रलिङ्गेन मन्त्रेण सोमग्रहणादिन्द्रलिङ्गेनैव च सोममानाद्भिन्द्राग्नीनां त्रैवर्णिकविषयत्वनियमात्तत्साध्यानां क्रतूनां त्रैवर्णिकविषयत्वनियमवन्मन्त्रलिङ्गादग्नीषोमीयस्यचाङ्गत्वनियमवत्सोमस्य मानग्रहणयोरिन्द्रलिङ्गमन्त्रनिर्देशादैन्द्राणामेव प्रदानानामौपदेशिकधर्मवत्त्वावगतेः सोमेन यजेतेत्यस्यापि मन्त्रालोचनायैन्द्रेण सोमेन यजेतेत्येवमर्थत्वावगतेः कर्मैक्ये ऽपि चाभ्यासानां भेदसंस्थावत्प्रकृतिविकारभावोपपत्तेः सर्वेषां प्रदानानां समानविधानत्वाभावादनैन्द्रसोमभक्षणानां यथादेवतं मन्त्रवत्तेत्येवं पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातुमाह * अनैन्द्रेष्वपीति * प्रयोगोक्त्या पूर्वपक्षे प्रयोजनोक्त्यर्थपूर्वसूत्रावयवोक्तामन्त्रकत्वनिरासार्थत्वेन वा शब्दो व्याख्यातः विकृतित्वादित्यनेनानैन्द्राणां प्रतियोगित्वेनोपस्थापितेन्द्रप्रकृतित्वं हीतिसूत्रावयवो व्याख्यातः । कर्मैक्यात्प्रकृतित्वायोगमाशङ्क्याह * समाने हीति * अनैन्द्राणां विकृतित्वप्रकृतिः केत्यपेक्षायामाह * ध्रुवेति * लिङ्गविशेषनिर्देशादिति पूर्वसूत्रावयवमनुषज्यैन्द्राणां प्रकृतित्वोपपादनत्वेन हेतुप्रश्नपूर्वं व्याख्यातुमाह * कथमिति * कथं गुणभूतमन्त्रानुरोधात्कथम्प्रधानभूतप्रदानव्यवस्थेत्याशङ्क्याह * भवति हीति * प्रकृतिविकारभावमुपसंहरति * तेनेति * प्रकृतिविकृतित्वोपपादनस्योहोपयोगमुपसंहरति * तत्रश्चेति

* प्रकृतिविकारभावलिङ्गत्वायोगात्तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयतीत्यावृत्त्या एकदेशसूत्रावयवोक्तं लिङ्गदर्शनं व्याचष्टे *तथा चेति * अग्निष्टोमान्तानां प्रदानानां समानविधानत्वे ऽपि संस्थां परमतेन तावत्परिहरति * संस्थानां चेति*स्वमतेन विकारत्वं ऽप्यूहानुवादस्य लिङ्गत्वोपपत्ति
८०२।१ शङ्कापूर्वमाह * नन्विति* अग्निष्टोमप्रदानसामानविध्ये सति संस्थानाधिकारान्वयियथाप्रकृतावग्निष्टोमप्रदानसामानवि ध्येसति संस्थानाधिकारान्वयि यथाप्रकृतावग्निष्टोमसंस्थायां सर्वेषां त्वैकमन्त्र्यं स्यादिति सिद्धान्तन्यायेनानूहितप्रयोगस्तथा विकृतावपि षोडशिन्यतिरात्रे चादित्यवत् गणस्य तृतीयसवने ऽस्य जगतीच्छन्दः पितृपीतस्येत्यनूहितप्रयोगसम्भवान्नोहानुवादो युज्यते ऐन्द्रप्रदानानां तु प्रकृतित्वे यथा प्रातः सवनीयेष्वनैन्द्रेषु प्रदानेषूहितस्तथा तार्तीयसम्पातिकेष्वग्निष्टोमादिष्वपितृदेवत्येषु प्रदानेषूहितत्वात्षोडश्यतिरात्रयोस्तृतीयसवनीययोरपि पितृदेवत्ययोः प्रदानयोरूहदर्शनं युक्तमित्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽन्यदेवत्यसोमभक्षणेनाममन्त्रकत्वे ऽपि समानविधानत्वस्य पूर्वसिद्धान्तपक्षयोस्तुल्यत्वम् । इन्द्रलिङ्गानां रसीभूतसोमग्रहणायादिष्वप्रयोगमुभयाभिमतमाक्षेप्तुमसमानविधित्वेनात्राक्षिप्तोहशङ्कार्थे सङ्गतिलाभायेन्द्रपीतशब्दस्य सोमविषयत्वाभ्युपगमेनानैन्द्रेषु भक्षणमन्त्रोहस्य शङ्कितत्वाल्लिङ्गदर्शनोपपत्तिः । समानविधानत्वे ऽप्यनुष्टुप्छन्दःशब्दयुक्तं भक्षमन्त्रं करोतीति भक्षमन्त्रे ऽनुष्टुप्छन्दःशब्दविधानपूर्वपक्षन्यायेन वा षोडशिनि पितृदेवत्ये पितृपीतशब्दयुक्ततार्तीयसावनिकभक्षमन्त्रप्राप्तेरनुष्टुप्छन्दःशब्दयुक्तभक्षमन्त्रविधानादर्थप्राप्तस्योहस्य धातुना ऽनुवादो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * विशिष्टेति * जगतीकार्ये षोडशिन्यनुष्टुब्विधौ सत्यनुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहितस्य मन्त्रसिध्यर्थो विधिरूहाननुवादे ऽप्यवसीयते तदभावानुसारेण सति तदनुष्टुप्छन्दः स इत्येवमूहविशेषरूपेण विशिष्टमनुष्टुप्छन्दः पदमपेक्ष्याप्यविपरिणामव्यपदेशो युज्येत ननु स्वरूपेण विधित्सितमनुष्टुप्छन्दःशब्दमपेक्ष्य ततश्चानुष्टुप्छन्दः शब्दस्योहत्वे प्रमाणाभावात्तद्विधावप्यूहस्याप्राप्तत्वान्नानुवादोपपत्तिरित्याशयः । इष्टपदेनिपाठे त्वनुष्टुप्छन्दःशब्दस्योहानुवादार्थे नमतीति पदमपेक्ष्य पश्चाद्विधौ सति विपरिणामव्यपदेशो युज्येत ननु विधित्सितमनुष्टुप्छन्दःशब्दमपेक्ष्य पश्चाद्विपरिणामव्यपदेश इत्यर्थः । पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपमुपसंहरति * तस्मादिति *

अभ्युन्नीतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ २९ ॥

ऊहोक्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनमात्रार्थत्वेनास्थायित्वादूहविशेषचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्योहव्याजेन पुनरभ्युन्नीतयागे पूर्वशेषस्य हि तस्य पुनरभ्युन्नीतस्य सोमस्य विनियोगो ऽभ्युन्नीतमात्रस्य वेति चिन्तार्थं कृत्वाचिन्तयोहविशेषचिन्तोपपत्तिसूचनार्थमेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपः पूर्वपक्षोक्त्या विवक्षितः । ऊहनिरस्ते तद्विशेषचिन्तानवसरापत्तेर्मध्ये चिन्तान्तरोपपत्तिसूचनार्थैवकारः कृत्वाचिन्त्योक्त्योहस्थायित्वे ऽपि मन्मिषेण संसर्गिद्रव्यस्य निष्कर्षमसामर्थ्ये कृत्स्नस्य पात्रस्य पुनरभ्युन्नीतयागाङ्गत्वे बुद्ध्या वा निष्कर्षशक्तेः पुनरभ्युन्नीतमात्रस्येति निष्कर्षसामर्थ्यात्मकलिङ्गहेतुकशेषचिन्तात्मकत्वात्पादलक्षणसङ्गतचिन्तोपपत्तिः सूचिता । पुनरभ्युन्नीतोक्तिं व्याचष्टे *हुतेष्विति* पुनरभ्युन्नीतत्वोक्त्युपपादनार्थं तेषामित्यादि तत्रेत्यादिचोहचिन्ताविषयत्वोपपादनार्थं भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे *तेषामिति* ब्रह्मयजमानहोतृद्गातारो मध्यतः कारिणः मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टाग्नीध्राच्छावाकानां षण्णां मध्ये ऽच्छावाकचमसे पुनरभ्युन्नयनाभावादनैन्द्रत्वे ऽप्यूहविषयत्वानुपपत्तेः नाच्छावाकयाज्या दर्शिता । ब्राह्मणाच्छंसियाज्यायाश्चैन्द्रित्वे ऽपि कियतः सोमस्य विनियोग इति चिन्तोपयोगित्वात्प्रदर्शनं संसर्गिद्रव्यत्वेन शेषभेदानवगमाच्छेषस्तत्रेति भाष्यावयवमयुक्तमाशङ्क्य बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवसूचनार्थम् * दृश्यते इत्युक्तम् * तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * शेषस्य देवतयोपलक्षणे क्रियमाणे तदुपलक्षणार्थत्वेन प्रस्थितापीन्द्राख्या देवता कीर्त्तयितव्या न वेति कीर्त्तनाख्यप्रकथनवाचिकरोत्यर्थे तव्यप्रयोगाच्छेषोपलक्षणायेन्द्रः कीर्त्तयितव्य इत्येवं उपलक्षणत्वोक्तेर्व्याख्यातत्वान्नेन्द्रपदोहो ऽनेनोक्तः येनेन्द्रपदस्य प्राकृतत्वादिन्द्रामित्रावरुणसमुदायस्य च देवतात्वाभावेनेन्द्रमित्रावरुणपदस्येन्द्रमित्रावरुणपदस्येन्द्रपदस्थाने प्रयोगायोगात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्ययोगः शक्येत द्वयोस्तु प्रदानयोः प्रत्येकं भक्षमन्त्रप्राप्ताविन्द्रे प्रदाने प्रकृतित्वादविकृते मित्रावरुणपीतस्येत्येवमित्युक्तम् । अतिक्रान्तयागान्वयाच्चेन्द्रस्यातिक्रान्तता प्रस्थितोक्तिव्याख्यानायोक्ता। शेषद्वयसद्भावे पूर्वपक्षायोगात्सन्देहायोगं शङ्कते * कुत इति * पूर्वदेवतान्वयापनयानयनसन्देहात्सन्देहमुपपा- ८०३।१
दयितुमाह * किमिति * भक्षमाणस्य सोमस्य द्वयोर्देवतयोः शेषत्वादिन्द्रस्य मित्रावरुणादीनां शेषोपलक्षणार्थं कीर्त्तनाख्यं प्रकथ-

नमित्येवं प्रकथनवाचिनः करोतेरर्थे ल्युट्प्रयोगात्स्पष्टार्थं सूत्रम- सिद्धान्तार्थत्वमात्रेण व्याचष्टे * किमिति *

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षहेतुपूर्वदेवतापनयसिद्ध्यै पात्रस्थस्य कृत्स्नस्य सोमस्ये- न्द्रं हविरग्निमुख्येन देवतायै श्राविताये श्रावयेति मन्त्रेणाश्रावणप्रेष- णादेस्तु श्रौषडित्यनेन देवतां प्रत्याश्रावणे कृत्स्नस्य देवतान्तरसञ्चारे मित्रावरुणादिभाग इति भाषेणाक्ते देवतान्तरोद्देशेन गृहीतमात्रस्या- व्याश्रावणादिसम्भवात्कथं कृत्स्नस्याश्रवणं गम्यतइति पृष्टे प्रदान- कालीनत्वादाश्रवणादीनां च संसर्गिद्रव्यत्वेन विवेकाप्रतीतेरित्येव- मुपपत्तिसूचनार्थं मित्रावरुणाद्येयस्तदेव हीज्यन्ते इत्यव्याहारसहिते- नोक्तमित्येवं भाष्यं व्याख्यातुमाह * आश्रावणेति * होता यक्षन्मि- त्रावरुणेत्यादिप्रैषान्तानुवचनग्रहणायादिशब्दः प्रदानकालीनैराश्रव- णादिभिरिति हेतुगर्भितं विशेषणम् । अपनीतपूर्वदेवतान्वयस्यापि शेषस्य भूतपूर्वगत्योपलक्षणं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासस्सूचनार्थत्वेन दृष्टान्तभाष्यं व्याख्यातुमाह * न चेति * पूर्वस्येन्द्रस्य विशेषोपल- क्षणार्थत्वेन कीर्तितमित्येव पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं त- स्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् ॥ ३१ ॥

पूर्वपक्षहेतुनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं नचेत्यादिना सावनीयतइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * देव- तान्तरोद्देशेन पूर्वस्य सकृद्धुतस्य शेषस्याग्रहणादिति एवसमपन- यनिरासोपपादनार्थत्वेनाग्रहणादिति सूत्रावयवं पूर्वसूत्रस्थं पू- र्वशब्दशेषरूपार्थान्तरपरामर्शार्थत्वेनानुषज्य व्याख्यार्थं सकृदित्या- दिभाष्यं प्रश्नपूर्वं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति । यां देवतामुद्दिश्य यत् द्रव्यं गृह्यते तस्या देवतायास्तदेव द्रव्यं गृह्यते तस्या देवता- यास्तदेव द्रव्यं सम्बन्धीत्युक्ते ऽग्न्याद्युद्देशेनापि निरुप्तानां सवनीयह- विषामथैतेषां हविषामिन्द्रमेव यजतीति देवतान्तरान्वयश्रवणाद्यामु- द्दिश्य यद्गृह्यते तत्सम्बन्धीति नियमायोगमाशङ्क्याग्न्यादीन् प्र- ति स्वत्वापादकस्याग्न्याद्युद्देशेन त्यागः स्यात्सवनीयहविषामभावेना- ग्न्यादीन्प्रति स्वत्वाभावात्स्वस्वामिभावलक्षणाग्न्यादिसम्बन्धाभावो युक्त इति वैषम्यसूचनार्थं यां प्रति स्वत्वेन* प्रयोजनेन न गृह्यतइत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * शास्त्रेति * एवमपि पु-

नरभ्युन्नीतमात्रं देवतान्तरोद्देशार्थत्वेन गृह्यते ननु पूर्वशेष इति कथमवसीयत इत्याशङ्क्य सकृद्धुतचमसाभिमुख्येन पुनरभ्युन्नीतसोमग्रहविधानात्सकृद्धुतसोमशेषस्य ग्राह्यद्रव्याधारभूतपात्रोपलक्षणमात्रता ऽवसीयते नतु ग्राह्यतेत्येवं परिहारार्थत्वेन तदेव भाष्यं व्याचष्टे * इह चेति * यत्विति भाष्येणापनयोपपादनशङ्कामनुभाष्य ग्रहणकालावगतभेदानुसन्धानेन प्रदानकाले संसृष्टस्यापि बुद्ध्या निष्क्रष्टुं शक्यत्वात्पुनरभ्युन्नीतमात्रस्याश्रवणादिविषयतावसीयते ननु कृत्स्नस्य पात्रस्थस्येत्येवं परिहारार्थमुच्यतइत्यादिगम्यतइत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे *यथा चेति * यथा गृहीतोक्त्या संसृष्टस्यापि ग्रहणकालीनविवेकावगतानुसारादेकपात्रगृहीतवायव्यैन्द्रवायवसोमवद् बुद्ध्या निष्कर्षः सूचितः। देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यसङ्कल्पापाद्यत्वात् द्रव्यदेवतान्वयस्य तस्य च होमाख्यप्रदानकालीनत्वात्तदा च संसृष्टत्वात् कृत्स्नस्यैव देवतान्तरान्वयो गम्यतइत्याशङ्कानिरासार्थं नाश्रावणेति भाष्यं देवतान्वयस्य प्रदानकालीनताया निराकर्त्तुमशक्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य यद्देवतोद्देशेन यत् द्रव्यं त्याज्यत्वेन गृहीतं तस्यैव प्रदानकाले तद्देवतान्वयम्प्रत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति * प्रदानकाले कृत्स्नविषयरूपसङ्कल्पान्तराभावे ऽपि पुनरभ्युन्नीतसोमसङ्कल्पनैव संसृष्टस्य विवेकग्रहणाशक्तेः प्रसङ्गात् कृत्स्नः सोमो विषयीकरिष्यतइत्याशङ्क्य यद्देवतासम्बन्धत्वेन ग्रहणकाले सङ्कलितं तदेवं प्रदानकाले बुध्या निष्कृष्य श्राव्यतइत्येवं परिहारार्थं यदिति भाष्यं व्याख्यातुमाह * न चेतरेति * यथागृहीतोक्तिसूचितो निष्कर्षसम्भवो विभ- ८०४।२
क्तोक्त्या प्रकटितः। उपाकरणकाले कृत्स्नस्य पशोर्देवतायै सङ्कल्पवद्ग्रहणकाले पूर्वशेषस्यागृह्यमाणत्वेन ग्रहणकालीनसङ्कल्पानर्हत्वात्पुनरभ्युन्नीतमात्रसङ्कल्पे ऽपि प्रदानकाले कृत्स्नसङ्कल्पाविरोधात्क्लेशेन निष्कृष्य पुनरभ्युन्नीतमात्रत्यागरूपः सङ्कल्पो न युक्त इत्याशङ्क्याह * न च प्रदानेति * ग्रहणकालदेवतोद्देशेनेदं त्यक्ष्यामीति सङ्कल्पितस्यैव प्रदानकालदेवतान्वयापादनायेदं न ममेति त्यागरूपः सङ्कल्पः न कृत्स्नविषयः सङ्कल्पो ऽस्ति पूर्वशेषस्य कस्याश्चित् देवतायै सङ्कल्पितस्य त्यक्तत्यागायोगेन च विना पूर्वदेवतातोपहृत्यान्यस्य सङ्कल्पयितुमशक्यत्वात् कृत्स्नसङ्कल्पानुपपत्तिरित्यर्थः एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * त्यागरूपस्य मानसस्य सङ्कल्पस्य यजिवाच्यतया भावार्थाधिकरणोक्तस्य प्रदानकालीनयोः प्रसिद्धत्वात्कृत्स्नसङ्कल्पनिरासपरत्वेन व्याख्येयम्। देवताया भोक्तृत्व-

प्रतिगृहीतृत्वाभावेऽपि सोमाय यजतइत्यादिषु सम्प्रदानव्यवहारसिद्ध्यर्थमनिराकरणारव्यानुमननव्यापाराभ्युपगमात्संसृष्टे च विविच्यानुमननाशक्तेः पूर्वशेषस्य देवतान्तरोद्देशेनात्यागेऽपि देवतान्तरैरेकपात्रस्थकृत्स्नसोमानुमननावगमात्पूर्वदेवतावषट्कृतस्य देवतान्तरैरात्मीयत्वेनानुमन्तुमशक्यत्वात्पूर्वदेवतातोऽपनयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि तावदिति * मुख्यभोक्तृत्वस्य नवमे निषेत्स्यमानत्वेनानाशङ्कनीयत्वादनिराकरणे चाव्यापारात्मकत्वादननुष्ठेये भुञ्जीतेति कर्तृत्वव्यपदेशायोगापत्तेरुपांशुयाजाधिकरणवार्त्तिकोक्तानिराकरणापादितः स्वीयत्वानुमननव्यापारो भुजिना लक्षितः[1]। अनपनयनोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पूर्वशेषस्य देवतान्तरान्वयित्वेनासङ्कल्पेऽप्यग्नौ किं चित्प्रक्षेप्स्यस्यावर्जनीयतया निराकर्तुमशक्यत्वादग्निमुखा वै देवा इत्याद्यर्थवादालोचनया चाग्नौ प्रक्षेपस्य देवतान्तरान्वयापादकत्वप्रतीतेर्देवतान्तरान्वयेन पूर्वदेवतातोऽपनयावश्यम्भावादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तेनेति * देवतोद्देशेन त्यागं विना नाग्नौ प्रक्षेपमात्राद्देवतान्वयोपपत्तिरित्याशयः। नान्तरीयकतया भक्ष्यमाणस्यापि पूर्वशेषस्य भ्रष्टावसरेण भक्षणेन प्रतिपाद्यत्वायोगात्प्रतिपत्त्यर्थ एव भक्षणे मन्त्रापेक्षणान्न पूर्वदेवतोपलक्षणं युक्तमित्याशङ्क्य पुनरभ्युन्नेष्यमाणे सोमसंस्कारार्थं होमानन्तरं ध्रियमाणस्य पूर्वशेषेण पुनरभ्युन्नीतभक्षकालएव भक्षणावसरात्प्रतिपत्त्यर्थत्वाविरोधसूचनार्थं भक्ष्यते चेति भाष्यं व्याचक्षाणोऽत इति भाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * कृत्येतिभाष्यमूहकृत्वाचिन्ताया भक्षणासङ्गतेर्भक्षणसङ्गतस्य प्रयोजनस्यावश्यवक्तव्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य पूर्वपक्षे कृत्स्नस्य मित्रावरुणाद्युद्देशेन त्यागः सिद्धान्तो पुनरभ्युन्नीतमात्रस्येति लक्षणसङ्गतं प्रयोजनं पूर्वशेषापनयविचारात्प्रसिद्धमित्येवं परिहारं सूचयितुमाह * इतीति * अधिकरणसमाप्त्या वक्तव्यतयोपस्थापितस्य प्रयोजनस्येति करणेन परामर्शः॥

पात्नीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम्॥ १३॥

पात्नीवते तु पूर्ववत्॥ ३२॥

आग्रयणाख्यसोमपात्रस्थस्योपांश्वाख्यस्य पात्रे गृहीतस्य पात्नीवतयागाङ्गत्वं किं वाऽग्रयणाद् गृहीतस्य सोमस्य पात्नीव-

---

(१) देवताया भोक्तृत्वादिवदनुमन्तृत्वेऽपि प्रमाणाभावाद्यद्यपिशब्दोक्ताभ्युपेत्यवादत्वोपपत्तिः अयं पा० १ पु० अ०।

दन्वये ऽनाग्रयणस्याप्याग्रयणसंसृष्टत्वसामर्थ्याद् ग्रहणापत्त्या पत्नीवदन्वयापत्तेः कृत्स्नस्याग्रहणादुपांशुपात्रे गृहीतस्य पात्नीवत्त्वेन यागाङ्गतेत्यूहं कृत्वा चिन्तामिषेणाभिप्रेतायाश्चिन्तयाः पादलक्षणं सङ्गतिं स्पष्टत्वादनुक्त्वानन्तरसङ्गतिमाह * पूर्वेति * ऊहचिन्ताविषयत्वोक्त्यर्थे द्विदेवत्यानां हीतिभाष्यमादित्यदेवतान्त्यस्य सोमस्य स्थाल्यां द्विदेवत्यशेषनिक्षेपादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * द्विदेवत्यानामिति * आग्रयणदेवताभूतानां विश्वेषां देवानामुपलक्षणं कस्मान्न चिन्त्यतइत्याशङ्क्य तदपनयस्य निःसन्दिग्धत्वादित्येवं परिहारसूचनार्थं तत इति भाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * अथेति सन्देहभाष्यमवयवव्याख्यापूर्वं पात्नीवते सोमः पुनरभ्युन्नीतवत्सर्वेषामुपलक्षणमित्येवं पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे * तस्येति * वाय्विन्द्रवायुं मित्रो वरुणोश्विपत्नीवत्पीतस्यैत्येवमूहप्रदर्शनायादिशब्दः इन्द्रवायुग्रहणं तूपलक्षणार्थम् ॥

ग्रहणाद्वा ऽपनीतं स्यात् ॥ ३ ३ ॥

वा शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणहेतुत्वेनापनीतोक्तिव्याख्यार्थमपनीयते हीति भाष्यं व्याचष्टे * नैतदिति * द्विदेवत्यशेषस्य पूर्वदेवतातोपनयोपपादनार्थत्वेन तस्यापि पत्नीवतग्रहणकाले एव द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणसंसृष्टत्वासोऽपि पूर्वदेवतातो ऽपनीयतइति ग्रहणोत्तरकालसंसृष्टादिन्द्रशेषाद्वैलक्षण्ये पूर्वार्द्धेनोक्तग्रहणकाले संसृष्टत्वे ऽपि द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणस्थाल्यां निक्षेपकाले विवेकावगमात्तदनुसन्धानेन बुद्ध्या निष्कर्षोपपत्तेराग्रयणस्यैव देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पात्तद्विदेवत्यशेषस्य पूर्वदेवतानयनस्य इत्याशङ्क्याग्रयणापेतस्य देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पनीयत्वादनाग्रयणीयस्यापि वाग्रयणसंसृष्टत्वेनाग्रयणावयवस्य बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवे ऽपि वारयितुमशक्यत्वादनाग्रयणस्यैवाग्रयणस्य देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पविध्युक्त्या वक्ष्यमाणग्रहणभाष्योपपादयिष्यमाणया ऽपनयः समर्थितः। श्लोकं व्याचष्टे * आग्रयणेति * स्थालीनिक्षे- ८०५।१
पकालीनस्य विवेकस्य सङ्कल्पे ऽनपेक्षणादाग्रयणविषयस्य सङ्कल्पस्य प्रसङ्गादनाग्रयणविषयत्वसिद्धिः पुनरभ्युन्नीतवन्नेह निवार्येति पूर्वार्द्धव्याख्यानायोक्ते किमुतेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम्। ग्रहणकाले ऽपि संसृष्टस्य बुद्ध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रस्य सङ्कल्पसम्भवं नन्वितिभाष्येणाशङ्क्य बुध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रसङ्कल्पसम्भवे ऽप्याग्रयणापेतस्य सङ्कल्पविधानादाग्रयणानाग्रयणयोश्च ऽऽग्रयणा-

पेतत्वाविशेषात्कृत्स्नसङ्कल्पोपादनार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * तथा हीति * एष आग्रयणो द्विदेवत्यशेषश्चाग्रयणादपैति तेन शेषश्चैषश्चैष च ग्रहणकाले सङ्कल्पतइत्यर्थः । व्यतिरकतो ऽन्वयतश्च श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * आग्रयणस्य पात्नीवतत्वविधौ संसृष्टो ऽपि द्विदेवत्यशेषो ऽनाग्रयणत्वाद्बुद्ध्या निष्कृष्य सङ्कल्पविषयत्वाद्व्यावर्त्येतेतिव्यतिरेकतो व्याख्या। आग्रयणापेतस्य तु पात्नीवतत्वविधानादपादानस्य च वृक्षवत्स्वावयवत्वविशेषानपेक्षत्वात्संसृष्टयोः संशब्दवाच्यैकीभावपूर्वाग्रयणस्थालीपातनिमित्तसम्पातशब्दवाच्यद्विदेवत्यशेषाग्रयणयोर्मध्ये य एवाग्रयणो वापैति तस्य सर्वस्याग्रयणादपेतत्वादपेतत्वमात्रस्य सङ्कल्पनिमित्तत्वात्सर्वः सङ्कल्प इत्यपनीयते । इत्यन्वयतो व्याख्या आग्रयणविशेषणविशेषणबलादाग्रयणादेवेत्यवधारणप्रतीतेरनाग्रयणस्य चाग्रयणमिश्रादनाग्रयणादप्यपेतत्वेनाग्रयणादेवेत्यवधारणविषयत्वायोगादपात्नीवत्वं न त्विति भाष्येणाशङ्क्याग्रयणस्याप्याग्रयणाभावादपायाशक्तेराग्रयणादेवेत्यवधारणायोगाद्वाग्रयणाभावदपेन इत्येतावन्मात्रेण विशेषणत्वप्रतीतेर्द्विदेवत्यशेषे ऽप्यपि तादूप्यविशेषात्पात्नीवतत्वोपपादनार्थं नैष इति भाष्यं व्याख्यातुमाह * यत्त्विति* अनाग्रयणादपेतो न पात्नीवत इति निषेधवचनाभावान्निषेधार्थवचनकल्पने वाग्रयणान्वयापेतत्वेन पात्नीवतत्वापत्तेरनाग्रयणापेतस्य पात्नीवतत्वापत्तेरनाग्रयणापेतस्य पात्नीवतत्वनिषेधाभावेन विधाविव निषेधे ऽपि विषयत्वलक्षणोपयोगाभावादुभयोरपि पात्नीवतत्वविधौ विरोधाभावादाग्रयणमात्राच्चोपायायोगेनाग्रयणादेवेत्यवधारणस्याशक्यत्वादयोगव्यावृत्त्यापि च विशेषणत्वसम्भवेनावधारणस्याप्रमाणकत्वाद्वाग्रयणाभावदपेत इत्येवं विशेषणत्वप्रतीतेर्द्वयोरपि देवतान्तरान्वय इत्यर्थः । देवतान्तरोद्देशेन ग्रहणेन पूर्वदेवतातो ऽपनयः कथमवसीयतइत्याशङ्क्याह * न चेति * अश्वस्य दातुमशक्यत्वात्पूर्वस्यैव देवतायै दत्तस्य तत आच्छिद्य स्वीकारं विना स्वत्वानापत्तेर्देवतोद्देशेन च त्यागाच्च देवताव्यतिरिक्तस्य यथेष्टदेवतानर्हत्वरूपस्वदेवतास्वत्वापादाने ऽपि देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन यथेष्टविनियोक्तृत्वलक्षणस्वाम्यानापादनकृतापहरणे ऽपि परस्तापहरणनिमित्तदोषाप्रसक्तेः पुनर्दानशास्त्रान्यथानुपपत्त्या पूर्वदेवतातो ऽपहृत्य स्वीकारविधिः कल्पयितव्य इत्याशयः । पूर्वदेवतातो ऽपनये ऽपि पूर्वदेवतोद्देशेन त्यक्तत्वस्य तत्प्रीतोक्तिलक्षणस्यानपायादनपनीतापि देवतोपलक्षणीयेत्येवं

शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणायोगमाशङ्क्य चतुर्थ्या देवतामुद्दि-
श्य द्रव्यत्यागात्पिबतेस्त्यागभक्षणार्थतायामिन्द्रपीतशब्देन लक्षणा-
ननुगतचतुर्थीसमासापत्तेरिन्द्रेण स्वीकृतमन्यस्य यथेष्टविनियोगा-
नर्हीकृतमित्यनिराकरणनिमित्तान्यस्य यथेष्टविनियोगानर्हीकरणपर-
स्वीकारलक्षणार्थत्वावगतेरपनये चान्वयनाशान्नापनीता देवतोपल-
क्षणीयेत्येवं वाशब्दोपपादनार्थं तन्नेत्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *इ-
तीति *पूर्ववर्णकेनाचार्यशेषभुग्देवदत्तशेषे भुज्यमाने यथा ऽऽचार्यशेषो
पनीतान्वयत्वान्नोपलक्षणं तथा पूर्वदेवतापीत्यर्थः। नन्वित्याशङ्काभा-
ष्यमपनयेन पूर्वदेवतार्थत्वनाशादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे *नन्विति *
नेतीति परिहारभाष्यमिन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन गृहीतस्य कृत्स्नस्य पात्र-
स्थस्य पूर्वदेवतार्थस्यावयवदर्शनाद् धुतमात्रस्य देवतार्थत्वेनानाश-
ङ्कितस्यावयवादर्शने ऽप्याशङ्काशयानिरासादयुक्तमाशङ्क्योपहासार्थ-
त्वेन व्याचष्टे * आचार्यास्त्विति * अनिरस्ताशयस्योपहासानर्हता-
माशङ्क्यानपनीतपूर्वदेवतान्वयात्पूर्वदेवतापीतत्वेनोपलक्षणार्हस्य हु-
तावयवस्यादर्शनमितरस्यानीतत्वेनानुपलक्षणीयत्वसिद्धौ मयोच्य-
मानमप्युपपादनक्लेशमनापाद्यापशङ्कितास्वयमेव यथाऽभ्युपगच्छति
तथा करोमि ततश्चोदिनानुवादित्वादुपहासार्हो भवि-
ष्यतीत्येतत्स्वयमाशङ्कितारमभ्युपगमयामीत्यनेनोक्तम् । कस्तर्हि प-
रिहाराशय इत्याशङ्क्याह * न हि हुतादिति* इन्द्रवाय्वाद्युद्देशेन हु- ८०६।२
तादन्यदुपांशुपात्रगृहीतमिन्द्रवाय्वादिसम्बन्धि न विद्यते अप-
नीतत्वादित्यर्थं हुतावयवादर्शनस्यानुपलक्षणहेतुत्वाभावाशङ्कार्थं न-
न्विति भाष्यम् अपनयस्यानुपलक्षणहेतुत्वेनाभिप्रेतत्वादयुक्तमाशङ्क्या-
ज्ञानाशयोक्तित्वेन व्याचष्टे * परास्त्विति * प्रकृतौ हुतावयवा-
दर्शने ऽपि हुतसम्बन्धिशेषहुतसोमसमुदायस्यानपनीतेन्द्रादेवत्य-
स्यावयवः प्रकृताविन्द्रशब्दः सतूपलक्ष्यत इति वैषम्योक्त्यर्थमुच्य-
तइति भाष्यमेकदेशहोमेन समुदाये नष्टे देवतान्वयनाशादयुक्तमा-
शङ्क्य देवतोद्देश्यपूर्वद्रव्यत्यागरूपसङ्कल्पकाले विद्यमानस्य समुदा-
यस्य देवतान्वयानौपचारिकस्तदवयवे देवताव्यपदेशः प्रकृता-
वित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * सङ्कल्पनेति * देवतान्वयिनि समुदा-
ये नष्टे ऽप्यवयवस्यौपचारिकदेवताव्यपदेशाभ्युपगमे द्विदेवत्यसमु-
दायनाशे ऽप्युपचारादवयवे देवताव्यपदेशाविरोध इति साम्यश-
ङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं व्याचष्टे * इतर इति * द्विदेवत्यसमुदाया-
वयवस्याग्रयणसमुदायावयवसहितस्यान्यदेवत्यत्वेनाग्रयणावयवस-
मुदायस्य पूर्वदेवतोपेतत्वात्पूर्वदेवतानुपलक्षणमित्येवं साम्यान-

शास्त्रार्थं नेतीति भाष्यं प्रकृतादेवतापनयो ऽत्र त्वपनय इत्येवं वैलक्षण्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * पीत इति भूतनिष्ठया नष्टस्यापि समुदायस्य देवतान्वयेन मुख्यवृत्त्यभिधानसम्भवेनौपचारिकावयवाभिधानयोगात्प्रकृतावपि भूतपूर्वगत्यभिधानावगतेरिह च पूर्वेन्द्रवाय्वादिदेवतापीतस्य समुदायस्यावयवेनान्यदेवत्यसमुदायारम्भे ऽपि भूतपूर्वगत्या पूर्वसमुदायावयवत्वव्यपदेशोपपत्तेर्भूतपूर्वगत्या पूर्वदेवतोपलक्षणं भविष्यतीत्याहेति भाष्येणाशङ्क्य प्रतिपाद्यस्य साद्गुण्यायादेवतयोपलक्षणीयत्वादेव यवप्रतिपाद्यत्वेन दृष्टार्थत्वायोगाद्देवताव्यपदेशार्हत्वावगतः प्रकृतौ भूतपूर्वगत्यापेतदेवतान्वयस्यानुपलक्षणान्नेह भूतपूर्वगत्योपलक्षणं युक्तमिति परिहारार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * एकदेशावस्थितानां चावयवानामेव समुदायव्यपदेशनोदनात्प्रत्येकमपि मुख्यवृत्त्यैव देवतान्वयव्यपदेशोपपत्तेः प्रकृतौ समुदायनाशे ऽपि विद्यमानस्यावयवस्यापि साक्षाद्देवतान्वयसमुद्भावेनापेतदेवतात्वस्य भूतपूर्वगत्योपलक्षणशङ्कायोगादिह च विद्यमानस्यावयवस्य देवतान्तरान्वयेन पूर्वदेवतापनयस्य सिद्धान्तसूत्रेणैव स्फुटमुक्तत्वात्पूर्वदेवतोपलक्षणं नाशङ्कनीयमित्यतिशयोक्त्यर्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * इह त्विति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

पात्नीवतशेषभक्षे त्वष्टुरनुपलक्षणीयताधिकरणम् ॥ १४ ॥

त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ ३४ ॥

मन्त्रस्थसाहित्यवाचिचक्षुःश्रुतिसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात्त्वष्टुरपि देवतात्वेन पात्नीवतयागाङ्गत्वमाशङ्क्य निरासात्पादलक्षणं सङ्गतिसन्देहं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा ऽनन्तरचिन्तितपात्नीवतविषयत्वेनानन्तरसङ्गतिं सूचयत्पत्नीवत्ताया विशेष्यं विना ऽपर्यवसानान्मन्त्रवर्णावगतविशेष्यत्वस्याग्नेस्तद्धिनोक्तदेवताविशेष्यत्वाद्देवतात्वेन पात्नीवतचोदनागृहीतस्य देवतात्वस्मारणार्थे पातृत्वनिर्देशे त्वष्टृसाहित्यनिर्देशात्त्वष्टृसहितस्याग्नेर्देवतात्वमिति पूर्वपक्षतात्पर्यमाह * तस्मिन्नेवेति *

अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ३५ ॥

नैवमिति सिद्धान्तसूत्रावयवं व्याचष्टे * नैवेति * हेतुप्रश्न-

पूर्वमतुल्यत्वं व्याचष्टे * विधौ हीति * मन्त्रलभ्याग्निनिरपेक्षपत्नीवत्त्वापर्यवसानात्केवलोक्त्या त्वष्टृमात्रनिरासः पत्नीवत्त्वेनैकस्य विशेष्यस्य नित्यमपेक्षणान्नित्यसापेक्षत्वे च समासवत्तद्धितस्याप्यविघातान्मन्त्रगतसामानाधिकरण्यनिर्देशात् शीघ्रावगतविशेष्यत्वाग्निसापेक्षत्वाविरोध ऽपि तन्मात्रेणापर्यवसानाद्व्यधिकरण्ये निर्दिष्टत्वसापेक्षत्वे तद्धितानुत्पत्तिरुक्ता यद्यपि मन्त्रवर्णात्त्वष्टा देवतात्वेन प्रतीयते तथापि तद्धितेन बाध्यत इति मान्त्रवर्णिक्यपीत्यपिशब्दो योज्यः । उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * न चेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * ८०७।५

पात्नीवतशेषभक्षे त्रिंशतामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

त्रिंशच्च परार्द्धत्वात् ॥ ३६ ॥

विशेष्यापेक्षासामर्थ्यरूपाल्लिङ्गादग्निवत्त्रयस्त्रिंशतो ऽपि देवतानां समानाधिकरण्यानिर्देशाद्विशेषाद्देवतात्वेन पात्नीवते यागाङ्गतामाशङ्क्य निरासादतिदेशत्वेन सङ्गतित्रयमाह * अधिकरणेति * अधिकाशङ्कोक्त्या पौनरुक्त्यं परिहरन्पूर्वपक्षमाह * एतावता त्विति * त्रयस्त्रिंशताग्नेश्च समुच्चयेन पत्नीवद्विशेष्यतया देवतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादतिशयार्थात्तर्पयस्वमादयस्वेत्युक्तेन परिवेष्टृत्वेनाग्नेर्गुणभूतत्वोक्तिः । या चातुल्यता त्वष्टुर्निरासहेतुत्वेनोक्ता साप्यत्राग्नेर्गुणत्वावगमात्त्रयस्त्रिंशतः प्राधान्यावगमाद्विपरीतेत्याह * पूर्ववेति * तद्धितविरोधमाशङ्क्य पत्नीवत्त्वस्य देवतागुणमात्रतया तद्धितेन देवत्तात्वोक्तेर्गुण्यपेक्षत्वादग्निवत्त्रयस्त्रिंशतापि देवैस्तद्धितयुक्ता चोदना न विरुध्यत इत्याह * पत्नीवत्त्वेति * अग्न्याख्यगुणान्वयमात्रे तद्धितपर्यवसानात्त्वष्टृवत्त्रयस्त्रिंशतो ऽप्यनपेक्षमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यनिर्देशाविशेषादगृह्यमाणविशेषतयाग्निमात्रेणापर्यवसानमाह * अवशिष्टो हीति * अगृह्यमाणविशेषत्वे ऽप्येकेन गुणेनाकाङ्क्षानिवृत्तेर्गुणिद्वयान्वयो न युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * गुणिद्वयान्वये ऽपि चोदनोक्तस्य पत्नीवत्त्वस्य गुणत्वाविरोधेन चोदितया गुणिद्वयानिषेधान्मन्त्रगम्यानेकापि गुणिभूता देवता युक्तेत्याशयः । अग्न्यन्वये पत्नीवान् देवतात्येकवचनान्तेन त्रयस्त्रिंशदन्वये पत्नीवतो ऽस्य देवता इति बहुवचनान्तेन विग्रहापत्तेः सकृच्छ्रुते च शब्दे विग्रहद्वयविरोधाद् गुणिद्वयान्वयश्चोदनया निषेत्स्यतइत्याशङ्क्याह

* न च मान्त्रवर्णिक्यामिति * बहुवचनान्तेन विग्रहमात्रेण गुणिद्वयान्वयोपपत्तेर्विग्रहद्वयाविरोधो ऽपि नास्तीत्याशयः । एवमप्येकगुणान्वयेन निवृत्तापेक्षस्य नित्यसापेक्षत्वाभावात् त्वष्ट्रपेक्षायामिव गुण्यन्तरापेक्षायामपि सापेक्षत्वात्तद्धितो नोत्पद्येतेत्याशङ्क्याह * न च प्रमाणान्तरेति * त्वष्टुर्मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्तरेण देवतात्वानवगमात्तद्धितेनैव त्वष्टृसापेक्षस्य पत्नीवतो देवतात्वस्यावगम्यमानत्वात्तद्धितप्रकृतः सापेक्षत्वं तद्धितस्यानुत्पत्त्यापादकं दूषणमुक्तम् इह तु देवतान्तरानपेक्षस्यैव पत्नीवतो देवतात्वे तद्धितेनोक्ते पत्नीवत्त्वस्य गुणरूपत्वेन गुण्यपेक्षत्वात्तद्धिताविरोधिना मन्त्रवर्णाख्येन प्रमाणान्तरेणागृह्यमाणविशेषतयैकेन गुणिनाकाङ्क्षानिवृत्त्ययोगाद् गुणिरूपायां देवतायां तद्धितप्रकृतित्वानपेक्षपत्नीवच्छब्दस्य गुणोक्तिप्रयुक्तगुणसापेक्षत्वं तद्धितस्य दूषणं न भवति यदि हि तद्धितो ऽन्यसापेक्षपत्नीवन्तं देवतात्वेन विदध्यात्ततः प्रकृतिसापेक्षत्वनिमित्तमनुत्पत्त्यापादकदोषं तद्धितः प्रतिपद्येतेत्यर्थः । अग्नेस्त्रयस्त्रिंशतश्च देवानां गुणित्वाभ्युपगमे पत्न्यः सन्त्येषां त्रयस्त्रिंशतो देवानामग्निसहितानामित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रगतपत्नीवच्छब्दमनुब्रूयात्तद्धितोत्पत्तेरभ्युपगमनीयत्वात्तत्रापि सापेक्षत्वदोषः स्यादित्याशङ्क्याह * मन्त्रस्य त्विति * मन्त्रस्याग्निसापेक्षमपि त्रयस्त्रिंशद्देवरूपगुणित्वं न वदतामनुप्रकृतौ पत्नीशब्दस्य सापेक्षत्वाभावान्न विरोध इत्यर्थः । गुणस्यैकेनैव गुणिना नैराकाङ्क्ष्यात् गुणित्वं न वदतामनुप्रकृतौ पत्नीशब्दस्तस्य सापेक्षत्वाभावान्न विरोध इत्यर्थः । गुणस्यैकेनैव गुणिना नैराकाङ्क्ष्यात् गुणिद्वयस्यान्योन्यसापेक्षत्वं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्याह * समुच्चयेति * अग्निमन्त्रेण त्रयस्त्रिंशद्देवानपेक्षस्याग्नेः त्रय-
८०८।१ स्त्रिंशद्देवमन्त्रेणाग्नेरप्यभिधानात्समुच्चयमुपपादयति * न स्यादिति * परिवेष्टृत्वेनाग्न्युक्तेर्न मन्त्रात्समुच्चयावगतिरित्याशङ्क्याह * स त्विति * अग्नेपत्नीवत्सोमं पिबेति पानचोदनया त्रिंशन्मन्त्रस्थया चाग्नआयाहीत्यागमनचोदनया दैवतारूपतया सिद्धमग्निमभिदधत्त्रयस्त्रिंशतो देवानां देवतात्वमाहेत्यर्थः । तेनाग्निस्त्रयस्त्रिंशद्देवपत्नीवत्पतिस्थैत्यत्रमूहः कार्य इति पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * कथं परिवेष्टृत्वेन देवतात्वसिद्धिरित्याशङ्क्याग्नीत्कर्तृकाध्येषणोक्त्याग्नीध्रस्वाम्यात्तदनुष्ठाने ऽपि स्वाम्याभावे परिवेष्टृत्वायोगसूचनादध्येष्यत्वेन च प्रेषणानर्हतया गुणभूतत्वायोगसूचनादग्नेश्च देवतात्वातिरिक्तस्वाम्ययोगाद्देवतात्वसिद्धिरिति परिहारसूचनार्थं तत्परिवेष्टृत्वेन देवतात्वं मन्त्रव्याख्यया दर्शयतीत्याह

*तदिति*मन्त्रव्याख्यार्थमिमं हीति भाष्यं व्याचष्टे *याज्यामिति* मन्त्रस्य विश्वामित्रार्थत्वादग्नीषोमेष्टत्वायोगमाशङ्क्य याज्योच्चारयितृत्वेनाध्येष्टृतोपपादिता। छन्दसीत्यनुवर्त्तमाने व्यवहिताश्चेति सूत्राद्व्यवहितान्वयोपपत्तिः छन्दसीत्यनेनोक्ता । आयाहीत्याख्याताऽन्वयागत्येध्याहारस्ततश्चेत्यनेनोक्तः। इदमिति भाष्यावयवस्यानुष्वधपदव्याख्यार्थत्वोक्त्यै पदपाठवत्पूर्वस्वधाशब्दाव्याख्यार्थो ऽन्नशब्दः सोमयागविनियोगानुसारात्सोमविषयत्वेन व्याख्यातः आवहेत्याख्यातस्योत्तराख्यातान्वयायाहूयेति पदस्य भाष्ये व्याहृतस्य ततो ऽनन्तरमित्यर्थः प्रतीत्यावगतिस्ततश्चेत्यनेनोक्ता तर्पयेत्यस्य मादयत्यर्थव्याख्यार्थत्वोक्त्यै * मादयेत्युक्तम * ऋषिप्रत्ययेनार्थतथात्वानिश्चयः। अत्र हीति भाष्यं व्याख्यातुमाह * तेनेति * नत्वित्याशङ्कानिरासार्थं सत्यमिति न च चोदनयेति वार्तिकेन किमत इत्याशङ्कानिरासार्थं न च मान्त्रवर्णिका इति भाष्यं न च मान्त्रवर्णिक्यामित्यनेनागतावेक्षणेन व्याख्यातत्वादव्याख्याय त्रिशब्देवं स्याद्विधानाग्निस्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यमानत्वादेवमुपलक्षणनिरासार्थं नैवमिति पूर्वसूत्रावयवानुषङ्गेण सूत्रव्याख्यार्थमेवं प्राप्तइत्यादिसङ्कीर्त्यते भाष्यमाक्षिप्य व्याचष्टे * एवमिति * कुत इति हेतुप्रश्नभाष्यव्याख्यार्थं कुत इत्युक्ता सहीत्युत्तरभाष्यं पूर्वार्द्धेन व्याख्यायोत्तरार्द्धे ऽनेन वेत्याशङ्कानिरासार्थमुच्यतइति भाष्यं व्याख्यातम । पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * पावत्नीतेति * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * न चेति * देवतात्वेन चोदितस्याग्नेर्दातृलक्षितैश्वर्यप्रकाशनरूपस्तुत्यर्थत्वेन त्रिशङ्कीर्त्तनादित्यर्थः। कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कथमिति * न हीत्यादिप्रत्याययतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * अप्रसिद्धेति * यस्यान्यतोप्रसिद्धेश्वरत्वस्याग्नेर्दातृत्वं कीर्त्यते तस्यैश्वर्यार्थं तद्दातृत्वकीर्त्तितं प्रतीयते न हि तस्य दातृत्वकीर्त्तनस्य मुख्यो दातृत्वरूपो ऽर्थः सम्भवनार्ह इति
न शब्दाध्याहारेण योज्यम । श्लोकार्थमुपपादयति * यदि हीति * ८०९।१
देवतात्वेन चोदितस्याग्नेरकरणात्प्रकथनात्कीर्त्तनाख्यः प्रकथनार्थे करोतिः। मादयतेस्तर्पणमात्रवाचित्वाद्दातृत्वाख्यविलम्भयितृत्वं च कीर्त्यतइति न त्वितिभाष्येणाशङ्क्य लक्षणया विलम्भनकीर्त्तनोक्त्यर्थं उच्यतइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * मादयस्वेत्यपि चेति * यथेष्टविनियोज्यत्वरूपपरस्वत्वापादनाभावेन दानस्यापि मुख्यस्याभावाद्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागमात्रे दानत्वेन विवक्षितमिति भाष्ये त्यागोक्त्या सूचितम त्यक्तत्वकीर्तने ऽप्यैश्वर्ये कीर्त्तनार्थत्वं कथमिति न त्विति भाष्येणाशङ्क्य लक्षणयैश्वर्यकीर्त्ततोक्त्यर्थं तदुच्यतइत्यादिभाष्यं व्या-

चष्टे * दातृत्वमपीति * केवलस्य च पत्नीवतो देवतात्वनोदनाञ्च त्रयस्त्रिंशतो देवतात्वमित्यपि चेति भाष्येणोक्ते सत्यं चोदनयेति भाष्योक्तदेवतान्तरानिषेधनं त्विति भाष्येणानुष्वधानिषेधे ऽपि मान्त्रवर्णिकदेवतान्तराभावस्य परार्थेनेत्यादिभाष्येणोक्तत्वाद्देवतान्तराभावोक्त्यर्थमुच्यतइति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय तद्धितसामर्थ्याद्देवतान्तरोक्त्यर्थमपि चेत्यादिभाष्यं पत्नीवत्त्वस्य गुणस्य गुणापेक्षायां मन्त्रवर्णादग्नेस्त्रयस्त्रिंशतो देवानां च समुच्चयेन गुणित्वावगतेः पत्नीवदग्नित्रयस्त्रिंशद्देवरूपस्य प्रकृत्यर्थस्यानपेक्षस्यैव तद्धितेन देवतात्वाभिधानमभिप्रेत्य न च प्रमाणान्तरगम्यायामिति वार्त्तिकेन सापेक्षत्वाद्दोषस्य परिहृतत्वादयुक्तमाशङ्क्य पत्नीवान्देवता ऽस्यैत्येकवचनान्तविग्रहे त्रयस्त्रिंशद्देवानामग्रहणात्पत्नीवन्तो ऽस्य देव इति बहुवचनान्तविग्रहे ऽप्येभिरग्ने इति मन्त्रनिर्दिष्टस्याग्नेः पात्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्याभावेन गुणित्वायोगान्मन्त्रद्वयनिर्दिष्टयोश्च गुणिनोरन्योन्यानपेक्षसिद्धयोर्गुणावयवप्रतीतेरन्योन्यसापेक्षत्वनिमित्तबहुवचनान्तविग्रहे अग्नेः पत्नीवन्नित्येकवचनान्तनिर्दिष्टस्याग्नेः परामर्शायोगाद् गुणसमुच्चयायोगेनैकेन गुणिना नैराकाङ्क्ष्यावगतेरितरस्य गुणित्वान्वयायोगाद्देवतात्वेनान्वयमापाद्य सापेक्षतोक्तेति सूचनार्थं व्याचष्टे * विस्पष्टं चेति * एतच्चोदनावशेनेति भाष्यं पूर्वपक्ष्युक्तमन्त्रार्थनिरासार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीवांश्चेत्यादिभाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे * कथं पुनरिति * सामानाधिकरण्यस्यानिश्चायकत्वं शङ्कते * नन्विति * तद्धितस्य निःसंख्यदेशने विगृह्योच्चारणे निःसंख्यप्रातिपदिकार्थायोगात्संख्यायां कल्प्यमानायां नियतक्रमत्वात्संख्यानामेकादिक्रमेण कल्प्यत्वादेकत्वकल्पनेनानुपपत्तौ परिहृतायां द्वित्वबहुत्वकल्पने प्रमाणाभावादेकत्वाख्याविशेषाभिव्यक्तेरेकवचनान्तनिर्दिष्टत्वादग्निरेव पत्नीवांस्तद्धितेन गृह्यतइत्येवं सामानाधिकरण्यस्य निश्चायकत्वं समाधत्ते * सत्यमिति * एतदेव विवृणोति * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * त्रयस्त्रिंशतां देवानां पात्नीवते देवतात्वाभावोक्त्याहव्याजेन देवतात्वविचारे तात्पर्यं सूचितम् ॥

भक्षणे ऽनुवषट्कारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥

वषट्कारश्च कर्तृवत् ॥ ३७ ॥

अनुवषट्कारे यागे भूतभव्यसमुच्चारणन्यायाद्धस्तूसा-

मर्थ्यात्सोमो ऽङ्गम। अनुशब्दसामर्थ्याद्वा प्रतिपत्तिकर्मत्वावगतेरनुवषट्कारयाग एवाङ्गमित्यनुवषट्कारदेवतार्थे पृथक्सोमग्रहणाविध्यभावाद्वहति तेन शेषेण संयोजयति देवतामिति वषट्कारदेवतायै यद्धविर्वहति तच्छेषेणानुवषट्कारदेवतासंयोजनार्थवायवादिशेषेणानुषट्कारयाज्यायाः सङ्कर्षे वक्ष्यमाणत्वात्सोमग्रहणकाले ऽनुवषट्कारे वेति प्रयोजनार्थं वषट्कारयागानन्तरं नष्टे सोमे ऽर्थकर्मत्वात्सोमान्तरं गृहीत्वानुवषट्कारे याज्याकार्यात्प्रतिपत्तिकर्मत्वाद्वा लुप्यतइति प्रयोजनार्थं वा लैङ्गिकविनियोगविचारे तात्पर्यात्पादलक्षणसङ्गती स्पष्टत्वादनुवषट्कारदेवतात्वेनाभिप्रेतस्याग्ने वीहीति मन्त्रवर्णेन देवतात्वावगमान्मन्त्रविशिष्टानुवषट्कारयागचोदनया च देवतापेक्षितया मान्त्रवर्णिकदेवताग्रहणेनाग्नेर्देवतान्वयस्यैकान्तिकत्वात्पूर्वाधिकरणव्युत्पादितदेवतात्वरूपलक्षणन्यायप्रत्युदाहरणरूपेणात्र पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिं सूचयन्पूर्वपक्षमाह * अनुवषट्कारेति * वायव्यैन्द्रवायववदेकपात्रस्थस्यापि सोमस्यानेकयागाङ्गत्वाविरोधान्मन्त्रवर्णाच्च सोमद्रव्यकत्वावगमे ऽपि प्रतिपत्तित्वावेदकान्यदीयसोमद्रव्यकत्वानवगमादनुवषट्कारयागस्यार्थकर्मत्वावगतेरर्थकर्मभूतसोमयागाङ्गत्वरूपा प्राकृतकार्यापन्नत्वादनुवषट्कारदेवतोपलक्षणीयेत्यर्थः । वषट्कारश्च नैवं स्यात्पानकर्तृवद्वषट्कारशब्देनानुवषट्कारदेवताया लक्षितलक्षणयोक्तायाः प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वेन प्राकृतकार्यापत्त्यभावात्प्रकृतदेवतासंस्कारभूतस्योपलक्षणस्यातिदेशतो प्राप्तेरित्येवमुपलक्षणनिरासार्थं नैवमिति पूर्वसूत्रानुषक्तं तत्पूर्वं सूत्रावयवानुषङ्गेण सूत्रव्याख्यार्थमेवमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति* पश्चात्तनाध्वर्य्वादिः पाता पूर्वस्य होत्रादेः पातुः प्रतिपत्तिकर्मपानाङ्गत्वेन प्राकृतदेवताकार्यानापन्नस्योपलक्षणं प्रकृतितो ऽत्रातिदेशेनाप्राप्तत्वाद्यथा ऽनुकुर्वीत तथैतामपि अनुवषट्कारदेवताप्रतिपत्तिकर्मानुवषट्कारयागत्वेन वा कृतार्थकर्मदेवताकार्यानापन्नत्वान्नोपलक्षयेदित्यध्याहारेण योज्यम् । पूर्वतरसूत्रस्थैनैवं शब्देन त्वष्टारं तूपलक्षयेदित्येतत्सूत्रोक्तोपलक्षणीयत्वपरामर्शात्प्रमाणवानध्याहारः प्रतिपत्तिकर्माङ्गभूतस्यापि स्विष्टकृतः सूक्तवाके ऽग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषतेत्युपलक्षणवदुपलक्षणाविरोधाद्धोत्रादेश्चादेवतात्वेनानुपलक्षणोपपत्तेरनुवषट्कारदेवतायाः प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वे ऽप्युपलक्षणीयत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन न हीति भाष्यव्याख्यार्थमप्राकृतपदमिन्द्रप्रदानाख्यप्रकृतस्थेषु भक्षेष्वनुवषट्कारदेवतोपलक्षणाभावादित्येवं व्याचष्टे * न हीति *

मन्त्रे तु वषट्कारदेवतावाच्यग्निपदानात्मनः प्रकृतौ वोहाभावादनु-पलक्षणे ऽपि विकृतावूहस्यावश्यकत्वादुपलक्षणं भविष्यतीत्याश-ङ्क्योपलक्षणाभ्युपगमे यदर्थकर्म ज्योतिष्टोमाभ्यासात्मकं प्रकृताविन्द्रा-ख्यया देवतया कृतं तद्विकृतावग्न्याख्यया ऽनुवषट्कारदेवतयापि कार्यं नच तत्क्रियते सङ्कर्षादौ सोमस्याग्ने विहीत्यनुयजतीत्यनेनै-न्द्रवायवादियागे मन्त्राख्यगुणविधिं पूर्वपक्षयित्वा मन्त्रविशिष्टकर्मा-न्तरविधेर्वक्ष्यमाणत्वे तु वषट्कारयागस्येन्द्रप्रदानवत् ज्योतिष्टोमा-वयवभूताभ्यासत्वनिरासन्तादर्थ्येन च पृथक् सोमग्रहणादैन्द्रवाय-वादियागार्थत्वेन च गृहीतस्य कर्मान्तरार्थत्वायोगादनुशब्दाच्च पूर्वया-गानुसारप्रतीतेस्तदीयद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वावगमाद्यद्वा यत्सोमस्याग्ने वि-हीत्यनुवषट् करोति तेनैव संस्थितात्सोमात्भक्षयन्ति स एव सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति च द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थस्विष्टकृद्यागरूपत्वसंस्तवादपि प्रतिपत्तिकर्मत्वावगमादर्थकर्मत्वेन सकृदनुष्ठानापत्तेर्द्विदेवत्यादिष्व-नुवषट्कारनिषेधरूपाल्लिङ्गावगतप्रत्यभ्यासावृत्तिविरोधात्सङ्कर्षे च स्विष्टकृत्तन्त्रानुष्ठानं पूर्वपक्षयित्वा पृथक्त्वेनावृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादि-त्येवं परिहारार्थत्वेन यत्र नामेति भाष्यव्याख्यार्थतयाप्यप्राकृतपद-मेवावृत्त्यावषट्कारदेवतायाः प्राकृतदेवताकार्यानापन्नत्वेनोपलक्षणस्य प्रकृतितो ऽतिदेशेनाप्राप्तेरित्येवं व्याचष्टे * न चेति * तस्मादित्यकर-
८।१०।१२ णार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

कृत्वाचिन्तारूपम् ।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३८ ॥

इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्यानैन्द्रसोमभक्षणानाममन्त्रकत्वस्य यथादेवतं चेति सूत्रेणाक्षिप्तस्य समाधानार्थत्वेनैव सूत्र-व्याख्यार्थं स्थितादिति भाष्यं व्याचष्टे * स्थितादिति * इन्द्रपीताधि-करणपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपात् स्थितादित्यर्थः । तुहितमन्त्रप्रयोगनिरा-सेनामन्त्रकं त्वपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानार्थतया तु शब्दव्याख्यार्थं नै-तदितिभाष्यं व्याचष्टे *नेति* सामाधानहेतुत्वेन समानविधानेष्व-नैन्द्राणाममन्त्रत्वइत्येतत्सूत्रस्थसमाविधानशब्दोक्तप्रकृतिविकारभा-वाभावस्मरणार्थं कस्मादित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * ज्यो-तिष्टोमक्रियायाः एकत्वेन कथम्भावात्मकप्रकरणभेदाभावादेकस्य क-थम्भावस्योपदेशपूरितत्वे निराकाङ्क्षेणनातिदेशिकधर्मग्राहित्वरूपवि-कृतित्वायोगादपूरितत्वे वान्यस्यैव धर्माभिधानाशक्तेर्धर्माधारत्वरू-

पप्रकृतित्वायोगादात्मानमेव प्रति प्रकृतिविकृतिता न युक्तेत्यर्थः। छन्दःप्रतिषेधोक्तिव्याख्यार्थं यल्लिङ्गमित्यादिभाष्यमसम्बन्धव्यवायापत्तेरुत्कृष्य व्याख्येयत्वादुपक्ष्य तावज्ज्योतिष्टोमस्याभेदाद् प्रकृतिविकृतित्वायोगे ऽपि प्रकृतानां प्रकृतित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थमुच्यतऐन्द्रसाम इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपसूत्रस्थभाष्योक्तप्रकृतानां प्रकृतिविकृतिभावादुक्तमिति भाष्येण स्वर्गकामो यजेतेति यागस्यैव फलान्वयश्रुतेः धर्मत्वरूपेण अभ्यासानां निष्फलत्वादशक्त्यवगतभेदस्याभ्यासानां धर्मकत्वाभावात्प्रकृतिभावायोगोक्त्यर्थं नैतदिति भाष्यं य एते ऽभ्यासविशेषा ऐन्द्रा अनैन्द्राश्च भिन्ना नैते यागा येन फलवत्तया धर्मग्राहित्वात्प्रकृतिविकृतित्वार्हाः स्युः यदि चाधर्मका अपि भिन्नयागान्वयिनः स्युस्ततः प्रकृतिविकृतिगतयागद्वाराप्यभ्यासानां प्रकृतिभावः शक्यत न त्वेतदप्यस्त्येकयागत्वादित्येवं व्याख्यातुमाह *यदि हीति* न चेति भाष्यं गुणानां परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वास्यादित्यनेनापि न्यायेनाभ्यासानां यागगुणत्वाद् गुणरूपधर्मान्वयानर्हत्वोक्त्यर्थतया भासमानगुणानामपि प्रयाजादीनां गुणान्वयाभ्युपगमे ऽपि साक्षात्फलवत्त्वाभावे ऽपि चाभ्यासनां फलवद्यागोपकारित्वेन परम्परया फलवत्त्वान्मैत्रावरुणाद्यभ्यासानां श्रयणादिधर्मग्राहित्ववत्सर्वोपदेशिकातिदेशिकधर्मग्राहित्वोपपत्तेः प्रकृतिविकृतित्वसम्भवात्युक्तमाशङ्क्याभ्यासार्थधर्मविध्यभावाशयत्वेन व्याचष्टे *न चेति* यागधर्मत्वायाभ्यासद्वारा योगोपकारित्वादैन्द्रप्रदानमात्रद्वारापि च यागोपकारित्वोपपत्तेः प्रदानानां भेदात्सोमफलचमसयोरिव कर्मैक्ये ऽपि प्रकृतिविकृतित्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन सर्वगामित्वादिति सूत्रावयवस्य सर्वाभ्यासगामित्वात्सोमस्य तद्धर्माणां चेत्येवं व्याख्यार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे *येन त्विति* भाष्योक्तार्थोपपादनायाभ्यासानां धर्मग्रहणस्य यागीयत्वसर्वाभ्यासगामित्वादिति व्याख्यान्तरमप्यनेन सूचितम्। यथा च सवनान्तवर्तिनां ग्रहाणां प्रातःसावनिकैः सह सामानविध्यं सप्तमपादाधिकरणे वक्ष्यते तथानैन्द्राणामैन्द्रैः सहेति दार्ढ्यार्थं दृष्टान्तमाह *यथेति* कथम्पुनर्लक्ष्यत इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपभाष्योक्तं मन्त्रवर्णात्सामस्य धर्माणां चैन्द्रप्रदानविषयत्वं यत्त्विति भाष्येणानुभाष्य परिहारार्थमिन्द्रस्येत्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे *न चेति* सोमेन यजेतेति प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वप्रदानविषयत्वबाधाद् गुणरोधेन सङ्कोचो न युक्त इत्यर्थः। भवत्विह साधनवशेन साध्यस्य नियम इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपवार्त्तिकमाह वनायादिवशेनाग्निहोत्रादेस्त्रैवर्णिक-

विषयतया सङ्कोचवन्मन्त्रवशेनासोमस्येन्द्रप्रदानविषयतया सङ्कोचसम्भवं वैषम्योक्त्या परिहरति * न च यथेति * आहवनीयस्यानारभ्यवादेन सर्वहोमार्थत्वात्सङ्कोचवत्वं युक्तं मन्त्रस्य तु सर्वस्तोमार्थत्वानवगमान्न सङ्कोचकता युक्तेत्यर्थः । मन्त्रस्य वाक्यात्सर्वार्थत्वानवगमे ऽपि प्रकरणार्थसर्वार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्कां निरस्यन्नेतदेवमितिभाष्यं स्वरूपतो व्याचष्टे *प्रकरण इति * सामर्थ्यावगतेन्द्रार्थसोमप्रकाशकत्वमात्रेणापि प्रकरणपाठोपपत्तेर्न सर्वसोमार्थत्वे प्रमाणमस्तीत्याशयः । अभिषेककालीनसोमग्रहणविषयत्वान्मन्त्रस्य तदा च विवेकाभावेनेन्द्रसोममात्रविषयत्वायोगादिन्द्रसम्बन्धिनः सोमस्य ग्रहणं मन्त्रेण स्मार्यते देवतान्तरसम्बन्धिनो ध्यानादिनेत्येतद्व्याख्यापरितोषेणैतदेवमिति भाष्यं कर्मव्युत्पत्त्या ग्रहणशब्दोक्तो ग्राह्यः सर्वः सोमो मन्त्रेणेन्द्रसम्बन्धितया सङ्कल्पनीया देवतान्तरसम्बन्धितया ध्यानादिनेत्येवं व्याख्यातुमाह * अथ वेति * यथेन्द्रागच्छेति सुब्रह्मण्याख्ये मन्त्रे प्रकृतदेवतामात्रोपलक्षणार्थं मुख्यतयेन्द्रः प्रकाश्यतइत्येकादशे सुब्रह्मण्याधिकरणे वक्ष्यते तथेहापि भविष्यतीति स्वयं परिहारान्तरमाह * अथ वा सुब्रह्मण्यावदिति * देवताशब्दपर्यायेण च शब्देन देवतान्तरप्रकाशनसम्भवप्रदर्शनार्थत्वकल्पनायोगादेतत्परिहारापरितोषेणान्यथा परिहरति * अथ वा धीयेतेति * तुशब्दोक्तोहितमन्त्रप्रयोगनिरासे हेतु
८११।२ सर्वगामित्वादिति सूत्रावयवोक्तमुक्तमुपसंहरति * तस्मादिति *
उपेक्षितं छन्दःप्रतिषेधशब्दव्याख्यार्थं यल्लिङ्गमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * समानविधानत्वे ऽसिद्धान्तन्यायेनानूहितमन्त्रप्रयोगाज्जगच्छन्दः शब्दप्रयोगे प्राप्तोऽनुष्टुप्छन्दः शब्दविशिष्टोहविधानत्वेनानुष्टुप्छन्दो विधानाभिधानमुपपत्स्यतइत्यर्थः । संस्थासामान्यविध्याशये ऽनुलिङ्गोक्तिः संस्थाधिकरणवक्ष्यमाणेन संस्थानां विकारत्वेन निराकार्येत्याह * अथ वेति * पूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं सोमस्य प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वाभ्यासविषयत्ववद्भक्षणस्य सर्वसोमविषयत्वानवबोधान्मन्त्रवशेनैन्द्रसोमविषयतया भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्कां निरस्यन्व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसोमविषयतया भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्कां निरस्यन् व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसोमभक्षार्थत्वमात्रेण प्रकरणपाठोपपत्तेः सर्वसोमभक्षार्थत्वप्रमाणाभावान्मन्त्रवशेन मानग्रहणयोरिव भक्षस्यापि सङ्कोचो न युक्त इत्याशयः ।

ऐन्द्राग्नभक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम् ॥ १८ ॥

ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गाभावात्स्यात् ॥ ३९ ॥

समानविधानत्वोपपादनेनोहितमन्त्रप्रयोगात्पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपपरिहृते ऽन्यसहितेन्द्रदेवत्यसोमभक्षणे तूहितमन्त्रप्रयोगोपपत्तेरमन्त्रकत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वानैन्द्रान्व्यापकत्वेनाक्षिप्य व्यापकत्वोक्त्यर्थमेतदधिकरणमिति सूचनायैव पूर्वपक्षप्रयोजनसाधनस्थिते ऽन्यथाक्षिप्य समाधातुं चिन्त्यतइति अभिधानार्थस्यैवमिति भाष्यस्याथशब्देन व्याख्यां सूचयन् सन्देहभाष्यं पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं च सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * अथेति * सहितशब्दो ऽनैन्द्रान्तराणाममन्त्रकत्वे ऽप्यैन्द्राग्ने ऽनैन्द्रे ऽपि मन्त्रसद्भावात्प्रयोजनस्याव्यापकत्वेनान्यथाक्षेपसूचनार्थः। इन्द्रपीतशब्दस्येन्द्रादेवत्योक्त्यर्थत्वादैन्द्रदेवत्यतायाश्चतुर्थाधिकरणे निरस्तत्वात् कुतो ऽन्यसहितेन्द्रदेवत्ये सोमे व्यपदेश इति प्रश्नोत्तरत्वेन लिङ्गभावादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यस्य हीत्यादिपीतमवयवान्तरमिन्द्रेस्मेत्यन्तं भाष्यं व्याचक्षाणो यस्यैन्द्राग्नी देवता तस्येन्द्रो न देवतेति कृत्वेन्द्रपीतोक्त्या देवतात्वानुक्तेराग्नेयोक्ततुल्यतेत्येवमाद्यं तावद्भाष्यावयवं व्याचष्टे * कुत इति * इहेन्द्रपीतशब्दे सापेक्षत्वे सत्यसामर्थ्याद्यदाग्नेयसाम्यं प्रतीयते तादिन्द्रस्य देवतात्वाकीर्त्तनान्नेष्यतइत्यर्थः। वैषम्यं विवृण्वन् छक्यतइति भाष्यावयवं व्याचष्टे * आग्नेयां हीति * केवलेन्द्रदेवत्ये ऽपि हुतशेषस्य मुख्येन्द्रदेवत्यत्वाभावे चौपचारिकस्य कीर्त्यत्वापत्तेः श्रौतस्यैवेन्द्रपीतत्वस्य मन्त्रार्थवादावगतस्योपचारात् कीर्त्तनसम्भवे लाक्षणिकदेवतात्वकीर्त्तनायोगात्पानाख्यो व्यापारो विशेषणं तस्यैवेन्द्राग्निदेवत्ये प्रत्येकं सङ्कल्प्यमानत्वलक्षणदेवतात्वाभावे ऽपि केन चिद् धूर्ताशष्टरूपेण शर्वविषयभूतेन मन्त्रार्थवादावगतस्यौपचारिकस्य विद्यमानत्वान्न सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः। सौत्रलिङ्गोक्तिव्याख्यार्था विशेषणोक्तिः हुतविषयत्वात्पीतव्यपदेशस्य केवलेन्द्रदेवत्ये ऽपि हुतशेषस्येन्द्रपीतत्वं नास्तीत्याशङ्कानिरासार्थं यस्य हीत्यवयवान्तरमसम्बद्धव्यवायापत्तेरनुकृष्य व्याख्येयत्वादुपेक्ष्य तावदुभाभ्यां पेये कथमेकस्य पातृतेत्यादिशङ्कानिरासार्थं तस्येति भाष्यावयवं व्याचष्टे * यस्य चेति * अनेकपेये प्रत्येकपेयो ऽल्पत्वनिमित्तेन पातृव्यापाराल्पत्वेन पातृत्वव्यपदेशव्याप्यतादर्शनादिन्द्राग्निपीते ऽप्यधर्मस्येन्द्रपीतत्वं वक्तुं वाक्यमित्यर्थः। यस्य हीत्युपेक्षितं भाष्यं

व्याचष्टे * न चेति * भक्षणकाले वर्त्तमानस्य हुतशेषस्य देवतोद्देशेनाहुतत्वात्साक्षादिन्द्रपीतत्वाभावे ऽपि हुतावयवगतमिन्द्रपीतत्वमहुते ऽप्युपचर्यैन्द्रपीतव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः । केवलेन्द्रदेवत्ये हुतशेषस्येन्द्रेणापीतत्वात्तद्गतेन्द्रपीतत्वोपचाराद्धुतादिविशिष्टे तत्पीतत्वात्तद्गतेन्द्रपीतत्वोपचाराद्धुतादिविशिष्टे तत्पीतव्यपदेशोपपत्तावपि इन्द्राग्निदेवत्ये हुतस्यापि कृत्स्नस्येन्द्रेणापानात् । हुतशेषे किङ्गतेन्द्रपीततोपचार्येत्याशङ्क्याह * न च तत्रेति * हुताधेगतमिन्द्रपीतत्वमुपचरिष्यते इत्याशयः । तस्मादित्यव्यापकत्वोपसंहारभाष्यं
८१२।२ व्याचष्ट * तस्मादिति *

एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥ ४० ॥

लिङ्गभावशब्दोक्तस्य पातृताविशेषणत्वस्य निरासार्थो देवतोक्तिरिति सूचयन् देवतान्तरोक्तिं व्याचष्टे * सत्यमिति * उभयपीतस्याप्यर्द्धे ऽन्यतरपीतव्यपदेशवदुभाभ्यां सङ्कल्पितस्यार्द्धे ऽन्यतरसङ्कल्पव्यपदेशोपपत्तेरैन्द्राग्ने ऽपीन्द्रस्य देवतात्वसद्भावाद्देवतान्तरोपयोगमाशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * देवतात्वस्येह पातृत्वेन भक्षणीयत्वादैन्द्राग्ने चाग्निसहितस्येन्द्रस्य पातृत्वादग्निसहितस्यैव देवतात्वं भक्षणाय व्यपदेक्ष्यत इत्याशङ्क्य समासात्केवलस्येन्द्रस्य पातृत्वप्रतीतेः तस्य चार्द्धविषयत्वतया देवत्वस्याप्यधर्म्मविषयतयैव भक्षणीयत्वापत्तेरुद्देशापाद्यस्य च देवतात्वस्याधर्मविषयोद्देशभावेनार्द्धविषयत्वायोगादिन्द्रस्यैन्द्राग्नेर्देवतात्वायोगसूचनार्थं * तद्धितेत्युक्तम् * अनेन च नावकल्पत इत्यन्तं भाष्यं देवतान्तरोक्तिव्याख्यार्थमित्यपि सूचितम् । तदुक्तमिति भाष्येणैकस्मिन्निति पूर्वपक्षप्रयोजनाव्यापकत्वशङ्कापरिहारार्थस्य सूत्रावयवस्य केवलएवेन्द्रदेवताया मन्त्रः स्यान्नान्यसंहित इन्द्र इत्येवं व्याख्या व्यवस्था शब्दवत्सूत्रोदाहरणाद्विभागरूपचतुर्थाधिकरणविषयसिद्धान्तसूत्रोदाहरणाच्च विभागो यथैकस्मिन्नेवाग्नौ देवतायां नान्यसहित इत्येवं विभागवदिति सूत्रावयवव्याख्या सूचितेति सूचयन् सूत्रावयवद्वयं व्याचष्टे * तस्मादिति * आहेतिभाष्येण चतुर्द्धाकरणाधिकरणेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहारार्थमुच्यत इतिभाष्यं व्याचष्टे * अनेनैव चेति * सूत्रव्याख्यया तात्पर्यतः कृत्स्नं व्याख्याय नास्य सोमस्याहुतमवयवान्तरं देवतया पीयते न च हुतेनावयवान्तरेण देवतया पीतेनाहुतमवयवान्तरं देवतापीतं भवतीत्येवमर्थान्तरस्येत्याद्यभाष्यं हुते ऽप्यवयवे देवतायाः पातृत्वा-

भावादयुक्तमाशङ्क्याभ्युपेत्यवादमात्रत्वेन व्याचष्टे * यद्यपि चेति* अशक्यत्वं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे *चमसस्थो हीति* देवतायाः पातृत्वस्य नवमे निराकरिष्यमाणत्वादग्निमुखा वै देवा इत्याद्यर्थवादालोचनयाऽग्नौ मुखेति क्षेपस्य पेयत्वावगमान्मुखनिक्षिप्ते पेये मुखितः पातृत्वप्रसिद्धेः पीतव्यपदेशस्य हुतविषयतावसीयतइत्याशयः। उक्तेन प्रकारेण केवलेन्द्रदेवत्यहुतशेषस्यापीन्द्रपीतत्वायोगादिन्द्रपीतोक्तिरिन्द्रदेवतत्वलक्षणार्थेत्यभिधानार्थं तेनेति भाष्यमिन्द्रदेवत्यत्वस्यापि मुख्यस्य हुतशेषेऽनुपपत्तेरिन्द्रदेवस्य च समुदायस्यैकदेशहोमेन नष्टत्वादभक्ष्याप्रकाश्यत्वायोगादुपचाराद्धुतशेषस्येन्द्रदेवत्यत्वव्यपदेशाभ्युपगमे त्विन्द्रपीतत्वस्याप्युपचारो व्यपदेशोपपत्तेः श्रौतार्थत्यर्थत्यागायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयन् व्याचष्टे * तस्मादिति * हुते ऽपि पीतव्यपदेशस्यौपचारिकत्वेनाहुतेत्यन्ताविद्यमाने ऽपीतव्यपदेशस्यादृष्टार्थत्वापत्तेरिन्द्रदेवत्यस्य तु समुदायस्य मुख्यस्यैव विद्यमानस्याहुतेस्तुत्यर्थत्वोपपत्तेरदृष्टकल्पनातश्च लक्षणाया ज्यायसीत्वाद्देवतात्वमेव भक्ष्यमाणस्य शेषस्योपलक्षणं न पीततेत्याशयः। यद्यपि च हुते सोमावयवे परमार्थतः पीतत्वं स्यात्तथापि समुदायसमुदायिनोरभेदात्समुदायधर्मस्येन्द्राय सङ्कल्पितत्वस्य समुदायिभूतभक्ष्यमाणशेषधर्मताया मुख्यत्वसम्भवात् पीतेन चापीतलक्षणायामिन्द्रशब्दस्योपपदस्य पिबतेर्धातोर्निष्ठाप्रत्ययस्य चानभिधेये वृत्त्यापत्तेः सङ्कल्पलक्षणायां तु धातुमात्रस्य भक्षणावृत्त्यापत्तेर्नाहुते पीततोपचरितुं शक्यत्याह * न चेति * सङ्कल्पस्य यजमानधर्मत्वात्सङ्कल्पितत्वभक्षणार्था सङ्कल्पोक्तिः। सङ्कल्पितत्वस्य भक्ष्यमाणशेषधर्मतामुपपादयितुमाह * एकदेशे ऽपि हीति * पिबतेः स ८१३।२
ङ्कल्पभक्षणार्थतामुपसंहरति * अत इति * निर्वपतेर्यागभक्षणार्थत्वाभावे यागप्रतीतिप्रयोजनत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वम्। पूर्वपक्षप्रयोजनाव्यापकत्वशङ्कापरिहारमुपसंहरति * तेनेति* चिन्तायाः प्रयोजनं मन्त्रार्थे ऽनुसन्धेये पूर्वपक्षे देवतादेशेन हुतत्वमनुसन्धेयं सिद्धान्ते देवतादेशेन त्यक्तत्वमिति।

गायत्रच्छन्दः इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्के विनियोगाधिकरणम्॥ १९॥

छन्दश्च देवतावत्॥ ४१॥

पूर्वाधिकरणोक्तसापेक्षसमासायोगापवादार्थत्वेनाधिकरण-

स्यानन्तरसङ्गतिमाह * इदमिति * ऐन्द्रेष्वेव ज्योतिष्टोमिकसोम-भक्षणेषु मन्द्रादिमन्त्रः प्रयोक्तव्य इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनं पूर्वोक्तं सर्वेषु ज्योतिष्टोमिकसोमभक्षणेष्विति सिद्धान्तप्रयोजनं च सिद्धान्तसूत्रे वक्ष्यमाणं गायत्रच्छन्दस्त्वसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेन नैकच्छन्दस्के ज्योतिष्टोमादुत्कर्षशङ्कायाक्षिप्यानुत्कर्षसिद्धान्तेन समाधानात् पादलक्षणङ्गतिसूचनायामपिशब्दः । यथान्यसहितेन्द्रदेवत्यकर्मणि भक्षमन्त्रो न लिङ्गेन विनियुज्यते तथान्यसहितया गायत्रच्छन्दस्कयापीत्येवं प्रयोजनाक्षेपसूत्रं व्याचष्टे * तत्रेति * केवलं गायत्रच्छन्दस्कः सोमयागो नाम्नातो ऽपि मन्त्रगतगायत्रछन्दस्त्वविशेषणसामर्थ्यं कल्पयिष्यते बृहस्पतिसवे वा गायत्रमेतदहर्भवतीतिश्रुतेः केवलगायत्र्युपयुक्तेत्याशयः । सर्वेषु वा भावादेकच्छन्दस इति सूत्रमाक्षिप्तप्रयोजनसमाधानार्थत्वेनावतारयति * इतीति * मन्त्रस्याविधायकत्वेनापूर्वयागकल्पकत्वायोगाद् बृहस्पतिसवे ऽपि गायत्रत्वश्रुतेरविहितच्छन्दोविशेषाज्यादिविषयत्वेनापि सम्भवे प्रातरनुवाकादावनिर्देशप्राप्तसप्तच्छन्दस्कत्वादिबाधायोगाद्यस्तं मधुनेतयइति सूक्तमुखीये इत्यादिनानाच्छन्दोविधानाच्च केवलगायत्रीच्छन्दस्तुतित्वानुपपत्तेः एकच्छन्दस्कसोमयागाभावात्सर्वेषु सोमयागेषु मन्द्रादिमन्त्रस्यादित्ये च ऐन्द्राग्ने लिङ्गाभावात्स्यादित्येतत्सूत्रस्थस्य स्याच्छन्दस्यैकस्मिन्वा स्यादित्येवं तदनन्तरसूत्रे ऽनुषक्तस्य छन्दश्चाक्षेपसूत्रे ऽस्य बुद्धिस्थीकृतस्यानुषङ्गेण योज्यम् । इन्द्रपीतसमासवद्गायत्रच्छन्द समासे ऽपि सम्बन्धिशब्दत्वनिमित्तनित्यसापेक्षत्वाभावात्कथमनेकच्छन्दसो गायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणमित्याशङ्क्याह *यत्र नामेति * सम्बन्धिशब्दस्यापि गुर्वादेर्नित्यसापेक्षस्य शिष्यादिनिरपेक्षगुर्वाद्यभावहेतुकत्वात्सम्बन्धिशब्दत्वाभावे ऽपि गायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणस्य छन्दोन्तरनिरपेक्षस्याभावान्नित्यसापेक्षता नास्तीत्याशयः । यदि तु तत्र केवलाग्निदेवत्यो ऽभ्यासवत्सर्वव्यापारपरिहाराय द्विदेवत्यो ऽप्यग्रहीष्यतइति भाष्यस्यार्थः पाठनोपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे *उक्तं हीति* वेदोक्तेर्वेदविहितकर्मलक्षणार्थत्वाद्वेदत्रयविहितानामपि सोमयागानां मध्ये कस्य चित्केवलगायत्रछन्दस्कत्वे नास्तीत्युक्ते बृहस्पतिसवे गायत्रमेतदहर्भवतीतिश्रुतेः केवलगायत्रछन्दस्कत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * तत्रापि* क चित्प्रातरनुवाकादावङ्गाख्यसाधनांशच्छन्दोन्तराणामवश्यं भावित्वादित्युक्तम् । छन्दोन्तरव्यावृत्तौ गायत्रस्य विशेषणत्वायोगेन सामर्थ्याभावात्समासो न स्यादित्याशङ्क्य गायत्रच्छन्दः ।

एवास्येति छन्दः शब्दलक्षितः छन्दः कार्यांसत्त्वव्यावृत्त्या विशेषणत्वोपपत्तिसूचनार्थं तेनेति भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * रथन्तरं सामैवास्येत्येवं विशेषणत्वविवक्षया दृष्टान्तः। रथन्तरस्य वैकल्पिकत्वाद् बृहत्पक्षे सामकार्यस्तोत्रसाधनत्वाभावापत्तेस्तद्व्यावृत्त्यै विशेषणार्थकत्वाद्गायत्रस्य तु वैकल्पिकत्वेन नित्यं छन्दः कार्यस्तोत्रशस्त्रादिसाधनत्वात्पक्षे ऽप्यभावानापत्तेर्न विशेषणानर्थक्याद्वैषम्यमाशङ्क्य सम्बन्धिशब्दत्वाभावे ऽपि विशेषणत्वायोगमात्रनिमित्ताश्रित्यसापेक्षत्वात्सामर्थ्याविघातसूचनार्थं दृष्टान्तत्वोक्तिर्न सत्त्वासाम्येन व्यावृत्त्यर्थत्वाभावे ऽपि चास्त्यर्थत्वेन विशेषणार्थवत्तेति सूचयितुमाह * अत एव चेति * छन्दोन्तराणामवश्यम्भावित्वात्केवलगायत्रच्छन्दस्त्वाभावेनोक्तस्य निरपेक्षविशेषणत्वायोगे ऽस्यातो रथन्तरसामत्वमिवेत्यतः परामृष्टस्यानेन येन शब्देन परामर्शः। तस्मादिति पक्षद्वयप्रयोजनसमाधानार्थं भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति पक्षोक्तप्रयोजनसम्भवे यस्याश्चिन्तायाः प्रकृतेन्द्रपीताधिकरणशेषत्वसिद्ध्यै तत्प्रयोजनसमाधानप्रयोजनतास्माभिरुक्ता।

॥ एकादशाधिकरणोक्तस्य उपसंहारः ॥

सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपानत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ ४२ ॥

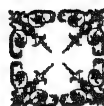
मन्द्रादिमन्त्रो लिङ्गेनानैन्द्रसोमभक्षणेषु न विनियुज्यतइति प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षनिरासेन सिद्धान्तोक्त्यर्थमेतत्सूत्रमिति सूचनार्थं यदुक्तमित्यनुभाष्य व्याख्यातुमाह * स्थितादिति * छन्दःप्रतिषे- ८१४११
धसूत्रेणैवोहनिरासात्सर्वेषं मन्त्रवत्त्वेवमुक्ते सिद्धान्तसिद्धावप्यनूहितस्यानैन्द्रेष्वसामर्थ्याल्लिङ्गेन विनियोगानुपपत्तेरूहेनानैन्द्राणां मन्त्रवत्तेत्येकदेशिनः पुनः प्रत्यवस्थानशङ्कानुत्थानायैकशब्देनैकरूपत्वावाचिनोहो निरस्त इत्येवमैकमन्त्र्यं शब्दव्याख्यार्थं सर्वेषामित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अनिन्द्रेति * लिङ्गेनानैन्द्रेष्वपि मन्त्रो विनियुज्यते ततश्च तेष्वपि मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति सिद्धान्तस्तत्प्रयोजनं च तन्त्रोक्तम। तत्पुरुषबलीयस्त्वेनैन्द्रपीतशब्दस्यैन्द्रसोमवाचितया ऽनैन्द्रेष्वशक्तेः कुतो लिङ्गेन विनियोग इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन सवनाधिकारो हीति सूत्रावयवस्येन्द्रपीतत्वोक्तेर्बहुव्रीहित्वेनैन्द्रपीतसवनवाचित्वादनैन्द्रस्यापि च सोमस्येन्द्रपीतसम्बन्धितया प्रकाशयितुं शक्यत्वात्तत्रापि विनियोगोपपत्तिरित्येवं व्याख्यार्थं नैन्द्रपीत इत्यादि-

सामानाधिकरण्यादित्यन्तम्भाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * नैवमिति * अनेन चाधिकारोक्तेर्विषयवाचित्वादिन्द्रपीतशब्दः सवनविषयो हीत्येवं सूत्रावयवो व्याख्यातः। प्रातर्यस्य सोमस्य सवनमभिषव इति प्रातःसवनशब्दस्यापि बहुव्रीहित्वेन सोमसामानाधिकरण्योपपत्तेः प्रात सवनशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वकल्पना न युक्तेत्याशयः यद्यपि च वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्विति षष्ठ्यन्तसोमशब्दसामानाधिकरण्यसिद्धौ प्रातःसवनशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वं तथाप्याद्यक्रतुभागगतस्य कृत्स्नस्य सोमस्य प्रातरभिषवात्प्रातःसवनशब्दस्य क्रतुभागगतकृत्स्नसोमवाचित्वापत्तेः सोमशब्दस्य च सवनसम्बन्धिवाचित्वात्प्रातःसवनसम्बन्धित्ववाचिनं शब्दं विना सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः प्रातःसवनशब्दः छप्रत्ययान्तः प्रसज्येतेत्याह * कुत इति * अतो देवसोमयस्त्वमिन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य सम्बन्धी तस्य तेऽवयवं भक्षयामीत्येवं षष्ठी योज्या न तु यस्य प्रातःसवनस्य सम्बन्धीद्रपीतः तस्येत्युपसंहरति * अत इति * षष्ठ्यन्तस्य सोमशब्दस्याख्यातान्वयायोगादल्पभक्षणोपदेशात्स्वावयवसम्बन्धाधिक्यप्रतीत्या सोमस्येति षष्ठीत्युक्ते कथमश्रुतावयवान्वयप्रतीतिरित्याशङ्क्य प्रतीतिसिद्ध्यै सोमाश्रयतावयवोक्ता। किं चापूर्वसंयोगाविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च,सर्वत्र प्रधानपूर्वभूतभक्षयामिपदसामर्थ्यात्प्राप्तस्य गुणभूतेन्द्रपीतपदाशक्त्या सङ्कोचोऽङ्गीकार्यः । तस्यापि तु सवनविषयत्वेन शक्त्युपपादनान्न सङ्कोचकता युक्तेत्याह * तेनेति * अनीन्द्रपीतस्यपीति शेषः । अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीह्यपेक्षया तत्पुरुषस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेन व्यधिकरणबहुव्रीह्ययोगाच्च सोमविषयतैवेन्द्रपीतोक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन भक्तिपानत्वादिति सूत्रावयवे धनारणोनुक्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे * कस्मादिति * समुदायस्येन्द्रदेवत्यस्येन्द्रपीतोक्त्या विवक्षितस्यावयवहोमेन नष्टस्य सोमेतिसम्बन्धार्थत्वात्प्रत्यक्षवचनेन शब्देन व्यपदेष्टुमशक्यत्वाद् धुतशेषे च भक्त्या पानोक्त्यापत्तेः तत्पुरुषायोगे च बहुव्रीहेरप्यकार्यत्वात्कण्ठेकालादिवत् व्यधिकरणबहुव्रीहेरपि सम्भवात्पूर्वपक्षवदप्रकृतिस्वरत्वाच्च बहुव्रीहित्वावगतेर्नेन्द्रपीतशब्दस्य सोमविषयता युक्तत्येवं भक्तिपानत्वादित्यवयवव्याख्यार्थं सत्यमित्यादिशब्द इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सोमविषयत्वेनाभक्तपानप्रसङ्गादिन्द्रपीतोक्तः सवनविषयत्वं गृह्यते इत्येवं सूत्रावयवं योजयित्वाऽन्य एवेति भाष्येऽन्यशब्दस्य समुदायवाचित्वसूचनपूर्वं पानोक्तेर्भक्तत्वोपपादनार्थम् * पूर्वेत्युक्तम् *

पिबतिना सङ्कल्पस्य विवक्षितत्वान्मुख्यत्वाविरोधः सङ्कल्पोक्त्या सूचितः। अवयवसम्बन्धशङ्कानिरासायैवकारः। देवतायाः पातृत्वाभावात्सवनविशेषत्वेऽपि भक्तिता तुल्येत्याशङ्क्योपपदधातुप्रत्ययानां त्रयाणामपि विशिष्टार्थोक्तिद्वारानभिधेयवृत्त्यापादकसोमविषयत्वापेक्षया धातुमात्रस्य नामधेयार्थवृत्त्युपपादिकायाः सवनविषयताया निर्दोषोक्त्यर्थं समानवर्तिक त्वित्यादिभाष्यस्य, सोमपातृत्वनिरासार्थं भक्तिपानत्वसूत्रावयवशेषत्वसिद्धौ सोमविषयत्वनिरासतात्पर्यं सूचयितुमाह * न चेति * अधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्टमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्त्तिकटीकायां सर्वासर्वानवद्यकरण्यां न्यायसुधाख्यायां तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयःपादः समाप्तः॥

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथोच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

वाक्यस्य लिङ्गद्वारा श्रुतिकल्पनेन विनियोगहेतुत्वात् लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिंतानन्तरं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तायाः सङ्गतिमाह * एवमिति * लिङ्गाधिकरणोपक्रमवदिहापि विशिष्टाद्वस्या विशिष्टरूपविनियोगोक्तेर्विनियोगप्रकारोक्तिः वाक्यमरुणया क्रीणातीति प्रकरणाधिकरणभाष्यात् अरुणाधिकरणे वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तां निराकर्त्तुमुच्चैरित्येव वाक्यमुदाहरणमित्याह * तत्रेति * वेदोपक्रममृगाद्युपसंहारं चान्यदपि वाक्यमत्रोदाहरणमित्याह * तद्यदीति * तत्रेति वा सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ऋगादिशब्दवाच्यानां पादादिसमूहसामान्यरूपाणां जातानां ऋगादिशब्दैर्ग्रहणं वेदानां वेत्येवं भाष्ये व्याख्याते शब्दार्थचिन्ताया लक्षणासङ्गतिमाशङ्क्यर्गादिमन्त्रप्रकाश्ये कर्मणि उच्चैस्त्वादिकर्मभ्रेषे च प्रायश्चित्तमित्येवं विनियोगचिन्ताफलत्वात् लक्षणसङ्गतिसूचनायोच्चैस्त्वेत्याद्युक्तं वाक्यव्यापारालोचने ऽपि पूर्वपक्षोद्भवसूचनायोपक्रमोपसंहारस्थपदान्वयानपेक्षश्रुतिवशत्वे जातग्रहणस्योक्ते श्रुतिविरोधात् सिद्धान्तायोगमाशङ्क्य विनियोगश्रुत्यव्यापारात् अविरोधो ऽभिधानोक्त्या च सूचितः। श्रुतिवशाद्वेदग्रहणाप्रतीतेः सन्देहायोगं शङ्कते *कुत इति* श्रुतिवशात्पूर्वपक्षसम्भावनातिशयायोक्ता वस्तुतस्तु अत्र पूर्वपक्षस्यापि वाक्येनैव करणात्पदानां वान्योन्यविरोधे सति एकवाक्यत्वायोगादेकानुरोधेनेतरस्य व्याख्येयत्वावगतेरुपक्रमोपसंहारस्थयोः श्रुत्योर्विरोधे बलाबलविशेषो ऽस्ति न वेति सन्देहाद्विशेषाभावे विध्युद्देशार्थवादविरोधे ऽङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादित्यनेन न्यायेन विध्युद्देशस्यार्थवादं प्रति प्राधान्यात् बलीयस्त्वावगतेर्विध्युद्देशरूपोपसंहारस्थवर्गादिश्रुतिबलीयस्त्वात् तदनुरोधेनार्थवादरूपोपक्रमस्था वेदश्रुतिर्व्याख्येया उपक्रमबलीयस्त्वे तु उ-

पक्रमस्थवेदश्रुत्यविरोधेनर्गादिश्रुतिर्व्याख्येयेति पक्षद्वयप्रतिभावात्सन्देहमुपपादयति * एकेति * एतदेवोपपादयति * उपक्रमे हीति * यो होता सो ऽध्वर्युरित्यादावुपक्रमोपसंहारयोर्द्वयोरपि विध्युद्देशस्थत्वे सति उपक्रमबलीस्त्वे ऽपि अत्रार्थवादरूपस्योपक्रमस्य विध्युद्देशेन बाधनिश्चयात्सन्देहायोगमाशङ्क्याह * स चेति * विध्युद्देशस्यार्थवादकृतप्ररोचनां विना पर्यवसानासम्भवासम्भवे ऽपि अर्थवादानर्थक्यपरिहारार्थवादैकवाक्यत्वाभ्युपगमे ऽपि विध्युद्देशबलीयस्त्वेन स्नेहमात्रस्याञ्जनसाधनत्वनिश्चयावगतेः प्ररोचनं विना पुंसः प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् अर्थवादसन्निधौ चार्थवादानपेक्षस्य विध्युद्देशस्य प्रवर्त्तकत्वायोगेनार्थवादात् घृताख्यविशेषग्रहणात्पर्यवसानाभ्युपगमे तु घृतस्यैव साधनत्वनिश्चयात्प्ररोचनां विना पर्यवसानसम्भवासम्भवसन्देहात्स्नेहमात्रेणोक्तव्याः शर्कराः घृतेनैव वेति सन्देहः सम्भवतीति परिहारेण यथासन्देहः समर्थितः तथेहापि समर्थयन्ती इत्यर्थः । पौनरुक्त्यं तर्हीत्याशङ्कते * एवं तर्हीति * विध्युद्देशे ऽञ्जनसाधनद्रव्यानुपादानात्सन्दिग्धार्थस्य दौर्बल्यं वक्तुं युक्तं न तु निश्चितार्थेत्याशङ्काधिक्यादारभ्यतइत्याशयेन परिहरति * नायमिति * विध्युद्देशस्य बलीयस्त्वादुच्चैस्त्वादिविधौ जातस्य विधेयोच्चैस्त्वादिविषयतेत्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं किं
८।१६।२ तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * अक्ताधिकरणपूर्वपक्षे विध्युद्देशस्योपक्रमस्थत्वात् बलीयस्त्वोपपत्तेः न तन्न्यायेनास्योपसंहारस्थस्य बलीयस्तता युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोपक्रमस्थाया वेदश्रुतेर्लक्षणया जातविषयता युक्ता न तु ऋगादिशब्देन वेदानां लक्षणया ऽप्यधिकारो विषयीकारः सम्भवतीत्येवमावृत्त्या सूत्रव्याख्यार्थं वेदानामिति भाष्यं व्याख्यातुं लक्षणासम्भावनयान्योन्यान्वयं तावदाह * किं चेति * सूत्रावृत्तिसूचनार्था किञ्चोक्तिः यथाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विध्युद्देशस्थपश्वाख्यद्रव्यं सामान्यरूपत्वाद्वाक्यशेषभूतमन्त्रस्थेन छागाख्येन विशेषेण भावनावानेकधात्वर्थानुरञ्जनसहत्वेन सामान्यरूपत्वात् द्रव्यदेवतान्वयानुमितिवाक्यशेषस्थेन यागाख्येन धात्वर्थविशेषेण न विरुध्येत तथर्गादयो ऽवान्तरसमूहरूपत्वाद्विशेषस्थानीया महासमूहत्वात्सामान्यस्थानीयैर्वाक्यशेषस्थैर्वेदैर्न विरुध्यते किं त्वन्वीयन्ते ततश्च सम्भवति तावल्लक्षणेत्याशयः । लक्षणासम्भवे ऽपि वेदोक्त्यैवर्गादयो लक्ष्यन्ते न त्वर्गाद्युक्त्या वेद इति कुतो ऽवधारणेत्याशङ्कां निरस्यत् भाष्यव्याख्यां सूचयति * न कथं चिदिति * ब्राह्मणे ऽपि वेदप्रसिद्धेः सुतरां

न वदन्तीत्युक्तम् । पक्षद्वये ऽपि सामर्थ्येनोच्चैस्त्वादीनामृगादिमन्त्ररूपशब्दाख्यजातिधर्मत्वाद्वेदविषयत्वपक्षे ऽनेकवेदविहितानामृगादीनामुच्चैस्त्वोपांशुत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयप्राप्तावष्टदोषविकल्पापत्तेर्जातविषयतैव युक्तेत्येवमावृत्त्यान्यथासूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * जातस्य तावदनेकवेदविहितत्वे ऽप्येकर्गादिरूपव्यवस्थानादेकोच्चैस्त्वादिधर्मावधारणादिशक्यं वेदानां त्वनेकजातसङ्कीर्णत्वाद्वेदविषयत्वपक्षे सामर्थ्यप्राप्तजातधर्मोच्चैस्त्वादिसङ्करः स्यादित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * ऋचो हीति * वेदविहितत्वस्य धर्मान्वयहेतुतयोत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् पठतिर्विधिलक्षणार्थः भाष्यस्थस्य ऋग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वं तथेत्यनेनोक्तम् । उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतेर्वेदविषयत्वे च प्रकरणेन वशीकारायोगात् प्रकरणबाधापत्तेर्जातविषयतैव युक्तत्येवमन्यथा सूत्रव्याख्याथ प्रकरणं चेति भाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोमेति * प्रकृतज्योतिष्टोमत्यागे ऽपि प्रकरणस्यानादरादुल्लङ्घनम् । ऋग्वेदादिविहितस्य ऋगादिप्रकाशत्वस्यापि सर्वक्रतुसाधारणयातद्धर्मत्वपक्षे ऽपि प्रकरणबाधाख्यदोषसाम्यापत्तेरनुवाक्याद्यर्थत्वेन प्रकरणापेक्षत्वात् प्राकरणिकयर्चा यत् प्रकाश्यते तदुच्चैरुच्चारिततया प्रकाशनीयमिति वाक्यार्थप्रतीतेर्ज्योतिष्टोमिकजातविषयत्वेन व्यवस्थाभ्युपगमाद्दोषपरिहारे तु वेदविहितधर्मत्वपक्षे ऽपि प्राकरणिकेन ऋग्वेदेन यत् विधीयते तदुच्चैरुच्चरितेन शब्देन प्रकाशनीयमिति वाक्यार्थोपपत्तेर्ज्योतिष्टोमिकर्ग्वेदविषयत्वेन व्यवस्थया परिहारस्यापि साम्यापत्तेर्नैकः पर्यनुयोक्तव्य इत्याशङ्कते * नन्विति * ज्योतिष्टोमप्रकरणे यो वेदः तेन यद्विधीयतइति वाच्ये कृत्स्नवेदस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणेनाव्याप्तेः यावानित्युक्तं जातस्यर्गादिशब्दवाच्यवर्णसङ्घाते प्रत्येकं प्रवृत्तेः प्रकरणस्थर्गादेः समाप्तत्वाद्व्यवस्थोपपत्तेर्वेदत्वस्य तु प्रकरणस्थे वेदभागे समाप्त्यभावात् व्यवस्थानुपपत्तेर्न परिहारतुल्यतेत्याह * नैतदिति * व्यतिरेकमुखेनातुल्यत्वमुपपादयति * सर्वेति * श्लोकद्वयेनान्वयमुखेन विवृणोति * ८१७।१
मन्त्रेति * विधिर्विधेयं तर्कश्च वेद इति विधिशब्दोक्तस्य विधायकब्राह्मणभागस्य विधेयशब्दोक्तानां च मन्त्राणां मननविध्यपेक्षितात्मतत्वतर्कणार्थजगज्जननात्मकार्याभिधायिनो "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे"त्याद्युपनिषद्भागस्य च वेदत्वस्मृतेस्तत्समूहे काठकाद्याख्ये क्रतुविषये वेदत्वं पादसमूहे त्वेकवाक्यभूतं जातं

पदसमूहे यजुर्जातम् अवच्छेदरूपभक्त्यवयवात्मकेष्वपर्वसमूहे सामजातं वर्तत इत्यर्थः । जातशब्दार्थसमूहसामान्यवाचितां वनादिशब्ददृष्टान्तेनोपपादयितुमाह * यथेति * सङ्घातसामान्यान्विता वृक्षादिसङ्घाता यथा वनादिशब्दवाच्याः तथा ऋगादिशब्दवाच्यानां पादादिसमूहानां सामान्यानि जातशब्देनोच्यन्त इत्यर्थः । जात्यधिकार इति भाष्येण भर्तृमित्रादिभिश्चाजातशब्दस्य जातिवाचितया व्याख्यानात्समूहवाचितया युक्तेत्याशङ्क्याह *जातिरेव त्विति * ऋगादिजात्ययोगम् ।

विच्छिन्नयत्नव्यङ्ग्यैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।
व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णैर्नात्रोपपद्यते ॥
अनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् ।

इति वार्त्तिकोक्तगोशब्दत्वायोगन्यायेन तद्भूताधिकरणोक्तवाक्यत्वायोगवदुपपादयितुमाह * द्विवर्णे ऽपीति * प्रातिपदिकाशयो द्विशब्दः श्लोकं व्याचष्टे*यथैव हीति * भिन्नैः कण्ठादिभिः स्थानैरुच्चारणप्रकाराख्यैश्च करणैस्तद्धेतुभूतैश्च प्रयत्नैर्व्यङ्ग्यत्वेन क्रमवत्त्वादयुगपद्भाविनां वर्णानां वर्णसमुदायात्मकानां वा ऽक्षराणामक्षरसमुदायात्मकानां वा पदानां समूहे वाक्यान्त्ये वा वर्णे जातिरूपं वाक्यत्वं भ्रमरत्वादिवत् कल्पयितुमारभ्यमाणं नवान्त्यवर्णवेलायां तेष्वालोचनसम्भवः पदतद्वाक्यसम्बन्धबुद्धिव्यवधिबाधनादिति तद्भूताधिकरणोक्तात्तद्विलक्षणानां पदरूपाणां वाक्यावयवानां ग्रहणरूपैः पदार्थानां पदपदार्थसम्बन्धानां च स्मरणानुरूपैः प्रत्ययैः पदार्थानां चान्योन्याकाङ्क्षाभिर्व्यवधानाज्जात्याश्रया। ननु सन्धानेन जातिग्रहणायोगात् यथा नाध्यवसितं तथर्गादीनि जातिरूपाणि कल्पयितुं न शक्यानीत्यर्थः । अयुगपद्भावित्वेन तर्हि समूहस्याप्ययोगात्तत्सामान्यरूपं जातमपि न स्यादित्याशङ्क्याह * किं त्विति * अयौगपद्ये ऽर्थे एकार्थप्रतिपादकत्वलक्षणैकधर्मयोगात्समूहोपपत्तिरित्याशयः सामान्योक्तेर्जातिवाचित्वात्सामान्याभ्युपगमे जात्यपह्नवो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यौगिकानामिति * साधारणवाच्ययं सामान्यशब्दो न जातिवाचीत्याशयः । जातोक्तेश्च समूहवाचितया लोकप्रसिद्धत्वात् न जातिवाचित्वव्याख्या युक्तेत्याह * लोके ऽपि चेति *

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥

८।१८।२ किमिदमिति प्रश्नभाष्यावयवं व्याचष्टे * किमिति * गत्य-

र्थक्रमिसमानार्थत्वेनेणः प्रक्रमाख्योपक्रमवाची प्रायशब्द इत्युत्तरार्थं वेदेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * एतद्भाष्यविवरणार्थं प्रजापतिर्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * कुत इति प्रश्नभाष्यं पूर्वपक्षसूत्रस्थश्रुतिशब्दोक्तहेत्वनुसन्धानार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यत्त्विति * वाक्येत्युत्तरभाष्याशयं व्याचष्टे * तत्रेति* विध्येकवाक्यत्वं विना ऽर्थवादत्वानवसायात् विधिविरोधानवभासे ऽपि स्तुतिनिन्दाज्ञानानुत्पत्तेर्न विधिजन्येन ज्ञानेनार्थवादजन्यस्य ज्ञानस्य बाध्यत्वलक्षणं विध्यवादयोर्बलाबलं किं तु विधायकरूपविध्येकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थवादो निषेधरूपविध्येकवाक्यत्वात् निन्दार्थवाद इति विध्येकवाक्यत्वानुसारेणार्थवादस्वरूपावधारणलक्षणं तच्च विरोधकारणकत्वाभावात् न मुख्यपश्चाद्भावापेक्षं अतो जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादित्यादेर्मुख्यस्याप्यर्थवादस्य पयसा ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्याद्युपसंहारस्थविध्यनुरोधात् पयोहोमस्तुत्यर्थवादत्वाद्यवधारणं युक्तम्। इह तु श्रौतार्थज्ञानाद् बाध्यबाधकत्वलक्षणं बलाबलमालोच्यते तच्च विरोधहेतुकत्वात् मुख्यपश्चाद्भावापेक्षं न विध्यर्थवादपदस्थत्वालोचनाद्विपरीतं भवतीत्याशयः। यदि तु विध्यर्थवादत्वनिबन्धनमेव बलाबलं वाच्यमित्याग्रहस्ततः पश्चात्तनेष्वर्थवादेषु तदस्त्वित्यतिशयार्थमाह * य इति * मुख्यत्ववद्विध्युद्देशत्वस्याप्यङ्गगुणविरोधन्यायाद् बलीयस्त्वहेतुता न विरुद्धेत्याशयः। पौरस्त्येष्वर्थवादेषु अङ्गत्वाद्दौर्बल्यं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * ये त्विति * विरोधावस्थायां श्रुतस्य विध्युद्देशस्य स्वार्थपरत्वे ऽर्थवादान्वयापत्तेः सार्थवादस्य स्वयमप्ररोचकत्वेन केवलस्यापर्यवसानादलब्धात्मकस्य बाधकत्वानुपपत्तेर्मुख्यत्वेनार्थवादस्यैव बलीयस्त्वाद्विध्युद्देशगतत्वे ऽप्यृगादिशब्दानां दौर्बल्यं मित्याशयः। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्येन यजेतेतिश्रुतेरमुख्यस्याग्नावैष्णवस्य विकल्पेनाग्नीषोमीयैन्द्राग्नविकारत्वात्पौर्णमास्यमावास्यातन्त्रप्राप्तेनैव नैराकाङ्क्ष्यात्पाश्चात्यस्य सारस्वतस्योपांशुयाजविकारत्वहेतुकपौर्णमासतन्त्रनियमाप्रवृत्तिर्द्वादशाधिकरणे वक्ष्यते इह त्वेकवाक्यत्वप्रतीतेरुपक्रममात्रेण नैराकाङ्क्ष्याभावात् न तेन पौनरुक्त्यं शङ्कनीयं यद्युद्गातापच्छिद्याददक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्ता सर्वस्वदक्षिणेनेतिश्रुतेः द्वयोः क्रमेणावच्छेदे पूर्वनिमित्तकः प्रयोगः कार्यः परनिमित्तको वेति सन्दिह्य पूर्वनिमित्तस्य मुख्यत्वाद् बाधकत्वं पूर्वपक्षयित्वा पूर्वबाधं विनोत्तरात्मलाभानुपपत्तेः वैकृतेभ्यः पदार्थेभ्यः प्राक् प्राप्तप्राकृतपदार्थवत् पूर्वदौर्बल्यस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् मुख्यस्या-

र्थवादजन्यस्य वेदज्ञानस्य पाश्चात्यविध्युद्देशजन्येन जातज्ञानेन बाध्यता युक्तेत्याशङ्कते * ननु चेति * उत्पन्नस्योत्तरभानस्य विरोधिपूर्वज्ञानबाधं विनोत्पत्त्ययोगेन बाधकत्वादेकवाक्यस्थानां च पदानामन्योन्यज्ञानानपेक्षज्ञानोत्पादकतायामेकवाक्यत्वभङ्गापत्तेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकतायामेकवाक्यत्वभङ्गापत्तेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकत्वावसायात् पूर्वपदजन्यज्ञानविरोधिनो ज्ञानस्योत्तरेण पदेनानुत्पादितस्य बाधकत्वानुत्पत्तेर्नात्र पूर्वदौर्बल्यन्यायः
८१९।४ सम्भवतीत्याशयेन परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * ये हीति * पूर्वपदस्योत्तरपदाननुरोधवृत्तित्वे ऽप्येकवाक्यत्वविघातात् एकवाक्यस्थेष्वपि पूर्वदौर्बल्यं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह * पूर्वप्रतीतं चेति * जातस्योच्चैस्त्वादिवद्विधेयत्वाभावेन पूर्वप्रतीताद्विधेयविषयात् अनधिकत्वात् पूर्वप्रतीतवेदरूपविधेयविषयत्वाभावेन च पूर्वप्रतीताननुगुणत्वादनपेक्षितत्वेनाप्रतिपाद्यतया बलीयस्ता नाशङ्कितुमपि शक्येत्याशयः । सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजयति * तदिहेति * वेदानां विधेयविषयत्वस्य पूर्वं प्रतीतेर्विधेयमात्रापेक्षणात् जातस्यान्वयायोगेनाप्रतिपाद्यत्वान्न बाधकतेत्यर्थः । वेदानामर्थवादाद्विधेयविषयत्वप्रतीतौ विध्युद्देशकीर्त्तनमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याहार्थवादस्थ एव त्विति । वेदानां विधेयत्वं विधेयतैव वेत्यर्थवादात्सन्देहे विषयत्वनिर्णयस्य विध्युद्देशकीर्तनाधीनत्वात् यद्यपि वेदो ऽर्थवादाद्विधेयविषयतया भाति तथापि निर्णयार्थं विध्युद्देशो कीर्त्तनीय इत्याशयः । भाष्यव्याख्यार्थं सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रायदर्शनोक्तेर्भूयोदर्शनवाचित्वेन प्राप्त्युक्त्यर्थत्वमङ्गीकृत्य वेदो व्यापकत्वेन हेतुलक्षणव्याप्यत्वशून्यत्वात् न ऋगादीन् लक्षयितुं शक्तः स एव ऋगादिभिर्व्याप्यत्वेन हेतुलक्षणयुक्तैः शक्यो लक्षयितुमित्यन्वयात्स्वयं सूत्रव्याख्यां सूचयितुमाह * वेदश्चेति * वेदाव्यभिचारात् ऋगादीनामृगाद्युक्तिमात्रेणर्गादिरूपवेदावयवप्रतीतिसिद्धेः तल्लक्षणार्थत्वे वेदोक्तिरनर्थिका तस्मादृग्बहुलो वेद इत्येवमादिमध्यमपदलोपिसमासत्वेनैवर्ग्वेदाद्युक्तिर्व्याख्येयेत्यप्यनेन ग्रन्थेन सूचितम् । अर्थवादादेव च वेदानां विधेयोच्चैस्त्वादिविषयत्वप्रतीतिसिद्धेर्व्यवस्थामात्रार्थत्वेनर्ग्वेदाद्युक्तीनामनुवादप्रायत्वादनुवादानां च लक्षणवृत्तिदर्शनाद्विध्युद्देशस्थानामपि ऋगाद्युक्तीनां लक्षणयावृत्तिरविरुद्धेति व्याख्यान्तरं सूचयितुमाह * यथा वेति * यस्मादिति भाष्यं सकलवाक्यवचनव्यक्त्युक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तेनेति * त-

स्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥

ऋग्भिः प्रातरित्याद्यृक्छब्दस्य लक्षणयैव वेदे प्रयोगादलिङ्गत्वमाशङ्क्याह * लक्षणापि चेति * त्रिषु पादेषु द्वौ वेदौ ऋक्शब्दं च सङ्कीर्त्य वेदैरिति चतुर्थे पादे बहुवचनेनोपसंहरतीति कृत्वा वेदवचनमृक्शब्दं दर्शयतीत्येवं लिङ्गत्वोपपादनार्थं द्वावित्यादिभाष्यममुख्यपादद्वयस्थवेदसङ्कीर्तनस्यादावुपन्यासेन मुख्यं वा पूर्वचोदना लोकवदित्यस्य विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमित्यस्माद्भिन्नाधिकरणतया समसंख्यविरोधविषयत्वमङ्गीकृत्याल्पस्य मुख्यत्वे ऽपि भूयोनुसारित्वसूचनात् चतुर्थपादानालोचने ऽपि ऋक्शब्दस्य यजुर्वेदसामवेदशब्दसाहचर्यात् वेदविषयत्वज्ञानं भवति बहुवचनान्यथानुपपत्त्या तु तदेव दृढीक्रियतइत्येव व्याचष्टे * त्रिष्वेव तावदिति * तथा चाध्येतारस्तत्रैव सुतरां प्रयुञ्जतइति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं ऋगादौ वेदप्रयोगमनुभाषणपूर्वं परिहरति * यस्त्विति * धर्मोपदेशसूत्रमसम्बद्धपदव्यवायापत्तेः स्वस्थानादुत्कृष्य

त्रयी विद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

इति सूत्रं तावत् बलीयसा शास्त्रस्थेन प्रयोगोपन्यासानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * यदि चेति *प्रश्नपूर्वं प्रयोगमुपपादयति * कथमिति * पञ्चविंशब्राह्मणप्रथमप्रपाठके महन्मे वोच इत्यादि यजुः पाठात् छन्दोगानां जातत्रयत्वं त्रयीविद्यशब्दस्य वेदविषयत्वे ऽपि ऋगादिशब्दानां किमायातमित्याशङ्क्याह * अत इति * सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * ८२१।१

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

पक्षद्वये ऽपि लिङ्गेनोच्चैस्त्वोपांशुत्वयो ऋगादिशब्दरूपश्रुतिसम्बन्धितयैव प्रयोज्यत्वाद्वेदविहितपदार्थधर्मत्वपक्षे यजुर्वेदविहितत्वेन ऋचामृग्वेदाव्यतिक्रमे यजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्तावपि ऋग्वेदविहितत्वेनोच्चैस्त्वस्याप्यपरिहार्यत्वात् वेदाख्यश्रुतिविहितत्वनिमित्तस्योपांशु उच्चैर्वा प्रयोगस्य पाक्षिकान्यथात्वापत्तेः जातधर्मतैवोचितेत्यपि चेति भाष्यव्याख्यातपूर्वपक्षसूत्रार्थानुभाषणार्थत्वेनैतत्सूत्रव्याख्यार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * अनुभाषणेति *

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥

ऋग्वेदविहितानां यजुषां यजुर्वेदपाठमात्रेणोपांशुत्वे यजुर्वेदविहितानां चर्चा ऋग्वेदपाठमात्रेणोच्चैस्त्वे सति विधिविरोधाद्दोषः स्यात् सर्वस्मिंस्त्वृग्जाते यजुर्जाते च ऋग्वेदविहिते उच्चैस्त्वनिवेशाद्यजुर्वेदविहिते चोपांशुत्वनिवेशादेकवेदविहितस्य धर्मद्वयसम्बन्धाप्राप्तेर्न दोष इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थं नैषदोष इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न पाठमात्रेणेति * करोतेर्विध्यनभिधायित्वात्कथं वेदविधेयतोक्तिरित्याशङ्क्य वेदस्य कर्त्तव्यत्वज्ञापनरूपकरणत्ववाचिन्या तृतीयया विधायकत्वाभिधानात्करोतेर्विध्यभिधायकत्वोपपादनार्थं प्रमाणेनेत्युक्तम् । एवमपि वेदद्वयविहितेऽग्निहोत्रादौ विकल्पोऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * भूयस्त्वेनोभयश्रुतीत्यनेन न्यायेनाग्निहोत्रस्य याजुर्वेदिकत्वावगतेः सर्वं वास्य बर्हिष्यं सर्वैः परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यार्ग्वेदिकस्य विधेरुदयकालत्वलक्षणगुणविध्यर्थं प्रकरणाज्जीवनार्थत्वावसायाच्चोच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्विकल्पापत्तिः विशेषानवधारणे तु विकल्पोऽप्यदोष इत्याशयः ।

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत ॥ ८ ॥

उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतेर्वेदाधिकारत्वे प्रकरणबाधापत्तेः जाताधिकारः स्यादित्येवं प्रकरणं चेति भाष्यं व्याख्यातं सूत्रार्थं यदुक्तमिति भाष्येणानुभाष्य तत्परीहारार्थत्वेन वेदसंयोगात् ऋग्वेदादिविहितत्वलक्षणात्सर्वस्मिन्ज्योतिष्टोमाद्यतिरिक्तेऽपि क्रतावुच्चैस्त्वादिनिवेशः प्राप्तो न प्रकरणेन बाधितुं शक्य इति कृत्वा यत्प्रकरणं बाध्यते स न दोषः वाक्येन प्रकरणबाधस्य युक्तत्वादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं वेदेति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय वेदसंयोगात्सर्वस्मिन्निवेशं प्राप्तं न प्रकरणानुरोधेनोच्चैस्त्वादिधर्मो बाधेतेति द्वितीयान्तविपरिणतनिवेशोक्त्यङ्गीकारेण धर्म इत्यध्याहाराधिक्येन च सूत्रव्याख्यामभिप्रेत्य पाठान्तरमुदाहरति * बाधेतेति वेति * पूर्वपाठे प्रथमान्ततया निवेशशब्दविपरिणामः ।

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्धः ॥ ४ ॥ (१)

ऋग्धर्मत्वेनोपदिष्टस्योच्चैस्त्वस्य पुनःसामधर्मत्वेनोपदेशाच्च

(१) अत्र चतुर्थसूत्रं व्याख्यातं वार्तिके ।

ऋगादिशब्दैर्वेदो ऽधिक्रियतइत्येवं सिद्धान्तसूत्रोक्तप्रतिज्ञानुषङ्गेण सूत्रपूरणसूचनार्थं लिङ्गाच्चेति सूत्रानन्तरमेतत्सूत्रकृतमपि पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन स्वस्थानादुत्कृष्येदानीं व्याख्येयमिति सूचयितुं जाताधिकारपक्षं ऋग्धर्मत्वापदेशेनैवोच्चैस्त्वस्य सामधर्मत्वसिद्धेः सामान्वयो न वक्तव्य इत्येवं पूर्वपक्षनिरासार्थमेव सूत्रशेषं व्याचष्टे * जातेति * प्रजापतिहृदयादिसंज्ञानां साम्नामृग्ग्रहीतत्वात् तदर्थं साम्नामुच्चैस्त्वोपदेशो भविष्यतीत्याशङ्क्य * अनुक्तेति * जा- ८२२।१
तधर्मपक्षे प्रकरणानुग्रहसम्भवेनाप्राकरणिकेषु प्रजापतिहृदयादिषु उच्चैस्त्वविध्ययोगात्तादर्थ्यं न सम्भवतीति परिहरति * नेति * तादर्थ्याभ्युपगमे ऽप्यल्पविषयत्वान्मन्दप्रयोजनत्वापत्तिरित्याह * अल्पेति * वेदो ऽधिक्रियतइत्यनुषङ्गेण सूत्रपूरणं सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादपीति *

॥ आधाने गानस्योपांशुताधिकरणम् ॥ २ ॥

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वात् मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ९ ॥

उच्चैस्त्वादेर्वेदधर्मत्वे स्थिते प्रसङ्गादुत्पत्तिवेदधर्मत्वं वेत्यत्र चिन्तेति परमतेन तावदधिकरणं वर्णयन् आधानसाम्नां विधानस्य वेदान्तरीयत्वाभावादनुदाहरणत्वमाशङ्क्य कृत्वाचिन्तात्वसूचनपूर्वं सन्देहं पूर्वपक्षं चाह * इदानीमिति * उत्पत्तिवेदधर्मः कर्त्तव्यः । प्रयोगवेदधर्मो वेति सन्देहार्थः वेदव्यपदेशनिबन्धनत्वादुच्चैस्त्वादिधर्माणां प्रत्यात्मव्यवस्थितोत्पत्तिविधिविषयस्य च साक्षाद्वेदव्यपदेशोपपत्तेः । प्रयोगविधिविषयत्वस्य त्वङ्गेषु प्रधानद्वारत्वेन साक्षाद्वेदव्यपदेशहेतुत्वायोगात् यस्याङ्गस्य यत्र वेदे विधानं तस्य तद्वेदधर्मः स्यादिति वदता यत्सामवेदिकैर्वारवन्तीयादिवाक्यैर्विधीयते सामवेदेनैतत्साक्षात्क्रियते यजुर्वेदेन तु प्रधानद्वारेत्येवं पूर्वपक्षभाष्यव्याख्या सूचिता । अङ्गप्रधानयोर्भिन्नवेदविहितत्वरूपे व्यतिक्रमे अङ्गे स्वरूपनिबन्धनधर्मानुरोधेन प्रधानद्वारप्राप्तस्य धर्मस्य बाधलक्षणो ऽतिक्रमः कार्यः ।प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन वा स्वरूपनिबन्धनस्येति सन्देहे प्रधानसादुगुण्यार्थत्वादङ्गधर्मानुष्ठानस्य प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन स्वरूपनिबन्धनधर्मव्यतिक्रमस्य न्याय्यत्वात्प्रधानद्वारकः प्रयोगवेदसंयोगः क्रियतइत्यनेन विवक्षित इत्येवं सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * इतीति * गुणे स्वरूपतः

प्राप्तस्य धर्मस्य बाधनमित्यर्थः । भाष्ये ऽपि स्वरूपनिबन्धनो धर्मो गुणोत्त्वोक्तः । प्रधानद्वारको मुख्योत्त्वा । अपरोक्तेर्विरोधिधर्मान्तरार्थतामवश्यकर्त्तव्यतोक्त्या सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * अवश्येति * तदर्थत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * तथा हीति * प्रधानद्वारप्राप्तेनैव धर्मेणाङ्गस्यापि साद्गुण्यसिद्धेरभ्युपेत्यवादमात्रेण * यद्यपीत्युक्तम् * आधानस्येत्यादिभाष्यं सिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रयोगविधेरङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वलभ्याङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयत्वेन कल्प्यत्वादनाम्नातत्वेन वेदत्वानुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थायोगात् यजुर्वेदेन यद्विनियुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थावगतेः सामवैदिकोत्पत्तिविधिविहितेष्वाधानसामसु उपांशुत्वाप्राप्तेर्नोच्चैस्त्वबाधकता युक्तेति पूर्वपक्षाशयं दूषयितुमुपन्यस्यति *नन्विति * प्रधानेन सहाङ्गानामेकदेशकालकर्त्तृत्वसिद्धये ऽङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात्स्यादेकदेशत्वमित्येकादशाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे प्रकाराख्यविधानरूपेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षाकरणाख्यप्रधानविषयेन दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिप्रयोगविधिनोपदेशस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रयोगविधेरपि वैदिकत्वोपपत्तेः करोतेश्चानुष्ठानात्मकप्रयोगवाचित्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति शास्त्रार्थोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * प्रधानेन सहैकवेदविहितानामङ्गानां वाक्यैकवाक्यत्वापन्नवाक्यसमूहात्मकमहावाक्यार्थभूतानामङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयवैदिकप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वसम्भवे ऽपि वेदान्तरविहितानामेकवाक्यत्वायोगात् न तत्प्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं विधेस्त्वेकश्रुतित्वात् अपर्यायविधानात् नित्यवत् भूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्तं शब्दार्थो नीतः तत्तस्मात्सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यादित्येकादशाधिकरणान्तरसिद्धान्तसूत्रं पठति * तथेति * साङ्गप्रधानप्रयोगविधेरेकप्रधानप्रयोगविधिश्रुतिनिबन्धनत्वेनापर्यायेणाकादाचित्कत्वेन सर्वाङ्गानां विधानावगतेर्नित्यवच्छ्रुतानां च तथाभूतानां श्रुत्यादिप्रमाणोपनयलक्षणसन्निधानाविशेषात्सन्निकर्षविप्रकर्षानादरेण प्रधानान्वयावगतेरनिर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वेन च प्रधानोपकाररूपेणार्थेन सर्वेषामपेक्षितत्वात् युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्ते च स्वशब्दार्थे विकल्पायोगात् निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वर्त्विजां निवीतवद्यथाप्राप्तस्याङ्गसमूहस्य सर्वस्य स्वप्रधानप्रयोगविधायिशब्दविषयत्वावगतेः सर्वाङ्गप्रयोगे फलसिद्धिः स्यादिति समन्त्याङ्गप्रयोगोपपादनायैकका-

ण्डाम्नाननिमित्तैकवाक्यत्वाभावे ऽपि अङ्गप्रधानानामन्योन्यापेक्षा-
वशात्सर्वाङ्गानुगृहीतेन प्रधानेन फलं भावयेदित्येवं वाक्यैकवा-
क्यत्वकल्पनया सन्निकृष्टविप्रकृष्टानां सर्वेषामङ्गानां प्रधानप्रयोग-
विधिप्रयोज्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् वेदान्तरीयाणामप्यङ्गानां प्रधान-
प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशयः । अतः प्रधानप्रयोगविधिप्र-
योज्यत्वेनाङ्गानां वेदान्तरोत्पन्नानामपि प्रधानप्रयोगवेदप्रयोज्यत्वा-
त्साङ्गस्याधानस्य याजुर्वेदिकत्वेनासाम्नामुपांशुत्वोपपत्तिरित्युपसंह-
रति*तस्मादिति*स्वयमेव तर्ह्याधानवत्साम्नामपि यजुर्वेदप्रयोज्यत्वा- ८२३।१
दुपांशुत्वप्राप्तेः प्रधानद्वारत्वायोगादूबलीयस्ता न युक्तेत्याशङ्कते*एवं
तर्हीति * प्रधानोपकारित्वेनाङ्गधर्मस्याप्युपांशुत्वस्य प्रधानधर्मत्वा-
भ्युपगमे तूच्चैस्त्वस्यापि प्रधानधर्मत्वापत्तेरपरिहार्या तुल्यबलतेत्याह
*अथेति*साक्षादङ्गविधावप्युत्पत्तिविध्यालोचने साम्नां याजुर्वेदिक-
त्वाभावादुपांशुत्वाप्राप्तेः प्रधानस्यैव तु साङ्गस्य यजुर्वेदसम्बन्धा-
त्साम्नामुपांशुत्वप्राप्तेः दुर्निराकरा प्रधानद्वारतेति परिहरति * उ-
च्यतइति * श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * आधानसामोत्पत्तेर्वे-
स्तुतो याजुर्वेदिकत्वे ऽपि सामवेदिकत्वं कृत्वाचिन्तारम्भादित्याश-
यः । साङ्गं कुर्यादित्युपबन्धस्य याजुर्वेदिकत्वेन साङ्गस्योपांशु-
त्वावधारणात्स्वरूपेण चाङ्गस्योपांशुत्वसंस्पर्शाभावे साङ्गस्योपांशु-
त्वायोगात्स्वरूपेण संस्पर्शापत्तिरित्याशङ्कते * नन्विति * साङ्ग-
विधौ विशेषणत्वेनाङ्गविधानाद्विशेषणविधेश्च विशिष्टविधिकल्पत्वे-
नानाम्नानाद्वैदिकत्वानुपपत्तेराधानसाम्नां याजुर्वैदिकत्वाभावेनो-
पांशुत्वाप्राप्तेरुपांशुत्वरूपो धर्मः प्रधानद्वारैवाङ्गानि प्राप्नुवन्नङ्गधर्म
इत्येवं कथ्यते न त्वङ्गस्य स्वरूपेणोपांशुत्वापादिका यजुर्वेदे सा-
क्षाच्चोदनास्तीति परिहरति * नेति * अतो नोपांशुत्वोच्चैस्त्वयो-
स्तुल्यबलतेत्याह * ततश्चेति * बलीयस्त्वे ऽप्युपांशुत्वस्य विरो-
धाभावे बाधकत्वायोगाद्विरोधो ऽतिक्रमोक्त्योक्तः प्रधानद्वाराप्यङ्गं
प्राप्तस्य धर्मस्य बाधे साक्षात्प्रधानवैगुण्यानापत्तेरङ्गवैगुण्यद्वारस्य
तु प्रधानवैगुण्यस्योच्चैस्त्वबाधे ऽपि तुल्यत्वेन नोपांशुत्वस्य बा-
धकत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रधानेन * न हीत्युक्तम् * उपांशु-
त्वस्य साङ्गप्रधानधर्मत्वादङ्गे ऽप्युपांशुत्वबाधे साक्षात्साङ्गप्रधानवै-
गुण्यापत्तेरुच्चैस्त्वस्य त्वङ्गधर्मत्वात्तद्बाधेन साक्षात्प्रधानवैगुण्या-
नापत्तेर्वैषम्यमित्याशयः । उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्वेदविशेषविधेयत्वो-
पलक्षितकर्माङ्गत्वेन विधानादुत्पत्तिवेदविधेयत्वस्य चाङ्गेष्वनन्य-
द्वारत्वात्साक्षात्प्राप्तेः प्रयोगवेदविधेयत्वस्य तु प्रधानद्वारत्वाद्विप-

रीतं बलाबलमितिप्रात्यात्मिकत्वाद्व्यपदेशधर्माणामिति वार्त्तिकोक्तं
पूर्वपक्षाशयं दूषणायानुसन्धत्ते * नन्विति * वैषम्ये ऽपि नोच्चै-
स्त्वस्य बाध्यतेत्यपिशब्दार्थः । प्रधानवैगुण्यापादकत्वेन साक्षात्प्राप्ते-
र्बलीयस्त्वहेतुत्वाभावात् शीघ्रावगतिहेतुत्वमात्रं वाच्यं तच्च षष्ठाधि-
करणन्यायाद्दौर्बल्यमेवापादयतीत्याशयेन दूषयति * सत्यमिति *
प्रधानवेदस्वरबलीयस्त्वाभ्युपगमे ऽनिष्टापत्तिं शङ्कते * ननु चेति *
८२४।१ वचनेन न्यायादनिष्टापत्तिं परिहरति * सत्यमिति * सामिधेन्य-
नुवचनादीनां ऋग्वेदे ऽन्वाधानमन्त्रादीनां च यजुर्वेदे विधानात्
पूर्वपक्षन्यायेन नानावेदस्वरप्राप्तौ सिद्धान्तन्यायेन बाधितायां विशे-
षविषयेण मन्द्रादिवचनेन प्रधानेषु सामान्यवचनप्राप्तोपांशुत्वबाध-
पूर्वमङ्गेषु तद्बाध इत्यर्थः । स्वप्रधानानामिष्ट्याख्यानां पशुबन्धा-
ख्यानां च दर्शपूर्णमासविकृतीनां दार्शपौर्णमासिकं मन्द्रादिस्वरत्रयं
चोदकात्प्राप्तं बाधित्वा प्रत्यक्षयाजुर्वैदिकप्रधानप्रयोगवचनलक्षणोप-
देशवशेनप्रधानविधायियजुर्वेदनिमित्तोपांशुत्वस्वरप्रसक्तौ सामवेद-
विहिते श्येने ऽङ्गान्युद्गातृभिः कार्याणीति वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे
यथोपदेशं स्युरिति सप्तमपादान्त्याधिकरणसूत्रेण पूर्वपक्षयि-
त्वा तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यादव्यक्तः शेष इत्यनेन
पूर्वसूत्रस्थपूर्ववच्छब्दानिर्दिष्टप्रत्युपस्थापितप्राकृतधर्मपरामर्शिनं तच्छ-
ब्दं चोदकप्राप्तान्यङ्गान्यधिकृत्य वैकृतप्रयोगवचनप्रवृत्तेश्चाधिकार-
शब्दश्चोदकवाचिनमभिप्रेत्य प्रयोगवचनेन प्राकृतधर्मग्रहणात्प्राकृताना-
ञ्च धर्माणाञ्चोदकसामर्थ्येनानर्त्विक्कर्तृकाणामेव प्राप्तेः स्वकीयचोद-
कप्राप्तनानर्त्विक्कर्त्तृकधर्मयुक्तः श्येनादिः स्यात् यस्तूद्गात्रादिः सामा-
न्यसमाख्यानिमित्तत्वात् अव्यक्तः कर्त्ता स शेषे प्राकृतधर्मव्यति-
रिक्ते कन्टकवितोदनादावपूर्वे श्येनाङ्गे भविष्यतीति सिद्धा-
न्तयिष्यमाणत्वात् तेनैव न्यायेनात्रापि चोदकबलीयस्त्वात्
काम्येष्टिव्यतिरिक्तानां दर्शपूर्णमासविकृतीनां साङ्गानां चो-
दकप्राप्तमन्द्रादिस्वरत्रयं काम्येष्टीनां तु यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टय
स्ता उपांशु कर्त्तव्या इति काम्यशब्दवाच्ये प्रधाने विशेषवचने नो-
पांशुत्वविधानादङ्गमात्रे स्वरत्रयं युक्तमित्याह * तथेति * ज्योति-
ष्टोमाङ्गभूतानां तु दर्शपूर्णमासविकृतीनां दर्शपौर्णमासिके मन्द्रा-
दिस्वरत्रये चोदकात् प्राप्तप्रयोगवचनेन बाध्यमाने तद्ग्रहणाद्वेति
वक्ष्यमाणेन चोदकबलीयस्त्वेनोज्जीविते ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वैदिक-
त्वेनोपांशुधर्मकत्वात्प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यादित्यष्टमाधिक-
रणपूर्वपक्षवक्ष्यमाणस्य फलसोपकारत्वाद्दार्शपौर्णमासिकानां धर्मा-

णां ग्रहणस्य कृत्स्नविधानात्तत् पूर्वत्वमिति सिद्धान्ते निराकरिष्यमाणत्वेनाभावाद्दार्शपौर्णमासिकमन्द्रादिस्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणीयाद्युद्देशेन विशेषवचनविहितेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रादि (स्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणीयोद्देशेन विशेषवचनविहितेषु स्वरेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रादि[1]) स्वरकाणामुच्चारणानां सर्वेषां ज्योतिष्टोमाङ्गानामपि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रतिस्वं साङ्गं प्रयोगं प्रयोगं त्रेधा विभज्य प्राकृतमन्द्रादिभिराज्यभागान्तत्वाद्यनादरात्सर्वथा साम्याभावे ऽपि त्रेधा विभक्तयज्ञभागधर्मत्वेन तुल्यानां मन्द्राद्युच्चारणानां प्राप्तौ यत्किंचिदिति वाक्याच्च सर्वेषां दैक्षात्प्राचामुपांशुत्वप्राप्तौ प्रधानमात्रवाचिना शब्देनोद्दिश्य यावत्या वाचा कामयीत तावत्या ऽनुब्रूयादित्यादिस्वरविशेषविधानात्प्रधानमात्रे स्वरविशेषात्तदङ्गेषूपांशुतेति व्यवस्था दैक्षे तु मन्द्रयाज्यभागान्तमित्यादिविभागेन प्राप्तस्य प्राकृतस्य स्वरस्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्रसङ्गाद्वारितस्य सवनविभागविहितेन मन्द्रादिस्वरेण गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायादेव दैक्षप्राप्तेनोभयानुग्रहायाज्यभागान्तादिविभागेन साङ्गदैक्षप्रयोगं त्रेधा विभज्य प्रयोज्यतया ऽवगतेन प्रतिप्रसवः प्राकृतस्य वा स्वरस्याङ्गभूते दैक्षे स्वरूपतः प्राप्तस्य प्रधानतः प्राप्तेन सवनविभागस्वरेण बाधात्सवनविभागतुल्यदैक्षविभागाश्रयणान्मन्द्रादिस्वरकस्योच्चारणस्य सम्पादनं कार्यमनुबन्ध्यादिष्वपि सवनविभागस्वरद्वारप्राप्ता मन्द्राद्युच्चारणविशेषाद्दैक्षेण व्याख्याता इत्याह * एवमिति * तथा ज्योतिष्टोमस्येति तु पाठे तथा प्राप्ते सतीत्यध्याहार्यम्। ततो ज्योतिष्टोमस्येति पाठस्तु सुगमः यत्किञ्चिदित्येनेनैवोपसत्स्वप्युपांशुना न युक्तेत्याशङ्कोपसंहारे यत्कि चिदिति वीप्सार्थप्रतीतिविरोधापत्तेर्दीक्षणीयास्वरप्रशंसार्थत्वेन चार्थवत्त्वोपपत्तेर्नोपसंहारार्थत्वं सम्भवतीतिसूचनायोपांशूपसत्स्वित्युक्तं विप्सार्थयत्किञ्चिच्छब्देन सर्वव्यापित्वोक्त्योपसंहारानर्हत्वं सूचितं सवनीयादिष्वपि साङ्गं

१ अयं पा० २ पु० ना०।

प्रयोगं त्रेधा विभज्य मन्द्राद्युच्चारणानां दैक्षन्यायेनोचितत्वात्तद्-
तिक्रमेणानूबन्ध्यादिषु दैक्षन्यायातिदेशो न युक्त इत्याशङ्क्याह * सु-
८२५।१० त्याकालेति * मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिवाक्यस्थानां सवना-
ख्यानां सोमयागावयववाचित्वेन सवनीयादिवाचित्वाभावाद्यथा दी-
क्षणीयाद्युद्देशेन विहिताः स्वरास्तदङ्गेषु न भवति यथा वा दीक्ष-
णीयादिषु सुत्याकालबहिर्भूतेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु सवनसम्बन्धेन
विहिताः स्वरा न भवन्तीत्याशङ्कते * ननु सवनशब्दानामिति *
सप्तम्या सवनानामाधारत्वप्रतीतेः कर्ममध्ये ऽनुष्ठानादेव च कर्मणा-
माधारत्वप्रसिद्धेः कर्मकाले चानुष्ठानं विनानुष्ठानस्य कर्ममध्यत्वा-
सिद्धेः सवनकाले तत्प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र मन्द्रादिविध्यवगमात्
सवनीयादिष्वपि यथासवनमेव स्वरा भवन्तीति परिहरति *
नेति * एतदेव व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च यथाक्रमं श्लोकद्वयेन वि-
वृणोति * यदिति * यत्प्रातःसवनस्याङ्गं चरन्ति तन्मन्द्रमित्य
ङ्गव्यतिरेकजनितषष्ठ्याश्रयणात्सवनाङ्गमन्त्रप्रतीतिराभिमता । सव-
नानामाधारत्वमात्रविवक्षायां स्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवाक्यादिरूपाणां स-
वनाङ्गमन्त्राणां सवनाख्यसोमयागावयवभूतावान्तरसमुदायावयव-
त्वेन सवनेभ्यो ऽत्यन्तभेदाभावादाधेयत्वानुपपत्तेर्वपया प्रातः सवने
चरन्तीत्यादिवच्च सवनं प्रत्याधेयत्वेनाश्रुतत्वान्न यथा सवनं मन्द्रा-
दिस्वरः स्यादित्याशङ्कते * केचिदिति * व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च
यथाक्रमं श्लोकं व्याचष्टे * आधार इति * षष्ठीप्रयोजनस्य मन्द्रा-
दिस्वरलाभस्य षष्ठ्यभावे ऽपि सवनाधारत्वाविशेषेण स्तोत्रादिष्व-
प्यवगतत्वेन सम्भवात् स्तोत्रादौ मन्द्रादिस्वराभावापत्तिरूपो दोषो
नास्तीति परिहरति * इतीति * अङ्गानङ्गविषया इत्युक्ते परिहारो
ऽभिधीयतइत्यध्याहारेण योज्यम् । अत्यन्तभेदाभावे ऽपि आधेयत्वं
८२६।२ दृष्टान्तेनोपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * यथा हीति * अङ्गानङ्गविषया
द्वयोक्तिः । याज्यानुवाक्यादिसन्निपत्योपकारिमन्त्रव्यतिरिक्तस्य त्वा-
रादुपकारिणः स्तोत्रादेः कृत्स्नस्य मन्त्रजातस्य निःफलसवनाङ्ग-
त्वायोगेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वावसायात्सवनीयाद्यङ्गान्तरवस्तोत्राद्यपि
प्रत्याधारत्वमात्रं सवनानां न तु प्रधानतेति सवनीयादितुल्यता वक्तुं
शक्येत्याह * यदि वेति * सुत्योक्त्यात्र ज्योतिष्टोमो विवक्षितः ।
सवनान्तरगते सवनीयादौ स्तोत्रादौ च यथासवनस्वरमुपपादितम-
पूर्वे स्तोत्रादौ स्वरान्तरप्राप्तिक्रमोक्तिपूर्वमुपसंहरति * नानेति *
सवनीयादिव्यावृत्तिशङ्कानिरासाय समस्तोक्तिः । सुत्यकालीना-
न्यङ्गानीति मध्यमपदलोपीसमासः । सर्वेष्वेकाहाहीनसत्रेषू

ज्योतिष्टोमिकस्वरन्यायमितिदिशति * एतेनेति * सत्रे- ष्व वाचनिकस्वरलाभव्युत्पादनेनानिष्टापत्तौ परिहृतायामुच्चैर्भवे- त्यादिविहितस्य नानावेदस्वरस्य निर्विषयत्वं शङ्कते * क पु- नरिति * को विषय इत्यर्थः। श्येनादावौद्गात्रादिसमाख्या- प्राप्तस्य कर्त्तुः प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तापूर्वाङ्गविषयत्ववत् नानावेदस्व- रस्यापूर्वमङ्ग विषयो भविष्यतीति परिहरति * उच्यतइति * एतदेव विवृणोति * यदिति * येषां प्राकृतानामङ्गानां प्राकृतस्व- रस्तद्वत्यां विकृतौ चोदकेन प्रयोगवचनबाधात् प्रयोगवचनं च वि- नाङ्ग प्रधानधर्माप्राप्तेरपूर्वे ऽङ्गस्ववेदस्वरोपपत्तिसूचनार्थम् * प्राकृ- तेत्युक्तम्। प्रयोगवचनस्याबाधाभ्युपगमे ऽपि वेदान्तरीयतोक्ता। सविषयइति पूरणीयं प्राकृतेष्वङ्गेषु चोदकप्राप्तेन स्वरेण प्रयोगव- चनप्राप्तस्वरबाधे ऽप्यपूर्वे ऽङ्गे चोदकाप्रवृत्तेः प्रयोगवचनप्राप्तस्वर- बाधायोगात् वेदान्तरीयैश्चाङ्गवाक्यैः प्रत्यक्षैकवाक्यत्वाभावे ऽप्यङ्गा- ङ्गिनामन्योन्यापेक्षाकल्पितैकवाक्यत्वशब्दादान्तरीये ऽप्यङ्गे वेदान्त- रीयप्रधानप्रधानप्रयोगविधिप्रवृत्त्युपपत्तेः गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन वेदान्तरीये ऽप्यप्रधानप्रयोगविधेर्वेदान्तरीयाङ्गैकवाक्यत्वायोगा- द्वेदान्तरीये अङ्गे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः वेदान्तरीये ऽङ्गे प्रधा- नवेदस्वराप्राप्तिसूचनार्थं वेदान्तरीयेऽपूर्वेऽङ्गे प्रधानद्वारस्य स्व राख्यस्य धर्मस्य भावान्न सविषय इत्येवमपि पक्षं दूषयति * नन्विति * समानवेदस्थं तद्यङ्गप्रधानस्वराविरोधिस्वरत्वेनाबा- ध्यस्वकीयस्वरत्वान्नानास्वरविधिविषयो ऽस्त्विति पक्षान्तरं शङ्कते * एवं तर्हीति * कन्टकवितोदनादेः प्रधानवेदविहितस्याव्यक्तः शेष इत्यनेन विषयत्वकल्पनादत्रापि समानवेदविहितस्यैव विषयता युक्तेति सूचनार्थम् * शेषेष्वित्युक्तम् * अङ्गे नानावेदस्वरस्य प्रधा- नस्वराविरोधित्वं वदता प्रधाने ऽवश्यं नानावेदस्वरविधिरभ्युपग- न्तव्य इत्यापाद्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायात्प्रधानद्वारैवापूर्वे ऽङ्गे त- द्वेदस्वरलाभोपपत्तेरङ्गविषयस्वरविधेर्नैष्फल्यप्रसङ्गात् सो ऽपि वि- षयो न भवतीत्येवमेनमपि पक्षं दूषयति * सो ऽपीति * प्रधानमेव तर्हि यथाप्रकृताप्राप्तशेषाङ्गकं स्वसमानवेदस्यापूर्वाङ्गान्तरकं विषयो ऽस्त्विति पक्षान्तरं शङ्कते * तदेव तर्हीति * दार्शपौर्णमासिकेन म- न्द्रयाज्याभागान्तमित्यादिना ज्योतिष्टोमिकेन वा मन्द्रं प्रातः सवनइ- त्यादिना स्वरेण तस्य प्रधानस्यावरुद्धत्वात्सो ऽपि विषयो न भव- तीत्येवमेतमपि पक्षं दूषयति * नेति * प्रधानस्यात्मीयवेदस्वराभावे प्राकृतस्य स्वरस्य प्राकृताङ्गमात्रान्वयित्वेनापूर्वाङ्गान्वयानुपपत्तेः प्र-

धानद्वाराङ्गे स्वरलाभायोगात् अङ्गमेव तर्हि विषयो भविष्यतीत्यपू-
र्वाङ्गविषयवाद्येव पुनः प्रत्यवतिष्ठते * न तर्हीति * प्रधानद्वारापू-
र्वाङ्गस्य नानावेदस्वरप्राप्त्यभावे ऽपि यः प्रधानस्य प्राकृतस्य प्राकृत-
स्वराख्यो धर्मः तस्यैव देशादिवत्प्रयोगाङ्गत्वेन प्रकृतिवद्विकृतावपि
प्रयोगवचनाश्रयत्वावगतेरपूर्वे ऽप्यङ्गे ऽभावान्नाङ्गं नानावेदस्वरवि-
धिविषय इत्येवं परिहरति * नैवमपीति * प्रकृतस्य स्वरस्य च य-
ज्ञभागधर्मतया देशबद्धमुपांशुत्वमिति नवमाधिकरणन्यायेन स्थित-
त्वाद्यज्ञभागपतितस्यापूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतस्वराख्यधर्मलाभोपपत्ते-
र्नापूर्वमङ्गं नानावेदस्वरविधिविषय इत्याह * अपि वेति * ननु
त्सरा वा एष यज्ञस्य तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु
चरन्तीत्युदाहृत्य उपांशुताग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थधर्मो यज्ञभागध-
र्मो वेति सन्दिग्धे यज्ञशब्दस्य प्रयोजनवत्तरत्वादर्थवादस्थत्सराशब्द-
त्यागेन विध्युद्देशस्थप्राचीनशब्दान्वयप्रतीतेर्यज्ञभागधर्मत्वं पूर्वपक्ष-
यित्वा तस्मादित्यादिपदव्यवधानेन यज्ञस्य प्राचीनमित्यन्वयायोगात्
प्राचीनस्य चोद्देश्यत्वेन विशेषणानपेक्षत्वाद्यज्ञभागस्य चैकत्वात्
यत्किञ्चिदिति बहुविषयविप्सार्थप्रतीत्ययोगापत्तेर्यज्ञस्य त्सरेत्यन्वये
ऽपि स्तुत्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः पदार्थधर्मत्वस्य तस्मिन्नधिकरणे
सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् कथं तेन न्यायेन मन्द्रादिस्वरस्य यज्ञभा-
गधर्मता स्थितेत्याशङ्कानिरासार्थम् * त्रेधेत्युक्तम् * यत्किञ्चित्प्रा-
चीनमित्यत्र यज्ञशब्दानन्वयाद्यज्ञभागधर्मत्वे निराकरिष्यमाणे ऽपि
प्रातः सवनादिशब्दानां यज्ञभागवाचित्वादाज्यभागान्तादिशब्दाना-
मप्येकवचनान्तत्वेनाञ्जसा यज्ञभागवाचित्वावगतेः नवमाधिकरणपू-
र्वपक्षन्यायेन मन्द्रादेर्यज्ञभागधर्मतावसीयतइत्याशयः । यूपावस्त-
रणबर्हिषः प्राकृतलवनादिधर्मानन्वयवत् अपूर्वस्याङ्गस्य प्राकृतस्व-
रानन्वयशङ्कानिरासाय पूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतयज्ञभागाख्यकार्या-
रम्भकत्वेनाप्राकृतकार्यबर्हिषस्तुल्यत्वं निरस्तम् । नानावेदस्वरस्य नि-
र्विषयत्वशङ्कामुपसंहरति * तस्मादपीति * ज्योतिष्टोमे च नाना-
वेदस्वरनिवेशे सति वाक्यबलीयस्त्वादन्यत्र निवेशे ऽपि त्वान्तर्न
ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नानानर्थक्यापत्तिर्ज्योतिष्टोमनिवेशाभावत्वे ऽत्य-
न्तानर्थक्यं स्यादित्याह * प्रकरणेति * शङ्काद्वयस्यापि परिहारं
प्रतिजानीते * अत्रेति * सर्वेषां दर्विहोमानामपूर्वत्वेन प्राकृतधर्मा-
ग्राहित्वात्प्रायशब्दश्च याजुर्वेदिकत्वादङ्गभूतेषु प्रधानद्वारस्वरप्राप्ता-
वपि स्वतन्त्रेषु दर्विहोमेषु उपांशु यजुषेति विधानमर्थवदित्याह *
८२७।१ उपांश्विति * एवं निर्विषयत्वशङ्कापरिहारे ऽपि ज्योतिष्टोमे निवे-

शाभावात् प्रकरणाम्नानानर्थक्याशङ्काऽपरिहृता स्यादित्याशङ्क्य ऋक्सामवेदस्वरविधानयोर्नैमित्तिके ज्योतिष्टोमाङ्गे काम्ये चानङ्गेऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गाश्रितत्वादन्तः क्रतुप्रयोज्ये सार्थकत्वात् ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नानार्थवत्त्वोपपत्तेस्तत्साहचर्यादस्यापि प्रकरणाम्नानमर्थवद्भविष्यतीतिसूचनार्थस्तावच्छब्दः। इतरयोरपि स्वरयोः काम्यनैमित्तिकेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु निवेशेन सविषयता अन्तर्ज्योतिष्टोमप्रयोगाच्च प्रकरणाम्नानार्थवत्तेत्याह * ऋक्सामेति * वेदनिमित्तस्वरलक्षणार्था वेदोक्तिः कस्यां श्रितत्वलक्षणाङ्गोक्तिः। तत्र विशेषविहितमन्द्रादिस्वरसद्भावात् नार्थवत्तेत्याशङ्कानिरासपूर्वमेतदेव विवृणोति * मन्द्रमिति * सामवेदविहितं प्रवर्ग्याङ्गमहावीरभेदनिमित्तकमङ्गमुदाहरति * तथेति * एकपदार्थात्मकत्वेनाभिमर्शनस्याग्नीषोमीयवत्त्रेधा विभागायोगात्सुत्याकालत्वाभावेन च सवनीयादिवद्यथासवनमेकस्वरत्वायोगात्प्रधानद्वारस्वराप्राप्तेरात्मीयवेदस्वराबाधादुदाहरणत्वाविरोधेऽप्यमन्त्रकत्वे स्वरविषयत्वायोगापत्तेर्मन्त्रप्रतीकग्रहणं नैमित्तिकवर्णग्वैदिकस्य काम्यस्य चोभयविधस्योदाहरणस्य सूचनार्यादिशब्दः। यजुर्वेदविहितत्वनिमित्तमुपांशुत्वमप्येवं विधयजुर्वेदविहितैकपदार्थात्मककाम्यनैमित्तिकाङ्गविषयमुदाहार्यमित्याह * एवमिति * सुत्योत्तरकालेषु वानुबन्ध्यादिषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु मध्ये ऽवभृथाङ्गभूतानां साम्नामादिशब्दोक्तानां चानुबन्ध्यादिसञ्ज्ञां परिसामाख्यानां परितः सामानातिव्युत्पत्त्या ऽवभृथादिप्रयोगाद् बाह्यत्वावगतेरवभृथादिप्रयोगविधिविधेयत्वाभावेनावभृथादिद्वारस्वरप्राप्त्यभावात्साक्षाज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्वाभावेन चाग्नीषोमीयादिवत्सवनविभागस्वरेण विषयतया ग्रहणाभावाद् बाधकाभावेन स्वरूपतः प्राप्तो यथावेदमेव स्वरो युक्त इति कृत्वा नानावेदस्वरोपदेशादुच्चैस्त्वासिद्धेः नानावेदस्वरोपदेशस्य निर्विषयत्वं प्रकरणाम्नानानर्थक्यं वा नास्तीत्याशयेनोदाहरणान्तरमाह * तथेति * सवनविभागविहितमन्द्रादिस्वरलक्षणार्था सवनोक्तिः। सुत्योत्तरकालत्वात्प्राचीनभागविहितोपांशुत्वप्राप्त्यभावे सवनविहितेन च स्वरेण विषयतया ग्रहणाभावान्मन्द्रादिस्वराभावे पारिशेष्यादुच्चैस्त्वसिद्धेः वेदस्वरविध्यानर्थक्यमाशङ्क्याह * अन्यथा हीति * परिसामसु प्रयोगसमवायिस्वराभावे दीक्षणीयाद्यङ्गप्रयोगसमवाय्युपांशुत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह * दीक्षणीयादीति * दीक्षणीयादिपरिसाम्नां दीक्षणीयादिप्रयोगानन्तर्गतत्वेऽप्यग्नीषोमीयप्राचीनत्वाविशेषादुपांशुतेत्याशयः। प्रवर्ग्यसाम्नामपि त-

र्थ्याग्नीषोमीयप्राचीनत्वात्प्रवर्ग्यप्रयोगबहिर्भावाच्च प्रवर्ग्यस्वरोच्चैस्त्वाप्राप्तेः उपांशुत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * प्रवर्ग्येति * करणविभक्त्या साङ्गस्योच्चैस्त्वविधानात् प्रवर्ग्यप्रयोगबहिर्भावे ऽपि च पशुप्रयोगबहिर्भूतस्य दीक्षाकालस्य यूपच्छेदनस्य पश्वङ्गत्वाविरोधवत् प्रवर्ग्यसाम्नां प्रवर्ग्याङ्गत्वाविरोधादुच्चैस्त्वमित्याशयः । प्रासङ्गिकं परिसमाप्य साङ्गप्रधानसंयोगादुपांशुत्वं तु गम्यतइत्येतेन प्रकृतमेवं तर्हि स्वयमेवाङ्गानां याजुर्वैदिकत्वादुपांशुत्वं न गुणप्रधानधर्मविरोधद्वारमिति शङ्कानिरासमुपसंहरति * प्रधानेति * शङ्कानिरासोपसंहारवत्सूचनार्थस्तुशब्दः परमतेन वर्णितमधिकरणं आधानसाम्नां यजुर्वेदविहितत्वेन वेदान्तरीयत्वाभावादुदाहरणत्वायोगेन तावद् दूषयति * य इति * सामवेदेनैतदूक्रियते यद्वारवंतीयादीभिरिति भाष्ये वारवन्तीयादिसामरूपं यद्गानं पठ्यते तत्सामवेद इति करोतेः पाठार्थत्वाद्वारवन्तीयादिभिरिति तृतीयायाश्चेत्यम्भूतलक्षणार्थत्वात्स्वरूपपाठमात्रं सामवैदिकमपेक्ष्योपचारात्सामवेदेन क्रियतइत्युपन्यासो न तु लिङादिव्यापारात्मिकायां विधानक्रियायां कारकहेतुं सामवेदमभिप्रेत्येति स्वमतेनोदाहरणं समर्थयितुमाह * तत्रेति * पाठस्य शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादकत्वोपचारोपपत्तेरुत्पादनवाचिकरोत्यर्थत्वसम्भवसूचनायोत्पत्त्युक्त्या ऽस्मिन् व्याख्याने पाठो विवक्षितः । एवं पूर्वपक्षभाष्यव्याख्ययोदारणसमर्थने सति पाठवेदधर्मो बलीयान् विधिवेदधर्मो वेति चिन्तापत्तेः गुणे स्वरूपतः प्राप्तमुख्यद्वारप्राप्तयोर्विरोधे चिन्ताभावात्सौत्रौ गुणमुख्यशब्दौ नोपपद्येयातामिति कृत्वा कस्यां चित्सामवेदे शाखायामप्याधानसाम्नां विधिकल्पनेनोदाहरणं समर्थनीयमिति परमतेनाह*तत्त्विति*उपपत्त्युक्त्यात्र शब्दाभिव्यञ्जकत्वेन पाठस्योत्पादकत्वोपचारात् पाठो विवक्षितः । विनियोगोक्त्या च विशिष्टो ऽसाधारणो नियोग इतिव्युत्पत्त्या सर्वाङ्गप्रधानसाधारणप्रयोगविधिव्यावृत्त्यर्थमुत्पत्तिविधिप्राप्तात्मिकानेकपदार्थविषयत्वेनासाधारणत्वाद्विवक्षितः । सामवेदशाखायामाधानविधौ सत्यप्येतद्भेदाभावाद्यजुर्वेदे पुनः श्रुत्यानर्थक्यापत्तेः शाखान्तरीयविधिवद्वेदान्तरीयाणामप्येकार्थानां विधीनां विकल्पेन विधायकत्वाभ्युपगमे विकल्पेन पूर्वपक्षकरणापत्तेरनुदाहृतसामवैदिकविधिकल्पनायोगाच्चैतत्समर्थनानुपपत्तेरुत्पत्तिविनियोगबलाबलस्यैव चिन्तनीयत्वादपठितानां मन्त्राणामज्ञातस्वरूपत्वाद्विनियोगाशक्तेः पाठस्य विनियोगं प्रत्युपकारित्वात् पाठाख्यामुत्पत्तिं गुणशब्देन मुख्यशब्देन च पाठं प्रत्युपका-

र्थत्वलक्षणात्प्राधान्यात्प्राथम्याद्वोत्पत्तिविधि विवक्षितत्वाधिकरणं वक्ष्यमाणप्रकारेणारम्भणीयमिति परमतनिरासपूर्वं स्वमतेनाधिकरणवर्णनं प्रतिजानीते *तदा त्विति * कीदृगारभ्यतइत्यपेक्षायां विषयसन्देहपूर्वपक्षसिद्धान्तान् सहेतुकान्सङ्क्षेपेणाह * यत्त्विति * भाष्यमपि पाठवेदस्वरानुरोधेन वेदस्वरानुरोधेन वा पाठवेदस्वरमिति जिज्ञासायां पाठवेदस्वरो बाधयितुं युक्तो विधिवेदस्वराश्चानुग्रहीतुं युक्त इत्येतावद् गुणोक्त्या पाठवेदस्वरो मुख्योक्त्या च विधिवेदस्वरो विवक्षित इत्येवं व्याख्याय शेषं विधानार्थत्वात्पाठस्य विधीयमानस्यैव च मन्त्रस्य स्वरापेक्षत्वाद्विधानकालावगतस्यैव स्वरस्य यादृक्सामवेदाभ्यां विधीयते तदुच्चैः प्रयोज्यं यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुपांश्वित्येवं चोदनार्थत्वावगतेः यदृक्सामवेदयोः पठ्यते तदुच्चैः यजुर्वेदे पठ्यते तदुपांश्वित्येवं विधानाभावात् पाठकरणेन विधिविषयाख्यगुणयुक्तः सम्पद्यतामित्येतदर्थमध्येता पाठे प्रवर्त्तते तत्र चेत्स्वरचोदनार्थाज्ञानात्पाठवेदस्वरप्रवृत्त्या विधिवेदस्वरहानिर्भवति ततश्चोदिताकरणात्फलमेव नावाप्तं भवति विधिवेदस्वरानुष्ठानात्तु पाठवेदस्वरहानौ तस्याचोदितत्वान्न स्वार्थहानिः गुणश्च सामगानं पाठात्मकं प्रधानमाधानम् आधानाङ्गत्वेन विधीयमानं तस्य च याजुर्वेदिकत्वादुपांशुता गुणः स सामवेदाख्यपाठवेदधर्ममुच्चैस्त्वं बाधतेत्येवं व्याख्येयम् । भाष्यानुसाराद्व्यतिक्रमशब्दं बाधवाचिनं सन्देहोक्त्यर्थत्वाद्वा विरोधवाचिनमभिप्रेत्य नियममात्रेण च पूर्वपक्षं कृत्वा स्वयं व्यभिचारवाची व्यतिक्रमशब्दो नियमविकल्पाभ्यां च पूर्वपक्ष इत्येतावतान्यथाधिकरणं वर्णयति * अथ वेति * सामान्यतो वेदान्तरीयाङ्गमात्रविषयत्वादस्याधिकरणस्य कृत्वा चिन्तया ऽधानसामोदाहरणमित्याशयेनोक्तमेव परमतेनाधिकरणार्थं स्वरूपतो दूषयितुं स्मारयति * अथ वैवमिति * स्वरूपताङ्गविधायिना वेदेनाङ्गस्य स्वरविधावुपलक्षणं बलवत्प्रधानद्वाराङ्गविधायिना वेति चिन्तायां गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यनेनैव न्यायेन प्रधानद्वाराङ्गविधायिनेति निर्णयात्प्रात्यात्मिकवेदधर्मबाधेन प्रधानवेदधर्मः कार्य इत्यधिकरणार्थो व्यपदेशद्वारोक्तः । प्रधानद्वाराङ्गे प्राप्तेन धर्मेण स्वरूपतः प्राप्तस्य धर्मस्य बाधपक्षे प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वेदान्तरीयेषु स्तोत्रशस्त्रादिष्वङ्गेषु तद्ग्रहणाद्वेति तच्छब्दपरामृष्टप्रात्यात्मिकवेदसमाख्याप्राप्तकर्त्तारं विकृतौ तत्सूत्रव्युप्तादितबलीयस्त्वप्रात्यात्मिकचोदकप्राप्तकर्त्तारं बाधित्वा प्रधानवेदसमाख्यानकर्त्तृप्राप्तेः स्थितसिद्धान्तबाधप्रसङ्गात् नैवं चिन्ता युक्तेत्याह

* एतस्मिंस्त्विति * यथाचोदकप्रापिताङ्गग्राहित्वात्प्रयोगवचनश्चोदकात् दुर्बलस्तथा प्रात्यात्मिकोपदेशरूपाविधिप्रापिताङ्गग्राहीत्वात्ततो ऽपि दुर्बल इति सूचनार्थं चोदकबलीयस्त्वव्युत्पादनार्थः सूत्रोपन्यासः । प्रात्यात्मिकाङ्गविधेरतिदेशस्य च प्रापकत्वेन बलीयस्त्वात्प्रकृतौ विकृतौ चाङ्गवेदसमाख्यातकर्तृग्रहणे ऽनुस्वरस्याप्यङ्गवेदसमाख्यातस्यैव ग्राह्यत्वापत्तेः प्रधानस्वरग्रहणं न युक्तमित्याह * अथेति * करोते प्रयोगवाचित्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति प्रयोगविधिविहितस्योपांशुधर्मकत्वप्रतीतेर्याजुर्वैदिकप्रयोगविधिविहितत्वेनोपांशुतैवाधानसाम्नां युक्तेति यत्प्रयोगवचनपरिगृहीतत्वादन्यत्राप्युत्पन्नानामङ्गानां यत्रैव प्रधानं तत्रैव विधिरिति वार्त्तिकेनोक्तं तन्निरासस्सूचनायैवकारः । प्रधानप्रयोगविधिविधेयत्वे ऽङ्गानामेकादशे वक्ष्यमाणा ऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादेः केवलस्याङ्गवाचिशब्दरहितत्वेन साङ्गप्रधानप्रयोगविधानाशक्तेः करणविभक्तिनिर्देशात्साङ्गत्वावगमे ऽप्यङ्गविशेषानवगतेः साङ्गत्वस्य वैकाङ्गसाहित्यमात्रेणाप्युपपत्तेः सर्वाङ्गोपसंहारानादरप्रसङ्गात् श्रुत्यादिस्मृत्याचारपर्यन्ताङ्गप्रापकसर्वप्रमाणसहितस्यैव दर्शपूर्णमासादिवाक्यस्य साङ्गप्रधानप्रयोगविधायित्वाद्धोषस्य च पदान्तरस्य पारार्थ्यादाख्यातं यो ऽपि मन्यते । वाक्यं प्राधान्ययोगेन वाक्यार्थे चापि भावनामित्याख्यातस्य वाक्यताद्धोषवत् प्राधान्यमात्रेणोपपत्तेस्तादृशस्य चानाम्नातत्वेनोहादेर्मन्त्रत्ववद्वेदत्वाभावाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्विति वाक्यार्थानुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुपांश्वित्येष एव वाक्यार्थो युक्त इत्याशयः । करोतेश्च विधिवाचिनस्तद्विशेषप्रयोगविधिपरत्वे सत्युत्पत्तिविधिपरत्वायोगेनाङ्गे स्वरूपतो धर्माप्राप्तेस्त्वस्य प्रधानद्वारप्राप्तेन धर्मेण सह बलाबलचिन्ता न युज्येत उत्पत्तिविधिवाची करोतिः प्रयोगविधिवाची वेति चिन्तायां तु गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यादिग्रन्थानुपपत्तिः तस्मात्पाठार्थः करोतिर्विधानार्थो वेति सन्दिह्योत्पादनार्थत्वात्करोतेः पाठस्य च शब्दाभिव्यञ्जकत्वेनोत्पादनत्वोपचारोपपत्तेर्विधाने ऽत्यन्ताप्रसिद्धवाचकशक्तिकल्पनायोगात्पाठार्थः करोतिरिति पूर्वपक्षयित्वा पाठे वेदस्य करणत्वायोगादृचेत्यादितृतीयाभङ्गापत्तेः करोतेस्तु लक्षणया क्रियाप्रवृत्तिहेतुभूतविशेषापेक्षायां प्रयोगविधेः कल्पत्वेनैवद्विशेषव्यपदेशायोगस्योपपादितत्वात्कार्ये ज्ञाते ऽधिकारः स्यादिति चाधिकारज्ञानस्य प्रयोगविध्यधीनकार्यज्ञानपूर्वकत्वाभिधानेनाधिकारविधेः प्रयोगविधिपूर्वकत्वावसायात्सुतरां वेदविशेषव्यपदेशा-

योगावगतेरुत्पत्तिविनियोगविध्योरन्यतरो विधिविशेषो विवक्षित इति अवगतेरुत्पत्तिविधौ करोतिसामञ्जस्यात् तस्यैव च प्राथम्यादुत्पत्तिविधानार्थः करोतिरिति सिद्धान्तयितव्यमिति सूचयन् किं करोतिः पाठार्थत्वात्पाठवेदधर्मकार्यो विधानार्थत्वाद्वा विधिवेदधर्मं इत्येषैव व्याख्या शोभनेत्याह * अत इति * पाठाख्यामुत्पत्तिं करोतिवाच्यां पूर्वपक्षे अभिप्रेत्य सिद्धान्ते विधानं करोतिवाच्यमभिप्रेत्य किमुत्पत्तिवेदधर्मः कार्यो विधिवेदधर्मो वेत्येष विचार इत्यर्थः।वाच्यलिङ्गानपेक्षता ऽऽद्येनैवकारेण व्यावर्त्तिता। एवं च सामवेदपठितत्वादाधानसाम्नां युक्तोदाहरणतेत्याह * तथा चेति * गुणानुष्ठानेन मुख्यः सगुणः कथं स्यादित्यादिभाष्यानुसारादङ्गप्रधानधर्मविरोधार्थतया गुणमुख्यव्यतिक्रमशब्दः कस्मान्न व्याख्यात इत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * अपौनरुक्त्यसम्भवः सम्प्रधारणीय इति मृदुतयोक्तः।

॥ ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकताधिकरणम् ॥ ३ ॥

भूयस्त्वेनोभयश्रुति १० ॥

ज्योतिष्टोमस्यानेकवेदविहितत्वात् स्वरविकल्पो यजुर्वेदमात्रविहितत्वाद्वोपांशुनैवेति भाष्योक्ता चिन्ता वाचनिकस्वरान्तरावरुद्धत्वेन ज्योतिष्टोमे नानावेदस्थस्वरस्यानवकाशादयुक्तेत्याशङ्क्याग्निहोत्रं जुहोतीति यजुर्वेदे सर्वं वा अस्य बर्हिष्यं सर्वं परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्यृग्वेदे च श्रुतस्याग्निहोत्रस्य भाष्योक्तोदाहरणानादरेणोदाहरणतामनन्तराधिकरणसिद्धान्तोपजीवनेन च सिद्धान्तकरणादनन्तरसङ्गतिं सूचयितुमाह * इदानीमिति * यानि नानावेदेषु श्रूयन्ते तानि केन वेदेन व्यपदेष्टव्यानीत्युदाहरणानादरः सूचितः। उच्चैस्त्वोपांशुत्वयोः पाठवेदधर्मत्वे ऽनेकवेदपठितस्यैकस्य मन्त्रस्यानेकव्यपदेशनिराकरणाशक्तेः सिद्धान्तायोगप्रसङ्गात् विधिवेदधर्मत्वे ऽनन्तराधिकरणेनोक्ते ऽनेकवेदश्रुते केन वेदेन विहितमिति व्यपदेष्टव्यमिति चिन्ता सिद्धान्तसम्भवाद्युक्तेत्यनन्तरसङ्गतिसूचनायेदानीमित्युक्तं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्ताशेषत्वात्तु लक्षणप्रकरणसङ्गती पूर्वाधिकरणवदस्यापि स्पष्टे निर्गुणपुनः श्रवणस्यैकशाखास्थस्येव वेदान्तरस्थस्याप्यध्येतृभेदाभावेन भेदकत्वात्सन्देहायोगमाशङ्क्य सन्देहोपपादनार्थं द्वितीयश्रवणस्य गुणार्थतां भाष्योक्तां स्ववाक्ये गुणानुपादानात् वाक्यान्तरस्थस्य च गुणस्य वाक्यान्तरेण विध्ययोगादयुक्तमाशङ्क्यासरूपत्वेनोत्पादकत्वायोगाद्भेद-

कत्वानुपपत्तेरनुवादकत्वाभ्युपगमे चानर्थक्यापत्तेः प्रकरणेन स्तोत्रशस्त्राद्यङ्गान्वयार्थो वेदान्तरीयस्यो विधिरिति सूचनायाविच्छिन्ने कथम्भावे यत्प्रधानस्य पठ्यते अनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गतेति प्रकरणस्य कथम्भावात्मकत्वाभ्युपगमात् प्रधानानीत्युक्तं व्यपदेशोक्त्या सामवेदविहितत्वधर्मः कार्य इति फलतश्चिन्तोक्ता भाष्ये चैकावधारणाभावरूपा निश्चयोक्त्या विकल्पेन पूर्वपक्षकरणादुत कदाचिद्विपरीतमिति कदाचित्पदाध्याहारेण पूर्वपक्षवचनव्यक्तिर्व्याख्येया इतरत्रेति भाष्यं चिन्ताप्रयोजनोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * यस्मिन्वेदे स्वरूपेण विधीयन्ते तेन व्यपदेष्टव्यत्वात् तद्वेदधर्मो भविष्यतीत्यर्थः । शाखान्तरवन्नित्यं सर्वेषु वेदेषूत्पत्तिप्रती-
८२९।१ तेर्द्धर्मविकल्पाशयत्वेन तावत्पूर्वपक्षभाष्यं परमतेन व्याचष्टे * किमिति * शाखान्तरवदध्येतृभेदाभावात् नित्यं सर्वेषु वेदेषु उत्पत्त्यानर्थक्यापत्तेर्विशेषाभावे चान्यतरत्रोत्पत्त्यनिर्णयात् स्वमतेनोत्पत्तिविकल्पार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेनैवं प्राप्त इति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यथा शाखान्तरे सर्वत्र नित्यकर्मोत्पत्तेर्विरुद्धैकादशद्वादशकपालत्वादिधर्मविकल्पस्तथा वेदान्तरे ऽध्येतृभेदाभावो सर्वत्र नित्यकर्मोत्पत्त्ययोगात् स्वराख्यधर्मविकल्पो न युक्त इत्याद्यपूर्वपक्षनिरासे वैधर्म्यदृष्टान्तः नित्यवदाम्नानाच्छाखान्तरवत् वेदान्तरे ऽप्युत्पत्तिविधिविकल्पेन युक्त इति द्वितीयपूर्वपक्षनिरासे वैधर्म्यदृष्टान्तः । अतो ऽनेकवेदस्थविधायकमध्ये नित्यमेवैकः कश्चित् कर्मणा विधायको ऽन्यस्तु प्रकरणेन गुणान्वयसिद्ध्यर्थमित्युत्तरार्द्धार्थः सूत्रव्याख्यार्थं भूयस्त्वेनेत्यादिभाष्यं विशेषनिर्द्धारणहेतूक्त्यर्थत्वेनावधारणपूर्वं परमतेन तावद्व्याचष्टे * सत्विति * एकैकस्याङ्गस्य करणनिराकाङ्क्षीकारणाशक्तेरङ्गभूयस्त्वेनेतिकर्त्तव्यतेत्याशयः । एकैकस्याङ्गस्येतिकर्त्तव्यतात्वाभ्युपगमे ये च भूयांसो गुणाः सा बह्वीति कर्त्तव्यता तस्माद् बह्वीति कर्त्तव्यतासान्निध्याख्यकर्मानुग्रहार्थं कर्त्तव्यता चोदनालिङ्गावगतेर्बह्वीतिकर्त्तव्यतया लिङ्गभूतया कर्त्तव्यताचोदनानुमानं युक्तमित्येवं परमतेनैवान्यथा व्याचष्टे * यजुर्वेद इति * यजुर्वेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्तावपि करोतिवाच्यस्यानुष्ठानस्य वेदत्रयाधीनत्वादेकवेदकार्यत्वव्यपदेशानुपपत्तेरेकवेदाधीनानुष्ठानस्यैव दर्विहोमादेर्नानावेदस्वरविषयत्वाम्नागमात् ज्योतिष्टोमादौ स्वरचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य विहितानुष्ठानाशक्तेर्यजुर्वेदेन यस्मात् ज्योतिष्टोमो विधीयते तस्मा-

(१) प्रधानेत्यधिकं २ पु० ।

भेन क्रियतइत्युच्यतइति करोतेरनुष्ठानहेतुविधिलक्षणार्थत्वात् ज्योतिष्टोमादेरेकवद्कार्यत्वव्यपदेशोपपत्त्युक्त्यर्थं यजुर्वेदेन हीति भाष्यमनुष्ठेयत्वप्रमापकत्वाद्विधेरनुष्ठानहेतुहेतुत्वमुपपादयन् व्याचष्टे * अतश्चेति*यजुर्वेदेन ज्योतिष्टोमस्य कर्त्तव्यत्वप्रमा क्रियत इति कृत्वा यजुर्वेदेन विधीयमानो ज्योतिष्टोमस्तेन क्रियतइति करोत्यर्थो भवतीत्यन्वयः। यस्माद्यजुर्वेदेन विधीयते अविहितानुष्ठानाशक्तेश्चानुष्ठेयताज्ञापनरूपस्य विधानाख्यस्य लिङादिव्यापारस्य वेदेन पुंसि प्रवर्त्तमाने द्वारतावसीयते तस्मात्तेन क्रियतइत्युच्यतइति मुख्यार्थतयैव करोतिव्याख्यार्थमेतद्भाष्यमित्येवमन्यथा व्याचष्ट * अथ वेति * कर्त्तव्यत्वकरणाख्येनैव व्यापारेणानुष्ठानमपि यद्वेदाद्भवति तद्वेदेन क्रियतइत्येवं व्यपदिश्यतइत्यर्थः। परमतेन भूयस्त्वव्याख्यां दूषयितुमुपशङ्कते * नन्विति * एकैकस्याङ्गस्येतिकर्त्तव्यताभूयस्त्वं लिङ्गमित्येतावद्व्याख्यां प्रश्नपूर्वं दूषयति * कुत इति * दृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति * यादृशस्य हीति * दार्ष्टान्तिके योजयति * तथेति * व्याप्तिमात्रापेक्षत्वेन भूयस्त्वानपेक्षत्वान्नायं भूयसी स्यात् स्वधर्मत्वमित्यस्य विषय इत्याशयः। गुणभूयस्त्वैवेतिकर्त्तव्यनेत्याद्यां व्याख्यां दूषयति * नैव हीति * प्रत्येकं करणोपकारिणामेवाङ्गानामुपादेयत्वात् संहतानां प्रयोगो न तु संहतानामुपकारित्वेत्याशयः। एकैकस्याङ्गस्येति कर्त्तव्यतात्वे ऽपि वेदान्तरस्थप्रधानानुवादस्यानुसन्धानक्लेशापावकत्वात् बह्वङ्गविधौ च क्लेशबहुत्वापत्तेर्वेदान्तरस्थप्रधानानुवादे वाल्पाया एव विधेयत्वस्योचितत्वात् भूयस्त्वायाः प्रधानविधिलिङ्गतेत्याशङ्कते * तत्रेति * एकाङ्गविधेये गुणार्थेन प्रधानविधिना अनुसन्धीयमानस्य बुद्धिविच्छेदकाभावेनाङ्गान्तराविधेये पुनरनुसन्धानानपेक्षत्वात् बह्वङ्गविधाने ऽपि क्लेशाधिक्यं नास्तीत्याशयेन परिहरति * उच्यतइति * वेदान्तरस्थस्य प्रधानस्य वेदान्तरीयाङ्गापेक्षायां वेदान्तरीयाङ्गान्वयसिद्ध्यर्थं वेदान्तरीयप्रधानविध्यधीनत्वाभ्युपगमात् स्वतो वेदान्तरीयाङ्गानपेक्षत्वान्यतेरनपेक्षितार्थविधेश्च क्लेशबहुत्वापत्तेर्भूयस्त्वस्य प्रधानविधिलिङ्गत्वं शङ्कते * तत्रेति * प्रधानस्य प्रत्येकमङ्गापेक्षायामङ्गाधिक्ये क्लेशाधिक्यापत्तिस्तस्य तु युगपत्सर्वाङ्गापेक्षाभ्युपगमाद्यावदङ्गवाक्यं सकृदपेक्षोत्पत्तेरङ्गवाक्यबहुत्वादेवाल्पक्लेशेन बहुविधिः सेत्स्यतीत्याशयेन परिहरति * नैतदिति * परव्याख्यादूषणोपसंहारपूर्वं स्वमतेन कर्मनिष्पत्त्युपयोगिद्रव्यदेवतारूपाङ्गसाकल्यार्थतया भूयस्त्वं व्याख्यातुं प्रतिजानाति * तस्मादिति * व्याचष्टे * इहेति * एतदे- ८३०।१

व तत्र हि द्रव्यदेवतारहिते कर्ममात्रं प्रस्तुतस्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवा-क्यादिमात्रं विधीयतइति शाखान्तराधिकरणवार्त्तिकेन द्रढयति * तथा चेति * यजुर्वेदे तु समस्तस्य द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्याम्नानात् स्तोत्रादिभिर्विनापि यागनिष्पत्तिशक्तेस्तोत्रादिनिरपेक्षक्रियाविधानं शक्यमित्याह * यजुर्वेदे त्विति * स्तोत्राद्यङ्गग्रहणं तर्ह्यनर्थकं स्यात् इत्याशङ्क्याह * वचनेति * व्याख्यात ऽर्थे सूत्रं योजयति * अत इति * त्रिष्वपि वेदेषु ज्योतिष्टोमाम्नानादुभयोक्तिरनुक्तेत्याशङ्क्याह * ऋक्सामेति *

॥ प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ४ ॥

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्त्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ ॥

श्रुत्यादीनि च विनियोगे कारणानीति वक्ष्यन्ते इति प्रतिज्ञातत्वात् । श्रुत्यादित्रयस्य विनियोगकारणत्वमनुक्त्वा प्रकरणादेर्विनियोगकारणत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासार्थमुक्तानीति वृत्तसङ्कीर्त्तनभाष्यं तेषामर्थेन सम्बन्ध इत्यादिना कथं च विनियुज्यतइति प्रतिज्ञाचिन्तनेन श्रुत्यादीनां विनियोगकारणत्वस्यानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य वृत्तविनियोगप्रकारचिन्तानुकीर्त्तनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * एवं तावदिति * तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इत्यत्र यैरर्थैर्येषां शब्दानामौत्पत्तिकः सम्बन्धः तेष्वर्थेषु वर्त्तमानानां शब्दानां सर्वकारकान्वितक्रियारूपवाक्यार्थप्रमाणत्वोक्त्या प्रत्येकश्रुतिरूपाणां पदकारकविभक्त्याख्यानां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयरूपे क्रियान्वितकारकरूपे चार्थे व्यापाराभिधानात् लिङ्गस्य विनियोगकारणत्वे सिद्धे ऽपि यदि कश्चिच्छब्दस्य तात्पर्यानवधारणात् विज्ञानानुत्पादकत्वे प्रामाण्यायोगाद्वेदस्य च प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वेन प्रमाणान्तरतो ऽर्थतात्पर्यावधारणायोगाद्वेदान्तर्गतस्य श्रुत्यादेर्विनियोगकारणत्वायोगं शङ्केत तद्भ्रमापनुत्तये ऽध्ययनविधानार्थे विनियोगात्तात्पर्यावधारणे विनियुक्तशब्देनोक्तं पुरुषार्थानुबन्धिन्यर्थे विधिना विनियोगाच्छ्रुत्याद्यर्थस्याङ्गत्वाख्यपुरुषार्थानुबन्धित्वे प्रधानोक्त्योक्ते श्रुत्याद्यनपेक्षस्य विधेः समीहितविशेषे विनियोजकत्वायोगात् श्रुत्यादेर्ज्ञापकत्वेन ज्ञेये लिङ्गाद्विनियोगोपपत्तिसूचनार्था ज्ञेयोक्तिः पुरुषार्थानुबन्धिन्यङ्गान्वयरूपे ज्ञेये ऽध्ययनविधिना श्रुत्यादीनां विनियोगात्तात्पर्यावधारणे यस्य श्रुत्यादेर्यस्मिन्नर्थे विशेषतात्पर्यं तस्मिन्नेव तस्य विनियोजकत्वासिद्धेस्तेषामर्थाधिकरणादिभिः विनियोगविशेषचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्य श्रुत्यादिभिर्यस्य य-

दङ्गत्वं ज्ञापयितुं शक्यते तस्य तदङ्गत्वं ज्ञापयेदिति सङ्कीर्णतात्पर्यावधारणात् सङ्कीर्णविनियोजकत्वसिद्धावपि विनियोगविशेषचिन्तार्थवत्त्वसूचनार्थं सङ्कीर्णरूपेण विनियुक्तानि सन्ति विशेषरूपेणाख्यातानीत्युक्तम्। विनियुक्तानीति पाठे तु प्राधान्येनैतदध्यायज्ञेये ऽङ्गत्वरूपे ऽर्थे तद्भूताधिकरणप्रथमान्त्यन्यायाभ्यां सङ्कीर्णानि सन्ति तेषामर्थाधिकरणादिभिर्विविक्तानि कृत्वा वर्णितानीत्यर्थः। अनेन चैतद्भाष्यस्था विनियोगोक्तिर्विशब्दावृत्तिर्विनियोगविशेषार्थत्वेन व्याख्याता। एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगादिति ग्रहाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे ऽवघातादीनां श्रुतिसंयोगाद्व्यवस्थाऽभ्युपगमे सम्मार्गाद्यपि एकवचनश्रुतिसंयोगादेकस्मिन्नेव ग्रहादौ व्यवतिष्ठेतेत्यभिधानादवघातादिविनियोगविशेषकारणत्वेन श्रुतेरर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यादित्यत्र सामर्थ्यशब्दान्मन्त्रविनियोगविशेषकारणत्वेन लिङ्गस्य सूत्रितत्वे ऽपि वाक्यस्य क्वचिद्विशेषकारणत्वेनासूत्रितत्वाद्विनियोगकारणानीति बहुवचनायोगमाशङ्क्य परमतेन साक्षाद्वाक्यस्य विनियोगविशेषकारणत्वे केन चित्सूत्रेणानुक्ते ऽपि श्रुत्यन्तर्गतत्वात् लिङ्गान्तर्गत्या च वाक्यस्य विनियोगविशेषकारणत्वसिद्धं बहुवचनमुपपादयितुमाह*तत्रेति* विनियुज्यते ऽनयेति विनियोगशब्दस्य विनियोजकवाचित्वाद्विनियोजिकात्मिकायाः श्रुतेः सामर्थ्यात्मकस्य च लिङ्गस्यान्तर्गन्तवाक्यमिति कृत्वा वाक्यशब्दाश्रवणेन ग्रहणेन साक्षान्न सूत्रितमित्युक्ते ऽन्तर्गत्युपपादनार्थं यथाशुद्धावघातादिविध्ययोगेन केवलपदप्रयोगाच्च व्रीह्यादिश्रवणे सत्यश्रुतावहेतुत्वादिकल्पनानुपपत्तेरवहन्त्यादिसमर्पकव्रीह्यादिपदान्तरसन्निध्यपेक्षत्वात् विध्यात्मिकायाः श्रुतेर्वाक्यान्तर्गततया विनियोगस्यापि प्रतियोग्यनपेक्षस्यायोगात् केवलपदप्रयोगाभावाच्च श्रुते च प्रतियोगिनि सत्यश्रुतप्रतियोगिकल्पनानुपपत्तेः प्रतियोगिनि समर्पकपदान्तरसंनिध्यपेक्षत्वात् विनियोजकात्मिकाया अपि श्रुतेर्वाक्यमन्तर्गतं लिङ्गविनियोज्यस्य कर्मसमवेतार्थस्य निर्वपामीत्यादिपदस्य केवलस्य प्रयोगाभावेनासमवेतार्थसवित्रादिपदान्तरसन्निध्यपेक्षत्वात् वाक्यस्यैव लिङ्गं विनियोज्यत्वावगतेर्विनियोगविषयत्वस्यैव च सामर्थ्यस्य लिङ्गत्वात् लिङ्गस्यापि अन्तर्गतं वाक्यमित्युक्तम्। अन्यत्रान्तर्गत्वे बहुवचनायोगोपपत्तेः श्रौतसामान्यविनियोगापेक्षितविशेषविनियोगहेतुत्वमात्रेण वाक्यस्य श्रुत्यन्तर्गतिः सामान्यविशेषरूपविषयभेदात्तु श्रुतिवाक्ययोर्भेदो ऽस्त्येव लैङ्गिकपदविनियोगापेक्षितवाक्यविनियोगहेतुत्वमात्रेण च लिङ्गान्तर्गतिः पदवाक्यरूपवि-

षयभेदात्तु लिङ्गवाक्ययोर्विषयभेदो ऽस्त्येवेति प्रायशब्देनोक्तम् । श्रुतेः सामान्यमात्रे पर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वावगतेर्लिङ्गस्य च पदमात्रे पर्यवसानायोगात् वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वावगतवाक्यस्य विशेषणविशेष्यभावमात्रे व्यापाराच्छ्रुतिलिङ्गाभ्यां विनियोगे वाक्यस्य विनियोगकारणत्वाभावेनैव बहुवचनसमर्थनानुपपत्तेरपरितोषात्स्वमतेन वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वावगते ग्रहणाभावे ऽपि प्रायशब्देनोपक्रमोपसंहारैकवाक्यत्वस्य विनियोगकारणत्वाभिधानात् वाक्यमपि साक्षाद्विनियोगविशेषकारणत्वेन सूचितमित्येवं बहुवचनं समर्थयितुमाह * अथ वेति * विशेषविहितस्यापि अरुणयेति वाक्योदाहरणं न युज्येतेत्याह * अथ त्विति * सामान्यमात्रविनियोगेन श्रुतिपर्यवसानाभ्युपगमे त्वैन्द्र्युदाहरणे श्रुतिलिङ्गविनिरोधो बलाबलाधिकरणवक्ष्यमाणो न यु-
८३१।१ ज्येतेत्याह * अथेति * कथं तर्ह्यरुणयेत्यस्य वाक्योदाहरणतेत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * उदाहरणद्वये ऽपि विशेषविनियोगव्यापृतश्रुत्यपेक्षितविशेषणविशेष्यभावसमर्पणेन वाक्यस्य श्रुत्यन्तर्गतेर्दर्शयितुं शक्यत्वात् विनियोजकत्वस्य तूभयत्रापि अभावात् उभयस्य साक्षाद्विनियोगविवक्षया श्रुत्युदाहरणत्वे विनियोगौपयिकविशेषणविशेष्यभावविवक्षया च वाक्योदाहरणत्वे सम्भवत्यपि गुणस्य क्रियासाधनद्रव्यान्वयं विना श्रुत्यवगतक्रियाङ्गत्वानिर्वाहात् श्रुतेश्च द्रव्यान्वये व्यापाराभावात् वाक्यगम्यस्यारुण्यस्यैकहायनीद्वारतार्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यादित्यत्रोक्तेति सूचनायारुणयेत्यस्य वाक्योदाहरणतेत्याशयः । श्रुत्यादित्रयवत् प्रकरणादित्रये ऽपि कथं च विनियुज्यतइत्यंशः कस्मान्न चिन्त्यतइत्याशङ्क्याह * इदानीमिति * व्रीहीनित्यादिपरमापूर्वसाधने ऽवघातादिविनियुक्ते ऽवान्तरापूर्वसाधने वेत्यादिश्रौतविनियोगविशेषचिन्तायां गौणे मुख्ये च लिङ्गं मन्त्रं विनियुङ्क्ते मुख्य एवेति । लैङ्गिकविनियोगविशेषचिन्तायां वाक्यमुपक्रमानपेक्षमुच्चैस्त्वादीनि विनियुङ्क्ते तदपेक्षं वेति वाक्यीयविनियोगविशेषचिन्तायाः श्रुत्यादिबलाबलचिन्तानपेक्षत्वात् पृथक्करणं युक्तं पूर्वप्रमाणविनियुक्ताङ्गव्यतिरिक्तानां प्रकरणादिविनियोजकं सर्वेषामेव वेत्येवं प्रकाराया विनियोगविशेषचिन्तायास्तु श्रुत्यादिबलाबलचिन्तान्तर्गतत्वादतादृश्याश्च विनियोगविशेषचिन्तायाः प्रकरणादिष्वयोगान्न तेषु विनियोगविशेषचिन्ता कार्येत्याशयः । अधिकारलक्षणस्य प्रकरणस्यानन्तर्य-

(१) स्वमतेन वाक्येति २ पु० अ० ।

लक्षणस्य क्रमस्य रूढिशब्दलक्षणायाश्च समाख्यायाः सिद्धान्ते ऽपि विनियोजकत्वानभ्युपगमादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सादेश्यलक्षणस्य क्रमस्य यौगिकशब्दलक्षणायां समाख्यायाश्च पूर्वपक्षे सद्भावस्याप्यनभ्युपगमाद्विनियोगकारणत्वचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्येतिकर्त्तव्यतार्थित्वाद्देशसामान्यात्तदर्थत्वादिति सूत्रावयवैः स्वरूपेणासंयुक्तं प्रकरणाच्छेष इति प्रधानभूताध्यायार्थवाचितया सर्वत्रानुवर्त्तमानशेषशब्दानुषङ्गात् पञ्चम्या च ज्ञापकहेतुत्वोक्तेः क्रमश्चेति चकारेण पञ्चम्यर्थानुकर्षणादाख्या चैवमित्येवं शब्देन च तदतिदेशाद्विनियोगसामर्थ्येन दर्शयतीत्युक्तम्। सद्भावेनेतिवाच्ये यत्किञ्चिद्रूपप्रकरणादिसद्भावस्योभयसिद्धत्वात् स्वाभिमतरूपप्रकरणादिसद्भावस्य साध्यत्वसूचनार्था स्वरूपोक्तिः। वैदिके चार्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात्। शब्दस्य च साक्षरश्रवणाक्षरसामर्थ्याकाङ्क्षितयोग्यार्थपदसंनिध्यतिरिक्तविनियोगकारणभूतप्रकाराभावात्। श्रुत्यादीनि त्रीण्येव तादर्थ्यबोधाख्ये विनियोगे कारणानीत्याशये किमेतावन्त्येवेति पृष्टमोदनं पचेत्युक्त्वा तण्डुलानानय काष्ठान्याहरोदकं स्थाल्यादि चोपनयेत्युक्ते लोके तण्डुलोपनयनादीनां पाकाङ्गत्वप्रतीतेः पदसन्निधिवद्वाक्यसन्निधावपीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां विनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेभ्यः शुक्लनीलपीतवस्त्राणि देयानीत्युक्ते च शुक्लवस्त्रादीनां यथाक्रमं देवदत्ताद्यङ्गत्वप्रतीतेः सादेश्यनिमित्तस्य सन्निधेर्विनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्तीयः पाक इत्युक्ते देवदत्तस्य पाकाङ्गत्वप्रतीतेर्यौगिकशब्दस्य विनियोगहेतुत्वावसायाच्छाब्दे व्यवहारे वा शाब्दस्यार्थस्यान्वयायोगादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षासादेश्ययौगिकत्वानामपि विनियोगकारणभूतशब्दप्रकारवाचित्वावगतेस्तान्यपि विनियोगकारणानीत्याशयेन नेतिभाष्येण निरस्य भावनायाः सन्निपत्योपकारीतिकर्त्तव्यतान्वयमात्रेणेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तेरारादुपकारीतिकर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात् सन्निपत्योपकारिण्याश्चेतिकर्त्तव्यतायाः श्रुत्यादिगम्यत्वेन प्रकरणगम्यत्वाभावात् नेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणं प्रकरणमस्तीत्याशयेन प्रकरणमात्रविषयं प्रश्नान्तरं किमपरमिति भाष्येण क्रत्वाधिकरणरक्षणार्थे पूर्वपक्षे कार्ये प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्य विपर्ययवत् सन्देहाज्ञानयोरपि सिद्धान्तप्रतिकूलत्वात्पूर्वपक्षत्वसम्भवसूचनार्थं त्रैविध्यप्रसिद्धेन प्रश्नेन पूर्वः पक्षः कृत इति प्रश्नेनैवेति भाष्येणोक्तं तत्सर्वं तात्पर्येण व्याचष्टे * तत्रेति * त्रयमपि क्रमेणोपपादयति * यावद्धीति * सूत्राधीनज्ञान-

स्य पुंसः कथनात् प्राक् सन्देहाज्ञाने सम्भवत इत्याशयः । नदीत्वपर्वतत्वफलत्वरूपेणानिश्चितेषु प्रश्नस्य लोके त्रैविध्यप्रसिद्धिदर्शनार्थं भवति चेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * अस्य पूर्वपक्षस्याधिकरणत्रयसाधारण्यसूचनार्दिया-दिशब्दः तदित्यादिसिद्धान्तभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * करणत्वस्यातिशयितसाधकत्वरूपसाधकतमत्वलक्षणत्वादतिशयस्य चापेक्षितत्वादपकृष्टसाधकत्वरूपामितिकर्त्तव्यतां विना करणत्वानुपपत्तेः सन्निपत्योपकारिणश्च प्रोक्षणमन्त्रादेर्यागनिष्पादकभावनाकरणीभूतद्रव्यदेवतादीनि कर्त्तव्यतात्वेन फलभावनाकरणीभूतयागादीतिकर्त्तव्यतात्वाभावावश्यम्भाविन्याराादुपकारीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेति सूचनार्थः करणवाची प्रधानशब्दः । सन्निपत्योपकारीतिकर्त्तव्यतान्वयमात्रेणाकाङ्क्षानिवृत्त्यभावः कथम्भावाविच्छेदोक्त्योक्तः । असंयुक्तोक्तिव्याख्यानायानिर्ज्ञातेत्युक्तम् * प्रकरणेनाक्तेति वदता * शेषः परार्थत्वादिति सूत्रस्थशेषशब्दानुषङ्गः सूचितः । सिद्धान्तोपपादनार्थं यदीतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षिण इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * दर्शेति * दर्शपूर्णमासयोरुपकाराख्यानुग्रहापेक्षायां प्रयाजादीनां च साध्यापेक्षायां सत्यामपि यथाविकृतेरुपकाराकाङ्क्षायां विकृतौ चातिदिष्टानां प्रयाजादीनां साध्याकाङ्क्षायाः प्राकृतप्रमाणसिद्धेनोपकारेण निवृत्तेर्न विकृतौ प्रकरणं प्रवर्त्तते । तथा यदि दर्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीनां साध्य उपकारो ऽन्यतः सिद्धः केन चित्प्रमाणेनोपलभ्येत ततो दर्शपूर्णमासयोरपि न प्रकरणं प्रवर्त्तेत न त्वेतदस्तीतिसूचनार्थं * तथेत्युक्तम् * वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यस्य च प्रकृतिलिङ्गभूतेनालभतिना दैक्षोपकारस्य स्वपदे मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र अग्निहोत्रोक्त्यानारभ्याग्निहोत्रधर्मातिदेशात्तद्गतस्योपकारस्य स्ववाक्ये दैक्षप्रकरणे च दर्शपूर्णमासिकप्रयाजादिदर्शनाद्दैक्षे पौर्णमासधर्मातिदेशावगतेः स्वतोपकारस्य स्वप्रकरणे प्राकृतप्रमाणसिद्धस्योपलम्भात्तत्तद्वैषम्यसूचनार्थं * स्वेत्युक्तम् * एवं सत्यपि यदि प्रकरणालोचनाद्दर्शपूर्णमासयोः का चित्प्रवृत्तिरवगम्येत ततस्तद्गतप्रमाणसिद्धेनोपकारेण नैराकाङ्क्ष्यं स्यान्न त्वेतदस्तीति सूचनार्था प्रकरणान्तरोक्तिः । शब्दस्यापि प्रत्यक्षादिपञ्चकान्तर्गतत्वात्तन्निरासेनैव निरासे ऽपि लौकिकवैदिकशब्दभेदविवक्षया भेदेनोक्तिः । दर्शपूर्णमासयोः सहायभूतप्रयाजादीनां च साध्यभूत उपकारो ऽन्यतः सिद्धो न केन चिल्लौकिकेन वैदिकेन वा प्रमा-

केनोपलक्ष्यतइत्युक्ते ऽर्थात् प्रोक्षणावघातादिजन्येन सांनिपातिकेनैवोपकारेणोपकाराकाङ्क्षानिवृत्तेर्दर्शपूर्णमासयोरारादुपकाराकाङ्क्षेत्याशङ्क्य * अवश्यश्चेत्युक्तम् * यदि त्वित्यनेनाभावशङ्कायां प्रकरणाख्यारादुपकारप्रमाणसद्भावान्निरस्तायां सन्निधिमात्रादन्वयानुपपत्तेः प्रकरणे पदसन्निध्यभावाद्वाक्यसन्निधेश्च विप्रकृष्टत्वेनान्वयहेतुत्वायोगान्न प्रकरणं प्रमाणमित्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * वि- ८।३।२।१
श्वजिद्वत्फलाध्याहारेण दर्शपूर्णमासफलानुषङ्गेण वा साक्षात्पुरुषार्थभूतं स्वर्गाद्येव प्रयाजादीनां साध्यत्वेन कस्मान्न कल्प्यतइत्याशङ्क्य यद्यन्यत्स्वर्गादिसाध्यं कल्प्येत तस्येज्याधिकरणन्यायाद्दर्शपूर्णमासनामविशेषितयज्युक्तेनाग्नेयादिषट्केन सह सम्बन्ध्य निराकाङ्क्षीभूतस्य न प्रयाजादौ सम्बन्धाकाङ्क्षास्तीत्युक्त्वा दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजादीनां च परस्परमुपकार्योपकारित्वनियमसिद्धिरन्योन्याकाङ्क्षाधीनाङ्गाङ्गिसिद्ध्यर्थमुपसंहृता । प्रयाजादेश्च स्वर्गार्थत्वशङ्कानिरासेन तानि तत्रैवेत्यादिप्रयोजनभाष्यस्य प्रयाजादीनि दर्शपूर्णमासयोरेव विनियुज्यन्ते न स्वर्गे तथाग्निहोत्रे ज्योतिष्टोमे वा यदेवं विधं पदार्थजाते तदप्यग्निहोत्रएव ज्योतिष्टोमएव विनियुज्यते न स्वर्गइति व्याख्या सूचिता फलकल्पनानुषङ्गाभ्यां चेह पूर्वपक्षश्चतुर्थोपान्त्ये फलवाक्यस्थेन यजिना प्रयाजादीनामपि ग्रहणादित्यपौनरुक्त्यं स्पष्टम् । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षिप्रधानसन्निधौ पठितानां प्रोक्षणप्रयाजादीनां बहूनामुदाहरणानां स्पष्टत्वात् प्रकृते विनियुज्यतइति प्रयोजनस्योक्तत्वात् प्रयोजनोदाहरणप्रश्नावनर्थकावाशङ्क्य सन्निपत्योपकारिणां प्रोक्षणादीनां क्रियाङ्गभूतद्रव्याद्यन्वयेन नैराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन क्रियायां विनियोगानुपपत्तेरुदाहरणत्वायोगात्क्रियाङ्गभूतद्रव्याद्यङ्गत्वद्वारा तु तेषां क्रियाङ्गत्वाभ्युपगमे ऽधिकारलक्षणप्रकरणानुगृहीतेन श्रुत्यादिनैव तत्सिद्धेः कथम्भावलक्षणेन प्रकरणेन विनियोगायोगात्तैरेव च क्रियाया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तिसिद्धेरारादुपकारिणां प्रयाजादीनां विनियोगायोगात्प्रयोजनानुपपत्तेः प्रयोजनोदाहरणे पृष्ट्वा सन्निपत्योपकारिणामुदाहरणत्वायोगे ऽपि आरादुपकारिणामुदाहरणत्वं तद्विनियोजनं च प्रयोजनमिति भाष्यव्याख्यासूचनायासंयुक्तोक्तेः सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थं परमतेन तावत्सन्निपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च प्रकरणविनियोज्यतामभिप्रेत्यासंयुक्तोक्तेः । प्रश्नपूर्वं प्रयोजनमाह * असंयुक्तेति * द्वित्वबहुत्वयुक्तस्य प्रतिपदिकार्थस्य श्रुत्या द्विबहुयजमा-

नक्तत्वन्तरसंयुक्तस्य पूष्णो ऽहं देवयज्यया पशुभिर्जनीषीयेत्याद्यनुमन्त्रणेषु च पूषादिशब्दानां लिङ्गात् तच्छेषाणां चाहमित्यादीनां वाक्येन पूषादिदेवत्येष्टिपशुसंयुक्तानां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासप्रकरणाभ्यां विनियोगनिवृत्त्यर्थमित्युत्तरार्थः । प्रोक्षणादीनां श्रुत्यादिभिर्व्रीह्यादिसंयुक्तानां दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमप्रकरणाभ्यामविनियोगापत्तेर्विशेषणमध्याहरति * प्रकरणेति * पदार्थान्वयरूपवाक्यार्थप्रतिपादनमात्रे वाक्यव्यापारस्य स्योनं ते सदनमित्यादेः सुमनस्यमान इत्यन्तस्य वाक्यविनियोगोक्तेरेकवाक्यत्वोपगमने सामर्थ्यनिमित्तविनियोगाङ्गत्वस्य स्योनं त इत्यस्य पूर्वेण सहैकवाक्यतामभ्युपेत्योपस्तरणं समर्थेनेत्यादिभाष्यालोचनया प्रतीतेः प्रतिनियतावेतौ श्रुतिवाक्यसम्बन्धावेकः शेषशेषिरूपेभ्यो विशेषणविशेष्यात्मकइत्यादिवार्त्तिके वाक्यस्य विनियोजकताया निषेत्स्यमानत्वात्तत्सामान्येनारुणावाक्ये ऽपि वाक्यस्याविनियोजकत्वावगतेरारुण्यस्य वाक्येन क्रयसम्बन्धायुक्तत्वादेतत्प्रयोजनानुपपत्तेः स्वमतेनासंयुक्तस्य ग्रहणस्य सन्निपत्त्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्तिप्रयोजनत्वं सूचयितुमाह * नास्त्वति * श्रुत्यादीनां सर्वेषामेव परदौर्बल्यात् पूर्वसंयुक्त एवार्थे परस्याविनियोगसामर्थ्यात्सामर्थ्यालोचनयैव श्रुत्यादिसंयुक्तानां प्रकरणविनियोगनिवृत्तेः सिद्धत्वादसंयुक्तमिति यत्सूत्रं तच्छ्रुत्यादिसंयुक्तानां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थं न भवति । किं तु संयुक्तशब्देन सन्निपत्त्योपकारित्वाभिधानात् । सन्निपत्त्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥

वैदिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात्सादेश्ययौगिकत्वयोश्च विनियोगहेतुभूतशब्दप्रकारत्वाभावात् । न क्रमसमाख्ये विनियोगकारणं इत्याशयेनाथेत्याद्य ऽधिकरणद्वयस्थे विकृतीनां प्राक्प्राकृताङ्गान्वये ऽप्यज्ञातोपायपरिमाणत्वादश्रुतफलत्वेनाङ्गत्वयोग्येषु कर्मसु सन्निहितेषु सत्सङ्गाकाङ्क्षानिवृत्त्यसिद्धेर्वैकृतकर्मसन्निधानस्य प्रकरणत्वादुपांशुयाजस्य विप्रतिपन्नजातिशत्रुमत्कर्तृकैन्द्राग्नकर्मद्वयस्य वा ब्राह्मणपाठादनुमन्त्रणमन्त्रस्य याज्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य वा मन्त्रसंहितायां पाठादेकप्रदेशवाक्यपाठसादेश्याभावेन तद्धेतुकबुद्धिविपरिवृत्त्याख्यसन्निध्ययोगादैक्षस्य च स एष औपवसथ्ये ऽहनि द्वि-

देवत्यः पशुरालभ्यतइतिश्रुत्यौपवसथ्याख्ये ज्योतिष्टोमप्रदेशे ऽनुष्ठानोक्तावप्युपाकरणादीनां दैक्षाङ्गत्वावगमात्प्रागौपवसथ्ये ऽनुष्ठानावगतेरेकप्रदेशानुष्ठानाख्यानुष्ठानसादेश्याभावेन तद्धेतुकस्यापि सन्निधेरयोगान्न फलवत्सन्निधिलक्षणः क्रमो ऽस्ति निर्वापादीनां च समाख्यां विनाध्वर्य्वादिसम्बन्धानवगतेराध्वर्यवादिसमाख्या यौगिकशब्दलक्षणा नास्तीत्याशयेन * किं चेति * द्वितीये च प्रश्नभाष्ये एकहेलया व्याचष्टे * पूर्ववदेवेति * किमुक्तेभ्यो ऽन्यदपिप्रमाणमस्तीति किञ्चेति भाष्यार्थः । क्लृप्तोपकारत्वेन प्राकृतानामङ्गानां निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यस्य दशमे गृहमेधीयाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वान्निवृत्ताकाङ्क्षायाः सांग्रहण्यादिकाया विकृतेः सन्निध्याम्नातानाम् अश्रुतफलानामामनहोमादिकर्मणां सन्निहितफलवत्कर्मोपकाराख्यसाध्यसम्भवे कल्पनागौरवापादकस्वर्गफलत्वकल्पनायोगात् विकृतिफलानुषङ्गस्य फलसम्बन्धोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यादिति चतुर्थाधिकरणे परिधिमन्त्राद्यसम्बद्धपदव्यवायेन निराकरिष्यमाणत्वात् सन्निहितविकृत्यङ्गतां विनानर्थक्यापत्तेर्निराकाङ्क्षस्योपाध्यायस्य शिष्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापनवत्सन्निध्याम्नातधर्माकाङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापने ऽपि स्वतो नैराकाङ्क्ष्यादुभयाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणत्वानुपपत्तेर्वैकृतधर्मसन्निधिः क्रम एव भिन्नग्रन्थाम्नातानामपि च कर्ममन्त्राणामुपकारकोपकार्याकाङ्क्षायां ब्राह्मणाधीतैः कर्मभिर्मन्त्रसंहिताधीतेषु मन्त्रेषु उपकारत्वेन मन्त्रैश्च कर्मसूपकार्यत्वेनालोच्यमानेष्वादित आरभ्यालोचनादाद्यग्रन्थप्रदेशाधीतयोः कर्ममन्त्रयोरन्योन्यं द्वितीयप्रदेशाधीतयोश्चान्योन्यमित्येवं क्रमेण बुद्धौ विपरिवृत्तेः सर्वस्वसंवेद्यत्वेनापह्नवायोगात् पाठसादेश्यहेतुको दैक्षाङ्गत्वानवगमे ऽपि चोपाकरणादीनां पाठक्रमेणौपवसथ्याख्ये दैक्षप्रदेशे ऽनुष्ठानावगमात् अनुष्ठानसादेश्यहेतुको ऽपि फलवत्सन्निध्याख्यः क्रमो ऽस्तीति क्रमो देशसामान्यादित्येनावतोक्ता चकारेण पूर्वसूत्रस्थप्रकरणादिति पञ्चम्युक्तशेषहेतुत्वानुकर्षणात्सो ऽपि शेषहेतुरिति एवं सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * तत्रेति * क्रमो ऽपि विनियोगकारणमित्येतावताद्ये प्रश्ने निरस्ते द्वितीयप्रश्ननिरासार्थं वैकृतकर्मसन्निधिरपि क्रम एवेत्येवकारेण सूचितम् । दब्धिमन्त्रैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्यायुगलोपाकरणादीनां शेषित्वाभिमतकर्मविशेषसन्निधिपाठाभावे ऽप्येकदेशत्वाख्येन देशसामान्येन बुद्धिपरिवृत्त्याख्यसन्निधिरूपः क्रमः प्रतीयतइत्युक्ते देशसामान्यव्याख्यार्थं द्वैविध्योक्तिः देशसामान्यहेतुकक्रमद्वैविध्ये सति कस्मात्पाठसादेश्यमात्रे भा-

व्यक्ततोक्तमित्याशङ्क्य दैक्षस्य श्रुत्योपाकरणादीनां चौपवसथ्याहानुष्ठेयाग्नीषोमीयप्रणयनोत्तरकालपाठेन पाठक्रमादौपवसथ्ये ऽहन्यनुष्ठेयत्वावगतेरेकप्रदेशानुष्ठानाख्यस्यानुष्ठानसादेश्यस्य स्पष्टत्वात् सुप्रतिपाद्यं सन्निधिहेतुत्वं मत्वा पाठसादेश्यस्यास्पष्टत्वेन सन्निधिहेतुत्वस्य दुःप्रतिपादस्य प्रतिपादनार्थेति परिहारं सूचयन्पाठसादेश्योपपादनपूर्वं सन्निधिहेतुत्वमेव तावदुपपादयति *विनापीति* अपिपब्दः प्रकारान्तरवाची पाठसादेश्यहेतुकस्य क्रमस्य विनियोगहेतुतामुपपादयति * चेनेति * ऐन्द्राग्नयोर्याज्यानुवाक्यायुगलयोरैन्द्राग्नाभ्यां प्रधानाभ्याम् देवताप्रकाशकत्वाल्लिङ्गस्य च सामान्यस्य सम्बन्धं विना विनियोजकत्वायोगात् काम्ययाज्याकाण्डसमाख्यया च कर्मविशेषान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धानवगतेः क्रमेण विनियोगे ऽभ्यनुमन्त्रणस्य प्रधानेनानाकाङ्क्षितत्वाक्रमेण विनियोगो न युक्त इत्याशङ्क्य प्रधानस्यानुमन्त्रणानाङ्क्षत्वे ऽभ्यनुमन्त्रणाकाङ्क्षया ऽकाङ्क्षामुत्पाद्य विनियोगो भविष्यतीति परिहारं सूचयन्ननुमन्त्रणविनियो-
८३३।४ गे क्रमस्य हेतुतामुपपादयति * तथेति * आद्यानुमन्त्रणस्याद्यशेष्यन्वयान्निराकाङ्क्षतया द्वितीयादीनां अनुमन्त्राणादीनां द्वितीयादिभिः शेषिभिः सम्बन्धेन भाव्यमित्यर्थः। एवं तर्ह्यग्नेरहं देवयज्ययेत्याद्यनुमन्त्रणानि क्रमविनियोज्यत्वेन कस्मान्नोदाहृतानीत्याशङ्क्याधिकारलक्षणप्रकरणेन दर्शपूर्णमासान्वयाख्ये सामान्ये सम्बन्धे सर्वेषामनुमन्त्रणानामनवगतेर्द्वारविशेषान्वयाय व्यवस्थापेक्षायामाग्नेयादियागाङ्गत्वेनानुमन्त्रणानामाग्नेययागादिप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गेन व्यवस्थासिद्धेः क्रमानपेक्षत्वात् अस्पष्टलिङ्गतया लिङ्गेन व्यवस्थापयितुमशक्यमनुमन्त्रणमुदाहरति * तत्रेति * लिङ्गेनाव्यक्तलिङ्गमन्त्रव्यवस्थानभ्युपगमे प्रकरणात्सर्वार्थत्वापत्तेः । क्रमेण विनियोगो न सिद्ध्येदित्याशङ्कते * ननु चेति * अबाधसम्भवे बाधपक्षस्यानाश्रयणीत्वात् उपांशुयाजस्य विशेषितया ग्रहणे द्वयानुग्रहसम्भवात् । न क्रमो बाधनीय इति परमतेन दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * उपांशुयाजमात्रार्थत्वे प्रकरणावगतसर्वार्थत्वबाधापत्तेर्न द्वयानुग्रहः सम्भवतीत्याशयेन दूषयति * शक्यन्त्विति * अनुमन्त्रणस्याश्रुतावृत्तिदोषापत्तेः । सर्वार्थता युक्तेत्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिर्न्याय्यैवेति सूचनार्थं प्राति * प्रधानेत्युक्तम् * आग्नेयादीनां लिङ्गावगतैरनुमन्त्रणान्तरैर्नैराकाङ्क्षयादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनास्यानुमन्त्रणस्याग्रहणं न सम्भवतीति स्वमतेन परिहारमाह * तत्रेति * स्पष्टलि-

ङ्गानां लिङ्गेनास्पष्टलिङ्गस्य च प्रकरणेन विनियोगाद्विषमशिष्ट-विकल्पापत्तेरपि नास्य प्रकरणेन ग्रहणमित्याह * न चेति * अदृष्टा-र्थत्वेनैकार्थ्यानवगमात् विकल्पानापत्तिं शङ्कते *अदृष्टार्थानामिति *

मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रस्थत्वेन संस्मरन्।
शेषिणे तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणमित्येवम् ॥

लक्षणेनैषां यागानुमन्त्रणाख्यया यागस्मृत्यर्थत्वावगतेः। कृतस्यापि च यागस्याकृतत्वशङ्कायामश्रद्धानिमित्तवैगुण्या-पत्तेः शङ्कानिवृत्तौ कृतस्य यागस्य प्रत्येकस्मृत्याख्यप्रत्यवेक्षा-पेक्षत्वात् दृष्टार्थत्वावगतेरेकैकेन च मन्त्रेण तत्सिद्धेर्दुर्वारा विक-ल्पापत्तिरिति परिहरति * नेति * कृतयागस्मरणस्यानुष्ठानानौप-यिकत्वात् कालविप्रकृष्टाभावेन चाकृतत्वशङ्कानुपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थ-त्वायोगात् पदार्थमध्ये क्षुतादिनिमित्तविष्णुस्मरणवददृष्टार्थत्वे ऽपि भिन्नानां मन्त्राणाम् क्षतिमन्त्रवदेकप्रयोजनत्वकल्पनानुपपत्तेरै-न्द्रवायवादिग्रहणवच्च समुच्चयमन्तरेणागत्यभावात्समुच्चयानाश्रय-णीयत्वावगतेर्न समुच्चय युक्त इत्याह * सत्यपि चेति * गत्यन्तरे सतीत्येतद्विवृणोति * आग्नेयादिभिरिति * मन्त्राणां चाक्रियात्वेना-नितिकर्त्तव्यत्वारूपत्वात् स्वमते प्रकरणविनियोज्यत्वानुपपत्तेरभि-धानक्रियाद्वारा विनियोज्यत्वावगमे ऽपि अस्पष्टलिङ्गाभिधायकता-योगान्नास्य प्रकरणविनियोगः सम्भवतीत्याह * किं चेति * उपांशुयाजे ऽपि तदर्थाभिधानाशक्तेर्नाविनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्र-मादुपांशुयाजाङ्गत्वावगतेः सन्निहिताभिमुखवाचिमध्यमपुरुषयो-गात् प्रकरणसन्निहितानेकयागत्यागेन क्रमसन्निहितैकोपांशुया-जाभिधानसामर्थ्यावगतेरुपांशुयाजे विनियोगोपपत्तिसूचना * या-सीत्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * दब्धिर्नामेति * युष्मदर्थविषयम-ध्यमपुरुषान्तरत्वेनासिशब्दस्य सन्निहितवाचित्वे ऽपि सर्वेषां प्रकृ-तत्वेन सन्निधानात् अभिधानापत्तिमाशङ्क्य सन्निहितवाच्यभिमु-खस्य युष्मदर्थत्वादुपांशुयाजस्यैव च मन्त्राकाङ्क्षयोत्पादिताकाङ्क्ष-त्वेनाभिमुखत्वात् मन्त्रित्वेनावान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुख-त्वात् मन्त्रित्वेनावान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुखानामाग्नेयादी-नां सन्निधाने ऽप्यनभिधानसूचनायाभिमुखोक्तिः सादेश्येनोपांशु-याजस्यात्यन्तसान्निध्यात्तस्यैवाभिधेयता युक्तेति परिहारसम्भवे ऽपि अतिशयार्थाभिमुखोक्तिः। स्वमतेनोक्तपरिहारमुपसंहरति * ततश्चेति * तथैन्द्राग्नं कर्मेत्यादिभाष्येणोदाहृतो याज्याकाण्ड- ८३४।१
क्रमस्तयोश्चाङ्गाङ्ग्यपेक्षवेलायामित्याादिवार्त्तिकेनोभयाकाङ्क्षाया क्र-

मस्य विनियोगहेतुत्वाभिधानाद्व्याख्यात इत्याह * याज्येति * अनुष्ठानदेशः क्रमः कस्मान्नोदाहृत इत्याशङ्क्य पशुधर्माधिकरणे क्रमस्य प्रकरणविरोधपरिहारेण पशुधर्माणां दैक्षार्थत्वे वक्ष्यमाणो अनुष्ठानदेशलक्षणो ऽपि क्रमो विनियोगहेतुत्वेन सुज्ञानो भविष्यतीति मत्वेत्याह *अनुष्ठानेति* वैकृतधर्मैकर्मसन्निधेस्तु प्रकरणत्वशङ्कायाश्चतुर्थे मध्यस्थं यस्य तन्मध्यइत्यस्मिन्नधिकरणे स्वातन्त्र्यशङ्कायाश्च फलवद्धोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यादित्यस्मिन्निराकरिष्यमाणत्वेन क्रमस्य निःसन्दिग्धत्वात् । निराकाङ्क्षेपांशुयाजसन्निधेश्च विनियोजकत्वस्योक्तत्वात् पृथगनुदाहरणं लिङ्गक्रमसमाख्यानादित्यत्र लिङ्गस्य क्रमसमाख्यासापेक्षत्वमात्रोक्तेः क्लृप्तस्य विनियोजकत्वाभिधानादिहोदाहरणम् ॥

समाख्यायाः विनियोजकताधिकरणम् ॥ ६ ॥

आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

आख्याया विनियोगहेतुत्वाभावाशयस्याथेति प्रश्नभाष्यस्य यौगिकत्वलक्षणसमाख्यात्वाभावाशयस्य च किञ्चेत्यस्य प्रयोगे च व्याख्यातत्वात् समाख्यापि क्रमविशेषत्वहेतुः क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञानेन चाध्वर्यवादियौगिकत्वात्समाख्या चैवमित्येवं सूत्रव्याख्यार्थे समाख्या चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * यौगिकीति * क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञाने समुदायशक्तिकल्पनायोगात्सम्बन्धनिमित्तैवेषाख्येत्येतावता यौगिकत्वाख्ये समाख्यात्वे व्युत्पादित तस्या विनियोगहेतुत्वोक्त्यर्थमध्वर्य्वादिना प्रकृत्यर्थत्वेन सहान्वाधानादेः प्रत्ययार्थस्य कश्चित्सम्बन्धो ऽस्तीत्येवं सामान्याकारेण स्ववाच्यविशिष्टार्थान्यथानुपपत्त्या प्रतीते सम्बन्धे ऽपि निःशेषसामान्यायोगात् विशेषापेक्षायां शेषशेषिलक्षणसम्बन्धविशेषं बोधयतीत्युक्ते विशेषबोधोपपादनार्थमृत्विजां कर्माणि प्रति कर्तृतया शेषत्वेन चरणभरणाभ्यां परिक्रीतत्वादनुष्ठेयत्वेन शेषिभूतकर्मापेक्षायामनुष्ठातृत्वेन च शेषिभूतानां कर्मणां कर्तृशेषभूतापेक्षायां प्रत्ययार्थस्यान्वाधानादेः प्रकृत्यर्थस्य चाध्वर्योरन्योन्यसामीप्येन बुद्धौ स्थापनादित्युक्तं समाख्याया निर्दोषत्वायानादिप्रसिद्धता यच्छब्देनोक्तेति सूचनार्थं पौरुषेय्यामपि तावद्दीक्षानुवाकादिसमाख्यायामनादित्वान्न दोषो ऽस्ति आध्वर्यवादिसमाख्यायां तु दोषशङ्कापि नास्तीत्युक्तिपूर्वमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * आध्वर्यवादीति * आध्वर्यवशब्दवाच्यत्वेनान्वाधानादेरध्वर्युशब्दवाच्यत्वेन चर्त्विजो ऽन्वाधानादिकर्तृकत्वक-

ल्पना भवतीत्युक्ते कस्मात्तर्ह्यध्वर्युसमाख्या भाष्ये नोदाहृतेत्याशङ्क्यैकयापि समाख्यया द्वयोरपि कर्तृकर्मणोः श्रुत्यर्थाभ्यां नियमसिद्धेरिति सूचनार्थं प्रत्येकोक्तिः। प्रत्ययलोपस्य प्रातिपदिकप्रत्यापत्तेर्वा स्मृत्यभावात् कथमाध्वर्यवन्कर्त्रध्वर्युना व्युत्पत्तिरित्याशङ्क्य प्रकृते ऽध्वर्युप्रातिपदिकादृत्विग्विशेषवाचितया प्रसिद्धादाध्वर्यवशब्दास्तद्विकारत्वेन व्याकरणालोचनयावगनाध्वर्यवकर्मवाचित्वात्मकेन प्रकृत्यानुरूपेण विकाराद्वाध्वर्यवशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वायोगेनौपचारिकादन्वाधानादिवाचितयावगतादौदमेधिवत् प्रसिद्धाध्वर्यवशब्दादर्थेनाध्वर्युशब्दस्तत्र प्रकृतित्वेनावगतो ऽन्वाधानाद्याध्वर्यवकर्तृवाचित्वात्मकेन विकारानुरूपेणानुमीयतइत्युक्तं शब्दाधिकरणप्रकृतिविकृत्योश्चेति पूर्वपक्षसूत्रोक्तं प्रकृतिविकारइति सूत्रे विकारोक्त्यानुभाष्य शब्दान्तरोक्त्या निरस्तत्वात् प्रकृतिविकारोक्ती न युक्ते शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वोक्तेश्चाध्वर्यवशब्दप्रवृत्तावप्यध्वर्युशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वायोगान्नोपचारतोऽपि प्रकृतिविकारता युक्तेत्याशङ्क्य व्याकरणप्रत्ययौपचारिकी प्रकृतिविकारतोक्ता वस्तुतस्तु यद्यप्यध्वर्य्वाध्वर्यवशब्दौ प्रकृतिविकारत्वाभावादन्योन्यानपेक्षौ नित्यं चार्थान्वितौ तथापि शब्दस्यार्थे प्रयोगाख्यायाः प्रकृतेः कूटस्थनित्यत्वाभावात् नित्यस्य च नैमित्तिकत्वे ऽपि अविरोधादाध्वर्यवशब्दप्रवृत्तौ वाच्यत्वेनाध्वर्युशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वादध्वर्युशब्दस्याध्वर्यवशब्दं प्रति निमित्ततामुपचर्य प्रकृतिविकारत्वान्वाख्यानमित्याह *यद्यपि चेति* प्रवाहनित्यत्वस्य नैमित्तिकत्वाविरोधसूचनार्थं सर्वयौगिकानामिति यदुक्तं तदुपपादयितुमाह * न हीति * एवमपि शब्दानां कूटस्थनित्यत्वे ऽपि सम्बन्धज्ञानापेक्षस्य शब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वात्सम्बन्धज्ञानस्य च कादाचित्कत्वान्निमित्तत्वान्निमित्तत्वाविरोधवद्राजादिशब्दस्यापि राज्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतराज्याद्यन्वयापेक्षितराज्याद्यर्थोक्तिद्वारा राज्यादिशब्दं प्रति निमित्तत्वात् सम्बन्धज्ञानापेक्षत्वेन चार्थोक्ते कादाचित्कत्वनिमित्तता न विरुद्धेत्याह * निमित्तेति * समाख्याहेतुकाद्विनियोगात्प्रागाध्वर्यवाख्यस्यान्वाधानादेरध्वर्युसम्बन्धाप्रतीतौ शब्दे यौगिकत्वज्ञानाशक्तेः प्रतीतौ वा समाख्याया विनियोगहेतुत्वायोगापत्तेर्यौगिकत्वायोगात् रूढित्वेनान्योन्यानपेक्षत्वे ऽप्यध्वर्य्वाध्वर्यवसमाख्ययोरध्वर्योः कर्त्तव्यापेक्षायामध्वर्युसमाख्यासादृश्यादाध्वर्यवसमाख्यायामुपनिबध्यमानायामन्वाधानादेः कर्त्तव्यत्वावगमात्। अन्वाधानादेश्च कर्त्रपेक्षायामध्वर्युसमाख्यायामुपतिष्ठमानायामध्वर्योः

कर्तृत्वावगमात् एष समाख्याहेतुको विनियोगः सेत्स्यतीति भर्तृमि-
श्रादिमतं दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * यत्रातिदेशे धर्मसम्ब-
न्धे सारूप्यादुपस्थापनस्य सामर्थ्यं प्रसिद्धं तत्रापि तावद्रूढिः सारू-
प्यहेतुकस्योपस्थापनस्य नास्त्यत्र त्वौपदेशिके क्रियाकर्तृसम्बन्धे सा-
रूप्यहेतुकस्योपस्थापनस्य सामर्थ्यं दूरात्सारितमित्येवं दूषयति *
८३५।५ न त्विति * उपस्थापनस्य नित्यमुपस्थापकापेक्षत्वादुपस्थापकसारू-
प्यसापेक्षत्वे ऽपि सामर्थ्यशब्देन सह समासाविघातः । कण्वरथन्त-
रशब्दस्य यौगिकत्वे सत्यरथन्तरे रथन्तरे रथन्तरशब्दस्य वत्यर्थक-
ल्पनया शब्दोक्तात्सादृश्यात्प्रवृत्तेः सादृश्यस्य च धर्मसामान्यल-
क्षणत्वात् रथन्तरधर्मातिदेशकत्वं स्यात् रूढित्वात्तु शब्दसादृश्येन
रथन्तरशब्दोपस्थापनद्वारा रथन्तरोपस्थापने ऽपि शब्दसादृश्यस्य प्र-
त्यक्षस्य गम्यत्वेन शाब्दत्वात्तद्वारेण रथन्तरोपस्थापने शब्दस्याव्यापा-
रान्नातिदेशता युक्तेति दार्शमिकदृष्टान्तेन रूढिसादृश्यहेतुकस्योप-
स्थापनस्यातिदेशिकधर्मान्वयासमर्थतोपपादिता । उपदेशे तु वत्यर्था-
नपेक्षणेन शब्दोक्तस्यापि सारूप्यस्य हेतुत्वाभावात् सादृश्यवच्च
सारूप्याभावात्सादृश्यवच्च सारूप्यसम्बन्धं विनानर्थक्याभावेन
सम्बन्धाभिमुख्यरूपेणानुपस्थापकत्वात् स्वरूपमात्रेण चोपस्थापने
ऽपि गोगवयवत्सम्बन्धाप्रतीतेरशाब्देन सारूप्येणोपस्थापने शाब्द-
स्याव्यवहारात् वैदिके च शब्दव्यतिरिक्तप्रमाणाभावात् रूढिसारूप्य-
स्य क्रियाकर्तृसम्बन्धस्ये शक्तेर्दूरोत्सारितता किमुतेत्यनेनोक्तार्थाद्वा
सम्बन्धमात्रे ऽपि सारूप्यहेतुकत्वोक्तस्योपस्थापनस्य शक्तिर्नास्ति त-
द्विशेषे तु क्रियाकर्तृसम्बन्धे दूरोत्सारितेत्यर्थः । भाष्यकृतो ऽपि रू-
ढितानभिमतेति सूचयितुमाह * याचकादीति * परपक्षे दोषमु-
क्त्वा स्वपक्षे दोषं परिहर्तुं निर्दोषत्वं प्रतिजानीते * तस्मादिति
अनुभाषणपूर्वं परिहरति * यद्यपीति * सत्यं समाख्याहेतुकात् वि-
नियोगात्प्रागध्वर्युणाध्वर्यवाननुष्ठानादध्वर्य्वाध्वर्यवयोः सम्बन्धे प्र-
त्यक्षप्रमाणं नास्ति तथाप्यध्वर्युणाध्वर्यवं कार्यमित्येवं रूपं श्रुत्याख्यं
प्रमाणं समाख्यया क्रमादिपारम्पर्येणाङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधाख्याद्विनि-
योगात् प्रागनुमाय सम्बन्धे प्रमाणं भविष्यतीत्यर्थः । सम्बन्धात्प्रा-
ग्यौगिक्याः समाख्यायाः प्रवृत्तिरयुक्तेति यदुक्तं तत्परिहर्तुमाह *
वेदे हीति * अनादित्वोपलक्षणार्था वेदोक्तिरनादिसमाख्याप्रमाण-
कस्य सम्बन्धस्यानादित्वादिदानीं ततः समाख्यातृप्रयोगात् प्रागेव पू-
र्वेष्वनुष्ठातृषु निष्पत्तेस्तस्मिन् प्रतीते सतीदानीन्तनेषु प्रयोक्तृषु स-
माख्या प्रवृत्तेत्यर्थः । समाख्यातः प्रागङ्गाङ्गिसम्बन्धप्रतीतौ समा-

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, र्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपण-परम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः (वेदान्तः)

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (वेदान्तः) १२

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदुपदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम । (मीमांसा) २

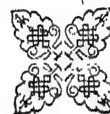
(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम । २

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।

ख्याप्रमाणं न स्यादित्याशङ्क्यानुष्ठातृषु निष्पन्नस्यापि सम्बन्धस्या-
मीभिर्मीमांसकमूलप्रमाणं विना याज्ञिकानुष्ठानमात्रादविश्वसद्भिः प्र-
तिपत्तेः समाख्याख्यमूलप्रमाणदर्शनेनैव वयं मीमांसकाः सम्बन्धं
प्रतीपद्यामहइत्याह * वयं त्विति * सम्बन्धप्रतिपत्तिं विना सम्ब- ८३५।११
न्धिनिमित्तायाः समाख्याया दर्शनायोगात्समाख्यादर्शनेन सम्बन्धप्र-
तिपत्तौ अन्योन्याश्रयत्वं स्यादित्याशङ्क्य क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञा-
नेनावयवार्थाभावविनिश्चयं च विना समुदायकल्पनायोगात्स-
म्बन्धज्ञानपूर्वं प्रयोक्तृस्था समाख्या ज्ञायते पश्चात्सम्ब-
न्धो ज्ञायतइत्याह * नेनेति * कथं तर्हि सम्बन्धस्य
प्रथमतोक्तेत्याशङ्क्य वस्तुस्थित्येत्याह * वस्तुतस्त्विति * सम्ब-
न्ध ऽपि सम्बन्धस्याज्ञाने तत्प्रतिपादिकायाः समाख्यायाः प्रवृत्त्य-
युक्तेत्याशङ्क्य सम्बन्धस्याप्रतीतावप्यसत्त्वनिश्चयाभावमात्रेण क्लृ-
प्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञाने समुदायशक्तिकल्पनायोगात् । प्रयोक्तृस्था-
याः समाख्यायाः श्रोतारं प्रति ज्ञेयत्वेन प्रवृत्तिरयुक्तेत्याह * स चे-
ति * अन्यप्रयुक्तसमाख्यादर्शनाच्छ्रोतुः सम्बन्धप्रतिपत्तिसम्भवे ऽपि
अनवगते सम्बन्धे तत्प्रतिपादिकयाः समाख्याया वक्तुरप्रयोगादप्र-
युक्तायाश्च श्रोतुर्दर्शनायोगात् न सम्बन्धिप्रतिपत्तिरित्याशङ्कानिरा-
सपूर्वं यौगिकयाः समाख्यायाः सम्बन्धमात्रावगमे ऽपि तद्विशे-
षाङ्गाङ्गिसम्बन्धावगतिः कथमित्याशङ्कां निरस्यति * यदि हीति *
प्राक्सम्बन्धावगमे ऽपि नित्यत्वात्समाख्यायाः पूर्वं वृद्धप्रयोगदर्शना-
त्सर्वेषां नित्यं प्रयोगोपपत्तावुक्तायां सम्बन्धनिमित्तायाः समाख्या-
यास्तं विना कथं नित्यं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सम्बन्धस्य प्रवाहनित्यतोक्ता
त्समाख्यावगतस्य सम्बन्धसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्तेर्वि-
शेषान्तरानुक्तेश्चाध्वर्यौश्चाध्वर्युं वृणीतेति विधिना वरणेनाध्वर्युमुपा-
ददीतेत्येवंविधानात्सामान्यतो ऽङ्गत्वादन्वाधानादेश्च क्रतूपकारित्वेन
समूहितत्वात्सामान्यतो ऽङ्गत्वे ऽवगतेर्विध्यनुगृहीतया समाख्यया-
ङ्गाङ्गित्वलक्षणः सम्बन्धविशेषो ज्ञायतइति द्वितीयाशङ्कानिरासाशयः
अनेन वैवं वेदे ऽपीति भाष्यस्याकृतकमध्वर्युत्वाद्याधानाद्याख्ययोः
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सामान्यतः सम्बन्धप्रतिपादकमाध्वर्यवशब्दमु-
पलभ्य निर्विशेषसामान्यायोगात् तस्मिन्नङ्गाङ्गिसम्बन्धबोधस्य वि-
नियोगविषयभूते ऽङ्गाङ्गित्वलक्षणे सम्बन्धविशेषे प्रत्ययो भवती-
ति शङ्काद्वयनिरासार्थत्वेन व्याख्या सूचिता वैदिकस्य क्रियाकर्त्रा-
दिसम्बन्धस्य प्रमाणान्तरादनवगतेः सम्बन्धनिमित्तसमाख्योदाह-

(१) सद्भावे ऽपीति २ पुमा० ।

रणायोगः । प्रमाणान्तरात्सम्बन्धावगतौ वा सामाख्यानिकविनियोगोक्तिर्निष्प्रयोजनेत्याशयत्वेन किमिहेति प्रश्नभाष्यव्याख्या यौगिकत्वायोगशङ्कावार्त्तिकेन सूचिता ऽधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * रूढित्वनिरासोपसंहारायैवकारः ॥

श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥

श्रुत्यादीनि विनियोगे करणानीति अंशे चिन्तिते तेषां प्रबलदुर्बलत्वांशचिन्तायाः सङ्गत्युक्त्यर्थोक्तानीति भाष्यं व्याचष्टे
८३६।१ * इदानीमिति * समवायोक्तेर्व्याख्यापूर्वं प्रयोजनमाह * तत्रेति * विरोधानपेक्षस्यासमवायस्य चिन्ताऽविषयत्वान्न्यूनतां शङ्कते * तत्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * एक एव हीति * प्रमाणानां परस्परानुग्रहे समवायस्य निमित्तत्वोपपादनार्थं निर्विशेषसामान्यायोगात् श्रुत्या वाक्यं स्वरूपप्रयुक्तं स्वेवानर्थक्याद्वाक्येन प्रकरणमपेक्षितमित्युक्तम् । समवायोक्त्यैव विरोधसिद्धेर्न विरोधग्रहणं कार्यमिति परिहरति * नेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * तुल्यबलत्ववाचिन्या समानोक्त्या संशब्दस्यान्यूनानधिकैकार्थत्वव्याख्यानात् । विषयोक्त्या चापहाराख्यविच्छेदार्थविशब्दपूर्वात् बन्धनार्थात्सिनोतेर्धातोरच्प्रत्ययान्तादुत्पन्नया विनाशब्दस्यापहरणनिमित्ताधःकरणार्थत्वादेकस्मिन्नन्यूनाधिके ऽर्थे ऽपहरणेनान्यदधःकृत्यायोगमनं समवायशब्दार्थत्वेनोक्तं यत्र त्वेकः शेष स्तावानेव चेत्यादिविवरणवार्त्तिकालोचनया चैकशब्दस्यान्यूनानधिकैकत्वविषयार्थत्वावसायादपहार्ये च प्रार्थनातिशयादर्शनेनार्थशब्दस्य प्रार्थनावाचितया पदार्थलक्षणार्थत्वावसायात्समानविषयत्वरूपः समवायः श्रुत्यादीनां प्रमाणानामन्यूनानधिकैकशेषापहारित्वे शेषाणां चान्यूनानधिकैकशेष्यपरिहारित्वे सत्यवगम्यतइति उत्तरार्द्धार्थः । श्लोकं व्याचक्षाणो विषयोक्त्यापहारानपेक्षबोध्यवदरुणावाक्ये प्रमाणानां समवायो नास्ती त्याह *अरुणादौ तावदिति * श्रुत्यादीनामेकत्रारुणादौ शेषे मिश्रणात्कथं न समवाय इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्वार्द्धं व्याचष्टे *न हीति* प्रमाणस्य प्रमेयविशेषविषयत्वात् शुद्धस्यैवारुण्यस्य क्रियामात्रान्वयित्वेन श्रुतिप्रमितक्रियान्वयस्य चारुण्यस्य श्रुत्युक्तकारकापेक्षितक्रियासामान्यान्वयमात्रेणापर्यवसानात् भूयः क्रियाविशेषे

ऽपेक्षाविशेषेण क्रयान्वयितया वाक्येन क्रयान्वयपर्यन्तत्वे ऽपि स्वस्यारुण्येन समीहितप्रयोजनानवाप्तेः प्रयोजनविषये ऽपेक्षान्तरे सति ज्योतिष्टोमापूर्वसम्बन्धवतः क्रयस्य सम्बन्धिनः सतो ऽरुणैकगुणस्य ज्योतिष्टोमान्वयितया प्रकरणेन प्रमेयत्वात् विषयनानात्वेनाविरुद्धा सर्वेषां विनियोजकतेत्यर्थः। कथं कारकश्रुत्यारुण्यस्य क्रियान्वयप्रमितिरित्याशङ्क्य पदश्रुत्युक्तकारकान्वयद्वारा क्रियान्वयोपपत्तिसूचनार्था कारकोक्तिः श्रुत्यादिकल्पितिः प्रमीतः क्रियायाः सह कारकद्वारा सम्बन्धो यस्यारुण्यस्येति विग्रहो विशेषस्य सामान्यं प्रत्याश्रयत्वेन विषयत्वाद्विशेषणविशेष्यान्वयमात्रे वाक्यस्यावस्तुनो व्यापारो नाङ्गाङ्गयान्वयाख्ये विनियोगे प्रौढ्याभ्युपेत्य तत्र विनियोगे वाक्यव्यापारे विषयतोक्तेति सूचनार्था विषयतोक्तिः। क्रयस्येत्यारुण्यव्यतिरेकजनिना षष्ठी। प्रकरणसमर्थितज्योतिष्टोमापूर्वसाधनार्थत्वेन श्रुतिव्यापारपर्यवसानाच्छ्रुत्यपेक्षितशेषिस्वरूपसमर्पणमात्रे प्रकरणव्यापारसूचनार्थं ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य क्रयस्य शेषित्वाद्विशेषणीभूतस्य ज्योतिष्टोमस्यापि शेषितामभिप्रेत्य ज्योतिष्टोमार्थत्वोक्तिरिति प्रकरणेन ज्योतिष्टोमिकस्य क्रयस्य शेष इति पूर्वोक्तेनाविरोधः।

अर्थापत्त्या च बुध्यन्ते सम्बन्धान्त्रिः प्रमाणकम्।

इतिवद्विनियोगे व्याप्रियमाणया श्रुत्या ऽपेक्षितस्य शेषित्वस्य वाक्येनापूर्वसाधनांशस्य च प्रकरणेन समर्पणाद्वाक्यप्रकरणयोर्विनियोजकश्रुतिसहायत्वं विवक्षित्वा सर्वेषां विनियोजकत्वोक्तिः। प्रकरणेनापूर्वसाधनांशसमर्पणात्प्राक्श्रुतिव्यापारापर्यवसानायैवारुण्यस्य क्रियार्थत्वं श्रुत्येत्यनेनोक्तम्। एकविषयापहारलक्षणस्तु समवायो ऽरुणाद्यवनाशङ्क्य एवेति दर्शयितुमाह *न चेति* वाक्यादिप्रमाणकविशेष्यान्वयग्रहणात्। श्रुत्यादिप्रमाणकशेष्यन्वयबाधकप्रसक्तौ सत्यां श्रुत्यादिना स्वप्रमेयशेष्यन्वयाबाधार्थम् एव वाक्यादिप्रमेयाच्छेषिणः शेषो ऽपह्रियेत तद्बाधप्रसक्त्यदर्शनेन त्वपहारात्प्राचीनैकविषयापहारित्वलक्षणः समवायः सम्भवतीत्याशयः। ज्ञानस्य बाधस्यानिवार्यत्वात् प्रसक्तो दृश्यतइत्यध्याहार्यम् एतदेव विवृणोति *न हीति* क्व तर्हि प्रमाणसमवायः सम्भवतीत्यपेक्षायां स चैकार्थ्ये प्रमाणानामित्येतद्व्याख्यायोत्तरमाह *यत्र त्विति* एकस्या एवास्या एवान्यूनाधिकाया ऐन्द्र्या लिङ्गेन गार्हपत्यादयः श्रुत्येन्द्रार्थत्वज्ञानाच्छ्रुत्या चेन्द्रादपहृत्य गार्हपत्यार्थत्वज्ञानात् श्रुतिविषयो लिङ्गं सः परस्परेणापहार्यः समानं विषयो ययोस्ते तथोक्ते तयोर्भावस्तत्वं तल्लक्ष- ८३७१२

णमस्येति विग्रहः । विशेषाणां चावगम्यतइत्येतद्याचष्टे * तथेति * एकस्मिन्नेव गार्हपत्ये शेषिणि तुल्योपस्थापनजन्योपकारनिबन्धनत्वान्न्यूनानधिकेन लिङ्गेनैन्द्रीतो गार्हपत्यमपहृत्याग्नेय्यास्तदुपकारसाधनत्वेन शेषत्वप्रतीतेः श्रुत्या चाग्नेयीतो ऽपहृत्यैन्द्र्याः शेषत्वप्रतीते एकशेषिविषयापहारित्वाच्छेषयोः समवाय इत्याशयः । तुल्य उपकारः शेषान्वये निबन्धनमस्येत्याद्ये शेषविशेषणे द्वितीयेत्येकेन शेषेणोपकारः साधितो ऽस्येति विग्रहः । श्लोकार्थस्य विरोधग्रहणाकार्यत्वे हेतुतामुपपादयितुमाह *स चेति* विरोधं विना नापहारः सम्भवतीत्याशयः । प्रमाणविषये शेषे शेषविषये च शेषिण्येकत्वविशेषणस्यान्यूनानतिरिक्तत्वविशेषणस्य च यथाक्रमं फलानि दर्शयितुमाह * यत्र पुनरिति * शेषैकत्वविशेषणस्य समिद्यागादिषु शेषभेदे प्रमाणासमवाये निवृत्तफलत्वे ऽभिहिते कथं तह्याग्नेयादिशेषिभेदे तद्यथा श्रुतिलिङ्गविरोधवार्त्तिके विरोधोक्त्या प्रमाणसमवायो वक्ष्यतइत्याशङ्क्य भिन्नोपकारसाधनशेषभेदो ऽत्र विवक्षित इति सूचनार्थो स्पष्टोक्तिस्तावन्मात्रत्वविशेषणफलं यत्र वा तस्येत्यनेनोक्तं शेष्येकत्वविशेषस्याग्नेयादिशेषिभेदे समवायनिवृत्तिफलत्वं तथेत्यनेनोक्तम् । तुल्योपकारित्वनिबन्धनविशेषणफलोक्त्यर्थं यत्र शेष्यैक्ये ऽपि शेषिगतमाधिक्यं यथा दर्शपूर्णमासयागाङ्गानामेकैकस्मिन्नाग्नेयादौ शेषिण्युपकार्यस्थेन शेषित्वात्प्रत्यङ्गं चोपकारभेदात्समिद्यागजन्यावान्तरोपकारोपकार्यत्वेनाग्नेयस्य समिद्यागशेषित्वात्तनूनपाद्यागजन्यावान्तरोपकारोपकार्यत्वेन तनूनपाद्यागशेषतेत्येवमवान्तरोपकारनिबन्धनमाधिक्यं तच्छेषाणां शेष्याख्यविषयान्यत्वादसमवाय इत्युक्तं यत्र शेषभेदो यत्र वा तस्यैव शेषस्य किञ्चिदाधिक्यं तत्र प्रमाणानां शेषाख्यविषयत्वादन्यसमवायस्तथा यत्राशेषाणां शेष्याख्याविषयान्वयादसमवाय इति प्रत्येकं तत्रेत्यस्यान्वयसूचनार्थो ऽपिशब्दः एवं सत्यपि विरोधविषयत्वाद् बलाबलचिन्तायाः साक्षाद्विरोधग्रहणमेव कस्मान्न कृतमित्याशङ्क्य विरोधे सत्यपि समवायाभावे प्रत्यक्षेण श्रुत्यादिना विनियोगे कृते ऽपि श्रुत्यनुमानमूलभूतानामाकाङ्क्षानिवृत्तभावेन श्रुत्यनुमानद्वारा लिङ्गादिजन्यविनियोगप्रतिबन्धायोगात् सर्वेषां तुल्यत्वापत्तेर्विरोधं विना बाध्यबाधकत्वायोगात् विरोधापादनद्वारा समवायस्यैव बाधहेतुत्वे ऽपि समवायस्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात्समवायग्रहणमेव कार्यमिति परिहारं सूचयितुमाह * इतीति * समवाये सतीतिकरणार्थं समवायाभावश्च सहिषवद्विरोधसम्भवे ऽप्येकेन इतरप्रतिबन्धायोगात् सर्वेषां तु-

त्यत्वापत्तेर्बलवदबलत्वायोगादित्याशयः। समिद्यागादीनामङ्गानाम-वान्तरोपकारभेदे ऽपि परमोपकाराभेदेन भिन्नोपकारसाधनशेषभेदाभावात् प्रमाणसमवाय्येकपरमोपकार्यत्वेन चैकस्य शेषिणो ऽभिन्नापकारोपकार्यत्वनिबन्धनाधिक्याभावाच्छेषसमवाये सत्यपि विरोधाभावात्। समवायस्य विरोधव्यभिचारावगतेः कथं समवायग्रहणाद्विरोधशक्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह *यस्त्विति* फलं भावयेद्यागेनेत्थमित्यपर्यायेण यौगपद्येनाङ्गानां परमोपकारे विधानात् श्रुत्यादीनां च प्रत्येकविनियोजकतया यौगपद्येनानेकाङ्गविनियोजकत्वायोगात् प्रयोगवाक्यस्यैव विनियोजकत्वावगतेस्तस्य च एकत्वेन शेषप्रमाणानां भेदाभावात् समवायस्य च भेदाधिष्ठानत्वात् असमवायः। शेषाभेदस्य च भिन्नोपकारसाधनत्वेनेह विवक्षितत्वात् परमोपकारापेक्षया च शेषाणां भिन्नोपकारसाधनत्वाभावात् असमवाय इत्युक्तं प्रात्यात्मिकविध्यालोचनयाङ्गानां प्रत्येकमुपकारसाधनत्वावगमात्संहत्यैकोपकारसाधनत्वायोगमाशङ्क्य समिद्यागेन भावयेत् तनूनपाद्यागेन भावयेदिति प्रात्यात्मिकविधिभिर्व्यापारभेदावगतेः प्रत्येकं बुद्ध्या व्याप्रियमाणानां भृत्यादीनाम् एकस्मिन् छत्रजयाख्ये स्वाम्युपातानेकव्यापारसाध्ये संहत्य साधनत्ववदङ्गानां प्रात्यात्मिकभिन्नव्यापारद्वारा संहत्यैकोपकारस्य साधनत्वोपपत्तेः शेषत्वस्यैव उपपत्तिसूचनार्था व्यापारभेदोक्तिः। एवमप्येकस्यैव प्रधानस्य हविर्मन्त्रादेः शेषस्यैकस्मिन्नेव पुरोडाशप्रथनादौ शेषिणि श्रुत्या लिङ्गेन च विनियोगात् प्रमाणसमवायस्य विरोधव्यभिचारावगतेः समवायग्रहणाद्विरोधासिद्धिरित्याशङ्क्य लिङ्गस्यैव तत्र प्रमाणश्रुतेरर्थवादत्वेनाभ्यासादिप्रयोजनान्तरार्थत्वात् तत्र प्रमाणसमवाय इत्याह * तथेति * न्यूनत्वशङ्कापरिहारम् उपसंहरति*तस्मादिति * स्तोकशो बलाबलसम्प्रधारणस्य चिकीर्षितस्यौचित्योक्त्यर्थमनेकार्थेति भाष्यमनेकेषु अर्थेषु वाच्यवृत्तिदर्शनादेकार्थवृत्तित्वे च द्वयोर्द्वयोः सम्प्रधारणायोगात् अयुक्तमाशङ्क्यैकार्थवर्तित्वोक्तिः। एककालविषया सम्प्रधारणा चेदेकैकस्याभिप्रेतेत्येवं परिहर्तुमाह * तत्रेति * सूत्रे कृत्स्नशो बलाबलोक्तेर्भाष्ये स्तोकशः सम्प्रधारणस्यानौचित्यशङ्कानिरासार्थत्वं षण्णामप्येकस्मिन्नेव काले बलाबलकथनीयत्वोक्त्या सूचितम्। एकैकसम्प्रधारणस्याभिप्रेतत्वे द्वयोक्तिरयुक्तेति आशङ्क्यैकैकस्य द्वितीयेन सहेत्येवमर्थत्वेन द्वयोक्तिं व्याख्यातुमाह * यत्विति * एकैकस्मिन् श्रुत्यादिरूपे ऽर्थे बलाबलावगवर्तते इत्येवमेकार्थवर्ति-

त्वाद्वाच इत्येतावदन्यथा व्याचष्टे * एकार्थेति * एतदेवोपपादयति * तानि हीति * बलाबलं प्रति श्रुत्यादीनां प्राधान्यात् प्रतिप्रधानं बलाबलोक्तिरावर्त्तनीयेत्याशयः । एवमप्येकैकस्य पञ्चभिः सह सम्प्रधारणीयत्वात् द्वयोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * श्रुत्यादिबाधितेन लिङ्गादिना बाध्यस्य वाक्यादेः वाक्यादिबाधकस्य लिङ्गादेर्बाधकेन श्रुत्यादिनेत्यर्थः । एतदेव विवृणोति * यानि हीति * तत्रेतिभाष्यं श्रुतिलिङ्गबलाबलसम्प्रधारणस्य प्राधान्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * किंपुनरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरणप्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरणसद्भावात् अयुक्तमाशङ्क्य न किञ्चिदुदाहरणं सम्भवतीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे * किमिति * केवलस्य पदस्य श्रवणसामर्थ्याभ्यां विनियोगादर्शनाच्छ्रुतिलिङ्गयोः स्वकीयस्य विनियोगसामर्थ्यस्य वाक्यीयविनियोगसामर्थ्याद्विवेको न लक्ष्यत इत्यर्थः ऐन्द्रयेत्युत्तरभाष्यं विवेकहेत्वनभिधानादयुक्तमाशङ्क्याह
८३८।१ * वक्ष्यमाणेति * अत्रेति सन्देहभाष्यमाहोस्विल्लिङ्गमिति भाष्ये लिङ्गबलीयस्त्वोक्त्यैन्द्रस्यैवेत्यपि नियमस्य उक्तत्वाद्यदि तु लिङ्गं बलीय इत्यस्मिन्नुज्जीविष्यमाणत्वादयं तर्हि विरोध इति भाष्यं चोपपादयिष्यमाणत्वाद्विरोधात् कः खल्वपीतिभाष्येण समुच्चयस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । चतुर्थसन्देहप्रतीतेर्न्यूनमाशङ्क्योपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *किमिति* यदीति सन्देहहेतुभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *यदीति* ऐन्द्र्यधिकरणे श्रुतिबलेन मन्त्रस्य यथार्थत्वाभिधानात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यत्त्विति * का पुनरिति प्रश्नभाष्यं श्रुतेः ऐन्द्र्या गार्हपत्यमितिद्वितीयाविभक्तिलिङ्गं मन्त्रेषु वचनसामर्थ्यमिति प्रकरणाधिकरणोपक्रमभाष्ये स्वरूपस्योक्तत्वात् अयुक्तमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गयोर्वाक्याद्विवेकाभावाशयत्वेन व्याचष्टे * तेनैवेति * केवलपदप्रयोगाभावादिति वार्त्तिकोक्तेन सर्वेषु वाक्यत्वाशयेन श्रुतिलिङ्गरूपे ऽर्थे वाक्यत्वभ्रान्त्या पूर्वोक्तमपि स्वरूपं पृच्छतीत्यर्थः । श्रुतिरित्युत्तरभाष्यं भ्रान्तिनिरासकविवेकानभिधानादयुक्तमाशङ्क्य येन यत्तावच्छब्दस्येत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणविवेकाभिप्रायेणोदाहरणाभावाशयस्य प्रश्नस्यैन्द्र्येतिभाष्येणोत्तरमुक्तं तेनैवाभिप्रायेणेदमप्युत्तरमित्याह * तत्रेति * प्रश्नशेषनिरासं विनोत्तरत्वायोगात् । उत्तरोक्त्या तेनैवाभिप्रायेणेतिपदद्वयानुषङ्गस्तेनैवेत्यस्य च वक्ष्यमाणविवेकविषयत्वपरामर्शित्वं सूचितम् अथेति प्रश्नभाष्यं वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्यां विवेकाभावाशयत्वे व्याचष्टे * परः पुनरिति * संहत्येत्युत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति *

पदसमूहस्यैकवाच्याभावादयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * यद्यपि ८३९।१
चेति * वाक्यार्थङ्गमयन्ती सतीत्याद्यव्याख्यानेन गमनमात्रल-
क्षणार्थो ऽभिदधाति द्वितीये *त्वेकेन पदाभिहितैकगम्यमानेन वा-
क्यार्थेन पदसङ्घातस्य प्रयुक्तत्वात् सङ्घातं पदार्थं स्वस्वपदार्थम-
भिदधाति पदानि वाक्यमित्यर्थः । पदार्थाभिधानानपेक्षस्य पदस-
ङ्घातस्य वाक्यार्थवाचिताया उपसंहारस्य उपक्रमानुरोधवृत्तित्वेन
वाक्यार्थव्याख्यासिद्धान्तभङ्गापत्तेः । पदार्थाभिधानद्वारतोक्ता प्र-
श्नाशयविवरणार्थं यदित्यादिभाष्यं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति *
वेदे मन्त्रव्यतिरिक्तस्य शब्दस्य लिङ्गविनियोज्यत्वाभावात् प्रकर-
णोपक्रमे मन्त्रविनियोगहेतुलिङ्गस्वरूपप्रदर्शनार्थं मन्त्रेषु वचनसा-
मर्थ्यमित्युक्तम् । कारकविभक्तिश्रुतेरेव च विनियोगहेतुत्वात्कार-
कविभक्त्युपलक्षणार्थद्वितीयाविभक्तेः श्रुतितोक्ता का पुनरत्र श्रुतिः ।
किं लिङ्गमित्यनेन त्वैन्द्र्युदाहरणे ऽत्र शब्देन श्रुतिलिङ्गयोः स्पृ-
ष्टयोरिन्द्रशब्दस्य देवताभिधानसामर्थ्यं लिङ्गमित्युक्तम् । गार्हपत्यं
प्रातिपदिकान्वयं च विना विभक्तिमात्रात् गार्हपत्यप्राधान्याप्रती-
तेः लिङ्गविरोधाभावेन बलाबलं विनोदाहरणत्वाप्रसङ्गात् गार्हपत्य-
श्रवणश्रुतितोक्ता इह पुनः श्रुतिलिङ्गवाक्यानाम् लक्षणतो विवे-
कार्थं सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गलक्षणत्वे ऽप्यर्थान्तरविषयत्वे लिङ्गस्य
श्रुतिवाक्याभ्यां विवेकस्पष्टविषयत्वाच्छब्दविषयलिङ्गस्य श्रुतिवा-
क्याभ्यां विवेकार्थाभिधानसामर्थ्यलक्षणां यदर्थमभिधातुं सामर्थ्यं
तच्छब्दस्य लिङ्गमिति वदतोक्तं विध्यभिधानश्रुत्या लिङ्गवाक्याभ्याम्
अविवेकशङ्कायां तद्वदेव विनियोगश्रुतिरपि अविवेकापन्नपदार्थस्य
स्वरूपेणान्वितत्वेनैकार्थत्वाभिधानेन तच्छ्रवणमितिकृत्वा श्रुतिरिति
तच्छब्दाध्याहारेण श्रुतिमात्रलक्षणमुक्त्वा श्रोतृजन्यस्य श्रवणशब्द-
वाच्यत्वाप्रसिद्धेः शब्दजन्यार्थज्ञानाख्यस्याभिधानस्य श्रवणशब्दवा-
च्यत्वायोगात् पर्यायश्रुतिवाच्यता न युक्तेत्याशङ्क्य सो ऽर्थः
श्रुत्यावगम्यतइति कृत्वा श्रुतिजन्यार्थावगमाख्यमभिधानं लक्षणया
श्रुतित्वेन व्यपदिश्यतइत्युक्तं व्यवायार्थज्ञानस्यापि तर्हि शब्दश्र-
वणाख्यश्रुतिजन्यत्वाच्छ्रुतित्वापत्तिरित्याशङ्क्यापदार्थाभिधानानपे-
क्षाच्छब्दश्रवणाद्यो ऽर्थो गम्यते स एवानया श्रुत्या गम्यतइतिव्यप-
दिश्यते न तु पदार्थाभिधानद्वारा गम्यमानो वाक्यार्थ इत्युक्ते सं-
हत्यार्थमित्यनेन तु वाक्यमात्रलक्षणस्यैवोक्तत्वान्नेहान्यलक्षणं वाच्यं
इत्येकार्थमित्यनेनोक्तमित्येवं भाष्यं व्याख्येयम् । तदेतदित्यादिना
लिङ्गादित्यन्तं भाष्यं श्रुत्यादित्रयसङ्करनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं

शङ्कां तावदाह * सामर्थ्येति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेनार्थतो भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * यद्यपि ब्राह्मणे मन्त्रे च शक्तिरभिधानाख्या श्रुतिश्चास्ति तथाप्यैन्द्र्या गार्हपत्यस्य प्रकाशनोक्तिः कार्येति शक्त्या नावगम्यते इन्द्राङ्गत्वमनिश्चैन्द्र्या न श्रवणेनाभिधानद्वारा कृतेति श्रुतिलिङ्गयोः परस्परं विवेकः शक्यो वक्तुमित्याशयः । अभिधानद्वारत्वसूचनार्थम् * कारिनेत्युक्तम् * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * या हीति * ब्राह्मणपदस्थशक्त्यैन्द्र्यां गार्हम्पत्याङ्गतावगम्यते मन्त्रपदस्थया वेति विकल्प्याद्यपक्षे अन्यस्थया शक्त्यान्यविनियोगाद् ब्राह्मणपदस्थया शक्त्या नैन्द्रो मन्त्रो गार्हपत्याङ्गमवगम्यतइत्युक्ते ब्राह्मणपदानामेव तर्हि स्वया शक्त्या स्वेषु स्वेषु ऐन्द्रीत्यादिविनियोगसम्भवात् श्रुतित्वादभिमतेषु ब्राह्मणादिपदेष्वपि विनियोगहेतुशक्त्याख्यलिङ्गोपपत्तेर्न श्रुतेर्लिङ्गाद्विवेको ऽवगम्यतइत्याशङ्क्य लौकिकार्थविनियोगहेतुत्वे ऽपि तस्य लिङ्गस्य वैदिकविनियोगहेतुत्वाभावात् विवेकासिद्धिरिति परिहारसूचना * यैतान्यैवेत्युक्तम् * प्रतिपदं शक्तिभेदे ऽपि सामान्याशयेनैकवचनं गार्हपत्योक्तावशकस्यैन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्ये ऽपि विनियोगान्मन्त्रपदस्थया शक्त्या मन्त्रपदस्थङ्गार्हपत्याङ्गत्वं भविष्यतीति द्वितीयपक्षनिरासार्थं ब्राह्मणस्थैः पदैः मन्त्रपदस्थामशक्तिमिव शक्तिमप्यनपेक्ष्य स्वकीयेप्सिततमत्वाद्युक्तिसामर्थ्यवशात् ईप्सिततमत्वादिषु प्रवृत्तेरैन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गमन्त्रत्वमभिधीयतइत्युक्ते कथमशाब्दस्य अङ्गत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्य मन्त्रशक्तिग्रहणात्प्राक् स्वसामर्थ्यवशेनाङ्गत्वाभिधाने निष्पन्ने तदन्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाङ्गत्वाभिधानात्प्राक् शक्त्यग्रहणात् गृह्यमाणत्वरूपेण शक्त्यनपेक्षोक्तानां स्वरूपेणेति न चेत्यनेनोक्ते ऽनवगतापि विनियोगहेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्य ज्ञातस्यैव भावस्य परोक्षार्थज्ञापकत्वनियमान्न ज्ञातायाः शक्तेरङ्गत्वाख्ये विनियोगे हेतुत्वोपपत्तिरित्याशयेन तेनेत्यनेन परिहृते विनियोगहेतुत्वाभावे कल्प्यमानानर्थक्यमाशङ्क्य कारकहेतुत्वात्कल्पनार्थवत्त्वं यद्यपीत्यादिना उक्ते शेषिज्ञापनेनैव मन्त्रस्याङ्गत्वादज्ञातशक्तिकस्य च ज्ञापकत्वायोगात् अङ्गिज्ञापकरूपे ऽङ्गत्वे कारकताप्ययुक्तेत्याशङ्क्य विनियोगवाक्यस्य पौरुषेयत्वे सति प्रमाणान्तराग्राह्यस्यार्थस्य स्वयमाक्षेपाशक्तेरङ्गत्वाभिधानात् । प्राक् विनियोज्यमन्त्रप्रयोक्तुः शेष्यभिधानशक्तिज्ञापनमपेक्ष्यं स्यात् वेदत्वेन त्वस्यापौरुषेयत्वात् स्वयं प्रमाणान्तरावगतगौणशक्त्याक्षेपत्वोपपत्तेः म-

न्त्रप्रयोगकाले शक्तिज्ञानापेक्षायामपि विनियोगकाले ऽनपेक्षणात् युक्ता सद्भावमात्रेण शक्तेः कारकतेति यदि त्वित्यनेन सूचयित्वा पूर्वार्द्धोक्तश्रुतेर्लिङ्गादिविवेकस्तस्मादित्यनेनोपसंहृतः। अङ्गत्वज्ञापनाख्यविनियोगविषयत्वेनाङ्गत्वं लक्षणया विनियोगत्वेनाभिप्रेत्य विनियोगस्याभिधेयत्वोक्तिः लिङ्गस्य श्रुतितो विवेकार्थम उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * कदेति * इन्द्राभिधानशक्त्यालोचनात् मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वशक्तिज्ञाने सत्यङ्गत्वं कस्मान्नाभिधीयतइत्याशङ्क्य मन्त्राङ्गत्वस्य सिद्ध्यर्थासौ शक्तिर्नाङ्गित्वाभिधानासिद्ध्यर्थेति कृत्वाभिधानतया मन्त्रस्याङ्गत्वाभिधायिना युक्तेति परिहारसूचनार्थं न चेत्युत्कत्वाभ्युपगम्याङ्गत्वाभिधानं विधिं विना विहितस्यापि अङ्गस्य सत्त्वादिवदनादरणीयत्वात् मन्त्रस्य चाभिधायकत्वेनाभिधानश्रुत्येन्द्रस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरिति न विहिता इत्यनेनोक्ते ब्राह्मणे ऽप्यङ्गत्वविधानस्य प्रागनुक्तत्वात् कस्य चिदभावस्य शङ्कां निराकर्त्तुम् * ब्राह्मणे त्वित्युक्तम् * यथा ब्राह्मणेऽभिधानान्यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाभिधानात् पश्चाच्छक्तेर्ज्ञानाद्विनियोगहेतुत्वायोगेनाभिधानस्यैव प्राथम्यात्विनियोगहेतुत्वं तथा मन्त्रे ऽप्यभिधानस्यैव प्राथम्याद्विनियोगहेतुत्वापत्तेर्न लिङ्गस्य श्रुतितो विवेकः शक्यो ऽवगतुमित्याशङ्कते * ननु चेति * इन्द्रस्वरूपमात्रस्याभिधानमिति विवेकहेतुमाह * सत्यमिति * विनियोगानभिधाने विनियोगशक्तेः कल्पकाभावेनासिद्धेः। स्वरूपाभिधानशक्तेश्चाभिधानमात्रहेतुत्वेन विनियोगहेतुत्वाभावात् न शक्त्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह * अन्यैव चेति * स्वरूपाभिधानान्यथानुपपत्त्या तच्छक्तौ कल्पितायां स्वरूपाभिधानशक्तिबलेन विनियोगयोग्यत्वाख्या शक्तिःकल्प्यते ततश्च विनियोक्तुं शक्यत्वात् कल्पितया श्रुत्या विनियुज्यतइत्याशयः। पाकादौ शक्तस्यापि देवदत्तादेर्विनियोक्तारमननुविदधानस्य विनियोक्तुमशक्यत्वदर्शनाद्यो यत्कर्तुं शक्तस्स तत्र विनियोक्तुं शक्य इति नियमानुपपत्तेः कथमभिधानशक्त्या विनियोक्तुं शक्यत्वं कल्प्यतइत्याशङ्कां प्रश्नपूर्वं निरस्यति * कथमिति * असौ शक्तो न ह्यशक्त इति कर्मोत्पन्ननिष्ठान्ताभ्यां शक्यत्वाशक्यत्वोक्तेः प्रकरणाम्नातस्य मन्त्रस्य प्रकरण्यङ्गत्वे ऽवगते कथं तस्योपकरिष्यतीत्यपेक्षायां शक्त्यालोचनया अनेन मन्त्रेणेन्द्रमभिदध्यादिति विनियोजकश्रुतिकल्पनादवश्यविनियोज्यत्वावगतेः विनियोक्तुमशक्याभिधानशक्तिकल्पितयापि श्रुत्युक्तिविनियोज्यत्वायोगात् अभिधानशक्त्या विनियोज्यत्वे शक्य इत्यर्थः। श्लोकव्याख्यानाय शक्तश्चेत्र विनियु-

ज्यते मा विनियोजि न ह्यवश्यविनियोज्यता केनचिदवगतेत्याशङ्क्याभिधानशक्त्यैव श्रुतिकल्पनाद्वारा ऽवश्यविनियोज्यतावगतेति सूचयितुमाह * ततश्चेति * हेतौ चशब्दः ततो ऽभिधानत्वाच्छ्रुतिकल्पनाद्वारा यो विनियोगो ऽभिमतः सद्वितीयाद्विनियोक्तुं शक्यत्वरूपात् सामर्थ्यात्कल्पयिष्यत उपपादयिष्यत इत्येतदर्थमभिधानशक्तिबलेनाविनियोक्तुं शक्यत्वं कल्प्यतइति क्रियार्थायां क्रियायाम् उपपदस्मृतेन लृट्प्रत्ययेन विनियोगशक्तिः कल्प्यतइत्युपपदार्थीकृतविनियोक्तुं शक्यत्वकल्पनक्रियया कल्पयिष्यत इति क्लृप्तसामर्थ्यवाचककल्पयत्युक्तोपपादनक्रियार्थत्वाभिधानार्थः अभिधानशक्तिमात्रात् विनियोगोपपत्तेर्विनियोक्तुमशक्यत्वकल्पना न कथितेत्याशङ्क्य न प्रथमसामर्थ्यमात्राद्व विनियोगोपपत्तिरित्याह * नेति * एतदेवोपपादयति * प्रथमेन हीति * पूर्वेणावगतो ऽपि विनियोगो द्वितीयं विना न निर्वहतीत्याशयः । श्रुतिलिङ्गयोर्विवेकमुक्तं स्पष्टयति * अत इहेति * श्रुतौ जातत्वरूपेणासत्येव सामर्थ्ये मन्त्रस्याङ्गतोच्यते लिङ्गे त्वनुक्ताङ्गत्वसामर्थ्यमात्रं प्रतीयते इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे
८४१।२ * अविद्यमानमेवेति * ज्ञानत्वरूपेणाविद्यमानमेवाभिहितस्याङ्गत्वविधानात् कल्प्यमित्यर्थः । तदेतदित्यस्य श्रुत्यादित्रयपरामर्शित्वसूचनार्थं सामर्थ्यपूर्वकत्वादित्यादिवार्त्तिकेनानाशङ्कितमपि श्रुतिलिङ्गाभ्यां वाक्यस्याविवेकं निरस्यति * वाक्ये पुनरिति * सर्वेष्वेवेति भाष्यात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणं श्रुत्यादित्रयविवेककथनस्य सर्ववाक्येषु विवेकज्ञानार्थत्वावगतेर्वाक्यप्रकरणादिविरोधोदाहरणेषु प्रकरणादिविवेको ऽपि कस्मात् भाष्ये न पृष्टः कथितो वेत्याशङ्क्याह * कथं भावेति* तदाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे विवेचिते इति णिच्प्रत्यययोगेन कथित इति वाच्ये प्रत्ययानुग्रहार्थो धातुः व्याख्याते ऽर्थे श्रुत्यादित्रयशङ्कानिरासप्रतिज्ञानार्थं तदिति भाष्यावयवं योजयति * तदिति * लिङ्गाच्छ्रुतिविवेकोपपादनार्थं न त्वेवमिति भाष्यावयवं योजयति * गार्हपत्ये पुनरिति * का पुनरत्र श्रुतिरित्यादिभाष्येण श्रुत्यादिविवेकोक्तेः । ऐन्द्र्युदाहरणे श्रुतिलिङ्गविरोधोपपादनार्थत्वसूचनार्थत्वेन यदि त्विति भाष्यं व्याख्यातुमाह * इतीति * यद्येवमित्यादिभाष्ये चोभयोर्वाक्यत्वात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणत्वायोगे शङ्कितेनैव श्रवणात् गम्यते नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चारितसामर्थ्यमप्यस्ति येनैतत् गम्यतेत्यनेनैन्द्रीत्वस्य वाक्यीयस्य श्रौतत्वनिरासे ऽपि न त्वेवमस्यामृचि सामर्थ्यमालोच्यैव वाक्यात् ऐन्द्र्या गार्हपत्योपस्थानं भवतीति अनेन गार्हपत्याङ्गत्वस्य लै-

ङ्गिकत्वनिरासे ऽपि वाक्यीयत्वानिरासात् वाक्यीयत्वाभ्युपगमे प्रतीते यथा गार्हपत्यशब्दमात्रात् गार्हपत्यप्राथम्यप्रतीतावपि ऐन्द्रत्वस्य वाक्याधीनत्वादैन्द्रीवाक्ये वाक्यस्य विनियोजकताभ्युपगम्यते तथेन्द्रशब्दमात्रस्य लिङ्गादिन्द्राङ्गत्वप्रतीतावपि शेषाणां मन्त्रपदानाम् इन्द्राङ्गत्वस्य वाक्याधीनत्वात् केवलस्य च पदस्याप्रयोज्यत्वेनाविनियोजकत्वात् मन्त्रे ऽपि वाक्यस्य विनियोजकताभ्युपगन्तव्येत्याशङ्कोत्थानादथ वेति भाष्येणोभयत्र वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते मन्त्रे केवलस्य पदस्याभिधानाशक्यत्वे ऽनिराकाङ्क्षीकरणसमर्थपदान्तरान्वयं विना सम्पूर्णव्यवहारानङ्गत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोक्तुमशक्यत्वात् इन्द्राभिधानशक्तेन्द्रपदैकवाक्यत्वाच्चावशिष्टानामपि पदानां विशेषणाभिधानद्वारेन्द्रप्रकाशनशक्त्युपपत्तेः पदमात्रे च लैङ्गिकविनियोगस्य पर्यवसानाभ्युपगमे लिङ्गविरोधाद्वाक्येन कृत्स्नमन्त्रविनियोगापत्तेरिन्द्रपदसामर्थ्येन कृत्स्नमन्त्रविनियोगाय पदान्तराणाम् इन्द्रविशेषणाभिधानासामर्थ्यसम्पादनमात्रे वाक्यव्यापारावगमात् लिङ्गेनैव कृत्स्नमन्त्रविनियोगसिद्धेर्न वाक्यस्य विनियोजकतेतीन्द्रशब्दवत् कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रप्राधान्यमिति भाष्येणोपपादितत्वात् लिङ्गत्वमभ्युपगम्य ब्राह्मणवाक्यस्य विनियोजकत्वनिरासयुक्त्यनभिधानादेव तर्हि लिङ्गवाक्ये इति भाष्येण पुनः प्रत्यवस्थानमिति व्युत्क्रमेण परेषां भाष्यव्याख्यां दूषयितुम् उपन्यस्यति * अत्रेति * प्रश्नपूर्वकमपकर्षहेतुमाह * कुत इति * शङ्कावादिनैव तर्हि लिङ्गवाक्ये इति लिङ्गशब्देनेन्द्रोपस्थानकस्य प्रमाणस्य लिङ्गत्वाभ्युपगमात् पुनर्वाक्यत्वाभिधानाशक्तेस्तं निरासार्थम् अथ वेति भाष्यमेवं तर्हि त्यतःपश्चादसम्बन्धमित्याशयः। क्व तर्हि अथ वेत्ययं ग्रन्थो योजनीय इत्यपेक्षायां यत्र यद्येवमिति भाष्ये द्वयोर्वाक्यत्वं शङ्क्यते तत्रैव तदभिधीयतइत्यादिना ततो गार्हपत्येन द्वयोर्वाक्यत्वसम्भवे ऽपि श्रुतिलिङ्गयोस्तावदन्योन्यविवेको ऽस्तीत्युक्तं वाक्याद्विवेकोक्तये ऽथ वेत्यनेनैकवाक्यत्वव्यापारनिरासो च कल्प्यते इत्यभिधानपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति * ८४२।१
दूषयति*न त्विति * यद्येवमिति भाष्येण श्रुतिलिङ्गयोर्वाक्यत्वोक्त्या वाक्यादविवेकं शङ्कित्वा श्रुतिलिङ्गवाक्यानि विवेक्तव्यानीति अनेन द्वितीयासामर्थ्यात् गार्हपत्यप्राधान्यप्रतीतेः श्रुते लिङ्गत्वेन लिङ्गाद्विवेकः मन्त्रेन्द्राभिधानात् इन्द्रप्राधान्यात् इन्द्रप्रतीतेः लिङ्गस्य श्रुतित्वेन श्रुतेरविवेकः वाक्यं चर्ग्वेदएवाग्नेरजायतेत्यादिभिरुपक्रमस्थैः पदैर्वेदाभिधानादुच्चैर्ऋचेत्यादीनां चोपसंहारस्थानाम् ऋगादिशब्दानां

वेदाभिधानसामर्थ्यात् उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मत्वप्रतीतेर्वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्याम् । अविवेक इति शङ्कात्रयसूचनाच्छङ्काचतुष्टयमध्ये कदाचनस्तरीरसीत्यनेन मन्त्रेणेत्यादिभाष्येण लिङ्गश्रुतिवाक्याभ्यां विवेकाभिधानात् तृतीयाशङ्कालिङ्गांशे चाद्यां परिहृत्य नत्वेवमित्यादिना श्रुतेर्लिङ्गात् विवेकाभिधानात् द्वितीयां परिहृत्य वाक्यस्य श्रुतिलिङ्गाभ्यामविवेक इत्यनिष्टापादनं कृत्वा तदेतत्सर्वेष्वेव समवेतं विविक्तं च दृश्यतइति प्रतिज्ञामात्रेण निरासासिद्धेस्तत्परिहारमुपपाद्य तत्परिहारकाले ऽपि लिङ्गयोर्वाक्यादविवेक इत्याद्यशङ्कां लिङ्गांशेनापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन परिहृतत्वादुपेक्ष्यैवं तर्हीत्यनेन श्रुत्यंशे ऽनुभाष्य नैतदेवमित्यनेन श्रुतेर्वाक्यादविवेके ऽपि श्रुतेरेव लिङ्गविरोधेन वाक्यस्येन्यापि विवेकाभ्युपगमेन परिहारे दत्ते लिङ्गस्यापि तर्हि वाक्यादविवेकाभ्युपगमापत्तेः कृत्स्नस्य मन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैन्द्रे विनियोजकेन वाक्येन विनैव श्रुतेर्विरोधप्रतीतेः पदमात्रविनियोजकेन लिङ्गेन विरोधाभावात् श्रुतिवाक्ययोरसम्प्रधारणापत्तेर्न श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणता युक्तेति लिङ्गांशे वाक्यत्वादाशङ्कापरिहारार्थत्वाशङ्काया नापि शब्दान्तइत्यनेन परिहृताया अपि श्रुतिदृष्टान्तेन पुनरुज्जीवनमाशङ्क्याथ वेत्यनेनोभयोर्वाक्याद्विवेकाभिधानात्परिहारः सम्भवतीत्याशयः । एतच्चाथवेत्यस्याद्यशङ्कापरिहारार्थादादौ निवेशो युक्त इत्यपकर्षवाद्याशयमापाद्योक्तं प्राक्काथ वेत्यनेनोभयोर्वाक्यत्वे निरस्ते श्रुतेर्वाक्यत्वशङ्कानुत्थानात् एवं तर्हीत्यत्र वाक्यशब्दो न युज्येतेत्याह * अपि चेति * अपकर्षवाद्युक्तम् अपकर्षकारणं त्रेधा निरस्यति अत यो देवताविशेषं वक्तुं शक्नोति इन्द्रशब्दः सो ऽस्यामृचि विद्यते कर्मसमवेतत्वात् चैन्द्रशब्दोक्तया देवतया प्रयोजनमस्तीति एवशक्त्यालोचनमात्रेण सा उपस्थातव्या इत्येवं गम्यते न त्विन्द्रशब्दश्रवणमात्राच्छब्दान्तरसमीपाद्वेत्युक्ते कथं मिन्द्रशब्दशक्तिमात्रात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वावगतिरित्याशङ्क्य येन कारणेनेन्द्राभिधायकः शब्दो ऽस्मिन् मन्त्रे प्रयुज्यते तदेकवाक्यत्वेन चावशिष्टानि पदानि प्रयुज्यन्ते तेन कारणेन कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गतावगम्यते इति शक्त्येकवाक्यत्वाभ्यां मन्त्रस्येन्द्रागतावगमाभिधानात् वाक्यसङ्कीर्त्तनमेव लिङ्गं श्रुतिलिङ्गविरोधाभिधायिनो ऽभिमत इति मन्यमानेनाक्षेप्ता यद्येवं विधं लिङ्गं तवाभिमतं तथापि लिङ्गवाक्यविरोधापत्तेः श्रुतिविरोधादाहरणता न युक्तेत्यभ्युपेत्यवादमात्रेण लिङ्गत्वस्योक्तत्वात् आक्षेप्तुर्वाक्यत्वा-

भिप्रायस्य नापिशब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्ती-
त्यनेन केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वं निरस्यतापनीतस्यापि
लिङ्गसहितं वाक्यं विनियोजकं भविष्यतीति शेषमपनेतुमथ वेत्य-
नेन उभयत्र वाक्यस्य निरासो युज्यते यद्वा श्रुतेरेव केवलया वा-
क्यात् विवेकायैन्द्र्यावाक्यस्थस्यैवैकवाक्यत्वस्य विनियोगं प्रत्यकार-
णता विवक्षिता न मन्त्रस्थस्य दृष्टान्तार्थे तु मन्त्रस्थस्यैकवाक्यत्वस्य
कारणत्वं पूर्वोक्तमेव प्रसङ्गात् स्मारितमित्येवं यथान्यासमेव स्थि-
ते ग्रन्थसन्दर्भे व्याख्यानं कार्यमिति भावे कृत्योत्पत्तेरर्थः स्वमतेन
यथान्यासमेव व्याख्यातुमेवं तर्हीति भाष्यस्य वाक्यं ह्येतदित्यवयवं
ऐन्द्र्याः केचिदुपस्थानार्हपदार्थं प्रति तृतीयाङ्गत्वप्रतीतेर्गार्हपत्यस्य
च कं चिन्मन्त्रं प्रति द्वितीययाङ्गत्वप्रतीतेर्वाक्यत्वे सत्यपि श्रुतेरपि
विनियोजकत्वासम्भवेन श्रुतिलिङ्गविरोधसम्भवादयुक्तमाशङ्क्योप-
पादयति * तत्रेति * श्रुतेर्वाक्यात् विवेकाभावे ऽपि श्रुतेरेवात्र
लिङ्गविरोधो न वाक्यस्येत्याशङ्कापरिहारार्थं नैतदिति भाष्यमैन्द्र्या-
रुणादिवाक्ये श्रुत्या क्रियामात्रे वाक्येन क्रियाविशेषे प्रकरणेन प्राक-
रणिके विनियोग इत्येवं वादिमते ऽथ वेत्यस्य वाक्यव्यापारनिरा-
सार्थत्वायोगात् भाष्यद्वये ऽपि श्रुतिविरोधमात्रोक्तेः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य
प्रतिपादकेश्रुतिविरोधोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * नैतदिति * गार्हपत्यशब्द-
स्य यौगिकत्वात् गौणत्वाद्वेन्द्रार्थत्वाभावे ऽपि द्वितीयायाः सप्तम्यर्थ-
वृत्त्या गार्हपत्यसमीपे तिष्ठन्निन्द्रमुपतिष्ठेतेत्यैन्द्र्या विरोधो भविष्य-
तीत्याशङ्क्य विभक्तिश्रुत्यनुग्रहीतया प्रातिपदिकश्रुतेर्विरोधोक्त्यर्थम-
ग्निसमीपं चेति भाष्यावयवं व्याख्यातुम् अग्निसमीपं वा लक्षयेदित्यु-
क्तम् । समुदायप्रसिद्धिपरित्यागोक्त्या गौणत्वसामीप्ये लक्षणयो-
र्निरासः । अथ वेतिभाष्ये प्रतिपदिकश्रुत्यनुगृहीतविभक्तिविरोधो-
क्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * श्रुतिविरोधयोः प्रातिपदिकविभ- ८४३।५
क्तिभेदादपौनरुक्त्ये ऽपि लिङ्गविरोधस्य नापि शब्दान्तरस्य समी-
पे उच्चरितस्य इत्यनेन मन्त्रे वाक्यस्य विनियोजकत्वनिरासेनोक्त-
त्वात् श्रुतिवच्च लिङ्गवैलक्षण्यानुपलम्भान्नैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यं
किं तु इन्द्रशब्दवत्वात् मन्त्रस्येति लिङ्गस्यैव श्रुत्या विरोधो न वा-
क्यस्येति लिङ्गविरोधोक्तेः कथमपौनरुक्त्यम् इत्याशङ्क्य नापीत्यनेन
केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते ऽपीन्द्रशब्दस्य लिङ्गेनाव-
शिष्टानां च पदानां वाक्येन विनियोगात् लिङ्गसहितस्य वाक्यस्य
कृत्स्नविनियोजकत्वावगतेः पदमात्रविनियोजकत्वेन च लिङ्गस्य
कृत्स्नमन्त्राविनियोजकतया श्रुत्या विरोधाभावात् वाक्यस्यैव श्रुत्या

विरोध इत्येवं वाक्यत्वविषयदीर्घदूषदोषापनयार्थं केवलस्य सम्पूर्णव्यवहारानङ्गत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोगानर्हत्वात् इन्द्रविशेषणनोक्तिद्वारा चावशिष्टानामपि पदानामिन्द्राक्तिशक्त्युपपत्तेः श्रुतिवाक्याभ्यां सामान्यविशेषविनियोगवच्च पदमात्रकृत्स्नमन्त्रविनियोगयोरन्योन्योपकारित्वाभावेन विरोधाल्लिङ्गविरोधिवाक्येन स्योनादिमन्त्रवत् कृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगात् लिङ्गविनियोगापेक्षितपदान्तराणामिन्द्रविशेषणोक्तिसामर्थ्यस्य सम्पादनमात्रे वाक्यस्य व्यापारो न विनियोग इत्येवम् । एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्यापारनिरासमात्रार्थं नैकवाक्यत्वात् इन्द्रप्राधान्यमित्युक्तमित्येवं परिहरति * लिङ्गेति * श्रुतिवाक्ययोर्द्वयोरपि अत्र विनियोजकताभ्युपगमे श्रुत्यनपेक्षस्य वाक्यस्य लिङ्गाविरोधाद्वाक्यानपेक्षाया श्रुतेरपि ऐन्द्र्यास्तृतीयाश्रुत्येत्यादिवार्त्तिकोक्तन्यायेनाविरोधात् श्रुतेरेव विरोधो न वाक्यस्येति परिहारो न युक्त इत्याशङ्किताक्षिपति * कथं पुनरिति * आक्षेपनिरासोक्तेरेतत्परिहारार्थत्वेन भाष्यव्याख्यानापरितोषात्स्वमतेनाप्यथ वेति भाष्यस्य मन्त्रवद्ब्राह्मणे ऽपि एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्यापारनिरासार्थत्वेन व्याख्यासूचनार्थं विरोधे शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या लिङ्गादिकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धवदविरोधे ऽपि क्रियासामान्यस्य विरोधित्वेन साक्षात्परम्परया वा पुरुषार्थाननुबन्धितया शेषित्वाद्धात्वर्थानवच्छिन्नभावनाश्रयत्वेनासामान्योक्तेः संस्थाधिकरणभाष्ये धात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनाया धर्मान्वयस्य निराकरिष्यमाणत्वेन दोषत्वात् । महत्वात्सामान्ये वा विनियोगायोगेन क्रियाविशेषे ऽङ्गविनियोगं विना तृतीयाश्रुत्यपर्यवसानात् विधेश्च स्वविषयस्य साक्षात्स्वतः समीहिताङ्गत्वे समीहितविशेषणसमर्पणद्वारा द्वितीयायाः प्रकृत्यर्थे ऽङ्गविनियोजकत्वख्यातोक्तविधिविहितस्यैवाङ्गस्य द्वितीयाविनियोज्यत्वावगतेरङ्गमात्रविनियोगे पर्यवसानायोगादक्षरश्रवणकृत एवायं गार्हपत्याङ्गप्रत्यय इति वार्त्तिकाच्च विशेषविनियोगपरश्रुतिपर्यवसानावगतेरैन्द्र्या गार्हपत्याङ्गत्वबोधाख्ये विनियोगे शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या वाक्यकल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धाद्विनियोगव्यापारानुपपत्तेर्न वाक्यलिङ्गविरोध इत्येवं परिहरति * उच्यत इति * कल्प्यश्रुतिप्रतिबन्धसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः । सैव प्रवर्त्तत इति । एवकारेण वाक्यप्रवृत्तिं निरस्तामुपपादयितुं श्रुतिकल्पनप्रतिबन्धोक्तौ पूर्वप्रवृत्त्युक्तिः श्रुतेः शीघ्रं प्रवृत्तावपि सामान्यविषयत्वादविरोधे वाक्यप्रवृत्तेश्च निरासाद्वाक्यविरोधमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गविरोधवाक्ये चाविरोधं वक्तुं

विषयत्वं सूचयितुमाह * यच्चेति * विशेषविषयत्वं विना प्रतियोगित्वायोगात् प्रतियोग्युक्त्या विशेषविषयत्वं सूचितं परिहाराशयाज्ञानाच्छङ्कते * ननु चेति * तृतीयया गार्हपत्यमेव प्रत्यैन्द्र्याः शेषत्वोक्तेर्द्वितीयया चैन्द्रीमेव प्रति गार्हपत्यशेषित्वोक्तेः श्रुत्यैव विशेषविनियोगकृतवाक्यस्य विनियोजकत्वायोगात् विशेषविनियोगप्रवृत्त्याश्रुत्यपेक्षितविशेषणविशेषान्वयमात्रार्थत्वावगतेश्रुतेरेव लिङ्गविरोधेन वाक्यस्येति स्वाभिमतपरिहाराशयविवरणेनाशङ्कां निरस्यति *कथमिति*एकश्रुतिकृतो ऽन्यो वाक्यकृत इत्येवं प्रत्येकं व्यवस्थितेनाङ्गाङ्ग्यन्वयस्य वाक्यकृतत्वाभावाद्वाक्यस्य लिङ्गविरोधाभावे ऽपि श्रुतिकृतस्य सामान्यतो ऽङ्गाङ्ग्यन्वयस्य कथं विरोध इत्याशङ्क्य विशेषित एवाङ्गाङ्ग्यन्वयः श्रुत्या क्रियतइति सूचयितुम् * तत्रेत्युक्तम् * निष्प्रतिद्वन्द्व्युक्त्या वाक्यस्याङ्गाङ्ग्यन्वये व्यापाराभावः स्पष्टीकृतः क्रीणात्यरुणयेत्यत्र समवायो हि सत्यपीत्यादेस्तु परमते स्थित्वोक्तत्वादिह चारुण्यस्य क्रियासम्बन्धः श्रुत्येत्यादिश्चैतद्ग्रन्थानुसारेणैव व्याख्यातत्वान्न पूर्वापरवार्त्तिकविरोधः। तद्भाष्योक्तं द्वितीयाश्रुतेर्लिङ्गविरोधमुपपाद्य विध्यानर्थक्यपरिहारायैवेन्द्रव्यतिरिक्ताङ्गत्वस्यैन्द्र्याः कल्प्यत्वनाख्यातान्वयाधीनत्वात् वाक्यानपेक्षायास्तृतीयाश्रुतिरपि लिङ्गविरोधायोगात्। स्वानभिमतमपि तृतीयाश्रुतेर्लिङ्गविरोधं प्रौढिप्रदर्शनायाह * अथ वेति * श्रुतिलिङ्गविरोधोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * श्रुतिलिङ्गवि- ८४४।१ रोधोपपादनस्य सूत्रोक्तसमवायोपपादनार्थत्वं सूचयितुं श्रुतिलिङ्ग विरोधोपपादनभाष्यं व्याख्याय भाष्ये शेषव्याख्यानात् प्राक् सूत्रं व्याख्यातुं पूर्वपक्षं तावदाह * किं तावदिति * श्रुत्याद्यनुमानद्वारा लिङ्गादीनां प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिविरोधे च लिङ्गादिभिः श्रुत्यादेः प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धयात्येवश्रुतेः कल्पयितुमशक्यत्वात् कथं तुल्यबलतेत्याशयेन प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * स्वशक्तेरित्यनेन स्वतः प्रामाण्यात्स्मृतिवैरूप्यं सूचितम् । स्वतः प्रामाण्यस्यापि न कचिद्बाधात् अप्रामाण्यं प्रत्यक्षादिवद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * सर्वत्रेति * प्रत्यक्षादावपि किञ्चित्प्रमाणमेव कश्चिच्च प्रमाणाभास एवेति नियतैकरूपप्रकारद्वयातिरिक्ताद्वैरूप्यलक्षणप्रकारान्तराभावात् प्रमाणस्याभासता । आभासस्य वा प्रमाणता नास्तीत्युक्ते स्वतो ऽन्यथात्वाभावे ऽपि वाक्यात्प्रमाणस्य प्रामाण्यं भविष्यतीत्याशङ्क्य बाधकलक्षणत्वात्प्रामाण्यस्य न कदाचित्प्रमाणस्य बाधो बाध्यस्य वा प्रमाणतेत्युक्ता अपि तर्हि प्रमाणाभासा एव बाधिष्य-

न्ने इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षार्थविषयत्वात् इन्द्रियार्थसन्निकृष्टार्थविषयसञ्चारे ऽनुमानस्य व्यापकविषयत्वादव्यापकविषयत्वादव्यापकविषयसञ्चारे प्रमाणाभासतेति एवं सर्वेषां विषयान्तरहेतुत्वात् प्रमाणाभासत्वस्य श्रुत्यादीनां चाभिधेयाच्छक्याद्र्न्वितादितिकर्तव्यताकाङ्क्षसमीपाम्नातात्समानदेशात्समाख्यानात् स्वविषयाद्विषयान्तरसञ्चाराभावेन प्रमाणाभासत्वं नास्तीत्युक्तम् । नचानुत्पत्तिविनाशसंस्कारोच्छेदे फलापहाराणां बाधप्रकाराणां मध्ये कश्चिदत्र सम्भवतीत्याह * न चेति * बाध्यत्वाभिमते विज्ञाने स्मृत्याख्यकार्यदर्शनेनानुच्छेदोपपादनार्थं स्मृतिहेतुतोक्ता तुल्यबलत्वं पूर्वपक्षं सप्रयोजनमुपसंहरति * तस्मादिति * बलाबले वैपरीत्यपूर्वपक्षान्तरमाह * बाधस्त्विति * श्रुत्यादिकल्पनाद्वारापि लिङ्गादीनां प्रामाण्यविरोधे ऽपि स्मृतिवद्भ्रान्त्यादिचतुष्टयान्यतरमूलत्वायोगेन श्रुत्यादिकल्पनस्य दुर्वारस्योक्तकल्पनापेक्षत्वेन श्रुत्यादिभ्यः पश्चात्प्रवृत्तः कल्प्यश्रुत्याद्यपेक्षत्वे ऽपि च विरोधिश्रुत्याद्यनपेक्षश्रुतत्वात् । पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायेनैव वैपरीत्यं युक्तमित्येव । श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादीनामिति * परदौर्बल्यहेतुत्वेन सिद्धान्त्युक्तस्य विप्रकर्षस्य पूर्वदौर्बल्यापादकत्वाद्विपरीतसाधनतामुक्त्वा विप्रकर्षवैपरीत्यादपि बलाबलवैपरीत्यमित्याह * किं चेति * यद्यपि श्रुत्या विनियोगः प्रतीयते तथाप्यशक्तस्य नावकल्प्यतइत्यपिशब्दार्थः । सामर्थ्यैकवाक्यस्य त्वाकाङ्क्षारूपाणां तु लिङ्गवाक्यप्रकरणानामेकवाक्यत्वाकाङ्क्षासन्निधिरूपैर्वाक्यप्रकरणस्थानैर्विना रूपमेव नास्तीत्यर्थः । श्रुतः शक्त्यपेक्ष्यत्वे ऽपि विनियोगानुसारिशक्तिकल्पनया विनियोगो ऽवकल्पतइत्याशङ्क्याह * उत्पत्तीति * प्रागविद्यमानसामर्थ्यविनियोगाद्यपि विनियोजकावस्थया च श्रुत्या विरोधाभावात्सामर्थ्यस्यैवाविनियोजकत्वावगतेर्बलीयस्त्वादनुमानकालवगतस्येन्द्रियविषयसामर्थ्यस्य श्रौतविनियोगकाले निवर्त्तनाशक्तेर्गार्हपत्यशक्तिकल्पनायोगाच्छक्त्यनुसारेणेन्द्र एव विनियोगो युक्त इत्यर्थः । लिङ्गस्य वाक्यापेक्षतामुपपादयति * केवलेति * केवलस्य पदस्याप्रयोजकत्वे वा विनियोजकत्वात् लिङ्गेन कृत्स्नमन्त्रविनियोगायैव मन्त्रवाक्यस्यासमेवतार्थस्यापि देवस्यत्वादेः पदस्य समवेतार्थनिर्वपामीत्यादिपदेन सहैकवाक्यतालक्षणसम्बन्धबलेन निर्वापादिविषयशीक्तकल्पनेन विनियोगदर्शनात् । लिङ्गस्य वाक्यापेक्षावगते यस्य मन्त्रान्तरस्थपदस्य यत् मन्त्रातरस्थपदेन सहैकवाक्य-

तालक्षणः सम्बन्धो न विद्यते । तस्यैव विनियोज्यपदार्थविषयशक्तिर्न कल्प्यते । तस्मिन्सीद तवैव सदनं कृणोमीत्यनेन सहैकवाक्यतालक्षणे सम्बन्धे सति तदन्यथानुपपत्त्यैव तस्मिन्सीदेत्यादेः सदनकरणविषयशक्तिसिद्धे स्योनं तइत्यादेश्च सीदेत्यनेन सहैकवाक्यतालक्षणसम्बन्धान्यथानुपपत्त्या सादनविषयसिद्धेर्वाक्यस्यैव लिङ्गाद् बलीयस्तेत्यर्थः । वाक्यस्य प्रकरणापेक्षामुपपादयति * तथेति * प्रकरणस्य क्रमापेक्षितामुपपादयति * तथा सर्वाकाङ्क्षा इति * आकाङ्क्षायाः सम्बन्धसिद्ध्यर्थत्वादसम्भवत्सम्बन्धिवैफल्यापत्तेः । नाकाङ्क्षा युक्तेति सूचनार्थम् * सम्बन्धं वेत्युक्तम् * समाख्यायां कथं बलीयस्तेत्यपेक्षायामाह * समाख्या पुन रिति * वैपरीत्यपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * समुच्चयेन पूर्वपक्षमाह । * अथ वेति * सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति * प्रश्नपूर्वं लिङ्गादौ विनियोगाख्यसामर्थ्यस्य विप्रकर्षहेतुमाह * कुत इति * पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यदेव हीति* पठितश्रुतिग्रहणे प्रत्यक्षः समुदायो पठितश्रुतिग्रहणे लिङ्गादीत्याशयः । षोढावस्थानोपपादनार्थं पूर्वपक्षाशयमुपन्यासपूर्वं दूषयितुमाह *कथं पुनरिति* चोदनाशब्दाद्विधाऽयेव श्रुतिः प्रमाणम् । न विनियोक्त्रीत्याशङ्क्य शब्दमात्रमेव धर्मप्रमितिशक्तिप्रदर्शनार्थं चोदनाशब्देन विवक्षितमिति सूचनार्थम् * तथा चेत्युक्तम् * एवं सति षट्प्रकारत्वं भवतीत्याह * तत्रेति * उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * प्रस्थितयोः प्रवृत्तयोर्मध्य इत्यर्थः । विरोधे ऽपि श्रुतिकल्पनस्य दुर्वारत्वात् । श्रुतिकल्पनत्वनिबन्धनविप्रकर्षस्य बलाबलवैपरीत्यापादकत्वं बाधो यदि कल्प्येतेति द्वितीयपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं निराकर्त्तुमाह * तस्मिंश्चेति * आकाङ्क्षारूपप्रकरणावगतसामान्यव्यापेक्षत्वेनाकाङ्क्षासहितस्य लिङ्गस्य विनियोजकश्रुतिकल्पनत्वे नैराकाङ्क्ष्ये ऽसति सामग्रीवैकल्याच्छ्रुतिकल्पनानुपपत्तेः श्रुतिं विना विनियोगासिद्धेर्लिङ्गप्रामाण्याद्वैपरीत्यं दूरोत्सारितमित्याशयः न केवलं प्रकरणानुमानान्यथानुपपत्तेः परिहृतत्वात् श्रुतिकल्पनायोगात् किं तु विध्याकाङ्क्षासहितानामेव श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वात् । प्रत्यक्षाया च विनियुक्ते मन्त्रे विध्याकाङ्क्षानिवृत्तेर्विध्याकाङ्क्षाविरहादपीति सूचयितुं सन्निकृष्टो न लभ्यते प्रकृष्टो ऽपि वैदिकः*अपवादस्तु तस्य स्यात्*प्राप्तः संन्निहितो यदेत्यनुषङ्गाधिकरणवार्त्तिकोक्तामाकाङ्क्षां विना कल्पितस्य वैदिकत्वं स्मारयति * वर्णितं चेति * विप्रकर्षस्य विपर्ययसाधनत्वनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * वृद्धश्लोकेनैतदेव दृढयति * आह चे-

८४५।५ (margin, beside "लिङ्गाद् बलीयस्तेत्यर्थः ... तथे-")

८४६।२ (margin, beside "उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमाह ...")

ति * इममेव श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादीनां हीति * पौर्वापर्ये पूर्वदौबल्यमिति न्यायस्यान्योन्यानपेक्षबुद्धिजन्मविषयत्वात् सापेक्षे लिङ्गादावप्राप्तिसूचनार्थम्*न हीत्युक्तम् * विप्रकर्षवैपरीत्यं श्रुत्यापि नासमर्थस्येति वार्त्तिकोक्तं दूषयितुमनुभाषते * नन्विति * दूषणंप्रतिजानाति * सत्यमिति * प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * शक्तिकल्पने विनानुपपत्त्यपरिहारे ऽपि अङ्गत्वरूपज्ञानोत्पादनेन श्रुतःशक्त्यपेक्षेति पूर्वार्द्धेनोक्ते जातस्याप्यङ्गत्वज्ञानस्य शक्तिं विना कथं प्रमितत्वनिर्वाह इत्याशङ्क्य निरासार्थमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * विनियोगेति * स्वाभाविकशक्तिनिवृत्त्या शक्त्यन्तरस्यानेकत्र
८४७।१ दर्शनान्नैषानुपपत्तिरिति परिहारं सूचयितुमाह * तत्रेति * स्वाभाविकशक्त्यनिवृत्त्ययोगवादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति * ननु चेति * अनुमेयस्य लिङ्गस्य दुर्बलतरत्वोक्त्यानुमापिकायाः श्रुतेर्दुर्बलत्वं सूचितम् । विनियोगात्प्राक् सामर्थ्ये कल्प्यमाने तत्कल्पिकायाः श्रुतेस्तदानीमविनियोजकत्वाच्छ्रुतिविरोधाभावेन प्रत्यक्षस्य सामर्थ्याविनियोजकत्वापत्तेः कल्प्यस्य सामर्थ्यस्य प्रत्यक्षदुर्बलतरतापद्येत । ननु विनियोगात्प्राक् तत्कल्पनास्तीत्याह * सत्यमिति * एवं विप्रकर्षवैपरीत्यनिरासेन बलाबलवैपरीत्ये निरस्ते मन्त्रप्रकरणिनोश्च नैराकाङ्क्ष्योक्त्योभयत्र विनियोगनिरासात् । समुच्चयपूर्वपक्षस्यापि निरासे सूचिते विनियोजकश्रुत्यपेक्षितस्य शक्तिकल्पनस्य पश्चाद्भावं सिद्धान्त्युक्तमाश्रित्य विप्रकर्षतुल्यत्वादन्यूनतां शङ्कते * नन्विति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वथा हीति * एवं विधाविप्रकर्षसाम्यं बलाबलसाम्येनोपपादयतीति परिहरति * सत्यमिति * प्रश्नपूर्वं बलाबलसाम्यानापादकतामुपपादयति * कुत इति * लिङ्गविनियोगाभिधानात् पूर्वं श्रुत्यनुमानात् विनियोगाभिधानस्य दूरत्वं श्रुतौ तु विनियोगोत्तरकालं शक्त्यनुमानं न विनियोगोक्तेर्दूरतेत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे *लिङ्गे हीति* श्रुतौ विनियोगप्रत्ययस्योत्पत्तिविक्षेपाभावे ऽपि प्रमितत्वनिर्वाहाय विक्षेपस्य लैङ्गिकेन विनियोगप्रमितिविक्षेपेण साम्यात्तुल्यबलतैव युक्तेत्याशङ्क्याह * सहेति * प्रस्थानप्राप्यत्वेन विनियोगस्य देशत्वोपचारात् सह विनियोगाख्यं देशं प्रस्थितयोः सतोः प्रमाणयोर्येन विक्षेपेण कृत्वा प्रमाणस्य चिरेण विनियोगप्राप्तिः सम्भवति तस्यैव दौर्बल्यकरत्वाद्विनियोगप्रत्ययोत्पत्त्युत्तरकालं तस्य प्रमितिप्रयोजकनिर्दोषकारणजन्मत्वावगमे प्रमितत्वावश्यम्भावावगमात् । प्रमितित्वनिर्वाहायापवादकशक्तिनिरासार्थं शक्त्यनुमानविक्षेपे ऽपि न विनियोगविपरीतता नापि तुल्यो

विप्रकर्ष इत्यर्थः। प्रत्युपयुज्यतइति हिशब्दान्वयाध्याहारार्थं युगलान्तरेष्वेतमेव न्यायमतिदिशति * एतेनेति * प्रकरणाम्नातस्य देवस्यत्वेत्यादेरसमवेतार्थस्य पदस्य प्रकरणाङ्गत्वे ज्ञाते कथमुपकरिष्यतीति सन्देहे यथा शक्नोतीत्यवधारिते कथं शक्नोतीत्यपेक्षायां निर्वपामीत्यादिवत् प्रत्यक्षसामर्थ्याभावात् समवेतार्थनिर्वापामीत्यादिपदैकवाक्यतामनुमाय तदन्यथानुपपत्त्या प्रकरणयपेक्षितोपकारजननसामर्थ्यकल्पनपूर्वम् अनेन प्रकरणिनमुपकुर्यादिति श्रुतिमनुमाय विनियोगावगते उपांशुयाजादिसन्निध्याम्नातस्य च दाब्धिमन्त्रादेरुपांशुयाजादिप्रत्याकाङ्क्षादर्शनाच्छिष्याद्याकाङ्क्षायाश्च स्वतो निराकाङ्क्षेऽप्युपाध्यायादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वदर्शनेनास्या अप्युपांशुयाजादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वावगते उपांशुयाजादेर्दाब्धिमन्त्राद्याकाङ्क्षामनुमाय तदेकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुत्यनुमानपूर्वं विनियोगावगतेराध्वर्यवादिसमाख्यातस्य च कर्मणोऽध्वर्य्वादिसम्बन्धदर्शनात्तत्सन्निधिमनुमाय तदाकाङ्क्षैकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुतिकल्पनपूर्वं विनियोगावगतेः परस्य वाक्यादेः पूर्वं लिङ्गाद्यननुमाय विनियोगोक्तिरेव (दर्शनेन निर्वापादिविशेषणीभूतस्य स्वार्थाभिधानद्वारा स्वार्थे विशिष्टनिर्वापादिप्रतिपादनसामर्थ्यमनुमायानेनेन निर्वापादि प्रकाशयेदिति श्रुतिकल्पनद्वारा विनियोगावगतेः प्रयाजादेश्च प्रकरणाम्नातस्योभयाकाङ्क्षादर्शनात् प्रकरणिना सहैकवाक्यतैवं) नोपपद्यते पूर्वेण तु लिङ्गादिना वाक्याद्यनुमायैव पूर्वं श्रुत्याद्यनुमात्रेण विनियोगे कृते प्रत्यक्षदृष्टस्य सामर्थ्यादनेकवाक्यत्वाद्यन्तरेण प्रमित्यनिर्वाहान्निर्वापार्थं परस्य वाक्यादेर्नान्तरेणैकवाक्यत्वादिलिङ्गाद्युपपद्यते इत्येवं नान्तरीयकत्वेन सद्भावमात्रं विनियोगहेतुत्वाद्यपेक्ष्या इति बलाबलवैपरीत्यनिरासार्थं नान्तरीयकतोक्ता एकवाक्यत्वादिभिर्विना सामर्थ्यादेर्दृष्टमात्रस्याप्रमितत्वेन श्रुत्यादिकल्पनाद्वारा विनियोजकत्वायोगमाशङ्क्याप्रमितस्यापि गृहाभावादेर्निर्दोषकारणजनितत्वाख्यप्रमितिप्रयोजकयुक्तजातविषयत्वमात्रेण बहिर्भावादिकल्पकत्ववत्सामर्थ्यादेरपि प्रमितिप्रयोजकत्वाद्युक्तज्ञानविषयत्वमात्रेणैकवाक्यत्वादिभिर्विनाऽनुपपद्यमानस्यैकवाक्यत्वादिकल्पकत्ववत् श्रुत्यादिभिर्विनानुपपद्यमानत्वात् श्रुत्यादिकल्पकत्वस्याप्युपपत्तिसूचयनायेति * इत्युक्तम * सर्वलौकिकानामेव प्रतिपत्तिः सर्वस्वसंवेद्येत्यर्थः। वाक्यादीनामपि श्रुतिकल्पनमात्रेण लिङ्गवद्विनियोजकत्वोपपत्तेर्लिङ्गादिकल्पनानपेक्षत्वाच्छ्रुतितः सर्वेषां दौर्बल्ये ऽपि अन्योन्यं तु-

(१) भयं पा॰ १ ना॰।

८४८।२ त्यबलतैव युक्तेत्याशङ्कते * आहेति * विनियोगसिद्ध्यै विनियोजकां श्रुतिं कल्पयितुं प्रवृत्तैर्वाक्यादिभिरसमर्थैर्विनियोगायोगेनाङ्गाङ्गिप्रतिपादकशब्दैकवाक्यतां च विनाङ्गाङ्ग्यन्वयायोगेनैकवाक्यतामकल्पयित्वा एकवाक्यतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वायोगे साकाङ्क्ष्यमकल्पयित्वा एकवाक्यतःकल्पयितुमशक्यत्वात् समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां कल्पयितुं प्रवृत्तवाक्यसंहितालम्बनेन सन्निधिमकल्पयित्वा कल्पयितुमशक्यत्वाल्लिङ्गादीनां यथाक्रममेकादिभिः श्रुतिसमर्थैकवाक्यत्वाकाङ्क्षासन्निध्याख्यैर्वस्तुभिर्व्यवधिकारितं विनियोगं प्रति विप्रकर्षवैषम्यं बलाबलापादकमिति परिहरति * तदिति * लिङ्गवाक्ययोर्मध्ये तावद् वाक्यस्यार्थविप्रकर्षमुपपादयितुं प्रतिजानाति * श्रुतिमात्रेति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति *कथमिति* असमवेतार्थवाचिनाम्पदानां समवेतार्थवाचिना पदेनैकवाक्यत्वात्समवेतार्थाभिधानशक्तिं कल्पयित्वा श्रुतिः कल्प्यतइत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टंनिर्वपामीतिमन्त्रपदानां देवादिविशिष्टनिर्वापप्रकाशनेन प्रयोगार्हत्वोक्त्या सकलस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगार्हत्वाभिधानेनैकदेशस्याप्रयोज्यत्वसूचनात्ततः शब्देन च प्रयोगार्हत्वं प्रतिपन्नानां विनियोज्यत्वाभिधानाद्वाक्यसहकृतेन लिङ्गेन सकलमन्त्रविषयश्रुत्यनुमानं सूचितम् । एवं तर्हि स्योनन्ते तस्मिन् सीदेत्यनयोरपि तच्छब्दयोगावगतैकवाक्यत्वानुपपत्त्या तस्मिन् सीदेत्यस्यापि सदनकरणे स्योनन्त इत्यस्यापि च पुरोडाशसदनेन सामर्थ्यकल्पनोपपत्तेर्लिङ्गे बाधो न युज्येतेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * द्वयोः समवेतार्थत्वसम्भवे भेदेन विनियोगाय प्रस्थानाद्विरोधावगतेर्युक्तो बाध इत्याशयः । प्रस्थित इति भावोत्पन्नया निष्ठया प्रस्थानमुक्तम् । लिङ्गेनैकत्र प्राप्तवतो वाक्येनान्यत्र नेतुमशक्यतां लिङ्गाच्च प्राप्नुवतः स्वप्रकाश्ये ऽर्थे तेभ्यो वाक्यादागच्छद्भ्यो ऽवकाशदातृतां प्रश्नपूर्वमुपपादयितुं वाक्याल्लिङ्गस्यार्थसन्निकर्षमाह * कथमिति * केवलस्य पदस्याप्रयोज्यत्वात् वाक्यसहकृतेन लिङ्गेन सकलस्यैव मन्त्रस्य विनियोगावगतेः तच्छब्दप्रयोगेण च स्योनादेः सुमनस्यमानान्तस्यैकमन्त्रस्यावगमादकेनैव सामर्थ्येन तावतः पदसमूहस्य विनियोगसिद्धेः सामर्थ्यान्तरकल्पनानापत्ति-
८४९।३ रित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * समुदायो हीति * कल्पयाम्यन्तस्य स्वार्थविशिष्टोपस्तरणप्रकाशेन नैराकाङ्क्ष्यात् तत्प्रकाशितस्योपस्तरणसंस्कृतस्य सदनशब्दोक्तस्य स्थानस्य तच्छब्देन ग्रहणात्

सादनत्वविशेषणत्वे ऽपि उपस्तरणविशेषणेन कल्पयाम्यन्तानां सादनविशेषणत्वानुपपत्तेः श्रुत्योपस्तरणविनियोगानपेक्षकल्पयाम्यन्तो ऽवयवः सादने विनियोक्तुमशक्यः तस्मिन्सीदेत्यादेश्च स्वार्थविशिष्टसादनप्रकाशेन नैराकाङ्क्ष्यात् तत्प्रकाशितस्य सादनस्योपस्तरणक्रियाविशेषणत्वे ऽपि सादनविशेषणानामुपस्तीर्णस्थानादीनामुपस्तरणक्रियाविशेषणत्वानुपपत्तेः सादनविनियोगानपेक्षस्तस्मिन्नित्यादिरवयवो नोपस्तरणे विनियोक्तुं शक्य इत्याशङ्कानिरासाशयः। समुदायविनियोगस्यावयवविनियोगापेक्षत्वात् शक्त्यन्तरकल्पनापेक्षत्वे ऽपि एकवाक्यतयैव शक्तिद्वयस्यापि कल्प्यत्वात् विप्रकर्षसाम्यशङ्कां निराकर्तुम् अवयवस्यैकवाक्यत्वमात्रमन्योन्यानपेक्षोपस्तरणसादनरूपभिन्नार्थाभिधानशक्त्यवगमात् प्राक्शब्दालोचनया प्रत्यक्षवच्छीघ्रं प्रतीयते न उपस्तरणविशिष्टसादनरूपस्य साधनविशिष्टोपस्तरणरूपस्य चैकार्थस्याभिधाने शक्तिरन्योन्यानपेक्षार्थाभिधानशक्तिस्तु स्वविशेषणविशिष्टैकार्थप्रत्यायनेन प्रागेव सिद्धेत्युत्तरश्लोकव्याख्यार्थं तत्र समुदायेत्यादिना लिङ्गाद्वाक्यस्य विप्रकर्षोक्तिः पूर्वबाधसिद्ध्यै प्रकरणे मन्त्राम्नानस्य नैराकाङ्क्ष्यमुक्तं साधयितुं प्रकाशकयोर्मन्त्रयोर्लैङ्गिकेन विनियोगेन नैराकाङ्क्ष्यमुक्त्वा प्राकरणिकप्रकाशनाख्योपकारनिवृत्त्या प्रकरणिनो ऽपि नैराकाङ्क्ष्यं प्रकाश्ययोरर्थयोर्नैराकाङ्क्ष्योक्त्या वक्तुं कल्पयाम्यन्तमन्त्रावरुद्धत्वात् उपस्तरणस्य तस्मिन्नित्यादिमन्त्राग्राह्यत्वे तस्मिन्नित्यादिमन्त्रावरुद्धत्वाच्च सादनस्य कल्पयाम्यन्तमन्त्राग्राहकत्वे ऽभिहिते सादनस्योपस्तरणस्य सादनविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् कल्पयाम्यन्तमन्त्रमात्रेण तथा प्रकाशयितुमशक्यत्वात्। उत्तरमन्त्रग्राहितामुपस्तरणस्य वा सादनं प्रत्युपसर्जनत्वेन सादनस्योपस्तरणविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् तस्मिन्नित्यादिमन्त्रमात्रेण च तथा प्रकाशनाशक्तेः पूर्वमन्त्रग्राहितामाशङ्क्य * स्वप्राधान्ये चेत्युक्तम् * अतश्च लिङ्गवाक्ययोस्तावत् बलाबलं सिद्धमित्याह * तस्मादिति * लिङ्गबलेन दृश्यमानैकवाक्यत्वबाधे लिङ्गविनियोज्यस्य पदस्य यावद्भिः पदैर्विना नैराकाङ्क्ष्यं न सम्भवति तावता लिङ्गापेक्षितेन वाक्येन विनियोगे व्यतिरिक्तानामसमवेतार्थवाचित्वात्पृथक्प्रयोगानर्हाणामपि लिङ्गेन बाधादविनियोगापत्तेः शिष्टानि त्वसमवेतार्थाभिधायित्वादित्यादिवार्त्तिकेन देवस्य त्वेत्यादीनां निर्वापे विनियोगोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * भिन्नप्रयोजनत्वे सति याज्यानुवाक्यादिवदेकवाक्यत्वाभावापत्तेर्भिन्नप्रयोजनकत्वायोगेन न समुच्चयः सम्भवतीत्युक्तं यष्टृनुज्ञाप्रकाशनं चेह प्र-

योजनान्तरं शङ्कनीयं तस्य च नवमे निराकरिष्यमाणत्वेनायोगात् प्रयोजनान्तरशङ्काप्रयुक्तोत्पत्त्यशयायावश्यम् * चेत्युक्तम् * लिङ्गविनियोज्यस्य पदस्य देवस्यत्वेत्यादिपदाद्देवस्य त्वेत्यादीनां लिङ्गविनियोज्याभिर्निर्वपामिपदैकवाक्यत्वं विनानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहाराय वाक्यस्याप्यनुग्राह्यत्वात् निर्वापाविनियोगोक्तिरविरुद्धेत्याशयेन प-
८५०।२ रिहरति * अत्रेति * अगत्युपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे* यानि हीति*क्लृप्तनिर्वापान्वयोऽग्नये जुष्टमित्यादिभिर्निराकाङ्क्षीकृतो ऽपि निर्वापो देवस्येत्यादीनां साकाङ्क्षत्वात् उत्पन्नपुनराकाङ्क्षः सन् देवस्येत्यादिपदप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्ते निराकाङ्क्षस्यान्योन्याकाङ्क्षोपपत्त्युपपादनार्थं प्रकरणप्राप्तैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतानामप्युपांशुयाजादीनां निराकाङ्क्षफलवत्सान्निधिलक्षणेन क्रमेणाकाङ्क्षामुत्पाद्यानुमन्त्रणादिधर्मप्राप्तिं प्रयाजादीनां च प्रकृत्यन्वयेन निराकाङ्क्षीकृतानामपि विकृत्याकाङ्क्षयोत्पन्नाकाङ्क्षाणां विकृतिगमनं दृष्टान्तयित्वात्यन्तसाम्यार्थं मन्त्रशेषस्यैकमन्त्रावयवान्वयेन निराकाङ्क्षीकृतस्यापि मन्त्रान्तरव्यवायाकाङ्क्षामुत्पाद्य मन्त्रान्तरान्वयं दृष्टान्तयितुं यथाक्लृप्तावसकृदुच्चारितमन्त्रशेषयुक्तायां विचारितायां सकृदुच्चारितमन्त्रशेषत्वात्प्रतियोगित्वेनानुषङ्गाधिकरणे प्रसक्ते मन्त्रशेषार्थो यथैकमन्त्रावयवान्वितशेषप्रकाशितत्वेन निराकाङ्क्षीकृतो ऽपि मन्त्रान्तरावयवानां साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्नाकाङ्क्षः सन् पुनरुच्चारितपूर्वमन्त्रशेषप्रकाशत्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यातं इत्येवं यथाक्लृप्ताविति पाठे यथा सोमलक्षणं वस्तु सद्गुणादिपदैः प्रकाशने तु निराकाङ्क्षीकृतमपि मन्द्रादीनां तृप्यन्तानां पदानाम् अनुष्ठेयतृप्तिप्रकाशने कर्मानङ्गत्वापत्तेः भक्षणावयवो भूततृप्तिप्रकाशनो ऽर्थत्वेन साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्नाकाङ्क्षः सन्मन्द्रादिप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यातमित्येवं तृतीयं दृष्टान्तमुक्त्वा विप्रकृष्टप्राप्तानामपि देवस्येत्यादीनां निर्वापसम्बन्धोपपत्तेः निर्वापविनियोगविरोधमुपसंहृत्य पदान्तराणि यत्रार्थमिति श्लोकावयवं व्याख्यातुम् * येषां त्वित्युक्तम् * देवस्येत्यादिपदानामानर्थक्यापत्तावपि लिङ्गेन बाधो निर्वापे विनियोगमाशङ्क्याह * सर्वेषामेवेति * विधिना सामान्यतः समीहिताङ्गतयाकाङ्क्षितस्य विशेषमात्रबाधे श्रुत्यादीनां व्यापारादानर्थक्यापत्तौ च समीहिताङ्गत्वायोगान्न श्रुत्यादीनां व्यापारः सम्भवतीत्याशयः । क्वेष्यतइत्यपेक्षायां नवमाद्यसिद्धप्रकरणेन श्रुतिबाधमुदाहरति * तद्यथेति * श्रुत्या स्वरूपेण शेषित्वं प्राप्तं प्रकरणप्राप्तेन प्रकृतापूर्वसाधनीभूतानि व्रीह्यादीनि समीहिततया शेषित्वं बाधित्वा प्रकरणलभ्यं

यदपूर्वसाधनत्वं तत्कृतः प्रोक्षणादिसम्बन्धो नवमाद्ये भविष्यतीत्यर्थः। देवस्येत्यादिनां निर्वापाङ्गत्वाविरोधापत्तेर्लिङ्गस्य वाक्याद् बलीयस्त्वायोगाशङ्कायाः परिहारमुपसंहरति * तेनेति * येन कारणेन लिङ्गस्य वाक्याद् बलीयस्त्वे ऽपि नानिष्टापत्तिस्तेनेत्यर्थः। लिङ्गबलीयस्त्वानभ्युपगमे एवंत्येकोपक्रमोपसंहारवशेनैकवाक्यत्वस्य भक्षानुवाकेन गतस्य लिङ्गेन बाधो भक्षानुवाकाधिकरणोक्तो विरुध्येतेति सूचयितुमाह * तथा चेति * वाक्यात्प्रकरणस्यार्थे विप्रकर्षे प्रतिज्ञापूर्वकमुपपादयितुमाह * वाक्येति * अङ्गाङ्गिसम्बन्धत्वाभावे ऽपि उभयाकाङ्क्षामात्रेणाङ्गाङ्ग्यन्वयायोगावगतेराकाङ्क्षातो ऽङ्गाङ्गिवाक्यरूपाणां शब्दानां सङ्गतिरनुमातव्येत्युक्तं श्लोकं व्याचष्टे * प्रकरणे हीति * वाक्यानामित्यनेन प्रकरणे ऽङ्गाङ्गिवाक्यानां प्रत्यक्षा सङ्गतिर्नास्तीत्यर्थः सूचितः। वाक्ये पदानां सङ्गतिः प्रत्यक्षेत्यर्थः। विप्रकृष्टत्वव्याख्यार्थम् * ततश्चेत्युक्तम् * यावदितरत्र प्रकरणे सामर्थ्येन श्रुतिः कल्प्यतइत्यनुषक्तेन पदेन कल्प्यमानाया वर्त्तमानत्वोक्तेस्तावदितरत्र वाक्ये श्रुत्यङ्गाभिहित इत्यनेन च विनियोगाभिधानस्य भूतत्वोक्तेः प्राकारणिकश्रुतिकल्पनात्प्राक् वाक्ये ऽपि विनियोगाभिधानमुक्तं वाक्यात्प्रकरणस्यार्थविप्रकर्षं फलेनोपसंहरति * तस्मादिति * करणात्क्रमस्यार्थविप्रकर्षं प्रतिजानाति * तथेति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति ८५१।५
* कथमिति * प्रकरणमाकाङ्क्षातः प्रकृतिश्रुतरर्थे विनियोगं प्रतिगच्छति क्रमस्य तु विनियोजकत्व सिद्ध्यर्था श्रुतिराकाङ्क्षां विना गौरश्व इत्यादेः सन्निधाने ऽप्यन्वयादर्शनात् आकाङ्क्षामपि इतराकाङ्क्षातो यथैकवाक्यत्वसामर्थ्यकल्पनपरम्परया कल्पयितुमारभ्यन्ते इत्यर्थः। दब्धिमन्त्रस्यानिर्ज्ञातपरिमाणोपायत्वे त्वनिवृत्ताकाङ्क्षतयोपांशुयाजे साकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगाभ्युपगमात् क्रमे ऽप्युभयाकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वात् अङ्गाकाङ्क्ष्याङ्ग्याकाङ्क्षाकल्पनोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * क्रमो नामेति * मन्त्रस्याक्रियात्वेनानितिकर्त्तव्यतारूपतया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेणोपांशुयाजेनाभिधानक्रियानपेक्षितस्याकाङ्क्षितुमशक्यत्वात् दब्धिमन्त्रस्यापि ज्ञातलिङ्गत्वेनाभिधानक्रियाद्वाराकाङ्क्षितुमशक्यत्वान्नोपांशुयाजस्य स्वतो मन्त्राकाङ्क्षास्तीत्याशयः। निरपेक्षाणां सतां प्रधानानामनुष्ठानदेशतः पाठदेशतो वाङ्गानां सान्निध्यमात्रं क्रम इत्यनुष्ठानतोक्त्या पाठस्याप्युपलक्षणादित्यर्थः। उपांशुयाजस्य दब्धिमन्त्रानपेक्षत्वसाकाङ्क्षत्वे निष्ठापादनेनोपपादयितुमाह * यदि त्विति * निराकाङ्क्षसन्निधेः क्रमत्वे

साकाङ्क्षसन्निधाख्येन प्रकरणेन सह क्रमस्य क्वचित् समवायायोगान्न क्वचित्क्रमप्रकरणविरोधे प्रकरणं युक्तमित्याशङ्क्याह * अत्रेति * विकृतित्वेन प्राकृतैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकरणात् क्रमस्थमहाप्रकरणोपनिपाताच्च प्रकरणसमवायस्तु सम्भवतीत्याशयः । दैक्षस्यापि तर्हि ज्योतिष्टोमिकमहाप्रकरणोपनिपाताद्दर्शपूर्णमासाविकृतित्वाच्चोदाहरणत्वोपपत्तेः पशुधर्माणां क्रमप्राप्ते दैक्षाङ्गत्वं प्रकरणेन बाध्येतेत्याशङ्क्य सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणाविनियोज्यत्वाभावादनुदाहरणत्वसूचनार्थम् * प्रायेणेत्युक्तम् * राजसूयादिमहाप्रकरणान्तरगतास्वध्यभिषेचनाद्यासु ज्योतिष्टोमादिविकृतिषु शौनःशेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यतइत्यादिना प्राकृतमाहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गसबन्धित्वेन विधानात् माहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गत्वावगतेर्निरङ्गस्य माहेन्द्रस्तोत्रादेर्वैगुण्यादानिष्टमुपकारं प्रकृतौ शौनःशेपाख्यानाद्यनपेक्षमपि प्रतिविकृतौ तद्रहितस्यासाधनत्वावगमादतिदिश्यमानानाम्माहेन्द्रस्तोत्रमुपादिश्यमानाङ्गवैशिष्ट्यं विनातिदेशापर्यवसानावगतेर्विकृतिकथम्भावाकाङ्क्षायामपनिवृत्तायामेव शौनःशेपाख्यानाद्युपनिपातादवान्तरप्रकरणेन माहेन्द्रस्तोत्रादिद्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वप्रकरणबाधमहाप्रकरणान्तर्गतानामपि विकृतीनां नोदाहरणता युक्तेति मध्यस्थं यस्य तन्मध्य इति चतुर्थाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनाशङ्क्य माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रति अभिषिच्यतइत्यस्याभिषेचनीयाङ्गभूतमाहेन्द्रस्तोत्रदेशे ऽभिषेकान्तः शौनःशेपाख्यानमभिषेचनीयप्राकृताङ्गानुवादेन विधानादभिषेचनीयकथम्भावग्राह्यत्वाशङ्कां निराकर्तुं यत्प्राकृतानुवादेनान्यदनुष्ठानविधानार्थत्वेनानुत्पत्तिविधेयत्वादुत्पत्तिविधिवेलायामेव तत्प्रयोजनापेक्षणादभिषेचनीयात् । बहिरुत्पन्नान्महाप्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वावगत्या च कृतार्थत्वेन माहेन्द्रस्तोत्रसंयोगस्य देशार्थत्वोपपत्तेस्तद्द्वाराभिषेचनीयाङ्गत्वकल्पनायोगात् क्रमेणैवाभिषेचनीयाङ्गता कल्पनीयेति सर्वासां वा समत्वाच्चोदनातः स्यान्न हि प्रकरणं तद्देशार्थमुच्यते तस्य मध्य इति तदीयसिद्धान्तन्यायेनोदाहरणसमर्थनं सूचयितुमाह * तासु हीति * शौनःशेपाख्यादीनामभिषेचनीयप्राकृताङ्गानुवादेन विधानादभिषेचनीयकथम्भावग्राह्यत्वाशङ्कां निराकर्तुं यत्प्राकृताङ्गानुवादेनोत्पन्नमिति वाच्ये प्राकृतानुयाजोद्देशविहितपृषदाज्यवद्विधानार्थानूदितप्राकृताङ्गानुवादेनाप्युत्पन्नस्याङ्गस्य सन्देशाभिव्यक्तकथम्भावग्राह्यत्वसूचनार्थं प्राकृताङ्गमध्यपतित्वेनेत्युक्ते प्राकृताङ्गगुणविधानतः प्रागतिदेशापर्यवसानात्कथम्भावानिवृत्त्यभ्युपगमे ऽपि तिष्ठन्तं पशुं प्र-

यजन्तीति प्राकृताङ्गापकर्षविधानात्प्रागुत्पन्नानामुपकरणादीनामपि दैक्ष्यप्रकरणग्राह्यत्वापत्तेः क्रमविनियोज्यत्वोक्तिर्विरुध्येतेत्याशङ्क्य क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गग्रहणे प्रवृत्तस्य कथम्भावस्य स्वतोऽक्लृप्तोपकारात्पूर्वाङ्गग्राहित्वायोगात्प्राकृताङ्गान्वयस्य च पूर्वाङ्गग्रहणहेतोः प्राकृताङ्गगुणविधितः पुरस्ता द्यवस्थितेष्वङ्गेषु अभावात् प्रकरणाग्राह्यत्वापत्तिसूचनार्थं पुरस्तादित्युक्तम् । एवमन्योन्याकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वशङ्कां क्रमप्रकरणविरोधोदाहरणायोगाशङ्कां च निरस्यन् प्रकरणाक्रमस्यार्थविप्रकर्षं दर्शयितुमारभते * तथेति * क्रमसमाख्ययोर्मध्ये क्रमे सम्बन्धार्थान्योन्याभिमुख्यरूपेण सन्निधानाख्यं परस्परपर्युपस्थापनं वेदरचितत्वात् प्रत्यक्षमित्यनेकात्समाख्यायामप्रत्यक्षमिति विप्रकर्षसिद्ध्यर्थमुक्ते ऽपेक्षां विना सम्बन्धायोगात् समाख्योक्तसम्बन्धमात्रेणापेक्षासिद्धेर्विप्रकर्षायोगमाशङ्क्य संशब्दस्यैकीभावार्थत्वात् सम्बन्धशब्दस्य च नियमार्थत्वात् अवयवव्युत्पत्त्या ऽऽलोचनया नियम्यते । यदेकस्य सम्बन्धास्यार्थशब्दयोरित्याद्युदाहरणालोचनया च सम्बन्धस्यैकनियमरूपत्वावगतेः सम्बन्धिनोः केन चिद्भिन्नेन सम्बन्धहेतुना विना सम्बन्धायोगादसिद्धात्मलाभेन च सम्बन्धिनाकाङ्क्षायाः कल्पयितुमशक्यत्वादेकत्र निधानाख्यसम्बन्धिनोः सन्निधानं सम्बन्धहेतुत्वेनावश्यं कल्पनीयम् । पौरोडाशिकसमाख्यावतं शुन्धध्वमिति मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुन्धनेन सह न किञ्चित्पाठतोऽनुष्ठानतो वा देशैक्यं वेदेन विरचितमस्ति येन मन्त्रपुरोडाशपात्रशुन्धनेन सह तन्निमित्तसम्बन्धार्थं सम्बन्धिनोरन्योन्याभिमुख्यं स्यादाभिमुख्यानपेक्षं च भवदपि न विनियोगायालमिति सर्वत्र हीत्यादिनोक्तम् । समाख्या पुनः प्रत्यक्षमेव सम्बन्धं वदन्तीति पूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं समाख्यायाः श्रुतितुल्यत्वमनुभाषते * ननु चेति * ८५२।१
दूषयति * नैतदिति * श्रुत्यभिधेयादङ्गाङ्गित्वविशेषरूपात्सम्बन्धात्सामाख्यानिकस्य सम्बन्धस्य सामान्यरूपात्मनोक्त्या श्रुतितुल्यत्वे निरस्ते ऽप्यतिशयार्थं कल्प्यतोक्त्याभिधानं निरस्तम् । लौकिक्याः समाख्याया वैदिकसम्बन्धप्रतिपादने विप्रकर्षसूचनापूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * अर्थानामिति * यापि वैदिकी समाख्यानवगतसम्बन्धार्थप्रतिपादने प्रवर्त्तते सापि तावन्नाङ्गाङ्गित्वं प्रतिपादयतीति वदता विप्रकर्षो लौकिक्याः सूचितम् । येन केनचिदित्यनेन सामान्यरूपतयान्यत्वं व्याख्यातम् । सर्वत्र हीति वार्त्तिकेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धस्यैव सन्निध्यपेक्षोक्तेति भ्रान्त्या समाख्या-

कल्पितस्य सम्बन्धमात्रस्य सन्निधिकल्पनहेतुकविप्रकर्षाभावशङ्कां निराकर्तुमाह * सम्बन्धमात्रस्य चेति * यदेतत्किञ्चिदभिन्नं सम्बन्धिनामस्तीत्यवगम इत्यध्याहारेण योज्यम् । सम्बन्धस्य सन्निध्युक्तेः क्रमसमाख्याबलासिद्ध्यर्थत्वं दर्शयितुमाह * ततश्चेति * विप्रकर्षमेव प्रपञ्चयति * समाख्या हीति * सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * एवदेव द्रढयितुं वृद्धानाम् । श्लोकपञ्चकं पठति * आह चेति * अतश्च यत्पूर्वपक्षवार्त्तिके विरोधो ऽपि बाधायोगो-
८५३।१० त्यर्थे क्वचिदस्य प्रमाणत्वमित्युक्तम् । तदयुक्तमित्याह * तस्मादिति * यदपि नित्यं च प्रमाणाभासस्यैव बाध इत्युक्तं तदप्यनुभाषणपूर्वं परिहरति * यस्त्विति * यदपि श्रुत्यादिषट्कस्य समस्तेत्यादिवार्त्तिकेन विषयान्तरसञ्चाराभावेन लिङ्गादीनां क्वचित्प्रमाणाभासत्वायोगात् बाध्यत्वं न युक्तमित्युक्तं तदपि दूषयितुं प्रश्नपूर्वं प्रमाणाभासतामुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्त्या यज्ञसाधनत्वगुणयोगेनेन्द्र-इत्यर्थानुसाराद्धेन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरत्वावगतेरिन्द्रोपस्थानस्य शक्यत्वेन लिङ्गाविषयत्वात् स्योनन्ते सदनं तस्मिन् सीदेत्यनयोश्च लिङ्गाद्भिन्नवाक्यत्वावगतेरनन्यत्वेन वाक्याविषयत्वात् पौर्णमासीदेवतापदशेषाणां च वाक्यादमावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वाभावावगतेरामावास्यप्रयोगेणैतिकर्त्तव्यत्वेनानाङ्क्षणादमावास्यादेवतापदशेषाणां पौर्णमासीप्रयोगेणानाकाङ्क्षणात् प्रकरणविषयत्वानुपपत्तेः शौनःशेपाख्यादीनां च प्रकरणात् प्रकृतसर्वसाधारण्यावगतेरभिषेचनीयमात्रसन्निध्यभावेन क्रमाविषयत्वात् शुन्धनमन्त्रस्य च क्रमात् साान्नाय्यपात्रशुन्धनार्थत्वावगतेः पौरोडाशिकसमाख्याया भूम्ना दर्शपूर्णमासकाण्डविषयत्वावगमेन पुरोडाशमात्रकाण्डपरसमाख्यानाविषयत्वाल्लिङ्गादीनां विषयान्तरसञ्चारो विषयापहारोक्त्या बलाबलवद् बाधिते विषये व्यापाराभावसिद्धेः सूचितः। बाधहेतुकत्वाद्व्यापाराभावस्य बाधात् प्राक् व्यापारोपक्रमे सत्यपि बाधाद्विषयान्तरसञ्चारावगमोत्तरकालसमाप्तव्यापारत्वात् प्रमाणाभासनेत्यन्यथाप्रमाणाभासतामुपपादयितुमाह * अथ वेति * प्रमाणाभासतामेवोपसंहरति *तेनेति* यदपि नच तदुत्थापितं ज्ञानमित्यादिवार्त्तिकेन बाधप्रकारासम्भवात् बाधो न सम्भवतीत्युक्तं तदपि उत्पत्तिप्रतिबन्धाख्यबाधाभ्युपगमेन परिहरति * अनुत्पन्नमेव चेति* व्यापारोक्रमप्रतिबन्धसूचनायैवकारः व्यापारोपक्रमप्रतिबन्धसूचनायैवकारः व्यापारोपक्रमपक्षे आन्तरालिकश्रुतिलिङ्गादिकल्पनरूप-

ज्ञानमिथ्यात्वकल्पनायेत्थम्भूतकल्पनार्थं तया तृतीयया बाधप्रकार-
तोक्ता। शेषशेषिज्ञानं तु पक्षद्वये ऽप्यनुत्पन्नमेव बाध्यते वस्तुकथनार्थं
चेह प्रकारान्तरस्यानाशङ्कनीयतोक्ता न तूपपादनामीमर्थ्यादिति सू-
चयितुं यो ऽप्यनुमानादीनां प्रत्यक्षादिभिरुत्पन्नबाधो बाधग्रन्थे वक्ष्य-
ते। तमपि तत्रैवोपपादयिष्याम इत्याह * यो ऽपि चेति * एकैकस्य ८५४।१
भाष्ये बाध्यत्वोक्तेः सूत्रे परशब्दस्य अनन्तरपदमात्रविषयत्वभ्रान्ति
निराकर्तुं व्यवहितपराणामपि बाध्यत्वस्य प्रपञ्चनीयतामाह * एव-
मिति * श्रुतेर्वाक्यविरोधे सोदाहरणं बलाबलं प्रपञ्चयति * यथे-
ति * आनन्तर्यसामानाधिकरण्यावगनात् वाक्यसामर्थ्यादेकहाय-
न्याद्यङ्गत्वेनारुणादि प्राप्नुवदित्यर्थः। षष्ठीश्रुतेः प्रकरणविरोधमुदाह-
रति* श्रुतीति* षष्ठीश्रुतिसंयोगाविशेषे ऽप्यनुवचनानामेव प्रकरणवि-
रोधो न द्वादशत्वस्येति परमतं दूषयितुमुपन्यस्यति *अनुवचनानां
चेति* एवकारार्थे चकारः। दूषयति *न त्विति* स्वविशेषणवैशिष्ट्यं
विना वैगुण्यापत्तेरितिकर्तव्यत्वायोगेनाभिन्ने ऽतिदिश्यमानानामुप-
सदामुपदिश्यमानद्वादशत्ववैशिष्ट्यात् प्रागतिदेशापर्यवसानादहीन-
कथम्भावग्राह्यता ऽविरुद्धेत्याशयः। विप्रकर्षं दर्शयति * इहापि
चेति * ज्योतिष्टोमे विध्यन्तदानाय कयाचिद्धिकृत्या न हीयतइति
व्युत्पत्त्या ऽहीनश्रुत्युपपत्तेर्नेदं श्रुतिविरोधोदाहरणं युक्तमित्याश-
ङ्क्याह * नैव हीति * श्रुतेः प्रश्नपूर्वं क्रमविरोधमुदाहरति * ८५५।१
श्रुतीति * रशना तद्धर्माश्च दर्भमय्यादयः क्रमादग्नीषोमीययागा-
ङ्गतया यूपं परिव्ययतीति द्वितीयाश्रुत्या रशनाया यूपाङ्गत्वे ऽव-
गते दर्भमयी रशना भवतीत्यादौ रशनाश्रुत्या रशनात्वैकार्थसमवा-
यियूपाङ्गत्वं लक्षयित्वा तदुद्देशेन दर्भमयीत्वादिविरोधात् तद्धर्म-
श्चास्याङ्गमित्यर्थः। यूपस्याग्नीषोमीयाङ्गत्वात् स्वधर्मिकाया रश-
नाया यूपाङ्गत्वे ऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गक्रयाङ्गस्यारुण्यस्य ज्योतिष्टोमा-
ङ्गवदग्नीषोमीयाङ्गत्वोपपत्तेरविरोधमाशङ्क्यालौकिकत्वेन यूपस्य
स्वरूपोत्पत्त्यर्थमेव रशनादिधर्मान्वयोपपत्तेः क्रयवत् प्रकृतापूर्वसा-
धनत्वानपेक्षणात् यूपस्वरूपे विधीयमानानां रशनादीनामग्नीषो-
मीयाङ्गत्वानुपपत्तेः यूपस्य च पशुयागप्रयोगात् बहिरुत्प-
न्नत्वेनागृह्यमाणविशेषतया सर्वपशुयागसाधारण्यात् रशनादीनां
यूपाङ्गत्वे सवनीयस्याप्राकृतत्वे ऽपि परिव्याणान्तरे साधारण्याव-
गतेरग्नीषोमीयाङ्गत्वसाधारण्यापत्तेः विरोधं सूचयितुमाह * एत-
द्यूपेति * रशनया यूपं परिव्ययतीत्यग्नीषोमीये विहितात्परिव्या-
णात् स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं व्ययतीति सवनीये

विहितस्य परिव्याणस्य भेदे ऽपि लौकिकत्वात् परिव्याणस्य स्व-
रूपे धर्मविध्ययोगेन यूपान्वयप्रत्युक्तत्वात् धर्मान्वयस्य यूपसा-
धारण्यात् धर्माणामपि साधारण्याप्रतीतेः परिव्याणद्वये ऽपि र-
शनायाः समानविध्यसूचनायेयगताविल्यस्माद्धातोरेतेस्तुड्वेत्युणा-
दिसूत्रेणातिप्रत्ययस्य तुडागमसहितस्य विहितत्वादिति सर्वत्राग-
च्छतीत्यर्थविवक्षया साधारणवाच्ये तच्छब्दप्रयोगादेतस्य पशु-
द्वयसाधारणस्य यूपस्य यदेकं परिव्याणमग्नीषोमीये परं च स-
वनीये विहितं तस्योभयस्य साधारणशेषं रशना धर्मसंहितःश्रु-
त्यावगम्यते अतस्तद्विरुद्धेन क्रमेणाग्नीषोमीयपशुयागमात्राङ्गतां न
यातीत्यर्थः। विप्रकर्षं श्लोकद्वयेन दर्शयति * यावदिति * श्रु-
तिसमाख्याविरोधं प्रश्नपूर्वमुपसंहरति * श्रुतीति * पौरोडा-
शिकसमाख्याते काण्डे पठितत्वात् समाख्याविरोधे ऽभिहिते दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे वर्त्तमानत्वात् प्रकरणविरोधमाशङ्क्य साधारण्या-
त्तस्यैवात्रापि मन्त्रविनियोगे विरोधाभावमुक्त्वा प्रकरणाबहिर्भावे
ऽपि सर्वार्थप्रतीतेर्विरोधापरिहारमाशङ्क्य नत्वाविज्ञातलिङ्गानां प्राक्-
या विनियोजिकेतिन्यायेनानुन्मीलितलिङ्गत्वात् प्रकरणाविनियोज्यत्वे
क्रमेण चेति चकारेण सूचिते तसीत्यस्य सामर्थ्ये सन्निधावुपसंहृत-
मित्यनेन न्यायेनात्रापीषेत्वेति युष्मदर्थविषयत्वात् सन्निहिताभि-
धायित्वान्तशब्दायोगात् प्रथमपदार्थे ऽग्निप्रणयनेनाम्नातमन्त्रकत्वा-
त् मन्त्राकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगावगतेः श्रुतिक्रमाविरोधापत्तेरित्या-
शङ्क्य क्रियापदशून्यत्वेनानुन्मीलितलिङ्गत्वात् क्रमस्य विनियोगाश-
क्तावुक्तायां क्रियापदशून्यत्वे ऽपि यागानुमन्त्रणसमाख्यानात् सामा-
न्यतो यागाङ्गत्वावगमाद्दब्धिमन्त्रस्य क्रमविनियोगोपपत्तिवत् पौ-
रोडाशिकसमाख्यानादिषेत्वेत्यस्यापि सामान्यतः पुरोडाशयागाङ्ग-
त्वे ऽवगते क्रमेणाग्निप्रणयने विनियोगोपपत्तिमाशङ्क्यानुमन्त्राख्या
क्रिया विशेषवद्दब्धिमन्त्रसाध्यक्रियाविशेषावगमात् न क्रमस्य
विनियोगे शक्तिरिति परिहारसम्भवे ऽपि अभ्युपेत्य क्रमविनियोगं
क्रमसमाख्ययोस्तावन्न विरोध इति परिहारसूचनार्थम् * पुरोडाश-
स्यैव चेत्युक्तम् * विप्रकर्षं दर्शयति * तत्रापीति * लिङ्गस्य
प्रकरणादिविरोधोदाहरणानि प्रतिजानाति * एवमिति * प्रक-
रणं विरोधं तावदुदाहरति * तत्रेति * विप्रकर्षं दर्शयति * याव-
द्वेति * माहेन्द्रग्रहयागक्रमे पठितस्यैन्द्रस्य प्रगाथस्य लिङ्गेनापकर्षः
८५६।४ क्रमविरोधोदाहरणमित्याह * अलिङ्गेति * अनिष्टापादनार्थत्वाच्चा-
पकर्षोक्तेरपरितोषात् प्रतिवचनमिति पञ्चमपादाधिकरणस्थितमुदाह-

रणमाह *स्थितेति* विप्रकर्षं दर्शयति *यावद्धीति* उदाहरणमाह ८५६।४
तथेति परिवीरसि परित्वादेवीर्विशोऽव्ययन्तां परीमं रायस्पोषो यजमानं मनुष्या इतिकरणमन्त्रस्य युवासुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान् भवति जायमान इति क्रियमाणानुवादिमनोतासूक्तस्य प्रकरणात् ज्योतिष्टोमान्वयावगतेर्मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति मनोतोद्देशेनावदीयमानपश्वाख्यहविरर्थत्वेन प्रैषाच्च पशुदेवताया मनोताशब्दवाच्यत्वावगमेन पशुयागान्वयावगतेन सामान्येन लिङ्गेनाग्नीषोमीयकर्म बाधित्वा सवनीयाङ्गत्वावगमस्योदाहरणत्वं शङ्कते * कथमिति * श्रुत्या लिङ्गबाधाच्च मनोतासूक्तस्य सवनीयाङ्गतेति परिहरति * नेति * कासौ श्रुतिरित्यपेक्षायां श्रुतिमुदाहरति * एवं हीति * मनोतायां तु वचनादविकारः स्यादित्यत्र वायव्ये पशावतिदेशप्राप्तस्य मनोतासूक्तस्योहनिवाह्यत्वेनास्याः श्रुतेर्व्याख्यास्यमानत्वात्। न दैक्षे विनियोजकता युक्तेत्याशङ्क्याह * अनया हीति * दैक्षकर्मे ऽधीतायाः श्रुतेर्लिङ्गप्राप्तोत्कर्षनिरासार्थत्वेन दैक्षार्थत्वसम्भवे दूरस्थे वायव्यादावूहनिवार्यत्वायोगात् लैङ्गिकोत्कर्षनिरासेन च लिङ्गस्यानाद्दत्यर्थे ऽभिहिते ऽर्थत्वान्मुख्यस्यार्थत्वाभावेनान्यायनिगदत्वात् बहुवचनान्तपाशशब्दवदनूह्यासिद्धेर्मनोताधिकरणविरोधाभावाल्लिङ्गेनोत्कृष्यमाणा मनोता कार्येश्रुत्या वारितेत्याशयः। आग्नेय्येवेत्येवकारेणानाग्नेयीनिषेधावगतेः प्रकृतौ चानाग्नेय्या मनोतायाः प्राप्त्यभावेन निषेधायोगाद्विकृतौ त्वतिदेशप्राप्तायास्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोताया वायव्यादिवैकृतपशुदेवताया प्रकाशकाशक्तेस्तस्माद्बह्वोहेतिवच्चानूहनिषेधाद्वाय्वादिदेवतस्य सूक्तान्तरस्य मनोताकार्ये प्राकृतस्यैव कारकश्रुत्यानिषेधोपपत्तेर्वायव्यादिपशावनाग्नेयादिसूक्तान्तरत्वे रूपविकारनिषेधार्थैवेयं श्रुतिर्न दैक्षादावाग्नेयसूक्तोत्कर्षार्थेत्याशङ्क्य द्वेधैवकारमुपादयति * द्विदेवत्ये ऽपीति * द्विदेवत्ये यद्यप्येकदेवत्याग्नेय्यशक्ता तथापि सैव कार्या न तूत्कृष्टव्येत्याद्यव्याख्यायामेवकारार्थः द्वितीयायां कार्यैवेत्यर्थः। भक्षानुवाकस्यान्ये हि सवितारित्यादिवाक्यानि समाख्यानात् भक्षाङ्गत्वरूपाय विनियोगाय प्रस्थितानि सन्ति लिङ्गेन ग्रहणादिषु विनियुज्यन्तइति यत् भक्षानुवाकाधिकरणे स्थितं तदेकं सल्लिङ्गसमाख्याविरोधोदाहरणं यच्चाग्निरुक्थे पुरोहितइत्यादीनां मनोर्ऋचां पृथुपजास्तं स बाध इति पृथुपाजवत्योश्च याज्यासमाख्यां बाधित्वा लिङ्गेन सामिधेनीकार्ये विनियोगइति लिङ्गक्रमसमाख्यानादित्यत्रोक्तवदपरमित्याह * लिङ्ग-

ति * विप्रकर्षं दर्शयितुं भक्षाङ्गत्वरूपसम्बन्धाभिमुखार्थस्य कस्य चित्सामान्यस्यादिशब्दोक्तस्य वाक्षादेः कल्पनयेत्युक्तम् । वाक्यानि लिङ्गेन विनियुज्यन्तइति वदता लिङ्गस्य कृत्स्नमन्त्रविनियोजकतोक्ता परिव्याणकरणमन्त्रे परिवीरसिपदव्यतिरिक्तानां परित्वादेवीर्विशोव्ययन्तामित्यादिपदानां क्रियमाणानुवादिमन्त्रे च परिवीतपदव्यतिरिक्तानां युज्येत्यादिपदानां लिङ्गे विनियोक्तुमारभ्यमाणाभ्यां परिवीरसिपरिवीतपदाभ्याम् एकवाक्यत्वात् सवनीयार्थे द्वितीये ऽपि परिव्याणे विनियोगो वाक्यक्रमाविरोधोदाहरणमित्याह * वाक्येति * परिवीतपदोक्त्या परिवीरसिपदमप्युलक्षितम् । सन्ध्यासमासघादिपदेषु लिङ्गेन ग्रहणादौ विनियोक्तुमारभ्यमाणेषु सन्ध्यासमित्यादिपदैकवाक्यगतानां शेषाणां पदानां भक्षणादर्वाचीनग्रहणादावेव वृत्तिविनियोगाख्या वाक्यसमाख्याविरोध उदाहार्य्ये
८५७।४ त्याह *वाक्यसमाख्ययोरिति* आवृत्तिरितिपाठे त्वाङ्को ऽर्वागर्थवाचित्वात् भक्षणात्प्रागनुष्ठीयमानत्वात् ततो ऽर्वाचीनेषु वृत्तिर्विनियोग इत्यर्थः । यद्वा भक्षणं शेषाणां पदानामावृत्तिर्विनियोग इति समाख्याप्राप्तभक्षणाङ्गत्वाबाधो वृत्तिप्रतिषेधेनोक्तम् । एकपदमात्रे लैङ्गिकविनियोगापर्यवसाने चालिङ्गविरोधिना वाक्येन शेषपदविनियोगायोगात् शेषपदमात्रस्य कृत्स्नवाक्यत्वाभावेनाविरोधेन वाक्येन विनियोक्तुमशक्यत्वात् पदान्वये तु तस्य चैकवाक्यत्वस्य पदार्थान्वयत्वाभावेन वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभावात् आत्माश्रयदोषापत्तेश्चात्मनेवात्मनो विनियोगाच्छेषाणां पदानां लिङ्गविनियोज्यपदार्थोपसर्जनीभूतार्थप्रतिपादनशक्तिमात्रमेकवाक्यत्वादवसीयते । ननु विनियोग इत्यपरितोषात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * चेतनस्य कर्मफलाभाक्तं विना कर्तृत्वायोगात् । समाख्याकर्तृत्वस्य यजुर्वेदाध्ययनलब्धाध्वर्युसंज्ञस्य पुंसः कर्मफलभाक्तेन प्राधान्यावगतेः समाख्यातोऽध्वर्य्वर्थत्वावगमे ऽपि वाक्यावगतस्य स्वर्गकामार्थस्य समाख्यानुरोधेन यजुर्वेदाध्यायिस्वर्गकामविषयकल्पनया सङ्कोचायोगाद्वाक्येन च समाख्याबाध इत्याशयः । कर्त्रधिकरणे निषत्स्यमानस्याख्यातेन कर्त्रभिधानस्याज्ञानात् श्रुतिसमाख्याविरोधोदाहरणत्वं शङ्कते * नन्विति * कर्त्रधिकरणसिद्धान्तस्मारणेन निरस्यति * नात्रेति * प्रयाजादीनां पुरोडाशमात्राङ्गत्वस्य प्रकृतप्रधानमात्राङ्गत्वेन बाधः प्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणमित्याह* प्रकरणेति * श्रुत्यादीनां शेषमात्रत्वेन शेषिविषयत्वाभावात् शेष्यैकविषयत्वे ऽपि शेषभेदे प्रमाणसमवायानुपपत्तेरुपस्मरणे कृत्स्नो

मन्त्रः स्योनादिसुमनान्तः प्रयोज्यः कल्पयाम्यन्तो वेत्येकस्मिन्नुपस्तरणाख्ये शेषिणि समुदायावयवरूपयोस्समवाये ऽपि लिङ्गवाक्ययोः समवायायोगात् बलाबलचिन्ता न युक्तेत्याशङ्क्य शेषसमवायद्वारा प्रमाणसमवायसूचनार्थं शेषसमवायोदाहरणानि दर्शयिष्यन् विरोधवृत्तवर्त्तिष्यमाणसङ्कीर्त्तनं तावत्करोति * एवं तावदिति * श्रुतेस्तावल्लिङ्गविरोधमुदाहरति * तद्यथेति * ऐरं कृत्वोद्गेयमितिश्रुतेर्वाक्यविरोध इत्याह * श्रुतीति * पूर्ववदपरितोषादुदाहरणान्तरमाह * तथेति * प्रकारविरोधमुदाहरति * प्रतिष्ठाकामेति * एकविंशतिसंख्याविशिष्टस्यानुवचनान्तरस्यानु- ८५८।१
श्रुत्या नमः प्रवक्त इति दर्शपूर्णमासाङ्गभूतनिगदानन्तरं प्रयोज्यावगतिनिगदस्य च जातवेदो रमया पशून्मयीति लिङ्गेन सामिधेनीवदग्निप्रकाशनाङ्गत्वात् सामिधेन्यनुवचनाङ्गत्वाभावेनानुवचनेन प्रयोक्तुमशक्तेः ऐकविंशतिसंख्यायाश्च संख्येयापेक्षया संख्याविशिष्टानुवचनचोदनासामान्येनानुवचनान्तरस्य दार्शपौर्णमासिकस्य सामिधेन्यनुवचनविकृतित्वात्सामिधेनीनां संख्येयत्वेनातिदेशात् तासां वार्थाभिधानकर्मत्वेनानुवचनप्रयुक्तत्वात् अतः प्रयोज्यानिगदसामिधेन्यनुरोधेन पुरुषार्थस्याप्यनुवचनान्तरस्यान्तःक्रतुप्रयोज्यत्वादेकविंशतिसंख्याविशिष्टेनानुवचनान्तरेण प्रतिष्ठां कामयमानस्य नित्य फलार्थे वा दर्शपूर्णमासप्रयोग इत्युक्तम् । अन्तः क्रतुःप्रयोज्यत्वादेव पुरुषार्थेनाप्यनुवचनान्तरेण प्रसङ्गात् क्रतूपकारसिद्धेः श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणसिद्धये ऽङ्गत्वोपचारः प्रतिष्ठाकामस्येति षष्ठ्या दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजानतत्वमनुवचनान्तरस्यान्तःक्रतुप्रयोज्यबलेनाङ्गीकृत्य षष्ठीश्रुतिप्रयोगाङ्गतोक्ता । क्रमविरोधमुपहरति * पशुकामेति * चमसोत्पत्तिसन्निधावपः प्रणयतीति श्रुतस्य कारणत्वेनान्वयस्य विवक्षितत्वात् कर्तृव्यापारत्वलक्षणस्य शब्दतः साधनापेक्षितत्वावगमे ऽपि चमसस्य साधनत्वानुक्तेः शब्दतः साध्यापेक्षित्वानवगमात् शब्दानपेक्षवस्तुमात्रायाश्चापेक्षाया दण्डो ऽस्ति । गामानयेत्युक्ते ऽपि दण्डेनानयेत्यप्रतीतेः शाब्दं व्यहारानुयोगित्वादन्यतराकाङ्क्षालक्षणेन क्रमेण च समस्याङ्गता गोदोहनेन पशून् कामयमानस्यापि दर्शपूर्णमासप्रयोगे सामान्यतः प्राप्ता श्रौतात्तु गोदोहनात्तस्मिन् प्रयोगे चमसनिराक्रियेत्यर्थः । गोदोहनस्यापि क्रत्वर्थे प्रणयनाश्रिततयान्तःक्रतुप्रयोज्यत्वबलेन पशुकामस्येति षष्ठ्या दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजनितत्वाङ्गीकारात् गोदोहनस्यदर्शपूर्णमासप्रयोगाङ्गतायाः प्रासङ्गिकोपकारि-

त्वेनोपचरितायाः श्रौतत्वं श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्वसिद्धये ऽभिप्रेतं समाख्याविरोधमुदाहरति * वाजपेय इति * स्वाराज्यकामस्य कर्त्तृतेत्यध्याहारः कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षे स्थित्वोदाहृतत्वेनैतदपरितोषात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * लिङ्गस्य वाक्यविनियोगमुदाहरति * स्योनादेरपीति * एकस्मिन्सादनाख्ये शेषिण्येकसमुदायावयवात्मकशेषसमवायः प्रथमश्लोकेनैकस्मिन्नुपस्तरणाख्ये शेषिणि द्वितीयेनोदाहृतः । पुरोडाशव्यापारस्य सदनस्याननुष्ठेयत्वेनाप्रकाश्यत्वात् प्रयोजकसादनलक्षणार्था सदनोक्तिः हविः संस्कारार्थत्वे ऽप्युपस्तरणस्य हविराधारपात्राभिमुखक्षारणरूपत्वेनाभिघारणं विवक्षितम् एतयोः समुदायावयवयोः पूर्वोदाहृतत्वादविवेकमाशङ्क्याह * अनेकेति * अनेकयोः शेषिणोरन्योन्यविशिष्टशुद्धरूपयोरेकस्य शेषित्वमभिप्रेत्य प्रागुदाहृतौ सम्प्रत्येकस्य सादनस्योपस्तरणस्य वा शेषिणो ऽनेकसमुदायावयवरूपाशेषान्वयमभिप्रेत्येत्यर्थः । पूर्वार्द्धं श्लोकद्वयेन व्याचष्टे * पूर्वमिति * कल्पयाम्यन्तस्योपस्तरणवाचित्वात्तस्मिन्नित्याद्येकवाक्यत्वेन सादनाङ्गत्वायोगमाशङ्क्य साभिघारणोक्त्योपस्तरणस्य सादनेनोपसर्जनतोक्ता शेषः सादनविशिष्टे ऽभिघारण इत्याध्याहार्य तस्यैवोत्तरार्द्धं व्याचष्टे
८५९।१ * एकैकस्मिंस्त्विति * द्वयोरवयवयोः समुदायापन्नयोर्वाक्यादेकस्य तु लिङ्गेनैकस्मिंच्छेषिणि यस्मिंच्छेषत्वं प्राप्तं तत्सम्प्रति उदाहरणत्वेन गृह्यतइत्यर्थः । सादनोपस्तरणाख्यशेषिभेदेनोदाहरणभेदात् विशिष्टोपपत्तिः समुदायस्य विकल्पेन समुच्चयो न वा शेषिद्वये विनियोगो यथालिङ्गं वावयवस्येत्येकस्यैव लिङ्गवाक्यबलाबलोक्तिप्रकारस्य भाष्यकृतोक्तत्वात्प्रकारचतुष्टयोक्तिर्भाष्यानारूढेत्याशङ्क्याह * एकस्मिन्नेवेति * यद्यप्येक एव मार्गो भाष्यकृतोक्तः तथापि किमुपस्तरणे पुरोडाशसादने च प्रयोक्तव्य उतोपस्तरण इत्येतावता भाष्येण निष्कृष्टेनोपस्तरणे कृते यत्पुरोडाशसादनमित्येवं विशेषणविशेष्यभावप्रतीतेरुपस्तरणविशिष्टे सादने स्वप्रधाने चोपस्तरणे प्रयोक्तव्या इति अनेकयोः शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसमवायादेको मार्गः पुरोडाशसादने स्वप्रधाने चोपस्तरणे प्रयोक्तव्य इत्यनेकयोः शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसमुदायादेको मार्गः पुरोडाशसादने कार्ये यदुपस्तरणमिति विपरीतविशेषणविशेष्यभावात्सादनविशिष्टे उपस्तरणे स्वप्रधाने सादनइति द्वितीया ऽपि किं कृत्स्न उपस्तरणे प्रयोक्तव्य इति कल्पयाम्यन्तइत्येतावतैकस्मिन्नुपस्तरणे शेषिणि समुदायावयवरूपशेषद्वयसमवायात् तृतीयः किं कृ-

त्स्नः पुरोडाशसादने प्रयोक्तव्य उत तस्मिन्सीदेत्येवमादिरेत्येतावतैकस्मिन्पुरोडाशसादने शेषिणि तस्यैव शेषद्वयस्य समवायाच्चतुर्थं इति मार्गचतुष्टयमेकस्मिन्नेव मार्गे यत्सङ्कीर्त्तनमव्यक्तं प्रतीयते तद्व्याख्यातृभिरात्मना स्वयं विवेक्तव्यमित्यर्थः। लिङ्गस्य प्रकरणादिविरोधानुदाहरति * लिङ्गस्येति * लिङ्गेन प्राप्तेनेत्यध्याहार्य्यं वाक्यस्य प्रकरणविरोधमुदाहरति * वाक्येति * शेषद्वयसमवायमुपपादयति * प्रकरणेन हीति * गार्हपत्यस्योपरि हविःस्थापनं विधाय वेदिकरणविधानात् विधिपाठक्रमेणार्थादवगतस्य तदधिवासनोत्तरकालस्य प्रकरणेनाङ्गतया ग्रहणमुपपादयितुं विधानोक्तिः कालाख्यविशेषणप्रधानानुष्ठानलक्षणार्थत्वादुत्तरकालविधानहेतुकस्योत्तरकालस्य ग्रहणमित्यर्थः। एवमप्यमावास्यायामिति सप्तमीश्रुत्यैव पूर्वेद्युः कालस्यामावास्याङ्गत्वोपगतेर्वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणता न युक्तेत्याशङ्क्याह * न चेति * शेषिणः शेषेण सह सम्बन्धाख्यशेषित्वं न वदतीत्यर्थः। तावता दीक्षणीयामनुब्रूयादित्यादिवत्सप्तम्युक्तस्याधिकरणत्वस्याधेयव्याप्यत्वात् प्राधान्यापेक्षकत्वेन सप्तम्याः शेषित्वे प्रमाणत्वमाशङ्क्य स्वरादिवत् कालस्य कर्म मध्यपातित्वलक्षणाधेयत्वाभावात् कालं प्रति कर्मणोऽधिकरणत्वायोगोक्तिः (प्रतिपदासम्बन्धिकार्यमिति अपेक्षायां बहिष्पवमानस्तोत्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्बन्धिन एव द्वितीयपादादिप्रभृतिद्वितीये) वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणत्वोपपादनमुपसंहरति * तस्मादिति * बाध्यबाधकतातूपपादितत्वात् सिद्धैवेत्याह * स चेति * क्रमविरोधं प्रश्नपूर्वमुदाहरति * वाक्येति *इति राजन्याय प्रतिपदमितीनिकरणश्रुत्या विनियोगात् श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्वशङ्कां निराकर्तुं पादमात्रमित्युक्तं श्रुतिविरोधात्स हि वाक्येनापि द्वितीयादिपादविनियोगो न युज्यतेत्याशङ्क्य विरोधार्थं प्रतीकोक्तिः वृषा पवस्व धारयेत्याद्यपादानां विनियोगेनोपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे अभिदेवं इयक्षत इति नित्यायाः प्रतिपादं तुल्यार्थत्वेनाद्यस्यैव पादस्य निवर्त्तितत्वात् द्वितीयादिपादविनियोगस्य श्रुत्या विरोधे सति द्वितीयपादात्प्रभृति कस्याः प्रतिपदसम्बन्धिकार्यमिति अपेक्षायां बहिष्पवमानस्तोत्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्बन्धिन एव द्वितीयापादादिप्रभृति द्वितीयातृतीयत्वलक्षण यथासंख्यं क्रमविनियोगप्रसङ्ग इति तत्रेत्यनेनोक्तम्। ततश्चैकस्मिन् बहिष्पवमानस्तोत्रे शेषिणि द्वितीयपादप्रभृतिशेषद्वयसमवायमुदाहर-

(१) अयं पा० २ पु० ना०।

णपूर्वं दर्शयितुमाह * तद्यथेति * वृषेति प्रथमान्तस्य पदस्य पवमानायेत्यादिभिश्चतुर्थ्यन्तैरेकवाक्यतोपगमनासामर्थ्याल्लिङ्गेन क्रमस्य विरोधे सम्भवति ततो जघन्येन वाक्येन विरोधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते * नन्विति * मत्सरादिपदवत्पवमानायेत्यादीनामपि सोमलिङ्गत्वाच्च लिङ्गविरोध इति परिहरति * नेति * एकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यं तु लिङ्गमेकवाक्यत्वेन कल्प्यत्वात्ततोऽपि जघन्यमित्याशङ्काशयनिरासार्थं दर्शयितुमाह * विभक्तीति * मरुत्वतइत्यस्यापि चतुर्थ्यन्तत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य मरुत्वत इत्यस्य देवतावाचिनो वृषेत्यादिद्रव्यवाचिपदानन्तर्यान्मरुत्वद्द्रव्यत्वेन सोमद्रव्यस्तुत्यर्थत्वात् सोमस्तुत्यर्थवृषादिपदैकवाक्यत्वोपपत्तिर्मत्सरादिपदानां च वृषादिपदवत्सोमवाचित्वेन स्पष्टमेव वृषादिपदैः समानविषयत्वं विप्रकर्षोक्तिमिषेण सूचयितुमाह * तदिति * स-
८६०।१ माख्याविरोधमुदाहरति * वाक्येति * समुच्चयाशङ्कानिरासाय * केनेत्युक्तम् * तत्रेत्यनेन विप्रकर्षस्यानाशङ्क्यतोक्ता । प्रथमाया अप्यभिहितकारकविभक्तित्वादिति कर्त्रधिकरणवार्त्तिके प्रथमायाः कारकविभक्तित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रथमाश्रुतेः समाख्याविरोधमाशङ्क्य कर्त्तरि प्रथमाश्रुत्यभावात् आख्यातसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या च प्रातिपदिकस्याख्यातोक्तभावनाक्षिप्तकर्तृत्वाश्रयत्वेन कर्त्रधिकरणवार्त्तिकोपपत्तेः । प्रथमायाः कारकविभक्तित्वाभावाच्छ्रुतिविरोधवादिनाख्यातस्य कर्तृवाचिता वैयाकरणानाभ्युपगन्तव्येत्यापाद्य तदसम्भवोक्त्या निरस्यति * नचेति * प्रकरणस्य क्रमविरोधमुदाहरति *क्रमेति* पूर्वं श्रुतिवाक्यविरोधाविषयत्वेनास्योदाहृतत्वात्क्रमविरोधोदाहरणत्वायोगमाशङ्क्य स्तोत्रापेक्षयेयुक्तत्वायाग्नेय्यामित्युक्तं सामशब्दोऽत्र स्तोत्रवाची पूर्वं किमपेक्षयेत्याशङ्क्य यज्ञायज्ञीयसामापेक्षयेत्याह * पूर्वं त्विति * समाख्याविरोधमुदाहरति * प्रक्रियेति * वाक्यसमाख्याविरोधविषयतयाऽस्योदाहृतत्वात् । प्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणत्वायोगमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमं प्रतीत्युक्त्वा तस्य हीत्यादिना विविक्तविषयत्वं विवृत्तं क्रमसमाख्याविरोधं प्रश्नपूर्वमुदाहरति * क्रमेति * लिङ्गेनापूर्वकर्मद्वयाङ्गत्वापत्तेः लिङ्गक्रमविरोधोदाहरणत्वमाशङ्क्याह * लिङ्गं त्विति * सामान्यसम्बन्धापेक्षत्वेन लिङ्गस्यान्यतश्च सामान्यसम्बन्धानवगतेः क्रमसमाख्ययोर्मध्ये यद्बलीयस्तदपेक्षत्वात् बाधेन विनियोजकत्वं न सम्भवतीत्याशयः। श्रुत्योः समवाये दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् लिङ्गयोः समवाये पारदौर्बल्यम्।अर्थविकर्षादित्येवमादिसूत्रा-

भ्युपगमेन सजातीयबलाबलप्रदर्शनं सुखग्रहणार्थं प्रवृत्तानुकीर्त्तनपूर्वं प्रतिजानाति * एवमिति * शेषैकत्वेन साक्षाच्छेषभेदेन शेष्यैकत्वे शेषसमवायद्वारा श्रुत्यादीनां विजातीयैः समवायस्य चिन्तितत्वोक्त्या सजातीयसमवायस्यापि द्वेधा चिन्तनीयत्वं सूचितम् । कारणदोषजन्यत्वात् मिथ्यात्वस्य अनाप्तप्रणीतत्वस्य च शब्ददोषत्वात् पौरुषेयत्वाद्वेदे ऽनुपपत्तेः वेदार्थज्ञानस्योत्पन्नस्य मिथ्यात्वज्ञापनलक्षणबाधायोगात् । सामान्यशास्त्रादीनां बाधायोगमाशङ्क्य लिङ्गादिवत्सामान्यशास्त्रादेरपि ज्ञेयासद्व्युदासप्रकाशनलक्षणपरिच्छेदफलविज्ञानोत्पादकत्वप्रतिबन्धलक्षण एव बाधोक्तिस्तु बाधग्रन्थे वक्ष्यमाणाज्ञानमात्रोत्पादकत्वाशयेति सूचयितुम् * यथा चेत्युक्तम् * श्रुत्युदाहरणानि नादर्शयितुं सामान्यविशेषसन्दिग्धपौर्वापर्यविरोधादिविषयत्वेन भिन्नायाः श्रुतेरेकस्मिन् शेषे समवायो दर्शनीय इत्याह * तद्यथेति * सामान्यविशेषश्रुत्योरेव चतुर्द्धाकरणाख्यशेषयोर्विरोधमुदाहरति * पुरोडाशमिति * प्राप्नुवदित्यनेन प्रतिबाधः सूचितः । एकस्मिन्नवभृथहोमे शेषिणि आहवनीयस्य आहवनीयाख्यशेषद्वयसमवाये सामान्यविशेषश्रुत्योर्विरोधमुदाहरति * तथेति * अपूर्वत्वेनावभृथे चतुरवत्तहोमाप्राप्तेराहवनीय (प्राप्त्युदाहरणान्तरमाह *नथेति* अप्रकरणविरोधमुदाहरति * प्रतिष्ठाकामेति * एकविंशतिसंख्याविशिष्टस्यानुवचनान्तरस्यानुश्रुत्या नवइति दर्शपूर्णमासाङ्गभूतनिगदानन्तरं प्रयोज्यावगतिनिगदवस्यवज्मातवेदो रमया पशुन्मेधालिङ्गेन सामिधेनीवदग्निप्रकाशनाङ्गत्वात् सामिधेन्यनुवचनाङ्गत्वाभावे सानुवचनविकृतित्वात्सामिधेनीनां सङ्ख्येयत्वेनातिदेशात् तासां चार्थाभिधानकर्मत्वेनानुवचनप्रयुक्तत्वाभावादतः प्रयोगनिगदसामिधेन्यनुरोधेन पुरुषार्थस्याप्यनुवचनान्तरस्यातः सन् प्रयोज्यत्वादेकविंशतिसंख्याविशिष्टेनानुवचनान्तरेण प्रतिष्ठाकाममानस्य नित्ये फलान्तरे वा दर्शपूर्णमासप्रयोगइत्युक्तम् । तत्रः क्रतुः प्रयोज्यत्वादेव पुरुषार्थेन[1]) प्राप्त्ययोगमाशङ्क्यातिदिशतो होमाप्राप्तावप्यवभृथे जुहोतीति उपदेशादेव प्राप्तिं दर्शयितुं जुहोति सामानाधिकरण्योक्तिः एकस्मिन्वैश्वदेवयागशेषिण्यामिक्षावाजिन इति चतुर्थी पञ्चमरूपेण सन्दिग्धायाः श्रुतेर्वैश्वदेव्यामिक्षेत्यसन्दिग्धतद्धितश्रुत्या विरोध इत्याह *सन्दिग्धेति* एकस्मिन् ज्योतिष्टोमे शेषिणिः पूर्वोद्गात्रविच्छेदनिमित्ता दाक्षिण्यप्रतिहर्त्रवच्छेदनिमित्तसर्वस्वदाक्षिण्यरूपशेषद्वय- ८६१।२

(१) अर्थं पा० १ पुस्तके ना० ।

समवाये पूर्वशेषविषया दाक्षिण्यश्रुतेः । य इष्टयेति वाक्येनैकस्मिन् पर्वशि शेषे सोमेष्टिश्रुत्योः समवायो ऽङ्गगुणविषयेष्टिश्रुतेरेकस्मिन् इयेन प्रयोगशेषिणि प्राकृतबर्हिर्वैकृतशराख्यशेषद्वयसमवाये प्राकृतविषयाया बर्हिष्षद्वर्वीभ्यासादयतीति बर्हिश्रुतेः प्राप्तत्वेन विप्रकर्षायोगात् बाध्यत्वायोगमाशङ्क्य विप्रकर्षाभावे ऽपि विज्ञानोत्पादकत्वाभावात् बलवद्विरोधपरिहारं च विना तात्पर्यस्यावधारणाभावात् । विषयपरिच्छेदकरूपज्ञानाख्यज्ञानविशेषोक्तिप्रतिबन्धलक्षणबाध्यत्वं सम्भावयितुमाह * एवमिति * प्राकृतवैकृतविरोधग्रहणायादिशब्दः । एकस्मिन्संख्याख्ये भावनाख्ये च शेषे पदैकाभिधानश्रुत्योः समवाये पदश्रुतेरेकाभिधानश्रुत्या बाधात् श्लोकद्वयेनोदाहरति * तथेति * लिङ्गद्वयस्यैकस्मिन् शेषे शेषद्वयस्य च एकस्मिन्शेषिणि समवाये स्योनमित्येवोदाहरणमित्याह * तथा लिङ्गेति * किमत्र लिङ्गद्वयमित्याशङ्क्याह * एनञ्चेति * तदेषो ऽर्थविप्रकर्षो यत् स्योनं त इत्यस्य प्रत्यक्षसादनाभिधानसामर्थ्यं मुख्यमित्यादिभाष्येण विशेषं द्रढयितुमाह * इतीति * एकस्मिन् वैश्यप्रयोगे शेषिणि पाञ्चदश्यसाप्तदश्याख्यशेषद्वयसमवाये वाक्ययोर्विशेषमुदाहरति * वाक्ययोरिति * उदाहरणत्वोपपादनपूर्वं विशेषमाह * उभयत्रापीति * सामान्यश्रुतिवत् सामान्यवाक्यस्यापि विशेषविषयज्ञानोत्पादने साङ्कर्याद्विप्रकर्ष इत्याशयः । एकस्मिन्नभिक्रमणे शेषे प्रकरणयोः समवायमुदाहरति * प्रकरणयोरिति * विरोधोपपादानपूर्वं विशेषमाह * महाप्रकरणेन हीति * सन्देशाभिव्यक्त्यावान्तरप्रकरणस्थस्याङ्गस्य सन्दशभूतश्रुत्यादिसंयुक्तत्वेन महाप्रकरणाय आद्याभ्यामाद्यन्ताभ्यां अवान्तरप्रकरणयङ्गाभ्यां व्यवधानादवान्तरप्रकरणिनः प्रयाजादेर्महाप्रकरणस्पर्शे विनाभिक्रमणादेर्महाप्रकरणस्पर्शानुपपत्तेस्तमनुभूयैवान्तरप्रकरणान्वयः प्रत्यासत्तेर्वाक्यस्थानीयत्वात् पूर्वं भवतीत्याशयः । आद्यस्य युगलस्य द्वितीयकर्मणः पूर्वत्वात् द्वितीयस्य चाद्यात् परत्वात् पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य द्वितीयाङ्गत्वावगतेर्द्वितीयस्य पौर्वापर्यक्रमेणाद्याङ्गत्वात् द्वितीयाङ्गत्वानवगतेर्यथासंख्यक्रमेण त्ववगतेरेकस्मिन्नाद्ये द्वितीये वा शेषे क्रमद्वयसमवाये पौर्वापर्यक्रमेण चाद्यस्य यथासंख्यक्रमेण द्वितीयस्य च पौर्वापर्यक्रमेणाद्यस्य च यथासंख्यक्रमेणाद्याङ्गत्वावगतेरेकस्मिन्नाद्ये द्वितीये वा शेषिणि शेषद्वयसमवाये क्रमयोर्बलाबलमुदाहरति * क्रमयोरिति * सादेश्यलक्षणस्यैव क्रमस्य विनियोक्तृत्वाभ्युपगमात् पौर्वापर्यस्य क्रम-

८६३।२

त्वाभावमाशङ्क्य सन्निधिरूपत्वेन क्रमस्य विनियोक्तृत्वात् पौर्वापर्यस्यापि सन्निधिरूपत्वाविशेषेण विनियोक्तृत्वसम्भवे ऽप्यबाधितपौर्वापर्यादर्शनेन विनियोक्तृत्वानभ्युपगमाद्वत्सावनेजनोलपराजिकास्तरणादिपौर्वापर्यस्य प्रकरणादिना बाधाभावाद्यथासंख्यक्रमेणाबाधे विनियोक्तृत्वापत्तेस्तेन बाधः सम्भवति न चेति सम्प्रधारणा युक्तेति परिहारसूचनार्था प्रत्यासत्त्युक्तिः । एकस्मिन् पोत्रियाख्यकर्मणि शेषिणि पोत्रध्वर्य्याख्यशेषद्वयसमवाये पोत्रियमिति विशेषसमाख्यया आध्वर्यवमिति समान्यसमाख्याया बाधस्तस्येति । सप्तमपादसूत्रबद्धः समाख्याद्वयविरोधोदाहरणमित्याह * समाख्ययोस्त्विति * सन्दिग्धासन्दिग्धश्रुत्याद्युक्तोदाहरणेषु मध्ये क्वैकस्मिञ्छेषे प्रमाणद्वयसमवायः क्वैकस्मिञ्छेषिणि शेषद्वयसमवाय इत्याशङ्क्यास्मदुक्तप्रकारविवेकं सूचयितुमाह * शेषेति * उपकारपृष्ठभावेन पदार्थशास्त्राणामप्यतिदेशाभ्युपगमादानुमानिकेष्वपि श्रुत्यादिषु बलाबलस्य निचार्यत्वं वृत्तानुकीर्त्तनपूर्वं प्रतिजानाति * एवं तावदिति * एतदेव विवृणोति * तत्र वेति * शरमयं भवतीत्यादीनां प्रत्यक्षगम्यानां श्रुत्यादीनां बर्हिषि हवींष्यासादयतीत्यादिभिः श्येने ऽनुमानगम्यैः श्रुत्यादिभिः सह पशौ चानुमेयानां प्रयाजादिविषयाणां श्रुत्यादीनां पशुपुरोडाशे प्रयाजादिविषयैरानुमानिकैः श्रुत्यादिभिः सह बलाबलमनुत्पन्नमेव चेह श्रुत्यभावाच्छेषज्ञानम् । बाध्यतइति पूर्ववार्त्तिकोक्तेन मार्गेण व्याख्येयमित्यर्थः । कीदृक्तद्व्याख्येयमित्यपेक्षायाम्प्रत्यक्षाणामानुमानिकैः सजातीयैः सह विरोधे प्रत्यक्षाणां बलीयस्त्वमाह * तद्यथेति * विजातीयविरोधे पूर्वस्यापि श्रुत्यादेरानुमानिकस्य परेणापि लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण बाध इत्याह * विपरीतो ऽपि चेति * यथा कृष्णलेषु कृष्णलानवहन्तीत्यवहननातिदेशानुमितिश्रुतिप्राप्तावघातस्तुषकरणविमोचनसामर्थ्येन प्रत्यक्षेण तुषरहितेषु कृष्णलेष्वशक्यत्वावगमात् बाध्यतइत्युदाहरणमाह * यथेति * लिङ्गमात्रेषु वचनसामर्थ्यमिति करणाधिकरणोपक्रमभाष्ये मन्त्रसामर्थ्यस्य लिङ्गत्वाभिधानात्कृष्णलगतस्यासामर्थ्यस्यालिङ्गत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह*सर्वेति* लैङ्गिकगौणमुख्यार्थविषयविनियोगप्रकारचिन्तायां मन्त्रस्यातिरिक्तविषयत्वायोगात्तदनुकीर्त्तनार्थे भाष्ये लैङ्गिकविनियोगसिध्यै लिङ्गविशेषलक्षणं तदित्याशयः । सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गत्वे भाष्यसम्मतिमाह * तथा चेति * प्राप्त्युक्त्या प्रापकं विवक्षितत्वाल्लिङ्गदर्शनोक्तेः प्रापकोपोद्बलार्थत्वाद्यत्प्रापकमनेन लिङ्गेनोपोद्बलनीयम् ।

न्तिकमिति पृष्टे ऽनन्यथासम्भवोक्त्यानन्यगतित्वलक्षणमाध्यतायाः प्रापकत्वाभिधानात् सामर्थ्यरूपता लिङ्गस्य भाष्यकृतो ऽभिमता ज्ञायतइत्याशयः । भवत्वन्यार्थदर्शनस्य प्रापणासमर्थत्वालिलङ्गत्वम् । तस्य तु श्रुतिविरोधे बाधाकिन्नं वेति पृच्छति*यत्पुनरिति *सन्देहोपपादनार्थं श्रुतेरानुमानिकत्वे लिङ्गस्य प्रत्यक्षत्वे ऽभिहिते कृष्णलावघातवदेव नह्यन्यत्राप्यानुमानिक्याः श्रुतेः प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वासिद्धेः प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्यातिदेशानुमेयायाः श्रुतेर्वैकृतप्रयोगवाक्यैकवाक्यतयानुमेयत्वाभ्युपगमात् समस्तप्राकृतवैकृताङ्गप्रापकश्रुत्यादिप्रमाणपर्यालोचनयानुमीयमानायां श्रुतौ विरोधपरिहारार्थं बलवत् प्रमाणाविरुद्धार्थविषयतयानुमानाद् शब्दरूपस्य वा लिङ्गस्य गौणसामर्थ्यायोगादसमर्थस्य च विनियोगायोगादवघातविषयप्रत्यक्षसामर्थ्यरूपलिङ्गानादरे विनियोगानुपपत्तेस्तस्याः श्रुतेः प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वसम्भवे ऽपि स्मृत्यनुमेयायाः श्रुतेः स्वातन्त्र्येण पठ्यमानतयानुमेयत्वाभ्युपगमेन प्रत्यक्षश्रुतितुल्यत्वावगमाद्गर्भे नुनौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टर्जनिता विश्वरूप इत्यादेर्मातुलदुहितृपैतृष्वस्रेयीविवाहादिद्योतनार्थस्यान्यार्थदर्शनसामर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्यानादरे ऽपि पैतृष्वसेयीं मातुलसुतां सगोत्रां च परिणीय चान्द्रायणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृवत् बिभृयात् इतिस्मृत्यनुमेयया श्रुत्या मातुलदुहितृपैतृष्वस्रेयीविवाहनिषेधाबेरशक्यत्वाभावाद्वैषम्यसूचनार्थम् * यथेत्युक्तम् * उत्तरमाह * तत्रेति * प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे ऽपि स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनाया दुर्वारत्वस्यैतावत्त्विह वक्तव्यमित्यादिविरोधाधिकरणवार्त्तिकोक्तत्वेन लिङ्गविरोधे मूलान्तरशङ्काया दूरोत्सारितत्वादयथार्थश्रुताश्रुतिमूलत्वं मूलान्तरोक्त्याभिप्रेतम् । यमेन स्वभगिनीं यमीं प्रति आवयोर्गर्भे दम्पती प्रजापतिर्जनितेत्यभिधानात् भ्रातृभगिन्यपत्ययोरन्योन्यं दाम्पत्यौचित्यश्रौतकत्वे ऽनभिमतस्य गर्भेत्विति लिङ्गस्यौचित्येन वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः षष्ठ्यद्युग्भिर्यमीमिथुनार्थं यमं प्रोवाच सतां नवमी युग्भिरनिच्छत्प्रत्याचष्टइति शौनकस्मृतगर्भेत्वित्यृचः पञ्चमीत्वेनानायुक्त्वाद्यम्याः स्वभ्रातरं यमम्प्रति गर्भस्थावेवावां दम्पती जनितत्यभिधानार्थतया भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दाम्पत्यौचित्यद्योतकत्वायोगमाशङ्क्य मम सप्तपुरुषान्तरात्तव च सप्तान्तरेयो गर्भस्तज्जातयोस्तावत्स्त्रीपुंसयोर्दम्पतीतावश्यं स्वभाविनी तद्वरमावयोरेवान्योन्यसम्पर्काद्यो गर्भो भविष्यति तज्जातयोः स्त्रीपुंसयोर्दम्पतिता ऽस्त्वित्येवं यमीवचनत्वे ऽपि भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दम्पतीत्वौचित्यद्योतकत्वाविरोधसूचनार्थम् * न त्वित्यु-

क्तम् * आयाहीन्द्र पथिभिरीडितेभिर्यज्ञमिमन्नो भागधेयं जुषस्वाभितृप्ताञ्जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिवेति अस्यामप्यृचि घृतसेकतृप्तवपाख्यं भागधेयं जुषस्वेत्युक्ते वपायाः सेव्यत्वलक्षणं नाम्नत्वं दृष्टान्तेनोपपादयितुं यथा मातुलस्य योषा रूपं जहुशब्दवाच्यमपत्यं यथा च पैतृष्वसेयी पुंसो भागो भजनीया सेव्या तथा वपा तद्वत् सेव्येत्यभिधानं स्रुचौ व्यूहति प्राचीं जुहूं प्रतीचीमुपभृतमिति स्रुग्व्यूहनविधिवाक्यशेषे च समानात्पुरुषदत्ता चाद्यश्च जायते इत्यनेनैकस्मात्पुंसो जाताभ्यां भ्रातृभगिनीभ्यां पुरुषाद्त्ता भोक्ता पुरुषसन्तानो वाद्यश्च भोग्यस्त्रीसन्तानो जायत इत्युक्ते भ्रातृभगिन्योरेव भोक्तृभोग्यतेत्याशङ्का निरासार्थमुत तृतीये सङ्गच्छामहै चतुर्थे सङ्गच्छामहा इति यं देवन्दीव्यमाना जात्या आसतइत्यनेनैकस्मात्पुंसो जाताभ्यां भ्रातृभागनीभ्यां द्वितीयाभ्यां स्वभार्यास्वपतिसंपृक्ताभ्यामेकस्मात्पुमानन्यस्मात् स्त्रीत्येवं जाते तृतीये ततो वा जाते चतुर्थे विवाहाख्यां सङ्गतिं कुर्म इत्येवं दीव्यमानाः क्रीडमानाः श्लाघ्यमानाः जात्याः कुलीना यस्मादासते तस्मादेकस्माद्भोक्ता भोग्यश्च जायत इत्यभिधानं भ्रातृभगिन्यपत्ययोर्दम्पतित्वौचित्यद्योतकलिङ्गमनन्यगतित्वात् स्मृतिं बाधते तस्मात्पुत्रिकाकरणे दुहितुः स्वत्वनिवृत्त्यभावात्सापिण्ड्यानिवृत्तेः।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्।
अनन्यपूर्विकाङ्कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्॥

इति सपिण्डोद्वाहनिषेधात्तद्विषयत्वेन पैतृष्वसेयीमातुलसुतापरिणयनिषेधस्मृतिर्व्याख्येया अतएव।

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेवच॥

मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेदिति।

गमने प्रायश्चित्तमुक्त्वा।

एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत बुद्धिमान्।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः॥

इति पैतृष्वस्रेयादिपरिणयनिषेधे ज्ञातितैव सपिण्डताख्याहेतुत्वेनोक्ता भगिनीत्वस्य पैतृष्वस्रेयीविशेषणत्वाभावे चतुष्ट्वापत्तेरेतास्तिस्र इति त्वत्यनुपपत्तिप्रसङ्गात्पितृष्वसुः पुत्रिकाकरणे तृतीयः पुत्रः पुत्रिकैवेति पुत्रिकायाः पुत्रत्वस्मृतेः। अभ्राते च पुंस एति प्रतीचीति मन्त्रे चाभ्रातृका दुहिता पुत्रिकाकरणात्पुंसः प्रतीचीनं पुत्रत्वङ्गच्छतीति पुत्रिकायाः पुत्रत्वदर्शनात् पुत्रिकायाः स्वभ्रातुः पुत्रं प्रति पितृव्यत्वापत्तेः।

पितृव्यदुहितुश्च भगिनीत्वविशेषेणेन पुत्रिकायां पितृष्वसुर्यादुहिता पैतृष्वसेयीति प्रतीतेर्मातृभ्रातुश्चासत्वविशेषणेन पुत्रिकाया मातुर्यो भ्राता सपिण्डस्तस्य दुहितुरङ्गत्वेत्यर्थावगमात् पैतृष्वसेयीमातुलदुहितृपरिणयननिषेधः पुत्रिकाकरणविषयो निश्चीयते । वसुदेवाङ्गजाता च कौन्तेयस्य विरुध्यनइत्यादिवार्त्तिकं त्वभ्युपेत्यवादमात्रत्वेन व्याख्येयम् । मातुलदुहितृपरिणयनस्याश्वविक्रयादिवत् दुराचारत्वस्मृतिपितृसन्ताने सप्तमान्मातृसन्ताने च पञ्चमादर्वाक्पुत्रिकाकरणाभावमनिश्चित्य परिणयनविषयेति सर्वमनवद्यम् । न केवलमानुमानिकस्यैव श्रुत्यादेः परेण लिङ्गादिना प्रत्यक्षेण बाधं किन्त्वानर्थक्यापत्तौ प्रत्यक्षस्यापीत्याह * सर्वत्र वेति * विपरीतबाधोदाहरणार्थसाधनविशेषलक्षणार्थो जातिनाध्यवसीयते । व्रीहिजातिरहितं यत्साधनं किं तद्यतस्तन्दुला भवन्ति तत्प्रोक्षितव्यमिति तन्दुलनिर्वृत्तिकरणता हि साधनं न द्रव्यतेति नवमाधिकरणभाष्यम् अर्थतः पठति * तदिति * श्रौतं व्रीहिस्वरूपमनादृत्य प्रकरणगम्यापूर्वसाधनांशलक्षणो सुजातिना व्यवहिताः प्रमेयाख्याश्रयबलाबलवैपरीत्यादपि प्रमाणबलाबलवै-
८६३।१२ परीत्यं भवतीत्याह * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेति * एतदेव लोकसिद्धयोपपादयति * तथा चेति * श्रुतिलिङ्गविरोधापादनभाष्यस्य सूत्रोक्तसमवायोपपादनार्थत्वसूचनार्थं वृत्तवर्त्तिष्यमाणकीर्त्तनं करोति * एवमिति * किन्तावदित्यादिपूर्वपक्षभाष्यलिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षत्वेनासम्भवादर्थविषयप्रतिज्ञानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तत्रेति * श्रुत्यपेक्षत्वाभ्युपगमे ऽपि यस्मिन् विषये विरोधो नास्ति तस्मिन् यल्लिङ्गस्य श्रुतिकल्पनहेतुभूत समवेतार्थोक्तिसामर्थ्यं करणाम्नातं च रूपं तस्य विरोधविषये ऽपि तुल्यत्वात् श्रुतिकल्पनाविधात. तुल्यबलत्वोपपत्तिः प्रदेशान्तरेत्यनेनोक्ता यथाश्रुतेर्विरोधाविरोधयोस्तुल्यं रूपम् । तथा लिङ्गस्यापीति श्रुतिदृष्टान्तेन लिङ्गस्य रूपतुल्यत्वं द्वयोरपीत्यनेनोपपादितया पूर्वार्धं व्याचष्टे * स्वत एवेति * श्रुतिलिङ्गजन्ययोर्ज्ञानयोस्तुल्यरूपत्वेन श्रुतिलिङ्गत्वोपपादनार्थं न हीति भाष्यं श्रौतविनियोगान्यथानुपपत्तिकल्पितया गार्हपत्योक्तिशक्त्येन्द्रोक्तिशक्तिबाधात् श्रुत्याख्यलिङ्गरूपविकल्पेन लिङ्गस्य ज्ञानोत्पादकत्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * न हीति * रूपोक्त्या शक्त्यभिधानादज्ञानत्वशक्तिकस्य मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वात् विनियोगात् प्राक् शक्तिनिरूपणे कार्ये स्वारसिकेन्द्रोक्तिजनितेन्द्राङ्ग-

त्वज्ञानबाधा न शक्येत्यर्थः लिङ्गजन्यस्य ज्ञानस्य सविचिकित्सत्वा-ल्लिङ्गस्य सारूप्यशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं लिङ्गादपि सन्देहाख्यवि-चिकित्सानुत्पत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विक्षेपार्थत्वेन विचिकित्सोक्तिं व्या-ख्यातुमाह * नत्विति * स्वतःप्रामाण्यात् विक्षेपायोगमाशङ्क्य * नहीत्युक्तम् * नैतदिति परिहारभाष्यं श्रुत्यपेक्षत्वेन कुतश्चित् लिङ्गान्निर्विक्षेपप्रत्ययायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * परःपु-नरिति * भवतु लिङ्गात्प्रत्यय इति भाष्यात् लिङ्गेन ज्ञानोत्पादनं सिद्धान्तिनाप्यभ्युपगतत्वात्। ऐकान्तिकभ्रान्त्या गृहीत्वा ज्ञानस्यो-त्पन्नस्य विक्षेपे ऽपि दोषाभावेन सविक्षेपत्वस्य सविचिकित्सत्वस्य वाच्यत्वात् सन्देहो विपर्ययो ऽनध्यवसायो वा सदसत्तासाधारणा-ज्ञानरूपा विचिकित्साशब्देनोक्त इति मत्वा सन्दिग्धबुध्यभावान्नैतदे-वमिति वाचकाभावेन च विपर्ययायोगात्पारिशेष्यादिन्द्राङ्गत्वलक्षण-यैन्द्रीत्वसदसत्त्वयोर्मध्येऽन्यतरानिश्चयरूपोऽनध्यवसायाख्यो भवति तस्याविरोधे ऽपि विषयसदसत्त्वादन्यत्र परिच्छेदफलविज्ञानरूपत्वा-भावेनाप्रामाण्यात् बलाबलचिन्तानुपपत्तेर्बाध्यत्वे ऽपि न पूर्वपक्ष-हानिः। यतस्तु कदाचनेति स्पष्टेन्द्रलिङ्गात् इन्द्रदेवत्यो ऽयं मन्त्रो भवत्येवेति। एवं सत्त्वनिश्चयरूपे निर्विचिकित्साख्यः प्रत्ययो भव-ति सप्रामाण्यविशेष्याद्विकल्पितुमर्हतीति पूर्वपक्ष्याहेत्यर्थः। न-न्विति शङ्काभाष्यश्रुतिविरोधे मन्त्रस्येन्द्रपरत्वायोगात् विज्ञानोत्पा-दकशब्दसहकारितात्पर्यावधारणाभावे विज्ञानापरपर्यायाध्यवसाया-ख्यनिर्विचिकित्सत्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य सविचिकित्सो हीति भा-ष्यवदिहापि विक्षेपार्थे विचिकित्सोक्तिरित्येवं व्याचष्टे * नन्वि-ति * नैतदिति परिहारभाष्यं विक्षेपे ऽप्यविरोधिश्रुतिविकल्प-नोत्तरकालं प्रामाण्यासम्भवादयुक्तमाशङ्कानध्यवसायाख्यविचिकि-त्साशयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * काममित्यादि न लिङ्गं वि- ८६४।८
नियोजकमित्यन्तं शङ्काभाष्यं सिद्धान्तिनः सार्वात्मकलिङ्गात्प्रामा-ण्यानुज्ञानौचित्यादयुक्तमाशङ्क्य विरोधे तावत्प्रामाण्यं नास्त्येवत्ये-वमर्थत्वं कुपितोक्त्या सूचयन् व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वि-चिकित्सोक्तेर्विक्षेपार्थत्वव्याख्यया लिङ्गस्य चाप्राप्तबाधोक्तेरेतद्भा-ष्यविरोधं शङ्कते * कथं पुनरिति * यदि सविचिकित्सोक्त्या सविक्षेपताच्यते कथं भाष्यकृता सविक्षेपकत्वम् सविचिकित्स-शब्दवाच्यत्वेन परित्यज्य संशयो यः स विचिकित्सशब्दवाच्यत्वेन लोके प्रसिद्धः स एवात्र सविचिकित्सत्वेनोच्यते लिङ्गस्य वा प्रा-प्तबाधाभ्युपगमे कथं लक्षणस्य चाप्राप्तबाधाभ्युपगमे कथं लिङ्ग-

परिज्ञातत्वं भाष्यकृतोच्यते नास्मिन् विषयद्वये भाष्यविरोधो
वार्त्तिकस्येत्याशयः वशब्दार्थे एवशब्दः । श्रुत्यविरोधे लिङ्ग-
विनियोज्यस्य मुख्यार्थतात्पर्यावधारणा । लिङ्गस्याङ्गत्वरूपार्थविषय-
परिच्छेदकविज्ञानोत्पादकत्वे ऽपि विरोधतात्पर्यानवधारणात् श-
क्तिप्रकरणाम्नानलक्षणलैङ्गिकज्ञानमात्रोपपादकसामग्रीसद्भावे ऽपि
विषयपरिच्छेदकस्वरूपज्ञानविशेषात्मना विज्ञानोत्पादकतात्पर्यावधा-
रणाख्यसामग्र्यभावात्सदसत्वसाधारणाज्ञानरूपो ऽनध्यवसायः ।
संशय एव प्रतिभादितुल्यो यस्माद्भवति तस्माद्यद्यपि पूर्वपक्षिणाक्षो-
क्षेपेणाविरोधो ऽपि प्रामाण्यं त्यज्यते तथापि तद्वरमङ्गीकुर्मः । न तु
विरोधे प्रामाण्यमित्येवमर्थत्वात् भाष्यस्य न तद्विरोधाख्यो दोषो
वार्त्तिकस्यास्तीत्याह * नैष इति * ज्ञेयसत्वानिश्चयतुल्यत्वात्
सन्दिग्धत्वोक्त्या नाध्यवसाय एवोक्तः । शक्तिप्रमाणाम्नानमात्रस्य
च लैङ्गिकज्ञानसामग्रीत्वाभ्युपगमेनाविरोधे ऽपि ज्ञानमात्रोत्पत्तिरु-
क्ता वस्तुतः श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य विनियोक्तृत्वायोगात्
आकाङ्क्षां च विना श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य शक्तेराकाङ्क्षायामपि
सामर्थ्यात्वावगमात् प्रत्यक्षया च श्रुत्यान्यत्र विनियुक्तस्य मन्त्र-
स्याकाङ्क्षानिवृत्तेः सामग्र्यभावेन ज्ञानमात्रस्याप्युत्पत्त्ययोगात् प्रा-
माण्यशङ्कैव नास्तीत्यभिधानार्थं यद्वेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे *
यदि चेति * सामान्यतो लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमात्रेत्यादिप्रमाण्य-
मित्येतत्परिहारभाष्यं सिद्धान्तिना सार्वत्रिकप्रामाण्यापह्नवादयुक्त-
माशङ्क्य काममित्यादिभाष्येण सिद्धान्तिना विरोधविषय एवाप्रामा-
ण्यं शङ्कितं ऽपि पूर्वपक्षी भ्रान्त्या सार्वत्रिकप्रामाण्यापह्नवं सिद्धा-
न्तिकमतं मत्वा प्रकरणवादित्यादिभाष्येण प्रामाण्यमार्गं दर्शयन्ती-
८६५।१ त्याह * परास्त्विति * इममेव लिङ्गप्रामाण्यमार्गं द्रढयितुमा
ह * तदेतदिति * यद्वा सार्वत्रिकं लिङ्गाप्रामाण्यं सि-
द्धान्त्यनभिमतं न विरोधविषया प्रामाण्योक्तिसौकर्यार्थं का-
ममिति भाष्येणाशङ्कितं तन्निरासार्थं च सामान्यतः प्रामाण्य-
मत्रेति भाष्येण पूर्वपक्षेनोक्तमित्येवमन्यथा भाष्यद्वयं व्याचष्टे *
अथ वेति* तुल्यबलत्वाभावे ऽप्यविरोधात् समुच्चय इति पूर्वपक्षभा-
ष्यं व्याचष्टे * अभ्युपगम्यापीति * एकस्यानेकार्थता विरुद्धेत्या-
शङ्क्य प्रयाजादिजन्यस्योपकारस्यैकस्याप्यनेकार्थत्वादर्शनादविरो-
धोक्त्यर्थं न चेति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * तद्यथेति * अश्रु-
तावृत्तिदोषापत्तेः विरोधाशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * सकृदि-
ति * प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तेर्न्याय्यत्वात् विरोधपरिहारार्थमुप-

स्थापयेति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * एकस्येन्द्रशब्दस्य मुख्यजघ-
न्यवृत्तिद्वयविरोधशङ्कार्थमयं तर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * इन्द्रेति *
प्रयोगभेदेन विरोधपरिहारार्थं नेति ब्रूम इतिभाष्यं व्याचष्टे * नेति*
इन्द्रार्थत्वे मुख्यवृत्तेः सम्भवस्य गार्हपत्यार्थत्वे द्वारसम्भवस्याश्र-
वणादित्यर्थः । अत इत्युपसंहारभाष्यं समुच्चयपूर्वपक्षानुरूपत्वादयु-
क्तमाशङ्क्य परं लक्षणार्थत्वेन तुल्यबलोक्तिं व्याचष्टे * तस्मादि-
ति * एवमिति सिद्धान्तप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * कुत
इत्याद्यवगम्य तं प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * वि-
धेरस्य मन्त्रस्य सामान्यतः समीहिताङ्गत्वे विधितो ऽवगतेर्द्वितीं-
यया गार्हपत्यस्येप्सिततमत्वेन समाहितत्वोक्तेर्गार्हपत्याङ्गतोक्ता
भवतीत्याशयः। श्रुत्याख्यस्य वचनाभावे ऽपि प्रकरणलभ्यसामान्यस-
म्बन्ध ऽस्य लिङ्गाद्विनियोगो भविष्यतीति अत्राभिधीयतइत्यादिपूर्व-
पक्षभाष्योक्तानुभाषणार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विति * वै-
दिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणायोगात् श्रुत्यभावे लिङ्गादेः प्रामाण्येन
सम्भवतीति परिहारार्थं नैतदित्यादिविप्रकृष्टः श्रुत्यर्थो लिङ्गमित्य-
न्तं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्रुतिं विना प्रामाण्याभावे लिङ्गस्य
श्रुत्यभावे नुपपत्त्यभावात् श्रुतिसद्भावकल्पकत्वायोगात्प्रामाण्यापत्तेर्ब-
लाबलचिन्तानुपपत्तिशङ्कार्थं तदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परास्त्वि-
ति * अध्ययनविधितो मन्त्रस्य सामान्यतः समीहितार्थत्वे ऽवगते
तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणेन प्रकृते कर्मणि समीहितविशेषत्वेन सम-
र्पिते यदुद्देशेन विधिविषयत्वाख्यस्य तादर्थ्यस्यानेनेदं कुर्यादित्येवं
रूपाङ्गाङ्गिवाचिशब्दाभावे ऽनवगते समीहितविशेषार्थत्वं च विना
सामान्यतो ऽवगतस्य समीहितार्थत्वस्यानिर्वाहात्तन्निर्वाहायानेन
यजेतेति श्रुतौ प्रकरणेन कल्पितायां कथं मन्त्रेण यागं कुर्यादित्यपे-
क्षायां यथा शक्नुयादिति सर्वाख्यातसाधारणोपबन्धात्सामान्यतः
शक्त्याद्वारा ऽवगमे तद्विशेषापेक्षायां लिङ्गेनाभिधानाख्ये द्वारविशेषे
समर्पिते ऽपि पूर्ववदेव मन्त्राभिधानयोरन्वयवाचिशब्दाभावे ऽन्व-
यानवगतेरभिधानद्वारानेन मन्त्रेण यजतेति द्वारद्वारेणान्वयवाचिश-
ब्दकल्पने ऽस्या लैङ्गिकविनियोगान्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्या ऽव-
गतश्रुतिमूलत्वेन लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमन्त्रेत्यादिश्रुतिमूल एवायमर्थ
इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वे ८९६।१
सति विरोधे ऽपि श्रुतेरेव कल्पकत्वाविघातात् प्रामाण्याविघातश-
ङ्कार्थं यदीत्यादि अर्हतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * परस्तु मदीयमेवेति*
नापीत्यादि बाध्यतइत्यन्तं भाष्यं प्रामाण्यविकल्पाख्यदोषपरिहारार्थ-

त्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विकल्पायोगोपपादनार्थं यत्तस्त्वि-त्याद्यर्थविप्रकर्ष इत्यन्तं भाष्यावयवं व्याख्यातुम् * विरोधे चेत्यु-क्तम् * भाष्ये च लिङ्गभूतस्येन्द्रशब्दस्येन्द्रोक्तिसामर्थ्यमालोच्या-नेन मन्त्रेणेन्द्रोपस्थानमित्ययं ततो ऽर्थो च गम्यतइत्युक्ते साम-र्थ्यादिन्द्रशब्दमात्रविनियोगः स्यात् न कृत्स्नमन्त्रस्येत्याशङ्क्य कृत्स्नम-न्त्रविनियोगविषयश्रुत्यनुमानाय प्राग्भवन्तीति कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैक-वाक्यतामपेक्ष्य * आलोच्येत्युक्तम् * तदस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति श्रुतेः सन्तापादिष्वनुमानशब्दस्य पाठमङ्गीकृत्याप्रत्ययोत्पत्तिम-लिङ्गेन पदमात्रविनियोगात् वाक्यीयकृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगस्मृ-त्यनुमेयश्रुतिवच्च लिङ्गाद्यनुमेयायाः श्रुतेः क्वचिदपाठादपाठे च विना विशिष्टक्रमकवस्तुसमूहार्थश्रुत्यसम्भवात् लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमा-नायोगमाशङ्क्य पदमात्रस्य निराकाङ्क्षार्थे शक्तत्वेनाप्रयोज्यतया विनि-योगानर्हत्वात् पादमात्रे लैङ्गिकविनियोगानर्हत्वात् पदमात्रे लैङ्गि-विनियोगपर्यवसानानुपपत्तेः प्रथममिन्द्रपदैकवाक्यत्वालोचनया कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रोक्तिसामर्थ्यरूपं लिङ्गज्ञानं ततः कृत्स्नमन्त्रसा-मर्थ्यालोचनयोच्चरितेनाप्यनेन मन्त्रेणेन्द्रो ऽभिधेय इति शब्देन प्रयो-गवाक्यैकदेशतयाभिसंहितेनोच्चारणक्रमाभावे ऽपि अभिधानक्रमा-त्सम्भवाद्विशिष्टक्रमकवर्णसमूहात्मकत्वेनास्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गस्वरूपो ऽर्थो ऽभिहितो ऽर्थो भवतीति विज्ञानमित्येवं शङ्काद्वयपरिहारार्थं प्र-थमं तावदिति भाष्यद्वयमविरोधे श्रुतिकल्पनोपपत्त्यर्थत्वेन व्या-ख्यातुम् * यत्र हीत्युक्तम् * प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे लैङ्गिकश्रुतिवि-कल्पनायोगोक्त्यर्थं तदेतदित्यादिभाष्यावयवं व्याख्यातुम् * यत्र त्वित्युक्तम् * गार्हपत्योपस्थानाख्येनैकेनैवोपकारेण निर्ज्ञातेन मन्त्र-वाक्यस्य कृतायागोपकाराख्यप्रयोजनत्वात् प्रकरणस्य च कृतयागा-ङ्गत्वबोधाख्यप्रयोजनत्वान्निराकाङ्क्षं तत्रेत्यनेनोक्तप्रयोजनाख्यः स-मीहितोक्त्यर्थः । चातुर्वर्ण्यादिवत्स्वार्थिकस्यानेन भाष्यस्थेन साम-र्थ्यशब्देनोक्तः । विकल्पस्य चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * अष्टदोषत्वेनान्याय्यत्वोपपादनार्थं नित्यवच्चेतिभाष्यं व्याचष्टे * स्व-तन्त्रयेति * श्रुत्युपन्यासेन लिङ्गमप्युपलक्षितमिति सूचनार्थम् * लिङ्गेन चेत्युक्तम् *चोदितं सच्च कृतमित्यनेन श्रुतं चेति भाष्यावयवं व्याख्यायाचोदितं सत्कृतमित्यनेनाश्रुतं सत्कृतं भवतीत्येवमश्रुतमिति भाष्यावयवे व्याख्याते व्युत्क्रमव्याख्यायां को हेतुरित्याशङ्क्य चोदि-तस्यापीतरालोचनेनाचोदितत्वापत्तिं हेतुं सूचयितुम् * तदपेक्षेत्युक्त-म् * अन्यतराश्रयणे सति इतरकरणस्य चोदितत्ववदाश्रीयमाणस्य

नियमार्थेन शास्त्रेणार्थादन्यनिवृत्तेरितराकरणस्यापि चोदितत्वान्
दोषो ऽकृतेनेत्याशङ्क्येतरन्न कार्यमिति निषेधाभावान्नियमस्य च स्व-
विषयनियतत्वमात्रपर्यवसानेनान्यनिवृत्तावव्यापारात्प्रकरणामपि चो-
दितमिति नास्ति येनाकृतत्वस्यादोषत्वं स्यादिति तदकरणमपीत्य-
नेनोक्तमश्रुतस्याप्यनिषिद्धत्वेनादुष्टं करणमित्याशङ्क्य न शास्त्रपरिमाण-
त्वादित्यनेन न्यायेन पदार्थेयत्तानियमात् अधिकपदार्थकरणे चयत्ता-
बाधापत्तेरश्रुतकरणदोषत्वोक्त्यर्थं यावांश्चेति भाष्यं व्याचष्टे
* श्रुतेति * तुल्यत्वोपपादनार्थं उभयत्र हीति भाष्यं व्याचष्टे
* प्रसिद्धीति * विकल्पपक्षनिरासोपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं
व्याचष्टे * तस्मात्तावदिति * समुच्चयपक्षस्याविरोधात्खल्वपी-
त्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तस्यानुभाषणपूर्वं निरासार्थमर्थेत्यादिभाष्यं
व्याचष्टे * यस्त्विति * विरोधोपपादनार्थं यत्कृतसामर्थ्ययोरि- ८६७।२
त्यादिभाष्यं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथमिति * भाष्यस्य वाक्यो-
क्तिव्याख्यार्था मन्त्रोक्तिः कृतप्रयोजनोक्तेर्नैराकाङ्क्ष्यसिद्ध्यर्थत्व-
सूचनार्थम् * निराकाङ्क्षइत्युक्तम * यस्मान्मन्त्रप्रकरणे द्वे अपि
निराकाङ्क्षे कृते लिङ्गस्य च विनियोगरूपो ऽर्थः साकाङ्क्षाभ्यां
मन्त्रप्रकरणाभ्यां साध्यः तस्माल्लिङ्गं श्रुत्या विरुध्यतइत्यर्थः।
श्लोकं व्याचष्टे * एक इति * मन्त्रप्रकरणयोर्नैराकाङ्क्ष्ये सति हवि
ष्कृदेहीति त्रिवरघ्नन्नाह्वयतीत्यादिवच्छ्रुतेरपि विनियोजकत्वायोगात्
लिङ्गविनियोज्यपदातिरिक्तपदमात्रसमूहस्य चाकृतवाक्यत्वेना-
विनियोज्यत्वे विनियोगयोर्द्वयोरप्ययोगात् लिङ्गविनियोज्यं पदैक-
वाक्यतायाश्च लैङ्गिकविनियोगापेक्षत्वस्य निःसन्दिग्धत्वात् लिङ्गेन
सह तुल्यबलत्वशङ्कानुपपत्तेर्भाष्योक्तं लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणा-
परितोषात्स्वयमुदाहरणान्तरं तावदाह * लिङ्गेति * होता यक्षन्मि- ८६८।२
त्रावरुणाप्रशास्तारा प्रशास्त्रादृतुना सोमं पिबतां प्रशास्तर्यजेति प्रैषः।
प्रशास्तृशब्दस्य मैत्रावरुणवाचित्वात् स्वशक्त्या मैत्रावरुणयागे नि-
युङ्क्ते। ततश्च मैत्रावरुणस्य नियोज्यत्वेन नियोक्तृत्वायोगाद्विनियो-
गार्थे[1] प्रैष्येषु मैत्रावरुणविधिर्न केवलेष्विति सूचनार्थं हौत्रप्रवचना-
धीनत्वविशेषणं को ऽनुष्ठाने विशेषइत्यपेक्षायामाह *तत्रेति* मैत्राव-
रुणस्य यागे नियोगे ऽस्मिन्नुस्तस्य प्रैषे कर्तृत्वाशक्तेः अशक्तस्य
च विनियोगायोगात् वाक्येन प्रैषे विनियोगायोगमाशङ्क्य वाक्या-

---

(१) प्रैषे शक्त्यनुपपत्तेस्तद्व्यतिरिक्तस्य लिंगेन विनियोगावगमान्मैत्रावरुणविनियोज-
कस्य वाक्यस्य विरोधावगतेर्युक्तोदाहरणतेत्यर्थः। अनुवाक्यापूर्वकेष्वेव इत्यधिकं २ पु०।

वगतेन प्रैषकर्तृत्वेन लिङ्गानवगतयागकर्तृत्वबाधात् होतुरेव सामाख्यावगतं यागकर्तृत्वं बाधकाभावेन यागे नियोगावगतमैत्रावरुणस्य प्रैषे शक्त्यविरोधोक्तौ त्वात्मनि चेत्युक्तं केन परेण मैत्रावरुणो यागे नियोक्तव्य इत्यपेक्षायां स च परो होता नियोक्ता विप्रतिषेधे समवायविशेषादितराभ्यामन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति सूत्रशेषोक्तेन न्यायेन विज्ञायत इत्युक्तेऽपकृष्टस्योत्कृष्टकार्यकारित्वप्रसिद्धेर्मैत्रावरुणादुत्कृष्टस्य होतुर्मैत्रावरुणकार्यकारित्वायोगान्मैत्रावरुणादपकृष्टस्यानन्तरस्य होतृपुरुषत्वेन मैत्रावरुणसदृशस्याच्छावाकस्यैवानेन न्यायेन मैत्रावरुणकार्यकारित्वप्राप्तेरपरितोषात्समाख्ययोर्होतृकर्तृकत्वं प्रैषस्योक्तं प्रैषार्थे ऽपि तर्हि यागे समाख्यया होतैव कर्त्ता स्यादित्याशङ्क्य यागांशे लिङ्गेन समाख्याबाधः प्रैषार्थेत्यनेनोक्तः । मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे मन्त्रस्य तु ब्राह्मणचोदितार्थप्रकाशनात् तत्परतन्त्रवृत्तेरित्यैन्द्र्यधिकरणवार्त्तिके मन्त्रस्य ब्राह्मणानुरोधवृत्तित्वोक्तः प्रैषमन्त्रानुरोधेनेह ब्राह्मणवाक्यबाधो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * ब्राह्मणोक्त्या श्रुतिस्तत्र विवक्षितेत्याशयः । कीदृक् लिङ्गमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * मैत्रावरुणस्य प्रैषकारित्वे होतुः समाख्यावगतप्रैषकार्ये यागकारित्वापत्तेर्यागनियोज्योक्त्यर्थेन प्रशास्तृशब्देन होता वाच्यः । स च मैत्रावरुणकार्यलोपं मत्वा न शक्यो वक्तुमित्याशयः । मैत्रावरुणस्य प्रैषार्थकारित्वे ऽपि होतृशब्दो मैत्रावरुणे ऽनर्थकः स्यान्न युक्तो ऽनर्थको ऽभ्युपगन्तुमिति लिङ्गद्वयविरोधस्यैतदुदाहरणम् । ततश्चोपक्रमस्थेन होतुर्यष्टृत्वलिङ्गेनोपसंहारस्थस्य प्रशास्तुर्यष्टृलिङ्गस्य बाधः स्यादित्याशयेन शङ्कते * ननु चेति * ऋग्वेदविहितकर्मकारित्वगुणयोगेन होतृशब्दस्यार्थवत्त्वाभ्युपगमे प्रशास्तृशब्दस्यापि तुल्यार्थवत्त्वेत्याह *गौण इति* आदिरित्यादिशब्दसूचितं होतृशब्दस्य गौणत्वायोगं प्रकटयितुमाह *अपि चेति* शङ्काशयं प्रकटयन्नुपसंहरति * तस्मादिति* होतृशब्दस्य होतरि मुख्यायां वृत्तौ ऋग्वेदविहितकर्मकारित्वस्य निमित्तत्वेन मैत्रावरुणेष्टयां वृत्तौ निमित्तत्वायोगात् कार्यापत्तिरेव निमित्तं वाच्या मैत्रावरुण एव होतृकार्यम् ऋग्वेदविहितं करोति न तु मैत्रावरुणकार्यं प्रैषानुवचनं होतेत्याशयेन परिहर्त्तुमाह * अत्रेति * एवमपि होतृशब्दस्य गौणत्वदोषो परिहृतः स्यादित्याशङ्क्य * सर्वथा तावदित्युक्तम् * अगत्या च मुख्यस्यापि गौणत्वं न दोषायेत्याशयः । अध्वर्यवो यजयन्ति विनिषद्योद्गातारः स्तुवन्तीत्यादौ च मुख्यर्त्विग्वाचिनोरध्वर्यूद्गातृशब्दयोस्तत्पुरुषेष्वपि

प्रयोगदर्शनात् होतृशब्दस्यापि मुख्यर्त्विग्वाचिनस्तत्पुरुषमैत्रावरुणवाचिता कल्पयितुं युक्तेति सूचयितुमाह * सर्वे एवेति * अथाह यद्धोता यक्षद्धोता जक्षदिति मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्यत्यथ कस्मादहोतृभ्यः सद्भ्यो होत्राशंसिभ्यो होता यक्षद्धोता यक्षदिति प्रेष्यतीति चाहोतृषु होतृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पृष्ट्वा प्राणो वै होता प्राणः सर्व ऋत्विजः प्रतिप्रतिवचनालोचनायां होतृशब्दस्य गौणता-वसीयतइति सूचनार्थः सर्वशब्दः। अतो होतृलिङ्गत्वाभावान्नायं प्रैषमन्त्रो होतारं प्रयुङ्क्ते किं तु प्रशास्तृलिङ्गत्वात् प्रशास्तारमेवेति नेह लिङ्गयोर्विरोध इत्युपसंहर्तुमाह * तस्मादिति * एतत्प्रैषानुवचनमात्रविषय एव लिङ्गेन वाक्यबाधो नार्थेषु प्रैषानुवचनेष्वित्याह * न चेति * भाष्यकारोदाहरणमाक्षिपति * स्योनमिति * श्लोकं व्याचष्टे * सत्यपीति * पुरोडाशाधारस्य पात्रस्य सीदति पुरो- ८६९।१
डाशो ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सदनशब्दवाच्यस्याभिघारणमाधारद्वारा पुरोडाशसंस्कारार्थत्वाद्भाष्यकृतोपस्तरणत्वेनोक्ते निश्चलत्वफलप्रतिष्ठापनपर्यन्तं सादनं मन्त्रवर्णात्कार्यमिति सूचनाय प्रतिष्ठापनाक्तः स्योनादिकल्पयाम्यन्तपदसमूहात्मकमेकं वाक्यं तस्मिन्नित्यादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकमपरमित्यर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यादित्यत्र वाक्यैकत्वविशेषणप्रत्युदाहरणत्वेनोक्तत्वात् सकलस्य स्योनादेः सुमनस्यमानान्तस्य पदैकवाक्यत्वायोगे ऽपि तस्मिन्निति तच्छब्दाद्वाक्यद्वयैकवाक्यतावगम्यते यद्यपि किं सकलस्योनादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकावान्तरवाक्यभेदशून्यं वाक्यं लिङ्गविनियोज्यस्त्वविचारो न सम्भवति तथापि किमेक एवावान्तरवाक्यरूपांशो लिङ्गबलीयस्त्वाद्विनियुज्यते वाक्यबलीयस्त्वाद्वा द्वितीयो ऽपि द्वितीयांशेन सहैको ऽशो विनियोज्यः केवलो वेत्येवं विचारः सम्भवतीति परमतेन तावत्समाधत्ते * तत्रेति * मन्त्रप्रकाश्यस्यार्थद्वयस्य विशेषणविशेष्यत्वेनोक्तावान्तरवाक्यभेदायोगात्स्वातन्त्र्येणोक्तौ विधेयत्वाभावेनाङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षाभावात् वाक्यैकवाक्यत्वानुपपत्तेरिहावान्तरवाक्यभेदे सति वाक्यैकत्वायोगात् सत्यपि च वाक्यैकवाक्यत्वे लिङ्गस्यावान्तरवाक्यविनियोगेन पर्यवसानसम्भवेन वाक्यान्तरैकवाक्यत्वानपेक्षाल्लिङ्गानपेक्षितस्यावान्तरस्यार्थान्तरे च लिङ्गविनियोगेन निराकाङ्क्षीकृतस्य लिङ्गविनियोज्यावान्तरवाक्यैकभूतावान्तरवाक्यान्तरविनियोजकतया लिङ्गापेक्षेण वाक्येन विनियोगाशक्तेर्वाक्यस्य विनियोजकत्वायोगा-

त्सत्यपि विनियोजकत्वे लिङ्गस्य वाक्यानेकत्वनिश्चयाद्वाक्यस्य लि-
ङ्गापेक्षत्वनिश्चयात्तुल्यबलत्ववाक्यबलीयस्त्वयोः शङ्कानुपपत्तेरेत-
त्समाधानापरितोषादन्यथा समाधत्ते * अथ वेति * श्लोकं
व्याचष्टे * तस्मिन्निति * साकाङ्क्षावयवत्वे सत्यप्यर्थैक्याभा-
वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य साकाङ्क्षावयवत्वेनैवार्थैक्यस्य कल्प-
यितुं शक्यत्वादिदमेवैकवाक्यत्वे प्रधानकारणमित्युक्त्वा साका-
ङ्क्षावयवत्वे नार्थैक्यकल्पनं शक्तये हीत्यादिनोपपादितं यदीत्या-
दिना लिङ्गबलीयस्त्वस्य नानावाक्यत्वानापादकतोपपादिता वा-
क्यस्य तर्ह्यलब्धात्मकत्वाद्विरोधो बलाबलचिन्ता वा न युक्तेत्याश-
ङ्क्याह * तेनेति * वाक्यस्यात्रात्मलाभो ऽस्ति न वेत्येवमिह
चिन्त्यते तेन लब्धात्मकस्य वाक्यस्य लिङ्गेन सह विरोधे सति
बलाबलमिव वाक्यात्मलाभस्याशङ्क्यमानस्य बलाबलसहितो
लिङ्गवाक्ययोर्विरोध इति भाष्यस्थविरोधोक्त्या चोक्तो ननु लब्धा-
त्मकस्य वाक्यस्येति वदता सूचिते वाक्यात्मलाभस्य भाष्याना-
रूढत्वमाशङ्क्य कृत्स्नमन्त्रविनियोगोक्तिद्वारा कृत्स्नस्यैकमन्त्रतोक्ते-
त्युक्तम् अनेन न कृत्स्न एको मन्त्र इति कृत्स्न उभयत्र विकल्पेन
समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्य उत कल्पयाम्यन्त एको मन्त्रस्तस्मिन् सी-
देत्यवमादिरपर इतिकृत्वा विभक्तव्येत्येव सन्देहभाष्यव्याख्यां सू-
चिता वाक्यात्मलाभ एव कथं तर्हि कस्मात्साक्षान्न विचारित इत्या-
८७०।१ शङ्क्याह * तत्रापीति * साकाङ्क्षावयवत्वेनापाततो वाक्यात्म-
लाभप्रतीतेर्लिङ्गेन वाक्यभेदप्रत्ययेन बाधे सत्यनिर्वाहादबाधे तु
निर्वाहाद्वाक्यात्मलाभसहसद्भावार्थे बाधकसदसद्भावविचार इ-
त्याशयः । किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * तु-
ल्यबलत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र प्रयोज्य इति पूर्वपक्षव-
चनव्यक्त्यसम्भवमाशङ्क्य पुरोडाशसादने चेति चकारेण विभज्य
प्रयोगो ऽपि पाक्षिकः सूचितः पुरोडाशसादने वेति वाशब्दाध्या-
हारेणोभयत्र विकल्पेन कृत्स्नप्रयोगस्य शब्दावृत्त्या समुच्चयेन
कृत्स्नप्रयोगो ऽभिहित इत्येवं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यव्याख्यां सू-
चयितुमाह * तदा चेति * लैङ्गिकविनियोगपक्षे विभज्य प्रयोगो
वाक्यीयविनियोगपक्षे विकल्पेनोपस्तरणसादनयोर्मध्ये ऽन्यतरत्र
समुच्चयेन वोभयत्र समुदायः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । विभज्य प्रयोग-
स्य वाक्यभेदापेक्षत्वात्समुदायप्रयोगस्य वा भेदापेक्षत्वात् वाक्य-
भेदाभेदयोस्त्वार्थभेदाभेदापेक्षत्वात्तावत एव च स्योनादेःसुमनस्य-
मानान्तस्य मन्त्रसमूहस्यैको ऽर्थो भिन्नो वेत्यनवस्थितमन्त्रशास्त्रार्था-

योगाद्विभज्य समुदायप्रयोगयोर्विकल्पो न सम्भवतीत्याशङ्कते* कथं पुनरिति * समुदायावयववैकल्पिकप्रयोगोपादकवैकल्पिकाभिन्ना-भिन्नरूपतेत्यर्थशब्देनोक्ता । एकस्याप्यतो देवा अवन्तु न इत्यादे-र्मन्त्रस्य देवविष्णवादिवैकल्पिकदेवतास्मृत्या वैकल्पिकानेकार्थत्वा-वगमात् एकस्यापि स्योनादेः सुमनस्यमानान्तपदसमूहस्य विशे-ष्यभावापन्नैकार्थत्वं स्वतन्त्रार्थपरत्वं वेत्येवं वैकल्पिकानेकार्थत्वा-विरोधेन वैकल्पिकवाक्यभेदाभेदविकल्पाविरोधाद्विभज्य समुदा-यप्रयोगयोरविरुद्धो विकल्प इत्याशयेन परिहरति * सर्वथेति * कथं प्रमाणतो भिन्नाभिन्नरूपतया ऽनवस्थितस्योनादिसुमनस्यमा-नान्तमन्त्रशास्त्रार्थावगतिरित्यपेक्षायामाह * लिङ्गेति * वाक्यबली-यस्त्वपूर्वपक्षोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचक्षाणस्तस्मिन्पक्षे प्रकारेण विभज्य प्रयोगसूचनाशङ्कां निराकर्त्तुमाह * यदा त्विति * यथा लिङ्गाच्छीघ्रप्रवृत्तेः श्रुतिर्लिङ्गाद् बलीयसी। तथा यस्य येन सह स-म्बन्ध एकवाक्यतया न विद्यते न तस्य तद्विषया शक्तिः कल्प्यते इति वार्त्तिकोक्तेन न्यायेन लिङ्गस्य केवलपदविनियोगे पर्यवसाना-योगेन पदान्तरैकवाक्यत्वापेक्षित्वात् वाक्यमपि लिङ्गात् शीघ्रं प्रवृत्तेस्ततो बलीय इत्यभिधानार्थं तद्धीत्यादिभाष्यं व्याख्यातुम् * श्रुतिर्वेत्युक्तम्* एवमित्यादिप्रयोजनमस्तीत्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्या-चष्टे*एवमिति*तस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणस्योनादि रिति स्योनादिह-उपस्तरणप्रकाशनाय तस्मिन्नित्यादिश्च सादनप्रकाशनाय स्वतोऽवग-तेन सामर्थ्येन विनियोगान्निराकाङ्क्षः शक्यते कर्त्तुमिति यत्तु साका-ङ्क्षत्वं कल्पयितुमारभते * तत्तस्मिन्निति * तच्छब्दाधीनं तच्च वैश्वदेवीतिवन्नैकवाक्यत्वापादकसाकाङ्क्षत्वं कर्त्तुं शक्नोतीत्यध्या-हारेण योज्यं वाक्यात्मलाभहेतोः साकाङ्क्षावयवत्वस्य तच्छब्दादा-पाततः प्रतीतस्यापि स्वतो ऽवगतेन सामर्थ्येन बाधादेकवाक्यत्व-स्यात्मलाभ एव नास्ति कुतस्तस्य तुल्यबलत्वं बलीयस्त्वं वा शङ्क्येते-त्याशयः । स्योनादेः कल्पयाम्यन्तस्य स्वकार्यसामर्थ्येन विनियो-गनिराकाङ्क्षोक्त्या केवलस्य पदस्य लिङ्गविनियोज्यत्वशङ्कानिरासो ऽपि सूचितः तस्मिन्नित्यादेर्नैराकाङ्क्षोक्त्यार्थस्य प्रकरणावत इत्यादे-र्विनियोज्यतेत्यन्तस्याद्यस्य श्रौतं व्याख्यानमकृत्वा स्योनादेर्नैराका-ङ्क्षा ऽर्थस्य तथेत्यादेः पाश्चात्यस्य श्रौतव्याकरणं स्योनादेर्नैरा-काङ्क्षस्य स्पष्टत्वसूचनायेतिसर्वस्तावदित्यनेन सूचनपूर्वं श्लोकं व्या-चष्टे * सर्वस्तावदिति * उपलक्षितभाष्यव्याख्याप्रकरणार्थं

(१) भाद्येत्यधिकं २ पु०

र्थं* न चेत्युक्ते*तच्छब्दस्य पूर्वापेक्षत्वात्कथं च परस्य पूर्वेण विनानर्थकत्वानापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन श्लोकान्त्यपादव्याख्यार्थम् * यद्यपि चेत्युक्तम् * नास्तीत्यस्य न पुरोडाशसादनइत्यस्य च भाष्यावयवस्यान्येनैव पादेन व्याख्येति सूचनार्थम् * तस्मादित्युक्तम् * एवमिति भाष्यस्य तस्मिन्सीदेति पुरोडाशसादनाभिधानसामर्थ्यादित्यादिना सामर्थ्यावगतसादनविनियोगमात्रेण निराकाङ्क्षोक्तेः सामर्थ्यस्य विनियोजकप्रमाण्याभावेन वोपस्तरणे विनियोगोक्तेस्तस्मिन्सीदेत्यस्योपस्तरणार्थात्सामर्थ्याभावाभिधानात् पुरोडाशसादने ऽपीति भाष्यस्य तत्तथेत्यादिना सामर्थ्यावगतेरुपस्तरणविनियोगमात्रेण नैराकाङ्क्ष्योक्तेः सादनं च विनियुज्यमानस्य स्योनमित्यस्य प्रयोजकवाचिप्रयोजनशब्दोक्तविनियोगाक्षेपकसामर्थ्याख्यप्रमाणाभावेन सादने विनियोगानर्हत्वोक्तेरर्थात्सामर्थ्याभावाभिधानात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * एवमिति * अर्थसिद्धस्यापीतरविषये सामर्थ्याभावनिरूपणस्य दार्ढ्यायेत्यर्थः । तस्मिन्नित्यस्य सादने विनियोगान्नैराकाङ्क्ष्ये स्योनमित्यस्याप्युपस्तरणे विनियोगान्नैराकाङ्क्ष्ये सतीति भाष्यस्यैवशब्दार्थः । यत्स्योनं तद्त्येतस्येति भाष्यस्य सदेत्यनेन सीदेत्यस्य पुनरिति भाष्यस्य च पूर्वेण सहेत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यश्चेति * तस्मिन्नित्यस्यैकत्र सादने सामर्थ्यस्य । तस्मिन्सीदेति पुरोडाशाभिधानसामर्थ्यादिति भाष्योक्तस्य इतरस्योपस्तरणवादीति भाष्येण स्योनमित्यस्य चैकत्रोपस्तरणे सामर्थ्यस्य तथेति भाष्योक्तेरस्येतरत्र सादने पुरोडाशसादने ऽपीति भाष्येण नास्ति सामर्थ्यमित्यनुषङ्गसहितेनाभावं दर्शयित्वा तच्छब्दालोचनयैकवाक्यत्वस्यावगतस्यार्थैक्यं विनानुपपत्तेरवयवद्वयस्येतरेतरविषयं सामर्थ्यावश्यं भावमाशङ्क्य सत्यन्तस्मिन्सीदेत्यस्य पूर्वैकवाक्यत्वादुपस्तरणे पूर्वस्य च पदैकवाक्यत्वात्सादने शक्तिस्तथापि स्वरूपेणोभयोर्मन्त्रयोरुभयार्थविषयशक्त्याभावाद्विनियोगस्य श्रुत्यर्थविप्रकर्ष इत्युक्ते तस्मिन्सीदेति वत्स्योनादिशब्दानामप्युपस्तरणाख्यसदनकरणोक्तिःशक्तेः सदनम् करोमीत्येतदेकवाक्यत्वाधीनत्वेन तत्वायोगाद्विप्रकर्षतुल्यत्वमाशङ्क्य सदनशब्दवत् स्योनसुशेवशब्दयोर्द्वितीयान्तत्वेन कृणोतिकर्मभूतस्य सदनशब्दोक्तस्य स्थानस्य म्रदत्वसुमुखत्वरूपस्तुत्यर्थत्वेन तशब्दस्य

(१) प्रकटनार्थमि. २ पु० पा० ।

(२) परेकेति २ पु० पा० ।

च स्थानापेक्षितस्थातृपुरोडाशसमर्पकत्वेन घृतस्य धारयेत्यस्य च करणसमर्कत्वेन कल्पयामिशब्दस्य च सदनक्रियाया रचनारूपस्तुत्यर्थत्वेन कृणोमिपदैकत्वस्य स्पष्टत्वात् स्योनादेः कल्पयाम्यन्तस्य सदनकरणोक्तिशक्तिः स्पष्टत्वरूपेण प्रत्यक्षत्वेन प्रथमावगतत्वान्मुख्येति वदता यत्स्योनं तद्दत्स्वयेति भाष्येणात्मनिबन्धनं स्वरूपनिबन्धनं शक्त्याख्यं धर्ममुपनीय सिद्धत्वेनोक्ता तस्मिन्सीदेरपि तर्हि पुरोडाशसादनाख्यं सदनक्रियाफलोक्त्यर्थत्वेन कृणोमिपदैकवाक्यत्वात् सदनकरणोक्तिशक्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य सदनक्रियाया मन्त्रविधेयत्वाभावेन फलानपेक्षत्वात् तच्छब्दस्य च पूर्ववाक्योक्तसदनपरामर्शित्वसम्भवेनैकवाक्यत्वानाक्षेपत्वात् बलात्कृणोमिपदैकवाक्यतामापाद्य सदनकरणोक्तिशक्तिः पाश्चात्यत्वेन जघन्येति वदता सीदेत्यस्य पुनरितिभाष्येणेतरमन्त्रावयवैकवाक्यत्वनिबन्धनस्य शक्त्याख्यसुधर्मस्य तेनाकाङ्क्षये सत्येकवाक्यत्वकल्पनायोगेन तन्निबन्धनं शक्तिकल्पनायोगान्निराकरणं कृतं ततश्च भिन्नार्थात्वान्न पौनरुक्त्यमित्येवं सकलो ग्रन्थो निराकुलीकार्य इत्यर्थः । एवमप्येकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यलिङ्गविप्रकर्षार्थत्वोक्त्यर्थस्य सत्यमेवमित्यादिभाष्यस्य सीदेत्यनेनोत्तरस्य त्वित्यनेन चापिचेत्यादिभाष्यस्य च न ह्यस्मिन् विनियुज्यमानस्य किं चिदपि प्रयोजनमस्तीत्यनेन पौनरुक्त्या परिहारात्कथं सकलस्य ग्रन्थस्यानाकलतेत्याशङ्क्याह * पूर्वश्चेति* को वा अर्थविप्रकर्षः प्रस्तुतस्तत्र प्रकरणवत् ८७।१।१
इत्यादिना लिङ्गं बलवत्तरमित्यनेनैकस्यावयवस्य स्वार्थे ऽभिधानशक्त्याख्यविनियोगप्रमाणसद्भावात्तस्य च श्रुतिकल्पनमात्रान्तरितत्वात्सन्निकृष्टो विनियोगाख्यश्रुत्यर्थः अवयवान्तरार्थे त्वभिधानशक्त्याख्यप्रमाणाभावेन वाक्यस्य विनियोजकतयाभ्युपनीयत्वात्तस्य च लिङ्गश्रुतिकल्पनान्तरितत्वात् विप्रकृष्ट इत्येववाक्यस्य लिङ्गापेक्षयार्थे विप्रकर्षप्रस्तावे पूर्वकृते अवयवद्वयस्यैकवाक्यत्वावगमादैकार्थ्यं च विनैकवाक्यत्वायोगात् एकस्मिन्नर्थे शक्ते शक्तिनियुक्ते इत्याशङ्कानिरासार्थं ततः स्योनमित्येषशब्दमित्यादिभाष्येण लिङ्गेन बाधापत्तेरेकवाक्यबाधायोगापत्तेर्विरोधस्यापरिहारार्थत्वमाशङ्क्यैकवाक्यत्वोपगमनशक्तेर्लिङ्गत्वविधिप्रकृष्टार्थत्वेन बाध्यत्वस्योचितत्वात् वाक्यभेदोपपत्तेः शक्त्यशक्त्योर्विरोध इत्येवं शक्त्यशक्तिभ्यामविरोधितयोपपाद्यत्वेन प्रयोगभूताभ्यां सत्यमेवमित्यादिभाष्येणैकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यस्य लिङ्गस्य सन्धानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षयार्थविप्रकर्षप्रस्तावो भाष्ये कृत इत्यस्य तावद्भाष्ये सीदेत्यस्य पुनरित्यनेनोत्तरस्य

त्वित्यनेन चार्थभेदादपौनरुक्त्यम् । अनेनापि चेति भाष्येण वाक्यस्य तन्निर्वाह्यार्थस्य शब्दलिङ्गस्याभिधानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षया दृष्टार्थत्वविशेषनिमित्तार्थविप्रकर्षप्रस्तावो न ह्यस्मिन्नित्यनेन च प्रमाणस्य चोक्तौ पौनरुक्त्यं तत्तच्छब्दावगतैकवाक्यत्वनिर्वाहायैकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्याल्लिङ्गात्कल्पितादेकवाक्यत्वनिर्वाहे ऽवगते ऽव्यवयवान्तरोक्तक्रियाविशेषणोक्तिद्वारावयवान्तरस्यावयवान्तरार्थाभिधानशक्तेः कल्प्यत्वात् स्वप्रधानभूतस्वार्थोक्त्या च निराकाङ्क्षणावयवारुत्तरार्थविशेषणीभूतस्वार्थोक्तौ च दृष्टार्थत्वापत्तेरस्यार्थविशेष्यस्यावयवान्तराकाङ्क्षां कल्पयित्वान्तरभिधानशक्तित्वात्कल्पनपूर्वकल्पार्थकल्पनाद्विप्रकर्षो प्रधानभूतस्वार्थमात्रोक्तौ च दृष्टसमवेतार्थत्वेनावयवान्तरार्थाकाङ्क्षाकल्पनाभावात्संनिकर्ष इत्येवमाशयशब्दादपि चेति भाष्यस्येत्यर्थः । एवमित्यादिभाष्यस्य तु निरूपणादाढ्यार्थत्वेनाद्यप्रस्तावान्तत्वात्मध्यमप्रस्तावार्थत्वं न युक्तमित्यनवद्यम् * तस्मादिति लिङ्गबलीयस्त्वसिद्धान्तोपसंहारभाष्यं * [तस्मादिति * अथेति भाष्येण वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे कीदृग्बलाबलमिति पृष्ट्वा प्रकरणस्वरूपप्रश्नार्थे किं पुनरिति भाष्यमितिकर्त्तव्यतार्थित्वलक्षणस्य स्वरूपस्य सूत्रकृतैवोक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य शब्देनेतिकर्त्तव्यतार्थित्वरूपेण भावनानभिधाने वस्तुवृत्त्या तदर्थित्वे ऽपि अङ्गप्रधानवाक्यानामन्योन्यानाकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यत्वायोगापत्त्या तदनुमानद्वारविप्रकर्षायोगापत्तेः प्रकरणस्य वाक्यार्थविप्रकर्षेण दौर्बल्यं वक्तुमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वेन भावनाभिधानस्य प्रकरणलक्षणकत्वकथनायैतद्भाष्यमिति सूचयितुमाह * किं पुनरिति * प्रकरणस्य विनियोगसामर्थ्योपपादनायेतिकर्त्तव्यतार्थित्वादिति सूत्रावयवः । न तु लक्षणकथनायेति न चेत्यनेनोक्ते वस्तुवृत्त्येतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः सद्भावे ऽपि शब्दस्पर्शाभावे शब्दैकसमधिगम्ये ऽर्थे प्रामाण्याभावापत्तेर्विनियोगसामर्थ्यस्याप्यसिद्धेस्तत्रैवैतल्लक्षणं वाच्यमित्याशङ्क्य शब्दस्पर्शविनीतकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः परमार्थतो विनियोगप्रामाण्याभावे ऽपि शब्दोक्तार्थत्वमात्रेण प्रामाण्यं वक्तुं शक्ष्यामीति प्रौढिसूचनार्थं तत्र लक्षणानुक्तिरिति सूचयितुम् * तदित्याद्युक्तम् * यद्वा न लक्षणजिज्ञासयायं प्रश्नः किं तु वाक्यक्रमाभ्यां भेदजिज्ञासयेत्यन्यथागतार्थत्वं परिहरति * अथ वेति * वाक्यात्तावदभेदशङ्कां दर्शयितुमारभते * साकाङ्क्षेति * इतिकर्त्तव्यतान्वयं विना भावनाकर्त्तव्यत्वोक्त्यपर्यवसानात्प्रकरणे ऽप्याकाङ्क्षायाः शब्दस्पष्टत्वाविशेषसूचनार्थं पदसाकाङ्क्षत्वोक्तिः प्रकरणस्य वा-

क्यसमूहात्मकत्वेन पदसमूहात्मकात् वाक्यात् भेदो ऽस्मा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * यावतां पदानां विभज्यमानानां साकाङ्क्षत्वं संहत्यमानानां चैकप्रयोजनत्वं तावतां वाक्यतेत्येतावन्मात्रोपलक्षणत्वाद्वाक्यस्य तन्निरपेक्षायां पदसंख्यायां प्रमाणभावे नैराकाङ्क्ष्यात् प्राक् वाक्यत्वात् प्रकरणे ऽपि पदानामेकसमूहो न वाक्यानामित्यपरं बहुपदमित्यनेनाशङ्कानिरासार्थं सूचिते ऽवान्तरवाक्यार्थवशेनावान्तरसमूहाख्यवर्गान्तरकृतात्यन्तभिन्नवाक्यत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्यावान्तरसमूहीकृतत्वे ऽपि महावाक्यार्थाख्यप्रयोजनवशेन महासमूहापत्तेरेकवाक्यत्वोपपत्तिरुक्ता एतदेव न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वादिति वेदाधिकरणसूत्रस्थभाष्यसम्मत्या द्रढयति * वक्ष्यति हीति * क्रमादभेदशङ्कां दर्शयति * अथ वेति * कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्यत्रयं लक्षणत्रयोक्त्यर्थत्वेनाभासमानत्वादयुक्तमाशङ्क्य आद्यमेव लक्षणोक्त्यर्थं द्वितीयं लक्षणोपपादनायावयवव्युत्पत्त्यर्थं तृतीयं रूढित्वशङ्कानिरासाय यौगिकत्वमुपपादयितुं पर्यायोक्त्यर्थमित्येवं व्याचष्टे * तदिति * तत्वं प्रकरणस्य प्रकरणत्वं प्रकरणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं सर्वप्रकरणेष्वनुवृत्तमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणभेदो ऽवयवार्थोक्तिः प्रकरणशब्दपर्यायो विध्यादिशब्दः तैस्तै प्रकरणं निरूपयतीत्यर्थः एतदेव विवेक्तुं कर्त्तव्यस्येतिभाष्यं तावत्तेन प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * तत्रेति * इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः शाब्दत्वोपपादनार्थं कर्त्तव्यतोक्तिं द्वेधा व्याचष्टे * कर्तव्येति * सेति कर्त्तव्यताकप्रधानसाध्यत्वेनापूर्वस्येतिकर्त्तव्यतां विना साध्यत्वायोगात्साध्यत्वोक्त्या भावनाया वा सेतिकर्त्तव्यताकप्रधानावच्छिन्नाया विधेयत्वेतिकर्त्तव्यतां विना विधेयत्वायोगाद्भावनाविधेनेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वरूपेण भावनोक्तिसूचनायानुष्ठापकप्रयोगविधिविषयत्वलक्षणार्थत्वेन कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यार्थानुष्ठेयत्वोक्तिभावनार्थत्वाकर्त्तव्यत्वोक्तेः स्त्रीलिङ्गत्वापत्तेर्भावनाशब्देन भावनोक्ताकर्त्तव्यत्वोक्तेः साध्यार्थत्वे फलवाचित्वापत्तेर्वापूर्ववाचित्वं स्यादित्याशङ्कते * साध्यांशेति * फलं भवद्भावयेदनेनेत्थमिति साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतावच्छिन्नाया भावनाया युगपत्प्रयोगविधिविषयत्वात्त्रयाणामपि भावनांशानामेककालत्वावगतेः फलस्य चानिर्ज्ञातकालत्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताकालत्वावगमात्स्वर्गादेश्च कालान्तरभावित्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताप्रयोगेण सहैककालत्वाख्यसमवायाभावादपूर्वस्य तु यदा त्वाद्यपरिस्पन्दात्प्रभृत्या फललाभः क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्त्तते तदेति न्यायेन फ-

लनिष्पत्तिपर्यन्तं पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालकालैक्यात् प्रयोगसमवायोपपत्तिस्तस्यैव कर्त्तव्यत्वावधारणाच्च फलं कर्त्तव्यमिति परिहरति * नेति * अपूर्वस्य फलत्वाभावात्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्रयोगसमाप्त्ययोगात्स्वर्गादिनिष्पत्तिपर्यन्तं कालैक्यात्स्वर्गादेरपि प्रयोगसमवायोपपत्तिमाशङ्क्य पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालवर्त्तिप्रयोगबाह्यस्य कालस्य प्रयोगपरिच्छेदकत्वायोगात्स्वर्गादेश्चान्तरालवर्त्तित्वाभावाच्च तन्निष्पत्तिपर्यन्तकालैक्यानुपपत्तेः फलसिद्ध्यर्थत्वाच्चापूर्वस्यापि इत्युद्देश्यत्वलक्षणफलत्वोपपत्तेस्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्रयोगसमाप्तिसूचनार्थम् * तत्सिद्ध्यर्थेत्युक्तम् * यस्य च शब्दार्थेन फलं साध्यते नापूर्वं कृत्वेति भावार्थाधिकरणभाष्ये द्वितीयया पूर्वस्य कृतिकर्मत्वाभिधानेन कर्त्तव्यत्वावधारणं द्रढयितुं तद्वयवं पठति * तेनेति * नवमाद्यसूत्रे च यज्ञेन क्रियते इति व्युत्पत्त्या पूर्वस्य यज्ञकर्मशब्दोक्तस्य कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वेन हेतुना प्रयोजकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्यैव कर्त्तव्यतासूत्रकृतोऽभिप्रेतेति दर्शयितुमाह * तथा चेति * कर्त्तव्यताङ्गीकारेणेति तथाशब्दस्यार्थः फलदेवतयोश्चेति नवमाधिकरणे पूर्वपक्षसूत्रे चाग्नेम्रस्वः सञ्ज्योतिषा भूमेति फलप्रकाशके मन्त्रे फलस्याग्नेरुज्जितिमनुज्जेषमित्यादिषु देवताप्रकाशकेषु देवतायाः प्रयोजकत्वमुपन्यस्य चोदनातो हि तादृगुण्यमिति सिद्धान्तसूत्रे कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वे नापूर्वस्य मन्त्राणामपि नवमाद्यन्यायेनापूर्वाङ्गगुणत्वागतेःफलदेवतयोः कर्त्तव्यत्वाभावेन प्रयोजकत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात्फलस्याकर्त्तव्यता सूत्रकृतोऽभिप्रेतावसीयतइत्याह * फलेति * इतिकरणसूत्रावच्छेदायोपन्यासपूर्वनिराकार्यप्रयोजकत्वपरामर्शाय चावर्त्तनीयः कर्त्तव्योक्तिं द्वेधा व्याख्यायेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षोक्तिं द्वेधा व्याचष्टे * तत्रेति * कर्त्तव्यस्य य इति कर्त्तव्यताविषया आकाङ्क्षाभिलाषस्तस्य यद्वचनमिति व्यधिकरणस्य षष्ठ्यन्तन्तपदद्वयस्याद्ये व्याख्यानेऽभिप्रेतत्वात्तस्येति षष्ठ्यां प्रयोज्यायां कर्त्तव्यतानुक्ताविति कर्त्तव्यताया अभावेनापूर्वनिष्पत्तावपि भावनायाश्च विधेयत्वायोगेऽपि शब्दविरोधाभावात्कयाचिदितिकर्त्तव्यतयावश्यम्भाव्यमितिकर्त्तव्यताऽऽकाङ्क्षायाः शब्देनाक्षेपायोगेन शब्दत्वापत्तेः शब्दे च सिध्यर्थमितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षेण कर्त्तव्यत्वस्य निमित्ते च सूचनार्थं तत्रेति सप्तम्यर्थे त्रल्प्रयोगेण षष्ठ्यर्थो लक्षितः पर्यायेणेति कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यानायानुग्रहोपयोगोक्तिः भावव्युत्पन्नत्वेनाकाङ्क्षोक्तौ ल्युजन्तयाकाङ्क्षणोक्त्या व्याख्यातायामाकाङ्क्षापद-

स्य स्त्रीलिङ्गत्वप्रसिद्धेः पुल्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्य पुल्लिङ्गत्वसिद्ध्यै घञन्ततायामुक्तायामलौकिकप्रयोगापत्तेर्घञन्तत्वायोगमाशङ्क्याकाङ्क्षायाः शाब्दत्वसिद्ध्यै वाच्यत्वं विवक्षितुं परमतेन षष्ठीसमासमभिप्रेत्येयं व्याख्यातिव्याख्यायतइत्यनेन सूचिते साकाङ्क्षत्वापादकेन रूपेणापूर्वस्य भावनाया वाभिधानमात्रेणाकाङ्क्षायाः शाब्दत्वोपपत्तौ तद्वाचिशब्दकल्पनायोगादेतद्व्याख्याख्यानापरितोषेण कर्मत्रयेण प्रत्ययमभिप्रेत्योपपादसमासतया स्वमतेन व्याख्यातुं यद्वेत्युक्ते ऽस्यां व्याख्यायां पदद्वयस्यापि सामानाधिकरण्याद्वनपदेनान्वयः पूर्वस्यां तु वैयधिकरण्यादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया विधिवाक्ये केन चिच्छब्देनानभिधानाद्वचनोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य व्याचष्टे * वचनेति * आद्यव्याख्याते ऽङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पितेन कथमितिशब्देन प्रत्यायनं द्वितीये त्वपूर्वकर्त्तव्यत्वपक्षे यागेनापूर्वं कृत्वा स्वर्गं भावयेदिति साध्यसाधनान्वयान्यथानुपपत्त्या कल्पितेनापूर्वकर्त्तव्यत्ववाचिना पूर्वं कृत्वेति शब्देन भावनाकर्त्तव्यत्वपक्षे श्रुतेनैव विधिशब्देनेत्यर्थः वचनविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह * एतद्धीति * प्रमाणान्तरेण प्रतीयमानत्वे ऽपि शाब्दत्वसिद्धेः शब्देनेत्यध्याहार्ये आकाङ्क्षाशब्देन प्रत्यायनशङ्कां निवर्त्तयितुमाह * तेनेति * भावनेत्यत्राप्यभिधीयमानेत्यनुषञ्जनीयं भावव्युत्पत्त्याकाङ्क्षाया भावनाया वा प्रकरणत्वोक्तिः आकाङ्क्षावतो ऽपूर्वस्य प्रकरणत्वानुपसंहारेणापूर्वनिष्पत्तिभावनयेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षणादपूर्वस्याकाङ्क्षोक्ता वस्तुतस्त्वंशत्रयान्विता भावना विध्युत्तरकालं कल्प्यत्वेनापूर्वस्य प्रागप्रतीतेराकाङ्क्षायोगाद्भावमिक्याश्चापूर्वप्रयुक्तत्वोक्तेर्भावनाया धर्मप्रयोजकस्यापूर्वनिष्पत्त्यर्थत्वाशयत्वेन व्याख्यातुं शक्यत्वान्नापूर्वस्याकाङ्क्षास्तीति सूचितं प्रारम्भो हीति भाष्यं यस्माद्यः प्रकरणशब्दवाच्यो ऽर्थः स क इत्यपेक्षायामवयवार्थानुसारात् क्रियायाः प्रारम्भो ऽवसीयते क्रियामवयत्वाश्चाकाङ्क्षायाः क्रियारम्भत्वं न सम्भवति तस्मान्नाभिधानानपेक्षाप्रकरणं किं त्वंशत्रयान्वितकर्त्तव्यभावनाभिधानाख्यक्रियारम्भात्मकत्वादाकाङ्क्षाभिधानं साकाङ्क्षभावेनाभिधानं वा प्रकरणमित्येवमुपलक्षणोपपादनायावयवार्थभेदेन प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * इदानीमिति * लक्षणोपपादनार्थत्वसूचनायेदानींशब्दः क्रियाप्रारम्भवाचित्वं प्रकरणशब्दस्योपपादयितुमाह * तत्रेति * अवयवालोचनया क्रियामात्रारम्भप्रतीतेर्वचनविशेषणमयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षाभिधानस्य क्रियान्ततरारम्भत्वायोगादंशत्रयोपेतां भावनाभिधानक्रियारम्भत्वोक्त्यर्थत्वेनोपपादयितु-

माह * का पुनरिति * किं विषया वचनक्रियेत्यपेक्षायां तस्येत्येतेन कर्त्तव्यस्य भावनाख्यस्यार्थविषयत्वेन परामर्शं सूचयन्वचनोक्तेश्च वाक्यवाचित्वाशङ्कां निवर्त्तयन्नवतारितं भाष्यावयवं व्याचष्टे * अर्थेति * भाष्ये स इत्यस्य प्रकरणपरामर्शित्वे ऽप्यारम्भशब्दसामानाधिकरण्यात्पुल्लिङ्गत्वाविरोधः इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वरूपेण भावनाभिधानस्यांशत्रयोपेतभावनाभिधानक्रियारम्भत्वमुपपादयितुमारभते * भावनेति * ऽयंशभावेनाभिधानक्रियायाः प्रयोगवाक्यव्यापाराद्यतः प्रयोगवाक्यस्य प्रवृत्तिस्तस्य तदारम्भत्वात्किं केन कथमिति च फलकरणेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वापादकेन भावयेदिति अनेन रूपेण भावनाभिधानस्य प्रयोगवाक्यप्रवर्त्तकत्वात्तस्यैव ऽयंशभावनाभिधानक्रियारम्भतावसीयतइत्याशयः। प्रयोगवाक्यस्यास्मात् प्रवृत्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिशब्देनोक्तं यस्मादाद्यप्रयोगवाक्यप्रवर्त्तकं सम्भाविताभिधानक्रियारम्भस्तस्मादिति कर्त्तव्यताकाङ्क्षभावनाभिधानस्य भावनाभिधानक्रियारम्भता युक्तेत्यर्थः। फलाकाङ्क्षाया एव तद्यांद्यत्वादारम्भत्वं स्यादित्याशङ्क्याह * फलेति * फलद्वयमात्रसाध्यत्वेनाद्यांशद्वयपूरणस्य प्रकरणानपेक्षतयेतिकर्त्तव्यतालाभमात्रस्यानेकवाक्याधीनसिद्धित्वेन प्रकरणापेक्षत्वादितिकर्त्तव्यतालाभे च फलकरणाकाङ्क्षयोर्हेतुत्वाभावेन प्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनावक्तव्यत्वात्कथम्भाव एवेति कर्त्तव्यतालाभाभावाद्धेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनोच्यते इत्युक्ते कथम्भावस्य फलकरणाकाङ्क्षोत्तरकालत्वेनानादिभूतत्वादारम्भत्वायोगमाशङ्क्य तेषामनेकेषां वाक्यान्तराणां समस्तानामालोचनापेक्षयेत्युक्तं वचनशब्देनाभिधानवाचिना ऽविधानस्याप्युपलक्षणं सूचयितुं विधानोक्तिः यथा च करणशब्दस्य स्वरसतः क्रियामात्रवाचित्वे ऽप्यागमस्य क्रियान्तरायोगाद्योग्यतयाभिधानाख्यक्रियाविशेषणवाचितावसीयते तथारम्भवाचिनः प्रशब्दस्य स्वरसतः कथं किं भावविषयत्वावगमे ऽपि किं भावस्येतिकर्त्तव्यतालाभाहेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वायोगाद्योग्यतयाङ्गवाक्यालोचनादिभूतकथम्भावविषयतापीति सूचयितुमाह * करणेति * स एष इति भाष्ये प्रकरणशब्दस्य रूढित्वेनायोगिकतया क्रियारम्भवाचित्वाभावाश्च तद्वशेनाकाङ्क्षाभिधानलक्षणतावसातुं शक्येत्याशङ्क्यारम्भवाचिविध्यादिशब्दपर्यायत्वात्प्रकरणशब्दस्यारम्भवाचित्वोपपादनार्थं पर्यायेण प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * स एष इति * विध्यादिशब्दमात्र-

स्य पर्यायत्वात् विध्यन्तापेक्षोक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहर्तुमाह * आदीति * दृष्टान्तायान्तशब्दस्य सम्बन्धिशब्दतोक्ता विध्यन्तशब्दस्यार्थमाह * विध्यन्तोनामेति * विध्यन्तापेक्षया विध्यादित्वे तत्समस्तालोचनापेक्षया कथं भावः प्रकरणमभिधानाविधानक्रिययोरारम्भ इति वार्त्तिकं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तस्य चेति * अनेकेषां प्रयाजाद्यङ्गवाक्यानां वाक्यार्थानां च प्रयाजादीनां प्रयाजादिप्रयोजनानां चालोचनानि विधिमध्यभूतानि यस्येति बहुव्रीहिणा मत्वर्थोक्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयैव विध्यादित्वं भाष्यकृतो ऽभिप्रेतं नतु विध्यन्तमात्रापेक्षया विध्यन्तोक्तिरूपलक्षणार्थेत्याशयः। विध्यन्तमात्रापेक्षाया च कथं भावस्यादित्वे विध्यन्तादित्वप्रसिद्ध्यापत्त्या विद्ध्यादित्वप्रसिद्ध्ययोगापत्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयादित्वे त्वादिभूतविधिभागव्यतिरिक्तसमस्तोत्तरविधिभागसमूहं विधित्वेनाभिप्रेत्य विध्यादित्वप्रसिद्ध्युपपत्तेरेतत्प्रसिद्धिबलादपि विध्यन्तमात्रापेक्षयादित्वं निराकर्त्तुमाह * इतीति * हेत्वर्थेनेतिकरणेनात एव मध्यसहितान्तादित्वाद्धेतोर्विध्यादित्वप्रसिद्धिर्युक्तेत्युक्तं प्रसिद्धेरप्रामाण्याशङ्कानिरासायाचार्याणामित्युक्तम् आद्यन्तव्यपदेशयोर्वा मध्यापेक्षत्वात्तत्सम्बन्धित्वेन मध्योक्त्यर्थो ऽयं ग्रन्थः वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदे जिज्ञासया प्रश्नपक्षे कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्यण भेदसिध्यै प्रकरणस्वरूपस्य वाक्याद्भेदसिध्युपयोगित्वोक्त्यर्थत्वेन वाक्यं त्विति भाष्यव्याख्यां सूचयितुमाह * तत्र चेति * वाक्यार्थोक्तेः प्रयोजनत्वाभ्युपगमे तन्मात्रपर्यवसानेनानपेक्षत्वाद्वाक्यानामन्योन्यान्वयायोगः प्रयोजनत्वानभ्युपगमे पर्यवसानायोग इत्याशङ्क्य वाक्यार्थस्य प्रमेयत्वेन प्रमाणभूतवाक्यप्रयोजनत्वात्तत्प्रतिपादनेन वाक्यानां स्वप्रयोजनावाकाङ्क्षानिवृत्तिलक्षणं पर्यवसाने सत्यपि वाक्यार्थभूतभावनाकार्यदृष्टादृष्टप्रयोजनापेक्षावशेनान्योन्यान्वयोपपत्तिसूचनार्थम् * कियत्यपीत्युक्तम् * पदानामपि पदार्थोक्त्याख्ये प्रयोजने पर्यवसितानां वाक्यप्रयोजनभूतवाक्यार्थोक्त्याख्यकार्यान्तरापेक्षावशेनान्वयादविशेषमाशङ्क्याह * तथेति * पदमप्यधिकाभावात्स्मारकाच्च विशिष्यत इत्यनेन न्यायेन पदार्थानां प्रमेयत्वाभावेन प्रमाणप्रयोजनत्वायोगात्तन्मात्रे पर्यवसानं सम्भवतीत्याशयः। वाक्ये पदानामन्योन्यान्वयादादौ विभज्यमानानां प्रयोजनलेशो ऽपि वृत्तिर्नास्ति किं त्वन्योन्यान्वयेनैव वाक्यार्थस्य प्रयोजनलाभ इत्यर्थः क्रमात्तु प्रकरणस्य भेदमने कस्याम्नायमानस्य सन्निधिविशेषाम्नानमात्रं हि क्रम इति

प्रकरणात्क्रमस्य दौर्बल्योक्त्यर्थं भाष्यं व्याचक्षाणा वक्ष्याम इत्याह * क्रमेण त्विति * वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदमुपसंहरति * तस्मादिति * तयोरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यमनकोदाहरणसद्भावादयुक्तमाशङ्क्य साकाङ्क्षपदसन्निधिमात्रं हीत्यादिवार्त्तिकोक्तेन प्रकरणे ऽप्येकवाक्यत्वशङ्का येनेत्येवमुपपादयति * किमिहेति * सूक्तवाकेत्युदाहरणभाष्यं सूक्तवाकाख्यस्यापि निगदस्य दर्शपूर्णमाससान्निधिपाठेन तदेकवाक्यत्वशङ्कासम्भवादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * सिद्धान्तेति * साक्षाद्दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वायोगे ऽपि सूक्तवाकविधायिनः सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीतिवाक्यस्य विधायकभावलक्षणेनान्वयेन सूक्तवाकैकवाक्यभूतस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वात्तद्द्वारा सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वं भविष्यन्तीत्याशङ्क्य विधेयविधायकत्वलक्षणस्यान्वयस्यैकार्थ्यानापादकत्वेनैकवाक्यत्वानापादकत्वं भिन्नप्रवृत्तित्वात्तया सूचिते मन्त्रब्राह्मणयोर्द्वयोरपि प्रहरणाख्यैकार्थ्याविषयत्वेनैकवाक्यत्वापादकमाशङ्क्य विषयैक्ये ऽपि विधायकस्मारकत्वलक्षणव्यापारभेदादेकवाक्यत्वायोगो ऽभिहितः । अग्नये पावकायेत्यादिवदिन्द्राग्नीपदस्याग्नीषोमाख्यपौर्णिमासदेवताविशेषवाचित्वादग्नीषोमपदस्य चेन्द्राग्नाख्यामावास्यादेवताविशेषणवाचित्वादन्योन्यैकवाक्यत्वोपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभावेन देवतापदोत्कर्षाभावात्तदेकवाक्यत्वहेतुकशेषोत्कर्षसिद्धान्तायोगेन सन्देहायोगमाशङ्क्योपपादनपूर्वं सन्देहोक्त्यर्थं तत्र हीत्यादिभाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * लिङ्गादिति * निष्कृष्टे त्विति भूतनिष्ठया देवतापदानुत्कर्षस्य कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनमित्येतदधिकरणसिद्धत्वं स्मारितं तच्छक्त्या विकल्पेन प्रकरणस्य शेषप्रापकत्वपक्षे ऽविवृधेतामित्यादिप्रतीकत्वमङ्गीकृत्य कृत्स्नस्येदं हविरजुषेतामवीवृधेतामहोज्यायो ऽक्रातामिति शेषस्य बहुवचनेन चेन्द्रादिपदशेषाणामप्युदाहरणत्वं सूचितं देवतापदरहितानां शेषाणां देवताविशेषणवाचित्वायोगेनाप्रयोज्यत्वमाशङ्क्य प्रयोगसमवेतदेवताविशेषणवाचितयैव प्रयोगसमवेतदेवतापदशेषैः सह विकल्पेन प्रयोगोपपत्तिसूचनार्थम् * तद्रहिता अपीत्युक्तम् * प्रकरणस्य विकल्पेनानेकशेषविनियोजकत्वं मत्वा यावत् कृत्व इति भाष्यावयवं समुच्चयेनानेकशेषप्रयोगोक्त्यर्थतया भासमानं सर्वप्रयोगमात्रोक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रकरणेनेति * विकल्पपक्षे शेषोदाहरणभाष्याणामाञ्जस्यापत्तेरस्या व्याख्याया परमतत्वसूचनार्थस्तावच्छब्दः द्विवचनयोगिनः शेषस्य द्विवचनयोगिना शेषेण सहैकवचनयो-

गिनश्चैकवचनयोगिभिः सह वैलक्षण्याद्विकल्पयोस्त्वानर्थक्यापत्तेरेकवचनयोगिना द्विवचनायोगिनश्चैकवचनयोगिभिः सह विकल्पस्य वक्तव्यत्वात्तत्र लिङ्गात्समानसंख्ययोरेव विशेषणविशेष्यत्वावगतेः प्रकरणबाधः स्यादित्याशङ्क्याह * लिङ्गमपीति * अवैलक्षण्ये ऽग्नीषोमपदशेषस्येन्द्राग्निपदान्विते प्रजापत्यादिपदशेषस्य चेन्द्रादिपदान्वये पाठक्रमेण देवतापदात् प्राक् प्रयोज्यत्वाभावात् देवतापदशेषस्य तु पश्चात्प्रयोज्यत्वात्प्रयोगक्रमवैलक्षण्यार्थत्वेन विकल्पोक्त्यर्थवत्त्वोपपत्तेर्लिङ्गानुसारेणैवोभयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः सर्वशेषप्रापकत्वान्न लिङ्गविरोधः प्रकरणस्येत्याशयः। प्रयोगसमवेतदेवतापदशेषस्य स्ववाक्यस्थत्वाद्देवतान्तरपदशेषस्य तु वाक्यान्तरस्थत्वाद्विषमशिष्टत्वेन विकल्पानुपपत्तेः प्रकरणबलीयस्त्वात्सर्वे शेषा विकल्पेन प्रयोक्तव्या वाक्यबलीयस्त्वाद्वा प्रयोगसमवेतदेवतोपदेशे एव नियमेनेति सन्देहो न युक्त इत्याशयेनाशङ्कते * ननु चेति * आत्मीयानात्मीयत्वलक्षणे विषमशिष्टत्वे सत्यपि प्रकरणेनापनीतदेवताकस्यापि वाक्यान्तरस्थस्य शेषस्य विकल्पेन प्रयोज्यत्वप्राप्तेर्वाक्येन तु स्ववाक्यस्थस्यैव नित्यं प्रयोज्यत्वप्राप्तेः वाक्यप्रकरणविरोधे सति वाक्यबलीयस्त्वं विना स्ववाक्यशेषनियमाश्रयणायोगाद्विकल्पोऽर्थविरुद्ध इत्याशयेन परिहरति * सत्यमिति * प्रकरणस्यापर्यायवृत्तित्वेन युगपत्सर्वाङ्गग्राहित्वादसमवेतविशेषणान्वयप्रकाशनस्य चादृष्टार्थत्वाच्छास्त्रैकसमधिगम्यत्वेन चादृष्टस्यैकैकस्माच्छेषाददृष्टसिद्ध्यवगतेरिदं हविरजुषेतामित्येतावतो विभागमन्त्रवद्विकल्पसम्भवे ऽव्यवीवृधेतामित्यादेर्विकल्पायोगाच्छेषोदाहरणभाष्यस्य चास्मिन्पक्षे ऽनाञ्जस्यापत्तेर्यावत् कृत्वा इति भाष्यावयवस्य सर्वप्रयोगमात्रोक्यर्थत्वव्याख्यानायापत्तेरतोपातस्वमतेन समुच्चयार्थत्वव्याख्यासूचयन्नन्यथासन्देहं दर्शयितुमाह * असकृद्वेति * सकृदसकृत्प्रयोगयोरविरोधपक्षायोगसूचनार्था विरोधोक्तिः अवीवृधेतामिति शेषेणासकृत्प्रयुक्तेनेष्टं देवतं विशिंषतां प्रस्तरं प्रहरेदिति प्रकरणकल्प्ययासकृत्प्रयुक्तेनेति वाक्यकल्प्यायाः वा श्रुतेः शेषस्येष्टदेवतापदैकवाक्यत्वपूर्वकेष्टदेवताविशेषणोक्तिसामर्थ्यकल्पनापूर्वकत्वाविशेषादेकवाक्यत्वस्य च वाक्यप्रकरणयोरुभयोरप्याकाङ्क्षाहेतुकत्वाविशेषात्तुल्य बलेनेति पूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं तावदित्यादिभाष्यमाकाङ्क्षाख्यप्रकरणपूर्वकत्वेन नैकवाक्यत्वस्य लिङ्गादिव प्रकरणादपि विप्रकृष्टार्थत्वाद्वाक्यस्य दुर्बलत्वेनेति पूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थं चाथवेति भाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातम्। एवमित्यादिसिद्धान्त-

भाष्ये वाक्यबलीयस्त्वसिद्ध्यै वाक्ये पदैकवाक्यत्वप्रत्यक्षतोक्तिं पदैकवाक्यत्वस्याकाङ्क्षाविशेषादयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षानवगमे ऽप्यन्योन्यान्वयायोग्यपदसमभिव्याहारमात्रे ऽप्यैकवाक्यत्वावगत्याशयत्वेनोपपादयितुमाह *क्लृप्तेति* वाक्यस्य वाक्यार्थाख्यप्रयोजनलाभेन नैराकाङ्क्ष्यरूपात्परिपूर्णत्वात्प्रकरणे वाक्यैकवाक्यत्वस्याप्रत्यक्षत्वोपपादानपूर्वं विप्रकर्षोपपादनार्थमितिकर्तव्यताकाङ्क्षस्येत्यादिभाष्यं सूक्तवाकमन्त्रात्मकस्य वाक्यस्य ब्राह्मणात्मकदर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वायोगात्प्रहरणसंयुक्तत्वेन प्रकृतयागैकवाक्यतया तदभिधानसामर्थ्यकल्पनपूर्वकप्रकृतयागाभिधानार्थत्ववाचिश्रुतिकल्पनस्यायुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * कथम्भावेन हीति * इत्थं यजेतेति कथम्भावाख्यप्रकरणानुमितायां श्रुतौ दर्शपूर्णमासवाक्यविहितयागानुवादेन तदङ्गत्वेन सूक्तवाकविधिरेकवाक्यतयोपचरित इति सम्बन्धोक्त्या सूचितं प्रहरणसंयुक्तत्वात्साक्षात्प्रकृतयागाङ्गत्वाभावे ऽपि प्रकृतयागापूर्वान्वयिनि रूपे सूक्तवाकस्याङ्गत्वसिद्ध्यै सामान्यसम्बन्धानुमानपूर्वं प्रहरणाङ्गतया विहितसूक्तवाकस्यापनीतदेवतापदशेषाणामात्मीयैर्वाक्यान्तरस्थत्वादन्यदीयैर्देवतापदैः क्लृप्तस्य वाक्यशेषान्वयत्वाच्छेषान्तराकाङ्क्षैः सह पुनःशेषान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्यान्वयकल्पनेति प्रहरणाङ्गत्वविध्यपेक्षितसामान्यसम्बन्धसिध्यै प्रहरणाङ्गत्वद्वारा प्रकृतयागाङ्गत्वोक्तिरिति तथाशब्देन सूचिते सामान्यसम्बन्धापेक्षया शेषाणां वाक्यान्तरस्थदेवतापदान्वये स्ववाक्यस्थदेवतापदान्वये च तुल्यत्वेनोभयसाधारण्याद्विप्रकर्षया वाच्यत्वमाशङ्क्य सर्वशेषप्रयोगसिद्ध्यर्थत्वं सामान्यसम्बन्धोक्तेः सूचयितुम् * यावदाम्नानमित्युक्तम् * भाष्ये चाभिधेयो ऽयं प्रकृतो याग इति वाच्यं श्रौतप्रहरणाख्यद्वारविशेषान्वयस्य सामान्यान्वयापेक्षत्वसूचनाय पूर्वकालत्वोक्त्यर्थाभिहित इति भूतनिष्ठा साक्षाद्यागाभिधाने ऽपि श्रुतिविहितयागाङ्गभूतप्रहरणाभिधानद्वारा यागाभिधानोपपत्तिसूचनार्थं तस्मात्सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति सामान्यान्वयापेक्षत्वसूचनाय वक्ष्यमाणभाष्योदाहृतश्रुतिविहितद्वारपरामर्शायैवंशब्दः प्रकृतयागापूर्वसाधनभूतप्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वेन सूक्तवाकविधिमात्रात् सूक्तवाकस्य विशेषणभूतप्रकृतयागसिद्धेः प्रकृतापूर्वलक्षणामात्रे प्रकरणव्यापारो न त्वङ्गत्वावेदने यागेतिकर्तव्यताभूतप्रहरणाकरणत्वेन सूक्तवाकस्य यागेतिकर्तव्यतात्वाभावात्प्रकरणाविनियोज्यत्वानुपपत्तेः सन्निपत्योपकारिणां च प्रकरणाविनियोज्यत्वस्यासंयुक्तं प्रकरणादिति संयुक्तत्वोक्त्या पर्युद-

स्त्वादितिसूचयितुं प्रहरणाङ्गत्वविधिमाम्नायागाङ्गत्वसिद्ध्युक्त्यर्थं भवतीत्युक्तम् एषो ऽत्रेति भाष्यमुपपादितार्थविप्रकर्षोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * इतीति * तस्मादिति भाष्यं प्रकरणबाधासिद्धान्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * इतिकर्तव्यताकाङ्क्ष्यादिभाष्येण सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वनिरासे ऽपि देवतान्तरपदशेषाणामुत्कर्षायेष्टदेवतापदैकवाक्यतायाः प्रत्यक्षत्वस्य निरसनीयस्यानिरासादुत्कर्षासिद्धेः कथं देवतान्तरपदशेषाणां निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्य प्रकरणसामर्थ्यालोचनं विना देवतान्तरपदशेषाणामिष्टदेवतापदैकवाक्यत्वस्यानवगतेरप्रत्यक्षत्वं सिद्धमङ्गीकृत्य येन कारणेन यद्यप्यप्रत्यक्षा सती पौर्णमासी देवतापदशेषाणाममावास्यादेवतापदैकवाक्यतानुमातुमारभ्यते तथापि प्रत्यक्षेणामावास्या देवतापदैः सहाम्नातानामेव शेषाणाममावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वावगतेः प्रत्यक्षविरोधान्नानुमानं सम्भवति वस्तुतस्तु शेषाणां स्ववाक्यदेवतापदान्वयाद्देवतापदानां च स्ववाक्यशेषान्वयात्प्रकरणाम्नानार्थत्वोपपत्तेर्निराकाङ्क्षाणां देवतापदान्तराणां शेषान्तराकाङ्क्षोत्पादनाशक्तेर्न प्रकरणस्यानुमानारम्भे सामर्थ्यमस्ति तेन कारणेन निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरिति तेन शब्दोत्कर्षसहितेन तच्छेषाणामपि निष्कृष्य प्रयोग इति भाष्यावयवानुषङ्गेण परिहारार्थं तेनेत्यादिभाष्यं क्लृप्तशेषैरिति वार्त्तिकेनानागतावेक्षणन्यायेनार्थतो व्याख्यातत्वाद्विपरीतबाधपूर्वपक्षस्य चाथेति भाष्येणानुभाष्य निरासार्थं न यदित्यादिभाष्यं वाक्ये पदैकवाक्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वोक्त्या वाक्यस्य लिङ्गापेक्षया विप्रकर्षः प्रकरणापेक्षया सन्निकर्ष इत्युपपादितार्थत्वादव्याख्याय चिन्ताप्रयोजनं विवेक्तुमाह * ततश्चेति * देवतापदान्तरशेषाणां नित्यमपकर्षसिद्धान्तप्रयोजनमुक्त्वा तुल्यबलत्वपूर्वपक्षे प्रकरणस्य विकल्पेन सर्वशेषप्रापकत्वे वाक्याश्रयणे नित्यमपकर्षः प्रकरणाश्रयणे पाक्षिकः समुच्चयेनासकृत्प्रयोगप्रापकत्वे तु प्रकरणाश्रयणे सर्वशेषविनियोग इति प्रयोजनं सूचयितुं न पाक्षिक इत्याद्युक्तम् । बलाबलविपरीतपूर्वपक्षे तु न पाक्षिक एवापकर्षः सर्वदेवताविनियोग इत्युभयत्राप्यवधारणं कार्यम् । अथेति प्रश्नभाष्यस्यार्थतः पाठपूर्वमाशयं व्याचष्टे * अथेति । अनुक्तमुदाहरणं ज्ञातुमशक्नुवतः श्रोतुरज्ञानादापाततो ज्ञातं च निश्चेतुमशक्नुवतः संशयात्तावत्सम्भवत्येव प्रश्नः तावतिक्रम्यापि तुल्यक्रमाणामैन्द्राग्नादीनां कर्मणां याज्यानुवाक्यायुगलानां चाना-

रभ्याधीतत्वेन कस्य चित्प्रकरणेऽनाम्नानाद्दभ्रिमन्त्रस्य शुन्धनमन्त्रस्य च यथासंख्यलक्षणक्रमविनियोज्यस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नातस्यापि शुन्धध्वमिति सन्निहितोपसंहारियुष्मदर्थविषयशब्दसामर्थ्यात्मकलिङ्गविरोधेन दभ्रिमन्त्रस्य चास्पष्टलिङ्गत्वेनापि प्रकरणाविनियोज्यत्वायोगाद्यथासंख्यलक्षणपाठसादेश्यहेतुकस्य क्रमस्य प्रकरणविरोधे कस्य चिदुदाहरणस्यानुपपत्तेरनुष्ठानसादेश्यहेतुकात्।क्रमादभिषेचनीयाङ्गत्वावगतेः प्रकरणाच्च राजसूयाङ्गत्वावगतेरुदाहरणत्वेनाभिमतस्य पुरतात्परस्ताद्वाम्नानसन्निधिनैव लक्षणेन सन्दंशाभिव्यङ्ग्यावान्तरप्रकरणत्वप्रसङ्गाच्च किञ्चिदुदाहरणमस्तीति विपर्ययदार्ढ्याय सम्भवतीत्यर्थः।राजसूयइत्युत्तरभाष्यमाशयोक्तिपूर्वं व्याचष्टे * शङ्कुत्विति * कथं शक्यमित्येपेक्षितेनैकस्याम्नायमानस्येति भाष्यवक्ष्यमाणाकाङ्क्षारहितसन्निधिमात्रलक्षणत्वात्क्रमस्येति सूचयितुं तद्भाष्यकारीयं पुरस्तात्परस्ताद्वाम्नानसन्निधानलक्षणेन क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपाद्यैव तावत्सप्रयोजनसन्देहोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं शौनःशेपाख्यानादीनां सामान्यतोऽङ्गत्वासिद्धेस्तद्विशेषचिन्तायोगादयुक्तमाशङ्क्यापि वाङ्मनिज्याः स्युरिति चतुर्थाधिकरणासिद्धान्तसूत्रेऽङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्सन्देहविपर्ययाभावेनोपपादयन्यादि तुल्यबले सर्वेषां वाभिषेचनीयस्य वेति विकल्प इत्यध्याहारेण त्रेधा सन्देहोक्त्यर्थतया व्याख्यातुमाह * तयां चेति * विपर्ययो विप्रतिपत्तिशब्देनोक्तः । समस्तैकाङ्गत्वयोः समुच्चयायोगादुक्तप्रकारेण त्रेधैव विचार्यतइति इतिकरणान्वयः । कैमर्थ्यचिन्ताया बलाबलचिन्ताप्रयोजनत्वसूचनार्थम् * प्रकरणस्येत्युक्तम् * आकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वानां त्रयाणाम् एकवाक्यत्वापादकत्वेनेष्टत्वादाकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य सन्निधिलक्षणस्य च क्रमस्य तुल्यबलत्वोक्त्यर्थं किं तावदित्यादिभाष्यं सम्बन्धार्थत्वादाकाङ्क्षायाः सन्निधिं च विना सम्बन्धायोगात्सर्वासामाकाङ्क्षाणां सन्निहितावलंबिनीत्वावगतेराकाङ्क्षालक्षणस्य प्रकरणस्य वाक्यादिव सन्निधिलक्षणात्क्रमादर्थविप्रकर्षात् दुर्बलतेतिबलाबलवैपरीत्यपूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थं चापि वेति भाष्यमेव मिथ्याद्यर्थविप्रकर्षादित्यन्तं च सिद्धान्तभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वेन महाप्रकरणात्सन्निकृष्टार्थत्वावगतेर्नार्थविप्रकर्षः सम्भवतीत्याशयत्वेन कोऽत्रेति प्रश्नभाष्यव्याख्यां सूचयन्नवान्त-
८७४।५ रप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपादयितुं शङ्कते * ननु चेति * एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेन प्रकरणवत इत्यादेः सन्निधिविशेषाम्नानमात्रं

हि क्रम इत्यन्तस्योत्तरभाष्यस्य व्याख्यां सूत्रयन्नवान्तरप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपादयति *नैष इति* अनेन चावान्तरप्रकरणवत्वेनाभिमतस्याभिषेचनीयस्य यदि शौनःशेपादिपाठकाले साकाङ्क्षत्वं स्यात्ततस्तत्सन्निधावाम्नातेन शौनः शेपाख्यानादिना स्ववाक्यार्थपरिपूर्णनाथवान्तरप्रकरणलक्षणवाक्यैकवाक्यतावकल्पेत तस्य त्वाभिषेचनीयस्य विदेवनशौनः शेपाख्यानादिभ्यः प्रागेव निराकाङ्क्षीकृतत्वेनावान्तरप्रकरणवत्त्वायोगान्न तल्लक्षणैवाक्यतावकल्पत इत्येवं प्रकरणवत इति भाष्यावयवव्याख्या सूचिता। प्रत्यासन्नविदेवनाद्युल्लङ्घनेन प्राकृतधर्मापेक्षा न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोभिषेचनीयाख्यस्य कृतारुपकारापेक्षेत्यतो ऽक्लृप्तोपकारान्संनिहितान्धर्मानुल्लङ्घ्यातिदेशतो धर्मलाभाय प्रकृत्यपेक्षत्वादाकाङ्क्षारहितसन्निधिमात्रलक्षणाक्रमवत्त्वापत्तेः संनिधिमात्रलक्षणे क्रमे शौनःशेपाख्यानादिनाम्नातेनार्थैकवाक्यत्वं नावकल्पतइत्येवं न त्विति भाष्यावयवव्याख्यां सूचयितुमाह * सत्यामपीति * क्रमत्वे सत्यपि साङ्ग्रहण्यादेस्तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्यादिभिरेकवाक्यत्वापत्तेरनवक्लृप्त्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य प्रकरणविरोधेनानवक्लृप्त्युक्तिमुपपादयितुमाह * निराकाङ्क्षस्य हीति * अभिषेचनीयवत्सर्वेषां राजसूयशब्दवाच्यानां सोमेष्टिपशुबन्धानां विकृतित्वेन प्राकृतैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतत्वात्कथम्भावायोगमाशङ्क्याह * तदीयो हीति * प्रात्यात्मिकापूर्वसिद्धौ कथम्भावस्य प्राकृतैर्धर्मैर्निवृत्तावपि समस्तसाध्यफलापूर्वसिध्यै कथम्भावस्य पवित्राख्यान्सोमयागादारभ्य क्षत्रस्य धृत्याख्यसोमयागपर्यन्तमनुवृत्तेस्तन्मध्यपातिविदेवनादिस्पर्शात्तत्कथम्भावेन विनियोगः सिद्ध इत्याशयः। अवान्तरप्रकरणापत्तिनिरासमुपसंहरति * अत इति * कस्यां चिदपि तर्हि विकृतौ प्रात्यात्मिकं प्रकरणं न स्यादित्याशङ्क्याह * यस्यां त्विति * प्रकृतमङ्गमनूद्य तत्सम्बन्धित्वेन वैकृतमङ्गं यस्यां विधीयते तत्सम्बन्धित्वेन वा विहितस्य वैकृतस्याङ्गस्यैकस्य विधीयमानादङ्गात्पुरस्तादपरस्य च परस्तादवस्थितस्य मध्ये स्वतन्त्रमङ्गं यस्यां विधीयते प्रधानाद्वा पुरस्तात्प्राकृताङ्गानुवादेन विहितस्याङ्गस्य परस्तात्स्वतन्त्रमङ्गं परस्ताद्वा प्राकृताङ्गानुवादेन विहितस्य पुरस्तात्स्वतन्त्रमङ्गं यस्यां विधीयते तस्यां कथम्भावगृहीतप्राकृताङ्गवर्त्तित्वात्कथम्भावग्रहीतप्राकृताङ्गानुवादेन विहिताङ्गद्वयमध्यवर्त्तित्वाद्वा प्रकरणोपपत्तिरिति यथायोगमध्याहारावृत्तिभ्यां योज्यम्। अभिषेचनीये ऽपि तर्हि माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यतइति वाधेन प्राकृतमाहेन्द्रस्तोत्रसम्बन्धित्वेन विधान-

लक्षणायोगात्प्रकरणोपाख्यानादीनां प्राकृतवर्त्तित्वात्पश्वादिषु प्राकृत-
सामिधेन्यनुवादेन विधीयमानसाप्तदश्यवत्प्रकरणपाठो भविष्यती-
त्याशङ्क्याह * न चेति * शौनःशेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्तोत्रकाले ऽनु-
ष्ठानविधाने ऽपि स्तोत्राङ्गत्वाभावेन स्तोत्रद्वारा कथंभावग्रहणायो-
गात्प्रकरणव्यापारो न सम्भवतीत्याशयः । तात्पर्यतो व्याख्याते
प्रकरणवत इति भाष्ये शौनःशेपाख्यानादेः परिपूर्णत्वोक्तिः प्रकरण-
वतैकवाक्यत्वात्प्रयोजनालाभेन नैराकाङ्क्ष्यलक्षणपरिपूर्णत्वायोगादयु-
क्तामाशङ्क्योपपादयति * सन्निधाविति * क्रमस्यावान्तरप्रकरण-
त्वाशङ्कानिरासार्थलक्षणोक्त्यर्थे ऽनेकस्येति भाष्ये ऽनेकविशेषणानर्थ-
क्यमाशङ्क्यानेकस्य मध्ये कस्य चित्सन्निधावाम्नानमित्येवं रूपस्य
सन्निधिविशेषाम्नानस्य नान्तरीयकत्वादेकाङ्गत्वं विनाप्येकसन्निध्यु-
पपत्तिसूचनायानेकोक्तिर्न लक्षणविशेषणायेत्येवमुपपादयितुमाह *
अनेकस्येति * नान्तरीयकतामुपपादयति * यो हीति * एकस्यापि
तर्हि प्रकरणिनो ऽर्थे ऽनाम्नायमानस्य प्रकरणापाठावश्यम्भावात्प्रक-
रणपाठो ऽपि नान्तरीयकः स्यादित्याशङ्क्याह * नत्विति * क्रमवद-
ङ्गत्वं विनापि क्रमस्योपपत्तिरूपं यादृशं नान्तरीयकत्वं तादृशं प्रकर-
णवदङ्गत्वं विनापि प्रकरपाठस्योपपत्तिरूपं नान्तरीयकत्वं नास्ति क-
श्चित्प्रकरणवन्तं प्रत्यङ्गत्वाभावे बहिरपि पाठसम्भवात्प्रकरणपाठ-
स्यादृष्टार्थत्वापत्तेरित्याशयः । सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्यावान्तरप्रकरण-
त्वाभावे ऽप्याकाङ्क्षासन्निध्योस्तुल्यवदेकवाक्यत्वहेतुत्वाच्च क्रमस्या-
काङ्क्षालक्षणात्प्रकरणाद्विप्रकर्षः सम्भवतीति तुल्यबलत्वपूर्वपक्षाश-
यस्याकाङ्क्षानपेक्षात्सन्निधिमात्रादेकवाक्यत्वानवगतेः क्रमे चाप्रत्यक्ष-
त्वाकाङ्क्षायाः प्रकरणे तु प्रत्यक्षत्वाद्विप्रकर्षोपपादनेन निरासार्थं त-
त्रेत्यादिभाष्यं सन्निहितालम्बनत्वेनाकाङ्क्षायाः सन्निध्यपेक्षत्वाद्विप-
रीतबलाबलपूर्वपक्षस्यानुभाषणपूर्वमाकाङ्क्षणीयान्वयं विनानुपपत्ति-
रूपत्वेनार्थापत्त्याख्यप्रमाणतया ऽऽकाङ्क्षायाः साक्षादेकवाक्यत्वावगति-
हेतुत्वात्संनिधेस्त्वाकाङ्क्षणीयविषयविशेषसमर्पणद्वारैकवाक्यत्वाव-
गतिहेतुत्वाद्विषयविशेषसमर्पणायाकाङ्क्षायाः संनिध्यपेक्षत्वे ऽप्येक-
वाक्यत्वावगमाय सन्निध्यनपेक्षत्वाद्वाक्यापेक्षयार्थविप्रकर्षात्प्रकरण-
स्य दौर्बल्ये ऽपि क्रमापेक्षयार्थसन्निकर्षाद्बलीयस्त्वेत्येवं निरासार्थं
वाथेत्यादिभाष्यम् एकग्रन्थेन संकृष्य व्याचष्टे * अत इति * क्रमस्य
सन्निधिविशेषमात्रत्वेनावान्तरप्रकरणत्वाभावे सतीत्येवं तत्र सन्नि-
धिविशेषाम्नानसामर्थ्यादिति भाष्यस्य तत्रशब्दव्याख्यासूचनार्थं व्या-
ख्यातभाष्योक्तक्रमलक्षणपरामर्शायातः शब्दः क्रमसमाख्याविरो-

धोदाहरणपक्षभाष्यमपि पूर्ववत्त्रेधा व्याख्येयमित्याह * क्रमेति * ८७५।१
अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यनुवर्त्तमाने पुरोडाशाट्ठञिति स्मृतेः पौरोडाशिकसमाख्यायाः पुरोडाशविषयग्रन्थवाचित्वावसायान्मन्त्रपुरोडाशपात्रशुन्धनसम्बन्धाख्यविनियोगहेतुत्वस्य तद्धितशब्दकृतत्वेन बलीयस्त्वात्परदौर्बल्यसिद्धान्तोपयोगिविरोधोदाहरणत्वायोगाद्यौगिक्याश्च समाख्याया विनियोगहेतुत्वनिरासाद्रूढित्वाभ्युपगमेन सारूप्यमात्रेण विनियोगहेतुतया दौर्बल्यायोगान्न किञ्चिदुदाहरणं सम्भवतीति वक्तुं शक्यत्वे ऽपि पौरोडाशिकसमाख्यायाः समस्ते दर्शपूर्णमासकाण्डे पुरोडाशानलङ्कुर्विति वद्गौणत्वाच्छ्रुतितुल्यत्वशङ्कापि नास्तीति अतिशयोक्त्यर्थत्वेन पौरोडाशिकमित्युदाहरणभाष्यं व्याख्यातुमाह * पौरोडाशिकमिति * पुरोडाशपात्रशुन्धनार्थत्वाभावे पौरोडाशिकसमाख्यानुपपत्तिशङ्कापि समस्तकाण्डवाचित्वोक्त्या निरस्तालिङ्गाच्छुन्धनार्थत्वावगमे ऽपि पात्रशुन्धनार्थत्वानवगमात्पात्रविशेषसन्देहो न युक्तः पात्राणामेव प्रक्षालनाख्यशुन्धनविधानाशुन्धनार्थत्वलिङ्गवशेन पात्रशुन्धनार्थत्वरूपविशेषावगमे ऽपि तु-ग्रहादिपात्रशुन्धने ऽपि लिङ्गाद्विनियोगावगतेः क्रमसमाख्ययोर्द्वयोरपि बाधप्रसङ्गान्सन्देहायोगमाशङ्क्य प्रकरणाद्दार्शपौर्णमासिकत्वाविशेषलाभ इत्येवं सन्देहोपपादनार्थत्वेन दर्शपूर्णमासकाण्डे शुन्धनार्थिमन्त्रे समाम्नाते सतीत्येवं तत्रशब्दं व्याचक्षाणस्तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्ट * स चेति * प्रकरणावगतस्य सामान्यसम्बन्धस्य द्वारविशेषसम्बन्धापेक्षत्वात्प्रकरणविरोधस्य निर्ज्ञाते प्रकरणेनेति भाष्यव्याख्यायां निराकरिष्यमाणत्वेनानाशङ्क्यत्वसूचनार्थम् *सामान्येनेत्युक्तम् * विनियोगविषयविशेषचिन्तायाः फलतो बलाबलचिन्तार्थत्वसूचनार्थता समाख्यानस्येति भाष्यावयवस्य सूचयितुम् * इतरदित्युक्तम् * तुल्यफलत्वाद्विकल्पो विरोधाभावाद्वोभयत्रेति पूर्वपक्षद्वयान्तरमपि किंशब्देन सूचितम् । पौरोडाशिकासमाख्यायाः पौरोडाशिकापौरोडाशिकसमुदायवाचित्वे ऽप्यर्थवत्त्वाय श्रुत्यादित्रयानवगतद्वारविशेषस्य पुरोडाशशब्दान्वयार्थत्वावगतेस्तद्बलीयस्त्वे पुरोडाशमात्रपात्रशुन्धनार्थतोक्ता । समाख्योक्तसम्बन्धस्याकाङ्क्षाविनानुपपत्तेः सन्निधिमकल्पयित्वा ऽप्याकाङ्क्षाकल्पकत्वसम्भवात्समाख्यायाः क्रमाद्विप्रकर्षायोगाशयेन तुल्यबलत्वपूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं तावदित्यादि स्यातामित्यन्तं भाष्यमत इत्यादिचावृत्त्या विच्छिन्नं द्वे अप्येते ऽविरोधाद्विनियोगकारणे इत्येवं समुच्चयपूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थं यदि वेति भाष्यं च समाख्यायाः श्रुतितुल्यत्वाद् बलाबलवैपरीत्य-

पूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थमित्येकहेलया पूर्वपक्षभाष्यद्वयव्याख्या पूर्वमेत्र-
मित्यावर्त्य विप्रकर्षादित्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे * तुल्येति *
दृष्टबाधत्वोक्त्या क्रमस्य विप्रकर्षः समाख्यायाश्चादृष्टबाधत्वोक्त्या
सन्निकर्षो विवक्षितः । कथमर्थविप्रकर्ष इत्यपेक्षायामुपादिश्यते हि
हि क्रमे समाम्नानात्साम्नाय्यसम्बन्ध इत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणामुपप-
त्तिमनागतावेक्षणन्यायेन दर्शयति * तथा हीति * यावति प्रदेशे
ब्राह्मणे साम्नायपात्रशुन्धनं तावत्येव मन्त्रसंहितायां शुन्धनमन्त्र-
पाठाद्वेदरचितत्वेन क्रमे सादेश्यं प्रत्यक्षत्वाच्छीघ्रं दृश्यते समाख्या-
यां तु सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वाद्विलम्बेनेत्यर्थः *कः पुनरि-
ति* सम्बन्धस्यावाच्यत्वे ऽप्यन्तर्णीतिसम्बन्धस्य सम्बन्धिनो ऽभि-
धानात्सम्बन्धानुपपत्तिमात्रेणाकाङ्क्षाकल्पनसिद्धेरेकस्मिन्नेव च क्ष-
णे सादेश्यसम्बन्धाभ्यामाकाङ्क्षाकल्पना न विप्रकर्ष इति तुल्यबल-
त्वपूर्वपक्षे प्रश्नाशयः । वैपरीत्यपूर्वपक्षे तु श्रुत्यभिधेयस्याङ्गाङ्गि-
सम्बन्धस्य समाख्यावाच्ये सम्बन्धिन्यन्तर्णीतत्वेन श्रुतितुल्य-
त्वात्समाख्यायाः क्रमस्यैव प्रकरणादिव समाख्यातो ऽप्यर्थविप्रकर्ष
इत्याशयः । निर्णीत इत्युत्तरभाष्ये प्रकरणव्यापारोक्त्यानर्थक्यमाश-
ङ्क्य परिहरति * निर्णीत इति * अविरोधोपपादनार्थं विरोधं
तावच्छङ्कते * कथं पुनरिति * मन्त्रस्य संनिपत्योपकारित्वेन
प्रकरणविनियोज्यत्वाभावेन सामान्यान्वयमात्रे प्रकरणव्यापारात्तस्य
च द्वारविशेषापेक्षत्वादविरोधे इत्याशयेनाविरोधमुपपादयति *
नैष इति * लिङ्गाच्छुन्धनसंयुक्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणेन क्रत्वङ्गत्व-
बोधाशक्तेः शुन्धनस्वरूपाङ्गतायामानर्थक्यप्रसक्तिपरिहारायापूर्व-
साधनांशलक्षणामात्रार्थं प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांश-
लक्षणया चानर्थक्यं परिहृते ऽपूर्वान्तरसाधनांशलक्षणायां
प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांशलक्षणया चानर्थक्ये परिहृते
पूर्वान्तरसाधनांशलक्षणायां प्रकरणाम्नानात्सर्वार्थत्वावगतिसूचनार्थं
प्रकृतदर्शपूर्णमासाख्ययागषट्कान्यतरार्थत्वावधारणोक्ता । परिहा-
८७६।१ राशयाज्ञानाच्छङ्कामपरिहृतां मत्वा पुनः शङ्कते * नन्विति * परि-
हाराशयं विवृणोति * नावश्यमिति * मन्त्रस्यैकप्रकरण्यन्वयेन
कृतार्थत्वादानर्थक्यपरिहारे ऽप्यन्येषां पुरोडाशाज्ययागाख्यानां प्र-
करणिनां पात्रशुन्धनमन्त्राभावे वैगुण्यापत्त्या ऽपूर्वाख्यप्रयोजनरूपा-
र्थासिद्धेर्मन्त्रस्य सर्वार्थत्वमाशङ्क्य मन्त्रस्य यागान्तरपात्रशुन्धना-
ङ्गत्वाभावात्तच्छुन्धनस्यामन्त्रकत्वे ऽपि वैगुण्यानापत्तेर्यागान्तरा-
णां क्वचिदप्यंशे मन्त्राभावे ऽभियुक्तानां दृष्टान्ते ऽर्थेषु कर्मसु मन्त्रा-

दरदर्शनादमन्त्रमन्ये यत्किञ्चिद्धूयते च हुताशने। सम्वत्सरकृतं पापं तत्पावमानीभिरहं पुनामीत्यादिलिङ्गाच्च वैगुण्यं वाच्यं तच्च प्रोक्षणादिष्वङ्गान्तरेषु मन्त्रसद्भावान्नोपपद्यतइति परिहारसूचनार्थम् * मन्त्रान्तरैरपीत्युक्तम् * क्रमात्पूर्वं च प्रकृतक्रत्वन्वयाख्यसामान्यविनियोगविषयश्रुतिकल्पने ऽपि क्रमविरोधाभावात्पात्रशुन्धनाख्यद्वारविशेषान्वयविषयश्रुतिकल्पनकाले च पात्रशुन्धनस्य सन्निपत्योपकारित्वेन प्रात्यात्मिकयागोत्पत्त्यपूर्वमात्रपर्यवसायित्वात्तेषां चापूर्वाणां धर्मान्वये ऽन्योन्यानपेक्षतया युगपत्पर्यालोचनायोगाद्यावत्प्रकरणमेकैकयागापूर्वसाधनीभूतं पात्रशुन्धनं प्रतिद्वारविशेषान्वयविषयां श्रुतिं कल्पयितुमारभते तावत्क्रमेण सान्नाय्यपात्रशुन्धनविषयाकाङ्क्षाख्यप्रकरणकल्पनापेक्षेणाप्येकविषयतयान्यालोचननिमित्तविक्षेपशून्येन कल्पितत्वात्प्रकरणेन कल्पयितुमारभ्यमाणाया द्वारविशेषान्वयविषयायाः श्रुतेः क्रमकल्पितश्रुतिविषयभूतसान्नाय्यपात्रविषयतयोपसंहारापत्तेः प्रकरणेन सर्वार्थत्वानवधारणादविरोध इत्याह * सामान्येति * समाख्याया अपि तर्हि समस्तदर्शपूर्णमासवाचित्वेनानेकविषयश्रुतिकल्पनापत्तौ क्रमकल्पितैकविषयश्रुतिविषयोपसंहारसम्भवादविरोधापत्तिरित्याशङ्क्यानेकविषयत्वे पौरोडाशिकसमाख्यानर्थक्यापत्तेर्द्वारापेक्षिणां धर्माणां पुरोडाशमात्रद्वारान्वयार्थेयं समाख्येत्यवसायाद्विरोध इति परिहारं सूचयितुमाह * समाख्या पुनरिति * लौकिकास्त्वनि भाष्यमवैदिकत्वेनास्याः समाख्याया वैदिके ऽर्थे प्रामाण्यायोगोक्त्यर्थमिति भ्रमं निवर्तयितुं विप्रकर्षात्समाख्या दुर्बला नत्ववैदिकत्वादित्याह * विप्रकर्षाद्धीति * समाख्योक्तेन सम्बन्धेन सन्निधिमकल्पयित्वैवाकाङ्क्षाकल्पनाद्विप्रकर्षाभावमाशङ्क्य सम्बन्धिनोरेकत्र नियमरूपत्वात्सम्बन्धस्यैकत्र सम्बन्धिद्वयनिधानाख्यं सन्निधिं विनात्मलाभाभावेनाकाङ्क्षाकल्पनाशक्तेर्विप्रकर्षोपपादनपूर्वं विप्रकर्षोक्त्यर्थस्योपादिश्यते हीति भाष्यस्य सान्नाय्यपात्रशुन्धनेन सह शुन्धनमन्त्रस्यैकत्र नियमरूपः सन्निधिः क्रमे पाठेनैवोपदिश्यते ऽवगम्यते समाख्यायां नावगम्यतइत्येवं संशब्दस्यैकीभावार्थत्वाद्बन्धशब्दस्य च नियमार्थत्वात्सम्बन्धशब्देन सन्निध्युक्तिमङ्गीकृत्य व्याख्यासूचनेन विप्रकर्षं दर्शयति * सर्वो हीति * वैदिकत्वे ऽपि तर्हि समाख्याया विप्रकर्षसिद्धेर्लौकिकत्वेन चाप्रामाण्यस्य भक्तानुवाकसमाख्यायां निरस्तत्वाल्लौकिकीस्त्वित्यादिभाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्य वैदिकाङ्गाङ्गिसम्बन्धविप्रकर्षस्य लौकिक्यां समाख्यायामतिशयाख्यप्रकर्षदर्शनार्थं

त्वेनोपपादयति * लौकिकस्त्विति*यद्येवमित्याशयाशङ्काभाष्यं लौकिकत्वेनाप्रामाण्यस्य सिद्धान्तिनानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याज्ञाताशयशङ्कात्वेनोपपादयति * परस्त्विति * नैष इत्यादि न प्रमाणमित्यन्तं परिहारभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * सिद्धान्तीति * कीदृगुत्तरमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति * एतदेवभाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुः पौरोडाशिकशब्द इति भाष्यावयवं तात्पर्यतस्तावद् व्याचष्टे * पौराडाशिकेति * भवति चेति भाष्यावयवस्याशयं तावदाह * शब्दश्चेति * वाच्यवाचकसम्बन्धस्यानादित्वेनानाप्तत्वेनानाप्तत्वदोषाभावात्पुरोडाशाङ्गाञ्जितियौगिकत्वस्मृतेश्च प्रयोगमूलभूताया विद्यमानत्वेन यौगिकत्वाद्विनियोजकत्वोपपत्तेर्नाप्रमाणमित्युक्ते पुरोडाशान्वयस्य पौरोडाशिकशब्दवाच्यस्यातीन्द्रियत्वेन वाच्यवाचकसम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वात्स्मृतेरपि निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यापत्तेर्नःतन्मूलत्वेन शब्दप्रमाणता युक्तेत्याशङ्क्य याज्ञिकैरनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशान्वयस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः सम्बन्धस्यापि प्रत्यक्षत्वसम्भवोक्त्यर्थम् * पौरोडाशिकेत्ययुक्तम् * तदेतदवैदिकत्वे ऽपि शब्दस्य प्रामाण्यं दृष्टान्तैर्दर्शयतीत्याह * तदिति * सान्नायपात्रशुंधनक्रमे शुन्धनमन्त्राम्नानं दर्शपूर्णमासयोरिदं प्रकरणं शुन्धध्वं दैव्यायेत्यादिपदानामेकवाक्यत्वं काठकादिसमाख्यातवाक्यसमूहरूपः शब्दो वेद इत्यादिष्वर्थेषु यथा पुरुषः प्रमाणं तथा पौरोडाशिकशब्दो ऽस्य मन्त्रस्य वाचक इत्यस्मिन्नर्थे पुरुषः प्रमाणमित्यर्थः । न हीति भाष्यावयवं पुरुषप्रामाण्योपपादनायैन्द्रियकत्वो-

८७७।२ क्त्यर्थत्वेन तावद्व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * अध्येतृपुरुषस्यक्रमाम्नानादिदर्शनपूर्वं श्रोतृणां सर्वत्र क्रमाम्नानादौ क्रमादिशब्दप्रयोगप्रवृत्तिरित्यर्थः । अनिन्द्रियरूपवेदविषयत्वाभावात्पुरुषस्यास्मिन्नर्थे प्रमाणता युक्तेत्येवमर्थत्वेनैतमेव भाष्यावयवं व्याचष्टे * समानेति* पदानामन्योन्यान्वयलक्षणैकवाक्यत्वहेतुभूतस्यान्योन्यसन्निधेर्वेदेनानभिधाने ऽप्येकवाक्यत्वस्यैकार्थ्यनिबन्धनत्वाद्वेदार्थस्य चानन्यप्रमाणकत्वादर्थोक्तिद्वारैकवाक्यत्वस्यापि वेद एव वक्तेत्याशङ्क्य वेदानुक्तस्याप्येकवाक्यत्वस्य पदार्थाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्ववशेन ज्ञातुं शक्यत्वान्न वेदो वक्तेति परिहारसूचनार्थम् * परस्परेत्याद्युक्तम्* उपपद्यत इतिभाष्यावयवं पूर्वैर्गौन्द्रियकत्वोक्तावतः शब्दाध्याहारेण पुरुषप्रामाण्योपसंहारार्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय वेदविषयत्वाभावोक्तिपक्षे मूलभूतप्रमाणाभावात्तर्ह्यप्रामाण्यं पुंसां स्यादित्याशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * किं तर्हीति * दृश्यतइत्यनेन

प्रत्यक्षमूलतोक्ता। पुरुषदोषनिरासायानादित्वे तैरपीत्यनेनोक्ते ऽन्धपरम्परान्यायनिवृत्त्यै दर्शसम्भवोक्तिः। ये त्वति भाष्यावयवमतीन्द्रियत्वं सर्वलोकप्रसिद्धवेदादिविवेकबाधापादनेनैन्द्रियकदृढीकरणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अन्यथा हीति * बुद्धादिवाक्यानामपि तर्ह्यप्रामाण्यभयेनैन्द्रियकविषयताभ्युपगन्तव्येत्यतिप्रसङ्गशङ्कां वैषम्योक्त्या निराकर्तुमाह * अनेकेति * तस्मादिति परिहारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * उपदिश्यते हीत्यादिभाष्योक्तस्य समाख्यायां सादेश्यलक्षणस्य सन्निधेः कल्पनीयत्वेन विप्रकर्षस्य समाख्योक्तसम्बन्धमात्रेणाकाङ्क्षादिकल्पनासिद्धेः सादेश्यस्याकल्पनीयत्वेनायोगमाशङ्क्य सर्वत्र हि केन चिदभिन्नेन सम्बन्धो ऽवकल्पतइति सूत्रव्याख्यावार्त्तिकेन सादेश्यस्य कल्पनीयत्वोपपादनादुक्षादिपरामर्शित्वायोगेनान्यत्राप्यस्य ग्रन्थस्यासामर्थ्यान्नोत्कर्षो युक्त इत्याशङ्क्याह * विज्ञातेति * श्रुत्यादिबाधप्रस्तावेन बाधान्तराणामपि बुद्धिस्थत्वात्सर्वनाम्ना परामर्शोपपत्तावुक्तायां सन्निधानात्प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्प्रकृतश्रुत्यादिपरामर्श एव युक्त इत्याशङ्कानिरासार्थम् * विज्ञानेत्युक्तम् * बाधान्तरप्रकारोक्तेः स्वतन्त्रोपयोगसिध्यै मिमांसाशास्त्रोपनिबद्धतोक्ता। बाधान्तराणां बुद्धिस्थत्वे ऽपि श्रुत्यादिबाधप्रकारोक्त्यैव ज्ञातप्रकारोक्तेः स्वतन्त्रोपयोगमाशङ्क्याह * तेषां चेति * एवमपि प्रकृतोपयोगाभावात्तत्प्रश्नो न युक्त इत्याशङ्क्य प्राप्तबाधस्य मिथ्यात्वज्ञापनरूपत्वान्मिथ्यात्वस्य दोषजनत्वाद्वेदे चानाप्तोक्तत्वदोषाभावात्सामान्यादिशास्त्रस्य प्राप्तबाधाभ्युपगमे शास्त्रार्थप्रतिपत्तुरपरामृष्टप्रतियोगिशास्त्रत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमापत्तेस्तस्य च लिङ्गादिष्वपि सम्भवात्प्राप्तबाधोपपत्तौ बाधस्य सर्वत्रैकप्रकारत्वसम्भवं प्रकारान्तरकल्पनायोगाल्लिङ्गादिभिर्बाधकविषयप्राप्त्यै श्रुतेरवश्यानुमेयत्वादनुमितायाश्च श्रुतेः सामान्यशास्त्रादिवद्विषयव्यवस्थया विरोधपरिहारायोगात्प्रत्यक्षश्रुतितुल्यत्वेन चात्यन्तबाधायोगात्तुल्यबलत्वेन विकल्पापत्तेर्व्युत्पादितमपि श्रुत्यादिषु परदौर्बल्यं न सम्भवति शास्त्रार्थं प्रतिपत्तुं परम्परामृष्टप्रतियोगिशास्त्रत्वस्य फलदोषवच्छब्दे संक्रान्त्ययोगाच्छाब्दज्ञानमिथ्यात्वापादकदोषत्वानुपपत्तेर्लिङ्गादिषु प्राप्तबाधायोगेनाप्राप्तबाधाभ्युगमे तु तेनैव हेतुना सामान्यशास्त्रादिष्वपि अप्राप्तबाधापत्तेः सामान्यशास्त्रादेर्ज्ञानजनकत्वाभावेन विशेषशास्त्रानवरुद्धे विषये प्रामाण्याभावापत्तेः सार्वत्रिको बाधः प्रसज्येतेति कृत्वा वेदेन क चिद्बाधः सम्भवतीति

सूचनात्प्रकृतोपयोगं दर्शयितुमाह * सर्वत्रेति * बाधस्यानेकप्रकारत्वस्य वायोगान्न क्वचिद्बाधः सम्भवतीत्येवमाशयत्वे प्रश्नस्य श्रुत्यादावपि साधारण्यापत्तेः श्रुत्यादिविषयत्वनिरासो न युक्त इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * सर्वबाधान्तरविषयत्वेन प्रश्नं व्याख्यातुमाह *प्रत्यक्षेणेति* स्तम्भो ऽयमित्यादिना बाह्यार्थविषयप्रत्यक्षेण निरालम्बनानुमानम् । मृगतृष्णादिप्रत्ययाश्च तत्सम्प्रयोगजत्वादिप्रत्यक्षादिप्रमाणलक्षणरहितत्वात्प्रमाणाभासाः प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षाभासो ऽनुमानेनानुमानाभास इत्येवं यथास्वं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः औदुम्बरीस्पर्शनादिश्रुत्या सर्ववेष्टनादिस्मृतिः । आप्तस्य मन्वादेरविगीतया नात्मानं घातयेत्प्राज्ञ इत्याद्यया स्मृत्या केदारे पातयेद्देहमित्याद्यनाप्तपाखण्ड्यादिस्मृतिः । भार्याश्चतस्रो विप्रस्येत्याद्याप्तस्मृतिरपि ।

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ।
न तन्मम मतमिति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिभिर्विगीता—

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिमित्याद्यया अदृष्टार्थया न जातु ब्राह्मणं हन्यादित्यादिस्मृत्या जिघांसन्तमभिघांसीयादित्यात्मरक्षणादिदृष्टार्था पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बधूमाहूपरश्च निवेश्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभि र्हुत्वा प्रतिगृह्णीयादित्याद्यया होमादीति कर्तव्यतायुक्तपुत्रप्रतिग्रहादिविषयत्वात्निप्रभवया स्मृत्या न शेषो अग्ने अन्यजातमस्तीत्यादे शेषो ऽपत्यमन्योत्पादितं नास्तीत्याद्यर्थाभिधायित्वेन दत्तकपुत्रनिषेधादिलिङ्गत्वात्तत्प्रमया यस्य येनापादितो विप्रकर्ष इत्याह * स चेति * तदेतेषामित्यादेरधिकरणार्थोपसंहारभाष्यस्य प्रत्यक्षानुमादिबाधप्रकारोक्त्यर्थादथेत्यादिभाष्यात्प्रागपकृष्य व्याख्येयत्वं सूचयितुमधिकरणार्थं संक्षिप्योपसंहरति * एवमिति * सामान्यादिविषयायाः श्रुतेरपि विशेषादिविषयेण बाधात्यस्य विशेषविषयायाश्च समाख्यायाः सामान्यविषयां समाख्यां प्रति बाधकत्वस्य सजातीयबलवार्त्तिके ऽभिहितत्वान्नित्यं श्रुतेर्बाधकता समाख्यायाश्च बाध्यता न युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं यथाभाष्यावस्थितानाम् * मध्यइत्युक्तम् * अथेत्यादि न तन्मिथ्येत्यन्तस्य भाष्यस्याक्षेपपूर्वमेतदधिकरणोक्तश्रुतिलिङ्गादिबाधप्रकारोक्त्यर्थं तया परमतेन व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * इदानीमिति * श्रुतिलिङ्गादिमात्रविषयत्वे तत्र तत्रेति वीप्सायोगमाशङ्क्य पञ्चधा विभक्तश्रुतिलिङ्गादियुगलविषयत्वेन विप्सोपपादनार्थम् * द्वयोर्द्वयोरित्युक्तम् * यदीति भाष्यं व्याचष्टे

* तद्यदि तावदिति * अथेति भाष्यं व्याचष्टे * समवायेति * प्राप्ते बाधकविषयमित्यादिबाधप्रकारोक्त्यर्थं भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * विरोधाविरोधसाधारणभूतात्सामर्थ्यैकवाक्यत्वाकाङ्क्षासांदेश्ययौगिकत्वरूपाल्लिङ्गादिविनियोगज्ञानकारणाद् बाधकस्य श्रुत्यादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयमैन्द्र्यादिकं प्राप्तं सल्लैङ्गिकादिविनियोगज्ञानं बाधकेन मृषात्वेनावगम्यतइत्युक्ते लिङ्गादेर्विप्रकृष्टार्थश्रुत्यादिविरोधे ऽननुमितश्रुतितया विनियोजकज्ञानजनकत्वायोगात्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्य विरुद्धार्थविषयज्ञानजनकत्वं विना लिङ्गादेर्विरोधायोगेन बाधायोगान्मृषात्वावगतेः प्राग्वस्तुतो सत्यामप्याकाङ्क्षायां श्रौत्याकाङ्क्षारोपेण श्रुत्यनुमानद्वारोत्पन्नस्य विनियोगज्ञानस्य श्रुत्यादिजानितेन ज्ञानान्तरेण विरोधे सति विप्रकर्षालोचनया वास्तवनैराकाङ्क्ष्यमध्यवसायश्रुत्यनुमानमृषात्वावगतिसूचनार्थत्वेन भाष्यस्यपूर्वशब्दव्याख्यार्थम् * पूर्वमित्युक्तम् * श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * सामान्यस्येति भाष्येणोपपत्तेरुक्तत्वाद्भिन्नोपपत्तेरि- ८७८।१

त्ययुक्तमित्याशङ्क्य सामर्थ्यादिरूपाणां लिङ्गादीनां साक्षाद्विनियोगकारणताभावात्साक्षात्करणभूतायाश्च श्रुतेरभावादसिद्धेयमुपपत्तिरित्याह * यदपीति * श्रुत्यनुमानाभ्युपगमेन तुल्यबलतैवापद्यतइत्याह * अथ त्विति * अविद्यमानाकाङ्क्षारोपेणानुमितायाः श्रुतेर्वस्तुतो ऽसत्वान्न तुल्यबलत्वापत्तिरित्याशङ्क्य पश्चाद्भावाभ्युपगमेन विप्रकर्षो वाच्यः तदा च पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायेनानुमितयैव श्रुत्येतरश्रुतिबाधापत्तेस्तद्विनियोगवशेन नैराकाङ्क्षाभ्यवसायायोगाच्छ्रुत्यनुमानमिथ्यात्वकल्पना न युक्तेति परिहारं सूचयितुमाह * यदि चेति * पूर्वबाधापत्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * श्रुत्यादाविति * परव्याख्यादूषणोपसंहरपूर्वं स्वमतेन व्याख्यातुमुपक्रमते * तस्मादिति * बाध- ८७९।१

ग्रन्थान्तेऽधिकरणोपसंहाराद्यद्यप्येष ग्रन्थः श्रुत्यादिबलाबलप्रकरणान्तः पातित्वेन श्रुत्यादिविषयः प्रतिभाति तथापि तेषु न घटतइति कृत्वोत्कृष्यतइत्यर्थः। तत्रेति सर्वनाम्ना प्रकृतश्रुत्यादित्यागेनाप्रकृतबाधान्तरविषयभूतप्रत्यजिनो जातास्तस्य तेनेतरस्य त्वित्याद्या तद्यथा मनुष्यराजआगते अन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणं वा वेहतम्वाक्षदन्त इत्याद्यर्थवादप्रभवा च महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदित्याद्यामागामनागामदिति वधिष्टेत्यादिविधिश्रुतिप्रभवयागो ब्राह्मणाऽनलाम्भांसिनोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् न निन्दा ताडने कुर्यादित्याद्यया सूर्याविदेव धूमवत्सन्दद्यादित्यादिस्मृत्या विवाहचतुर्थेऽन्हि

वधूवस्त्रपरिधानाद्याचारः । वृद्धव्यवहाराभियुक्तानामपि म्लेच्छानां हस्त्यादौ पीलवादिशब्दप्रयोगाचारो ऽभियुक्ततराणामार्याणां वृक्षविषयप्रयोगाचारेण । अक्ताः शर्करा इति सन्दिग्धमसन्दिग्धेन घृतस्तवनेन दुर्बलक्रमाशयं वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति वेदवाक्यं बलवत्पदार्थाश्रयेण क्षुतादिनिमित्ताचमनवाक्येन उपसंहारस्थमृगादिपदमुपक्रमस्थेन वेदपदेन साम्नायाज्ययोरित्यन्तास्पष्टार्थे अवघाताद्योषधे नियमादृष्टार्थेनावघातादिना पशुपुरोडाशस्यारादुपकारित्वं सन्निपत्योपकारित्वेन दध्ना जुहोतीति विशिष्टविधिपक्षे विशेषणविशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधानं गुणविधिपक्षे ऽल्पार्थविधानेन एकस्यार्थस्यानेकगोगाव्यादिशब्दत्वम् एकगोशब्दत्वेन एकस्य च शब्दस्यानेकव्यक्त्याकृत्यर्थत्वमेकाकृत्यर्थत्वेन प्रतिगृहीतुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वां देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरिति पक्षे वरुणायेति चतुर्थ्याः पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतेश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वान्देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वाद्दातृत्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुबाधो दातुरिष्टिरितिपक्षे प्रतिगृह्णातिमात्रस्य दाने कल्प्यत्वादल्पबाधेन सामवेदोत्पन्नं वारवन्तीयादियजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्त्योच्चैस्त्वरूपेण परशाखाविहितं वार्तामात्रेणावगतं यावत्स्वयं श्रूयते तावत्स्वशाखाविहितनाग्नीषोमीयादद्वादशकपालत्वाद्येकादशकपालत्वादिना नित्यं सामधेनीपाञ्चदश्यं वैश्यनिमित्तेन साप्तदश्येन नित्यं पाञ्चदश्यं नैमित्तिकवशात्साप्तदश्यम्पुरुषार्थेनैकैकविंशत्यादिनानारभ्याधीतं साप्तदश्यं प्रकरणाधीतेन पाञ्चदश्येन सर्वस्वं दाक्षिण्यादाक्षिण्यानिमित्तभूतप्रतिहर्तुदुगात्रपच्छेदपौर्वापर्यात्सर्वस्वदाक्षिण्यादाक्षिण्ययोः पौर्वापर्येणापद्यमानयोर्विरोधे पूर्वपरेण प्राकृतं बर्हिरादि वैकृतेन शरादिना । प्रयोगवचनाश्रितं श्येनेप्रकृतष्वङ्गेषु उद्गातृकर्तृकत्वं चोदकाश्रयेण नानर्त्विक्कर्तृकत्वेन । निःप्रयोजनं निगदेषु परसम्बोधनार्थेषु उपांशुत्वं सप्रयोजनेनोच्चैस्त्वेन ।

आग्नेयाग्नीषोमीययोर्ब्राह्मणक्रमो मन्त्रक्रमेण देवताश्रयमैन्द्रपुरो-
डाशादौ सान्नाय्यविध्यन्तादिद्रव्याश्रयेणौषधविध्यन्तादिना । पश्चा-
दप्याम्नातमुपांशुयाजविकारभूतं सारस्वतं कर्मामावास्यायामुपांशु-
याजमङ्गीकृत्यामावास्यातन्त्रप्रवर्तकतयाभासमानं पूर्वाम्नातेनाग्नीषो-
मीयविकारभूतेनाग्नावैष्णवेन पौर्णमासतन्त्रप्रवर्त्तकेनाऽल्पं पञ्चद-
शरात्रे ऽग्निष्टुत्कर्माग्नेयीसुब्रह्मण्यप्रवर्त्तकं भूयसा ज्योतिरादिनैन्द्री-
सुब्रह्मण्याप्रवर्त्तकेन गौणं बर्हिर्मन्त्रप्रकाश्यं कुशसदृशं मुख्येन
कुशेन सामान्यविहितमाहवनीयादि विशेषविहितेन पदादिना सा-
वकाशं यत्किञ्चित्प्राचीनमित्यग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थविहितमुपां-
शुत्वं दीक्षणीयादिमात्राङ्गतया विहितेन स्वरेणान्यत्र निरवकाशे
ऽनाङ्गमाधाने ऽग्निहोत्रहवणीप्रधानेन निर्वापेणाऽङ्गधर्मो दीक्षणी-
यादौ पर्वकालत्वं प्रधानधर्मेण सुत्यायाः पर्वकालत्वेन बाध्यत इति
यत्तत्रतत्रोच्यते तत्सर्वं प्राप्तमप्राप्तं वा बाध्यतइत्यर्थः । सर्वश-
ब्देनैकाभिधानश्रुत्या पदश्रुतिबाधो ऽपि सूचितः । किञ्चेति भाष्ये-
णाप्राप्तबाधपक्षे को दोषः प्राप्तबाधपक्षे क इति पृष्टे बाधकविष-
यमप्राप्तस्य बाधे दोषोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं यदि बाध्यं सामान्यशा-
स्त्रादिज्ञानानुत्पादकत्वाद् बाधकस्य विशेषशास्त्रादेर्विषयभूतं हो-
मादि अप्राप्तं ततो विरोधाभावात्किं बाध्यतइत्येवमर्थत्वेन भास-
मानं बाधकज्ञानविषयविरुद्धज्ञानाभिमुख्यमात्रेणानुत्पादितज्ञानस्या-
ऽपि सामान्यराज्यादेरन्योन्यराज्याभिमुख्यमात्रेणानपहृतराज्याना-
मपि राज्ञामिव विरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विरोधविषयभूतपदहो-
मादिवदविरोधविषयभूते ऽग्निहोत्रहोमादावप्याहवनीयाधिकरण-
त्वादिज्ञानानुत्पादकत्वेनातुल्यत्वात्सार्वत्रिकबाधापत्त्यर्थत्वेन व्या-
ख्यातुमाह *तद्यदि तावदिति* सामान्यशास्त्रादेः प्रत्यक्षेण स्वरूपे- ८८०।२
णाभावायोगे ऽपि ज्ञानोत्पादेन प्रवृत्त्यभावेनाहवनीयादिविनियोज-
कत्वरूपेणाभावापत्त्युक्तौ विनियोजकस्येत्युक्तम् । अनेन च किं
बाध्यतइति भाष्यस्थस्य किंशब्दस्य स्तोकवाचि किञ्चित् शब्दैकदेश-
त्वात्किमिव च रेतो विक्रियतइत्यादिदर्शनाद्वा स्तोकवाचित्वाभ्यु-
पगमपूर्वं विरुद्धलक्षणया सर्ववाचित्वमभ्युपगम्याव्ययत्वाभ्युपग-
मेन च सप्तम्यर्थत्वाचित्वमभ्युपगम्य सर्वत्र बाध्यतइति भाष्यार्थः
सूचितः । ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धस्य विरोधनिबन्धनत्वादविरोधविषये
प्रतिबन्धकाभावेनोत्पादकत्वोपपत्तेः नाप्रवृत्तिनिमित्ताऽसत्तुल्यत्वा-
पत्तिरित्याशयेन * अथेति * सामान्यादिशास्त्रस्यापर्यवसाना-
द्विशेषादिषु प्रवृत्तावपि सामान्यादिद्वारैव प्रवृत्तेर्विषये भेदाभावेन

ज्ञानभेदायोगात्क चिद्देशे ज्ञानोत्पत्तिः प्रतिबध्यते क चिन्नेत्यनुपपत्तेरविरोधविषये प्रतिबन्धाभावेन * ज्ञानोत्पादकवच्छास्त्रस्यासत्तुल्यत्वानापत्तौ विरोधविषये ऽप्यसत्तुल्यत्वापत्त्ययोगाद्विशेषादिशास्त्रेण सह तुल्यबलत्वापत्तिः । पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायाद्वा विपरीतबाधापत्तिरित्याशयेन परिहरति * तत इति * ज्ञानभेदाभावेनोत्पत्तिप्रतिबन्धाप्रतिबन्धव्यवस्थायोगसूचनार्थम् * न हीत्युक्तम् * सर्वमेतदुदाहरणनिष्ठतया विवृणोति * तेनेति * सामान्यविशेषशास्त्रयोस्तुल्यबलत्वं विपरीतो वा बाधो ऽस्त्वित्याशङ्कमानस्य लोकप्रसिद्धिविरोधसूचनार्थं लौकिकोदाहरणम् । ज्ञानोत्पादने शास्त्रप्रवृत्तौ ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धाशक्तेरप्राप्तबाधवादिना ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धार्थं शास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य वाच्यत्वात्तन्मते शास्त्रस्याकिञ्चित्करत्वेनासत्तुल्यत्वापत्त्युपपादनाया ऽप्रवृत्तिशब्दः । नहीति वार्त्तिकावयवव्याख्यानायाप्यतो प्रतीत्यनेनैकस्य ज्ञानस्य सदसत्त्वविरोधात्तज्जनकस्य शास्त्रस्य सदसत्तुल्यत्वविरोधमुक्तमेकस्यापि शब्दार्थसम्बन्धस्य ज्ञानं हि पुरुषाधारं तद्भेदान्न विरुध्यत इत्यादिसम्बन्धग्रन्थवार्त्तिकोक्तग्रहणाग्रहणविरोधवत्तद्दृष्टान्तत्वेन वोक्तां धानन्धसमीपच्छरूपग्रहणाग्रहणाविरोधवदेकस्यापि शास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणाविरोधादु गृहीतस्यैव च शास्त्रस्य ज्ञानजनकत्वात्क चिद्देशे ज्ञानजनकत्वं क चिन्नेत्यविरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्यांशभेदे ऽपि प्रमातृभेदाभावाच्छास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणाविरोधायोगो न चात्रेत्यनेनोक्तः । प्रमातृभेदाभावे ऽपि विषयभेदेन तदधीननिरूपणाज्ञानभेदादज्ञातज्ञानाख्यशासनात्मकशास्त्ररूपभेदावगतेः सदसत्त्वविरोधो नास्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * सकृच्छ्रुतस्य शास्त्रस्यानेकार्थपरत्वायोगाद्विषयभेदो न सम्भवतीत्याशयः । सामान्यशास्त्रस्य च व्यक्तिविषयत्वाभावादतिदेशशास्त्रस्यैकपदार्थविषयात्वाभावाद्विषयभेदो नास्तीत्याह * व्यक्तीति * व्यक्तिवाचित्वपदार्थाविदेशपक्षयोः शास्त्रस्वरूपेण भेदे ऽपि स्वरूपभेदाभावसूचनार्थं कदा चिद्भिन्नत्वं भवेदित्युक्तम् । आकृतिवाचित्वयागगामिपदार्थसमुदायव्यापारातिदेशयोरपि सामान्यशास्त्रस्यानुष्ठानार्हव्यक्तिपर्यवसायित्वादतिदेशशास्त्रस्य च पदार्थपर्यवसायित्वाद्व्यक्तीनामङ्गाख्यानां च पदार्थानां भिन्नत्वात् भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * आकृतीति * प्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणबाधाभ्युपगमे सामान्यवाचिना ब्राह्मणादिशब्देन व्यक्तिलक्षणायाः प्रकृतिसादृश्योक्तिद्वारभूतयागगतव्यापारवाचित्वात् जनकपदार्थावान्तरकार्यलक्ष-

णाद्वारायाः पदार्थलक्षणायाः प्रवृत्तित्वेनाभिप्रेतायाः प्रतिबद्धत्वेन नाभावाद्व्यक्तीनां पदार्थानां वा विषयत्वानुपपत्तेर्विषयभेदो न सम्भवतीत्याशयः। व्यक्त्यादिलक्षणात्मकप्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणबाधाभ्युपगमे विषयभेदाभावेन शास्त्रभेदाभावात्सदसत्त्वविरोधपरिहारायोगे ऽपि सर्वत्र प्रवृत्तस्य सामान्यादिशास्त्रस्य विशेषादिशास्त्रेण स्वविषयानिवृत्तिलक्षणबाधाभ्युपगमे विषयभेदाच्छास्त्रभेदोपपत्तेर्विरोधपरिहारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * एतेनेति * व्यक्तिषु सामान्यशास्त्रप्रवृत्तिहेतोर्ब्राह्मणशब्दस्य पदार्थेषु चातिदेशशास्त्रप्रवृत्तिहेतोः प्रकृतिवच्छब्दस्य सर्वव्यक्तिषु सर्वपदार्थेषु तुल्यत्वेन कस्याश्चिद्व्यक्तेः कस्य चिद्वा पदार्थस्य वर्जनायोगादनेन ततो ऽवश्यमित्यादिवार्त्तिकोक्तेन प्रवृत्तिप्रतिबन्धनिमित्तशास्त्राभावापादनलक्षणबाधनिरासेन निवर्त्तनाख्योत्कालनलक्षणो ऽपि बाधो निरस्त इत्यर्थः। सूत्रकृत्सम्मत्या किं चिद्वर्जनायोगं द्रढयितुमाह * तथा चेति * अनारभ्यादिकरणे ऽनारभ्यविधिना विकृतिष्वपि खादिरत्वादिप्राप्तेस्तद्वर्जं चोदकवचनमित्यनारभ्यवादानां प्रकृतिमात्रार्थत्वसिद्धान्तहेतोः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कार्थमुक्त्वा चोदकस्यानारभ्यविधितो दौर्बल्यं तेनैव विकृतिनैराकाङ्क्षाच्चोदकाभावापत्त्या तत्प्राप्यप्रयाजादिदर्शनादितिचेदिति सूत्रेणाशङ्क्य न चोदनैकार्थ्यादित्यनेनानारभ्यचोदनायाः खादिरत्वाद्येकार्थपरत्वेन स्रुवाद्यविधानाद्विकृतिनैराकाङ्क्षकरणाशक्तेश्चोदकस्य दौर्बल्ये ऽप्यनारभ्यविध्यप्राप्तप्रयाजादिप्रापकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्तैकदेशिमतेन द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य सङ्क्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिप्रापकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्तैकदेशिमतेन द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य संक्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिविधिदृष्टान्तेन खादिरादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थत्वानुमानमुत्पत्तिरिति चेदित्यनेनाशङ्क्य न तुल्यत्वादित्यनेनाशङ्क्य न तुल्यत्वादित्यनेनामनहोमादिविधेर्विकृत्यर्थस्यापि सङ्क्षेपविस्तररूपत्वदर्शनेनानैकान्तिकत्वादनुमानायोगमुक्त्वा चोदनार्थकार्त्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्यर्थमित्यनेनानारभ्यविधेः स्वविधेयखादिरत्वाविषयभूतस्रुवादिप्राप्त्यै चोदकापेक्षत्वेन चोदकस्यैव बलीयस्त्वादनारभ्यविधिविषयवर्जनानुपपत्तेः कृत्स्नस्य प्राकृताङ्गजातस्य चोदकचोदनार्थत्वावगमेनानारभ्यविधेर्विकृत्यर्थत्वे मुख्यस्य विकृतिविधेश्चोदकः शेषो ऽनारभ्यविधिर्वेति विप्रतिषेधापत्तेस्तत्परिहारायानारभ्यविधानं प्रकृतिमात्रार्थमिति द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कानिरासेन सिद्धा-

न्तमुपसंहरिष्यंश्चोदनार्थकात्स्न्यांर्थेंतोर्न प्राप्तवर्जनमित्यसिद्धत्वशङ्कोत्तरं सूत्रकृद्वास्यतीत्यर्थः । शुद्धस्य च वर्जनव्यापाराभावात्सम्भवद्वर्जनव्यापारस्य च वक्राशयस्य वेदे ऽनुपपत्तेर्न कि-
८८११ चिद्वर्जनं सम्भवतीत्याह * पौरुषेये ऽपि तावदिति * वक्राशयानुरोधेन पुंवाक्यस्यार्थप्रतिपादकत्वाच्छब्दव्यापारं विनापि तत्र वर्जनरूपस्यार्थस्य यन्मया ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्रयुक्तं तत्कौण्डिन्यवर्जमित्येवं वक्तृहृदये वर्त्तमानतया वर्जनं भवेदिति हृदये वर्त्तमानो ऽर्थो हृदयार्थ इतिमध्यमपदलोपिसमासाभ्युपगमेनोक्तेवर्जनस्याशब्दार्थत्वे सत्यनावृत्य त्वमाशङ्कानुविधेयपुरुषाशयार्थत्वेनाहत्यत्वसूचनायेश्वरेत्युक्तम् । सामान्यशास्त्रस्यैकत्वे ऽपि तत्कल्प्यव्यक्तिशास्त्रभेदात्सदसत्त्वविरोधपरिहारमाशङ्क्य सामान्यशास्त्रस्यैवापर्यवसानाद्यक्तिपरपरत्वेनानुष्ठेयार्थत्वोपपत्तेः शास्त्रान्तरकल्पना न युक्तेत्याशयेन परिहरति * न चेति * अतो लिङ्गादिष्वप्राप्तबाधस्योक्तत्वादवश्यम्भाविबाधैकरूप्यसिद्धौ यदि सामान्यशास्त्रादिष्वप्यप्राप्तबाधो ऽभिप्रेतस्ततो विरोधविषयवदविरोधविषये ऽपि बाधापत्तेर्नावकल्पतइति यदीतिभाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्राप्तबाधपक्षे दोषोक्त्यर्थमथेतिभाष्यं प्राप्तस्य सामान्यादिशास्त्रस्याशक्य बाधेत्येवमर्थत्वेनाभासमानमुत्पादितज्ञानत्वेन बाधकविषयप्राप्तस्यापि तज्जनितज्ञानमिथ्यात्वकल्पनया बाधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य प्राप्तं चेत्सामान्यशास्त्रादि बाध्यते ततो लिङ्गाद्यपि बाधैकरूप्यसिद्धौ प्राप्तमेव बाध्येत तस्य च बाधकसमानविषयश्रुतिकल्पनं विना बाधकविषयप्राप्तययोगात्कल्पितायाश्च श्रुतेः प्रत्यक्षया सहाविशेषात्तुल्यबलत्वापत्तेः पौर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायाद्वा कल्प्याया एव पाश्चात्यत्वेन बाधकत्वापत्तेः कथं लिङ्गादि बाधितुं शक्यमित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति * दोषजन्यत्वान्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्वेदे च तदयोगात्प्राप्तबाधायोगमाशङ्कामित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति * दोषजन्यत्वान्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानाप्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्वेदे च तदयोगात्प्राप्तबाधायोगमाशङ्क्य तात्पर्यावधारणानपेक्षस्य शब्दस्य विषयपरिच्छेदकज्ञानाख्यविज्ञानानेनुत्पादकत्वात्सर्वांशोपेतभावनाविषयसमस्तोत्सर्गापवादरूपशास्त्रालोचनं च विना तात्पर्यानवधारणात्सामान्यादिशास्त्रमात्रलोचने विज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेर्विज्ञानापेक्षया वेदे सर्वत्राप्राप्तबाधे ऽपि लिङ्गादिना बलवद्विरोधिश्रुत्यनुमानाभावेन ज्ञानमात्रमपि नोत्पाद्यते सा-

मान्यशास्त्रादिना ऽनुविरोधे ऽपि ज्ञानमात्रमुत्पाद्यतइति वैलक्षण्यप्रदर्शनाय ज्ञानमात्रापेक्षयात्र प्राप्तबाधोक्तिर्ज्ञानमात्रस्य च विज्ञानत्वाभावादविज्ञाने तु दोषाणां व्यापारो नैव विद्यते कारणाभावतस्त्वेव तत्सिद्धं नस्त्ववुक्तिवदिति स्वतो ऽप्रामाण्याभिधानाद्दोषाभावे ऽप्रामाण्योपपत्तिरिति सूचनार्थः कथञ्चिच्छब्दः। तत इत्यादिना ततो लिङ्गाद्यपि प्राप्तमेव बाध्येत तच्च कथं शक्येत बाधितुमिति साध्याहारभाष्यव्याख्या सूचिता। कथं शक्येतेति यद्भाष्यकृतोक्तं तत्र श्रुत्यादीनां प्राप्तबाधे इति तच्चेत्यध्याहारसूचनायोक्तं कथं तद्बाधितुमशक्यमित्यपेक्षायां न चेतदुत्थापितं ज्ञानमनुत्पन्नं शक्यं वक्तुमित्यादिवार्त्तिकोक्तोपपत्तिसूचनार्थश्चकारः। प्रश्नभाष्यस्य वेदे क्वचिद् बाधो न सम्भवतीत्येवमाशयत्वं सूचयन्नुपसंहरति * अत इति * बाधमार्गस्यैकरूप्यं युक्तं तच्च न घटतइतिकृत्वा न क्वचिद् बाधो वेदे घटतइत्यर्थः। प्राप्तमित्युत्तरभाष्यं प्रश्नाशयानतिक्रमादयुक्तमाशङ्क्य प्रश्नाशयं तावन्निरस्यति * तदिति * प्रमाणवत्वान्नरूप्यमवगम्यमानं यस्मादिह वेदे न किञ्चिद्विरुणद्धि तस्मान्न बाधस्यैकप्रकारत्वनियमो ऽस्तीत्यर्थः। बाधप्रकारनानारूप्यस्यानुभवसिद्धत्वेन प्रमाणवत्वं बाध्यनानारूप्यदृष्टान्तेनोपपादयन्नुत्तरार्धं व्याचष्टे * यथैवेति * य एते ऽनुमानाद्यो ऽङ्गधर्मपर्यन्ताः षट्त्रिंशदन्योन्यं भिद्यमाना बाधविषया वर्णितास्तेषु भिन्नरूपत्वस्यैव प्रमाणवत्वाद्यथैकरूप्यं नाङ्गीकृतं तथा बाधप्रकारनानात्वस्यापि गम्यमानत्वेन प्रमाणवत्वाद्वेदे ऽपि ज्ञानमात्रापेक्षया प्राप्तबाधोपपत्तेश्च बाधविरोधित्वाभावाद् बाधप्रकारेष्वप्यैकरूप्यं नाङ्गीकार्यमित्यर्थः। बाधप्रकारनानात्वोक्त्यर्थत्वेन प्रश्नाशयनिरासकतयोपपादयितुमुत्तरभाष्यं श्रुत्यादिबाधव्यतिरिक्तविषयत्वेनोपपत्तिपूर्वं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * लिङ्गादेरप्यप्राप्तबाधपक्षे सामान्यशास्त्रादिवत्सदसत्वविरोधापत्तिमाशङ्क्य सामान्यशास्त्रादेर्विरोधविषयभूते कौण्डिन्यादौ शास्त्रान्तरप्रतिबद्धायाः प्राप्तितः प्राप्तयन्तरस्याविरोधविषयभूते माठरादावभ्युपगमात्सदसत्वविरोधापत्तिरुक्ता कदा चनस्तरीरसीत्येतन्मन्त्रस्थेन्द्रोक्तिशक्यात्मकस्य तु लिङ्गस्य तस्मिन्सीदेत्यस्य च स्योनाद्येकवाक्यत्वात्मकस्य वाक्यस्यावीवृधतामित्यस्य च दर्शपूर्णमासप्रकरणाम्नानात्मकस्य प्रकरणस्य शौनः शेपाख्यानादेश्चाभिषेचनीयसन्निध्यात्मकस्य शुन्धनमन्त्रस्य च पौरोडाशिकाख्यात्मिकाया क्वचिद्विनियोजकत्वानभ्युपगमेन विरोधविषयप्राप्तितः प्राप्तयन्तरानभ्युपगमान्न तत्राप्राप्तबाधे ऽपि सदसत्वविरोधो

ऽस्तीत्युक्तम् । श्रुत्यादिव्यतिरिक्तसर्वबाधविषयत्वेन प्रश्नभाष्यव्याख्यानादुत्तरभाष्यस्यापि तद्व्यतिरिक्तसर्वबाधविषयत्वशङ्कापत्तेस्तन्निरासार्थम् * ये ऽर्पात्युक्तम् * अर्थविप्रकर्षहेतुकत्वेन श्रुत्यादिच्छायानुपातिनो ये बाधास्ते सर्वे ऽर्थविप्रकर्षाख्यस्य हेतोरतस्मिंश्च निर्ज्ञाते कृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोर्नैतदेवं कल्पयितुं शक्यमिन्द्रोपस्थानं शब्देनाभिहितमितीत्यादिभाष्येणाप्राप्तबाधसामर्थ्यकथनात्तद्बाधेनैवाप्राप्तबाधतया व्याख्याता इत्यर्थः । सदृशवाचिना ऽऽदिशब्देन पूर्वोद्दिष्टो ऽनुमानबाधो ऽनन्तरोद्दिष्टा च परशाखाविहितान्तबाधाव्यवहितोद्दिष्टाश्चानारभ्याधीतप्रयोगवचनाश्रितब्राह्मणक्रमदैवताश्रयगौणबाधा गृहीताः । अनुमानस्य प्रत्यक्षविरोधे पक्षस्यैव साध्यशून्यत्वेन विपक्षत्वात्तत्र हेतोर्वृत्तेरनैकान्तिकत्वेन कारणाभावात्सर्ववेष्टनादिश्रुतेश्च द्वित्र्यङ्गुलव्यतिरिक्तसर्ववेष्टनादिविषयत्वसम्भवेनाशेषवेष्टनश्रुतिकल्पनाशक्तत्वादनाप्तस्मृतेश्च श्रुत्यकल्पकत्वस्य स्पष्टत्वाद्विगीतायाश्चाप्तस्मृतेरप्यापद्विषये ऽल्पदोषत्वार्थत्वसम्भवेन निर्दोषत्वावेदकश्रुत्यकल्पकत्वादाततायिवधस्मृतेश्चात्मरक्षणप्रयत्नमात्रार्थत्वसम्भवेन वधपरश्रुत्यकल्पकत्वाल्लिङ्गार्थवादप्रभवयोश्च स्मृत्योस्तन्मूलत्वेनैव श्रुत्यकल्पकत्वाद्वधूवस्त्रपरिधानाचारस्य चाऽश्रीरा तनूर्भवति रुशती पापयामुपापतीर्यद्वधो वासमास्वमङ्गमभिधित्सत इत्यादिलिङ्गाद्वधूवशत्वफलत्वावगतेर्वधूबन्धूभिस्तद्वशत्वसिद्ध्यै प्रवर्त्तितत्वसम्भवेन श्रुतिकल्पनाशक्तत्वाद्धस्त्यादौ च पिल्वादिशब्दप्रयोगाचारस्य सादृश्यादि मूलत्वसम्भवेनानुपपत्तिक्षयाद्वाचकाशक्तिकल्पनाशक्तेः सन्दिग्धस्य च विध्युद्देशस्यासन्दिग्धवाक्यशेषापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वात् दुर्बलक्रमाद्याश्रयस्य च बलवत्पदार्थविप्राप्त्यपेक्षत्वेन तद्विरुद्धक्रमादि विध्यशक्तत्वादुपसंहारस्य चोपक्रमापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वादवघातादिविधेश्चौषधे नियमादृष्टार्थत्वेन परिहृतानर्थक्यस्याज्यसान्नाय्ययोरत्यन्तादृष्टार्थावघातादिविध्यशक्तत्वादग्नीषोमीयपशुपुरोडाशयागविधेश्च लिङ्गावगतदेवतासंस्काराख्यसन्निपत्योपकारार्थयागविधानेन परिहृतानार्थक्यस्य प्रकरणावगम्यारादुपकारार्थयागविध्यंशत्वादल्पार्थविधानेन च कृतार्थस्य विधेरनेकार्थविध्याशक्तत्वादेकस्य च शब्दस्य वाचकशक्तिकल्पनेन तदशक्तिजशब्दान्तरप्रयोगोपपत्तेः शब्दाशक्तिकल्पनस्याशक्यत्वादेकस्य वार्थस्य वाच्यशक्तिकल्पनया तदविनाभावेनार्थान्तरप्रत्ययोपपत्तेरर्थान्तरशक्तिकल्पनस्याशक्यत्वात्प्रातिगृह्णा-

न्निमात्रबाधेन चाश्वप्रतिगृहेष्टिवाक्योपपत्तेर्बहुबाधकल्पनस्याशक्यत्वादुच्चैर्ऋचा क्रियतइति च करोतेर्विधिवाचित्वेनोत्पत्तिवेदस्वरविध्यशक्तत्वात्परशाखाविहितस्य च मूलानिश्चयात्प्रागश्रद्धेयत्वेनानुष्ठेयत्वादनारभ्याधीतस्य च विकृतिप्रकरणावगतविकृत्यन्वयनिराकाङ्क्षीकृतस्य प्रकृत्यन्वयकल्पनाशक्तेः प्रयोगवचनस्य च चोपेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वात्प्रयोगसमवायिमन्त्रक्रमकल्पितक्रमविधायिश्रुतिकल्पनाशक्तेः स्वरूपसमवाय्यन्तरङ्गद्रव्यसामान्ययुक्तसुसदृशप्रकृतिलाभसम्भवे शब्दमात्रसमवायिबहिरङ्गदेवतासामान्ययुक्तस्य कर्मणो मन्दसदृशत्वेन यदि सुसदृशमन्यल्लभ्यते तत्र मिथ्या भवति विसदृशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तमित्यनेन न्यायेन विसदृशत्वात्प्रकृतित्वकल्पनाशक्तेः पूर्वान्मन्त्रकर्मतन्त्रप्रवृत्त्या च प्रसङ्गलब्धोपकारस्य पश्चादाम्नातस्य कर्मणः स्वकीयतन्त्रप्रवर्त्तकत्वाशक्तेः मुख्ये ऽर्थे मन्त्रविनियोजकलैङ्गिकश्रुतिकल्पनेन च मन्त्रप्रकरण्याकाङ्क्षायां निवृत्तायां गौणे ऽर्थे विनियोजकश्रुतिकल्पनाशक्तेः सर्वेष्वेष्वप्राप्तबाध इत्याशयः । प्राप्तबाधोक्तिस्तर्हि किं विषयेत्यपेक्षायाम् * ये त्वित्युक्तम् * प्राप्तिहेतुप्रश्नार्थं कथमितिभाष्यं ब्राह्मणशब्दादेः प्राप्तिहेतोः स्पष्टत्वादयुक्तमाशङ्क्य लिङ्गादौ सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतोर्भावे ऽपि बलवता श्रुत्यादिना प्रतिबन्धादप्राप्तिवत्सामान्यशास्त्रादावपि बलवता विशेषशास्त्रादिना प्राप्तिहेतुप्रतिबन्धादप्राप्त्या भाव्यमित्येवमाशयत्वेन व्याख्यातुमाह * कथमिति * आकाङ्क्षासहकृतस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाद् बलवद्विनियोगेनाकाङ्क्षानिवृत्तौ शुद्धस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाभावादप्राप्तिर्युक्ता ब्राह्मणशब्दादेस्तु विरोधाविरोधयोः साधारणरूपस्य शुद्धस्यैव प्राप्तिहेतुत्वात्प्राप्तिहेतुभूतब्राह्मणादिशब्दानाश्रितत्वेन च विशेषशास्त्रादेः प्रतिबन्धकत्वायोगान्नेहाप्राप्तिर्युक्तेत्येवमाशयं सामान्यस्येत्युत्तरभाष्यमवतारयति * उत्तरमिति * विरोधाविरोधसाधारण्यवाचिना सामान्यशब्देनाविरोधासाधारणाकाङ्क्षानपेक्षत्वं सूचितम् । प्रमाणाभासे सामान्यरूपस्य कारणस्य चक्षुरादेः प्रमाणविरोधे ऽपि नित्ये च सामिधेनीपाञ्चदश्ये क्रतुप्रकरणाम्नानस्य वैश्यप्रयोगे ऽपि नित्यनैमित्तिकयोश्च क्रत्वर्थयोः पाञ्चदश्यसाप्तदश्ययोर्गुणकामप्रयोगे ऽपि पूर्वस्मिंश्च सर्वस्वदाक्षिण्ये निमित्तभूतस्य प्रतिहर्त्रवच्छेदस्योद्गात्रवच्छेदे ऽपि प्राकृते च बर्हिषि प्रकृतिवच्छब्दस्य शरोपदेशे ऽपि सामान्यविहिते चाहवनीये होमत्वस्य पदादिहोमे ऽपि निष्प्रयोजने च परसम्बोधनार्थे पूपांशुत्वे यजुर्वेदविहितत्वस्य नि-

गडेष्वप्याग्नेयीसुब्रह्मण्याप्रवर्त्तकत्वे चाग्निष्टुत्वस्य भूयो विरोधे ऽपि सावकाशे चोपांशुत्वे ऽग्नीषोमीयप्राग्भावित्वस्य दीक्षणीयादिष्वप्यग्निहोत्रहवण्यङ्गकत्वे च निर्वापत्वस्याधाने ऽप्यङ्गधर्मे च दीक्षणीयायाः पूर्वकालत्वे मुख्यत्वेनानुपसञ्जातविरोधत्वस्य प्रधानसोमयागधर्मपूर्वकालत्वविरोधे ऽपि विद्यमानत्वात्प्राप्तिः सम्भवतीति भाष्यार्थसूचनायोत्तरशब्दः। कथं प्राप्तिकारणस्य विरोधाविरोधविषययोः साधारणरूपतेत्याशङ्क्य ब्राह्मणप्रकृतिवच्छब्दयोस्तुल्यहेतुत्वेन किं चिद्वर्जनासम्भवादिति वार्त्तिकेन सामान्यातिदेशप्राप्तिकारणयोर्विरोधाविरोधसाधारण्योक्त्या सर्वेषां प्रमाणाभासादिप्राप्तिकारणानां चक्षुरादीनां साधारण्यं तुल्यन्यायतया दर्शितं भवतीत्याह * दर्शितमिति * प्राप्तस्य बाधायोगाशयमथेति प्रश्नभाष्यमुपपादयितुं नचैतदुत्थायितुं ज्ञानमनुत्पन्नं शक्यं वक्तुमित्यादिपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तां बा-
८८२।१ धायोगोपपत्तिमनुभाषते * यत्त्विति * अनुष्ठानाख्यफलवियोगाशक्तिस्त्वर्थसत्वपरिच्छेदाख्यफलवियोगलक्षणबाधोपपादनेन निराकरिष्यमाणत्वान्नानुभाषिता। नैवेत्युत्तरभाष्यं नोत्पन्नं ज्ञानं प्रतिबध्यते न च स्वरूपेण संस्काररूपेण चाबाधकवशान्नश्यति किं तु मिथ्यात्वेनावगम्यतइति मिथ्यात्वज्ञापनरूपबाधोक्त्यर्थत्वेनावतारयति * तत्रेति * विषयासत्वव्युदासप्रकाशफलज्ञानविशेषरूपविज्ञानमिथ्यात्वस्य दोषजन्यत्वाद्वेदे च दोषाभावात्तन्मिथ्यात्वानुपपत्तेर्वेदे ज्ञानमात्रस्य प्राप्तस्य बाधो विवक्षितो विज्ञानस्य त्वप्राप्तस्यैवेति सूचयितुं भाष्ये विशब्दानादरेण ज्ञानमित्येतावदुक्तम्। भाष्यं त्वकारप्रश्लेषेण विज्ञानत्वाभावोक्त्यर्थत्वेन दोषाभावाद्विज्ञानमिथ्यात्वायोगशङ्कानिरासार्थमविज्ञानमेतदिति विज्ञानत्वाभावग्राहकं प्रत्ययान्तरं विज्ञानरूपं भवतीत्यविज्ञानरूपाद् बाध्यप्रत्ययाद्विज्ञानरूपत्वेन बाधकप्रत्ययस्य वैलक्षण्योक्त्यर्थमन्तरशब्दमङ्गीकृत्य व्याख्येयम्। एतदेव विवृणोति * शास्त्रान्तरं हीति * परिकल्पनोक्त्या सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विषयसत्वपरिच्छेदकत्वलक्षणविज्ञानत्वाभावाध्यवसाने ऽभिहिते यथा तर्हि गौरिति पदमात्रस्य गोसत्वपरिच्छेदकत्वाभावात्प्रमाणान्तरेण गवाभावावगमे ऽपि विरोधो न भासते तथास्यापि विशेषादिशास्त्रेण विषयाभावावगमे ऽप्यविरोधापत्तेर्बाधो न युज्येतेत्याशङ्क्य नेह ज्ञानस्य विषयसत्वापहारलक्षणो बाधो ऽभिमतः किं तु सामान्यादिशास्त्रस्य भ्रान्त्यवगतकौण्डिन्यादिविषयवत्वापहारलक्षणो ऽनन्यगतिना विशेषादिशास्त्रेण

बाध इति भ्रान्तिशब्देन सूचिते भ्रान्तौ को हेतुरित्यपेक्षायां सामान्यरूपेण कारणेन ब्राह्मणशब्दादिना कौण्डिन्यादिव्यतिरिक्तेषु ब्राह्मणादिषु सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यमित्येवंरूपाया बुद्धेरपहारेण ब्राह्मणादिमात्रे तात्पर्यभ्रान्तिं सामान्यादिशास्त्रस्य ब्राह्मणादिमात्रविषयत्वभ्रान्तौ हेतुं सूचयितुम् * सामान्येत्युक्तम् * बाध्यशास्त्रस्य बाधकशास्त्रावरुद्धविषयताया भ्रान्तत्वे प्राप्तयोगात्प्राप्तबाधोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्क्य चक्षुरादेरसन्निकृष्टे मृगतोयादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशक्तेस्तद्विषयत्वाभावे ऽपि दोषसहितचक्षुरादिजन्यस्य मृगतृष्णादिज्ञानस्यासन्निकृष्टविषयत्वोपपत्तिवत्सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यशून्ये कौण्डिन्यादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशक्तेः कौण्डिन्यादिविषयत्वाभावे ऽपि ब्राह्मणादिमात्रतात्पर्यभ्रान्त्याख्यदोषसहितसामान्यादिशास्त्रजन्यस्य ज्ञानस्य ब्राह्मणादिमात्रविषयत्वोपपत्तिसूचनार्था दृष्टान्तोक्तिः। ज्ञानस्य विषयसत्त्वापहारलक्षणबाधाभावे मिथ्येति प्रत्ययान्तरं भवतीति भाष्यं न घटतेत्याशङ्क्य विषयसत्त्वपरिच्छेदफलबुद्धित्वलक्षणविज्ञानत्वाभावनिश्चयेन विषयसत्त्वपरिच्छेदाख्यात्फलाद्वियोगलक्षणो बुद्धेर्बाधो मिथ्याशब्देन विवक्षित इति सूचयन्भाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * भ्रमेरनवस्थानार्थत्वात्सत्त्वव्यवस्थाहेतुपरिच्छेदकनिरासार्थो ऽयं भ्रान्तिशब्दः। यद्वैतदविज्ञानमिति कृत्वा सत्त्वेनापरिच्छिद्यमानत्वात्कौण्डिन्यादिरर्थो सन्निति प्रत्ययान्तरं शास्त्रं वार्थसत्त्वापरिच्छेदकमिति प्रत्ययान्तरं भवतीत्यर्थासत्त्ववाचिनं शास्त्रस्यार्थसत्त्वपरिच्छेदकत्वाभाववाचिनं वा मिथ्याशब्दमिति करणावृत्तिं चाङ्गीकृत्येदं भाष्यं व्याख्येयमिति सूचनायार्थं * शास्त्रं वेत्युक्तम् * किमित्याशङ्काभाष्यं सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विज्ञानत्वेनाभासमानस्यापि विज्ञानत्वाभावरूपमिथ्यात्वज्ञापनेन निरासे विशेषादिशास्त्रजनिते ऽपि ज्ञाने विज्ञानत्वानाश्वासापत्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * किं त्विति * पदादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयसदसत्त्वसाधारण्यात्स्वत एव विज्ञानत्वाभावो ऽवसीयते न तु प्रत्ययान्तरबलेनेति वैषम्यसूचनार्था प्रत्ययान्तरोक्तिः। यस्येत्युत्तरभाष्यं शास्त्रान्तरविरोधे यथाश्रुते तात्पर्यावधारणायोगात्तन्निरपेक्षस्य शास्त्रस्य विज्ञानजनकत्वाभावाद्विज्ञानत्वनिरासो न तु विरोधम्। विनेति व्यवस्थोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्यय इति भाष्ये कारणदोषज्ञानबाधकज्ञानयोर्विषयव्यभिचारित्वलक्षणविज्ञानमिथ्यात्वज्ञा-

पकत्वेनोक्त्योर्मध्ये बाधकविज्ञानस्य विज्ञानत्वाभावलक्षणज्ञानमिथ्यात्वज्ञापकत्वोक्तौ कारणदोषज्ञानस्यापि बाधकज्ञानवद्विषयासत्वज्ञापनेनैव विषयसत्वपरिच्छेदकत्वलक्षणविज्ञानत्वाभावज्ञापक-
८८२।२ त्वस्याप्युपपत्तेः कस्मान्नेह तज्ज्ञापकतोक्तेत्याशङ्क्याह * यत्त्विति * शाब्दविज्ञानमिथ्यात्वहेतुत्वेन प्रसिद्धस्यानाप्तप्रणीतत्वाख्यस्य विज्ञानकारणशब्दस्य दोषस्य वेदे ऽनुपपत्तेर्न तत् ज्ञानस्य मिथ्यात्वज्ञापकत्वं सम्भवतीत्याशयः । दोषाभावे निष्कारणं मिथ्यात्वं न सम्भवतीति चेत् । सत्यम् । नोत्पन्नस्य विज्ञानस्य विषयव्यभिचारित्वलक्षणं मिथ्यात्वं वेदे सम्भवति किं तु विशेषशास्त्राद्यवरुद्धे विषये सामान्यशास्त्रादेर्विज्ञानोत्पादकतैव नास्ति । यथोक्तमाग्नेयाधिकरणे परिहृत्य च विशेषविधिविषयं सामान्यशास्त्राणि प्रवर्त्तन्तइति । जञ्जभ्यमानाधिकरणे च न हि प्रवृत्तानि शास्त्राणि केन चिदपि निवर्त्यन्ते किं तर्ह्यादित एवैषां प्रवृत्तिप्रतिबन्धो ऽवधार्यत इति दशमेनेदानीं किमतिदिश्यतइति व्याख्यायत इति दशमाद्यवार्त्तिकालोचनयापवादेशास्त्रादेर्विरोधिशास्त्रविषये विज्ञानुत्पादकतावसीयते श्वेतो ऽवधावतीत्यादौ त्वनेकार्थप्रतिभाने ऽपि यत्रैवार्थे ऽर्थप्रकरणादिना तात्पर्यमवधारितं तत्रैव विज्ञानजनकत्वदर्शनाद्विज्ञानोत्पादने तात्पर्यावधारणस्य शब्दसहकारित्वावगतेः सामान्यशास्त्रादेश्च विशेषशास्त्राद्यविरोधार्थे तदनवरुद्धे ऽर्थे तात्पर्यावसायात्तात्पर्याख्येन शब्दव्यापारेण विशेषशास्त्राद्यवरुद्धविषयवर्जनोपपत्तेः कक्षान्तरितसामान्यविशेषेषु हि दुर्लभः सामान्यवचनः शब्दो जायते लक्षणाबलादितिवार्त्तिके दुर्लभोक्त्या सामान्यवाचिनः शब्दस्य विरोधिशास्त्रान्तरविषयवर्जनावगतेर्न तत्र विज्ञानजनकत्वोपपत्तिः चोदनार्थकात्स्न्र्योक्तिस्तु ज्ञानमात्राशयत्वेन व्याख्येया एतदेवाभिप्रेत्य पौर्वापर्यपरामृष्टः शब्दो ऽन्यां कुरुते मतिमित्युक्तमन्य एवैकदेशेन शास्त्रस्यार्थः प्रतीयते । अन्यश्च परिपूर्णेन समस्तार्थोपसंहृतादिति च वक्ष्यते इहापि यथा चैषां विप्रकर्षाद्विजातीयैः सह बलाबलमेवं सजातीयैरपि यत्र हेतुसाम्यं तत्र दर्शयितव्यामित्युपक्रम्य सामान्यविशेषादिश्रुतिबलाबलोदाहरणात्सामान्यादिशास्त्रस्याप्राप्तबाधोक्तिर्विज्ञानापेक्षया प्राप्तबाधोक्तिस्तु ज्ञानमात्रापेक्षयेत्यवसीयते ।

ज्ञानमात्रस्य चोत्पत्तिर्न प्रामाण्यसञ्ज्ञिका ।
स्मृतौ पदार्थबाधे च प्रामाण्यानुपलब्धितः ॥
अतो विरोधविषये विज्ञानोत्पत्त्यभावतः ।

दोषाभावे ऽपि सामान्यशास्त्रादेर्न प्रमाणता॥
न च प्रामाण्यजनकं ज्ञानमात्रस्य कारणम्।
किं तु ज्ञानविशेषस्य विज्ञानस्यैव कारणम्॥

सर्वं चैतत्तन्त्रसारे विस्तरेणोपपादितम्। प्रधानलक्षणे चास्माभिस्तस्मादुपरम्यते। बाधग्रन्थस्य श्रुत्यादिबाधव्यतिरिक्तबाधविषयत्वे ऽधिकरणोपसंहारभाष्यात्प्राक्पाठायोगशङ्कानिरासपूर्वं तदेतेषामित्याद्युपसंहारभाष्यं कः शेषः केन हेतुना शेषः कथं च विनियुज्यते श्रुत्यादीनि च विनियोगकरणानि वक्ष्यन्ते तेषां च बलवत्तेति भाष्यात्पश्चानामेव शेषप्रकाराणामथातः शेषलक्षणमिति सूत्रेणाध्यायार्थत्वेन प्रतिज्ञातत्वप्रतीतेस्तेषां च सर्वेषामुक्तत्वाद्यत्कारणमिति च कारणशब्देन विनियोगकारणत्वतद्विशेषरूपयोश्चतुर्थतृतीयप्रकारयोरुपसंहारसम्भवादुपकारित्वादिरूपे च शेषे तद्धेतुकस्योपकारादेः प्रत्यक्षादिगम्यत्वेन श्रुत्यादिप्रमाणकत्वाभावात्प्रमाणवाचिना कारणशब्देनैवाद्ययोरप्युपसंहारसंभवादहीनो वेत्याद्युत्तरसूत्रग्रन्थस्य चाध्यायान्तरत्वसम्भवादध्यायोपसंहारपरत्वेनाभासमानमधिकरणोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रासङ्गिकमिति * प्राक्पाठोपपत्तिसूचनार्था प्रासङ्गिकोक्तिः। अध्यायोपसंहारार्थत्वशङ्कानिरासार्थाधिकरणोक्तिः चतुर्थोपक्रमे तृतीये ऽध्याय इति भाष्येण प्रयुक्तिलक्षणस्य शेषेणानन्तर्योक्तेः मध्ये ऽध्यायान्तरानुपपत्तिसूचनार्थाधिकरणान्तरोक्तिः॥

द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणम्॥ ८॥

अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः॥ १५॥

अध्यायसमाप्तिपर्यन्तस्योत्तरचिन्ताजातस्य लक्षणासङ्गतिं शङ्कते * ननु चेति * विरोधविषयस्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात्को विरोधस्य विषयः को वा नेति विरोधविषयपरिशोधनार्थतया बलाबलचिन्ताविषयत्वेन सङ्गतिमाह * तदिति * कस्मिन्प्रदेशे कस्य प्रमाणस्य केन प्रमाणेन सह विरोधाविरोधचिन्तेत्यपेक्षिते पशुधर्माधिकरणात्प्राचीनेषु तावदधिकरणेषु प्रकरणस्य क चिच्छ्रुत्या क चिल्लिङ्गेन क चिद्वाक्येन सहेति दर्शयितुमाह * तत्रेति * भाष्योदाहृताग्निष्टोमयुक्तवाक्यवच्छाखान्तरीयं सान्हयुक्तमपि वाक्यमिहोदाहरणमिति दर्शयितुमाह *ज्योतिष्टोमइति* सान्हशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वेन तद्योगिनी ऽयुपसत्तापि सन्दिग्धत्वाच्चिन्तनीयेत्याशङ्क्य वाक्यशेषात् सान्हशब्दार्थप्रसिद्धेस्त्र्युपसत्ताया निःसन्दिग्ध-

त्वात् द्वादशोपसत्तामात्रचिन्तेत्युपपादनार्थमाह * तत्रेति * प्रक-
८८३।१२ रणस्य श्रुतिविरोधाविरोधत्सन्देहात्सन्देहमुपपादयति * यदीति *
पूर्वपक्षप्रतिज्ञाया वाशब्दोक्तत्वं दर्शयितुमाह * किमिति * कथं वाशब्देन ज्योतिष्टोमार्थत्वप्रतिज्ञेत्याशङ्क्य भाष्योक्तसन्देहनिवृत्तिद्वारेव सिद्धान्तनिवृत्तिद्वारापि प्रतिज्ञार्थत्वोपपत्तिसूचनार्थं सिद्धान्तेनेत्युक्तं परदौर्बल्योक्त्या सिद्धान्तोद्भूतेस्तेनोपक्रमो युक्त इत्याशयः। प्रकरणस्य श्रुतिविरोधशङ्कोत्तरत्वेनाहीनो गौण इति सूत्रावयवद्वयं व्याख्यातुं नन्विति भाष्ये नाहीनस्येति षष्ठीश्रुतिविरोधमाशङ्क्य तत्परिहारार्थं न बाधिष्यतइति भाष्यमुपपादयितुमाह * न चेति * न समासार्थत्वेन गौणोक्तिव्याख्यार्थं न हीयतइतिभाष्यं व्याचष्टे * अस्ति चेति * मध्योदात्तत्वेनाहः समूहवाचित्वप्रत्ययान्तत्वावस्थायान्नञ्समासत्वायोगमाशङ्क्य स्वरस्याशाब्दत्वेन श्रुतित्वाभावाद्विरोधे अनादरणीयत्वं सूचयितुमाह * अत इति * यतो ऽहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमाभिधानसामर्थ्यास्तित्वाच्छ्रुतिविरोधः शक्यः परिहर्तुमित्यतः शब्दार्थः । नञ्समासे गौणोक्तिः कथमित्याशङ्कानिरासाय * अहानीत्युक्तम् * स्वमतेनाहानि द्वेधा व्याचष्टे * सहीति * त्यागवाचिनो जहातेः कर्मकर्त्तरि निष्ठोत्पत्तौ प्रतियोगिना सोमयागान्तराणां समानजातीयत्वेन प्रतिपन्नानामपि कर्मत्वेन कर्तृत्वेन वान्वयायोगादपायरूपत्यागापेक्षितापादानत्वेनान्वयं कुतश्चिदिति पञ्चम्योक्त्वा निष्ठार्थोक्त्यै हीयतइत्युक्तं कर्मणि निष्ठायामेनमिति द्वितीयया निष्ठार्थमुक्त्वा प्रतियोगिनां कर्तृत्वेनान्वयोक्त्यै * जहनीत्युक्तम् * हीनोक्तेर्न्यूनवाचित्वे तन्निषेधोपपादनार्थं परिपूर्णत्वोक्त्यै * कृत्स्नेत्युक्तम् * दक्षिणायेतिभाष्योक्तामहानिव्याख्यां दक्षिणादीनां सोमयागान्तरवत्समानजातीयत्वस्यान्यस्य चाप्रतिपत्तिनिमित्तस्यानुपादानेन प्रतिपत्त्ययोगादिच्छामात्रं वानुसृत्य दक्षिणादिभिरहीनत्वाविकल्पे क्रियमाणे ऽनवस्थितसमासार्थापत्तेः सहस्रदक्षिणादिभ्यश्च साद्यस्क्रादिभ्यः क्रतुभ्यो ज्योतिष्टोमस्य दक्षिणाभिर्न्यूनत्वात्क्रतुकरणाख्यैश्च सवनीयपशुभिः संस्थान्तरे ऽत्यग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य न्यूनत्वाद्दूषयति *यत्विति*फलस्य तु साक्षात्परिमाणाश्रुतेस्तेन न्यूनत्वं कल्प्यत्वान्नोक्तम् । तेनेत्यहानिव्याख्योपसंहारभाष्यं स्वमतमेवानुसृत्य व्याचष्टे * तस्मादिति * स्वमतेनैवाहानिकर्त्तरि निष्ठामुत्पाद्य तृतीये प्रकारेण व्याख्यातुम् * न चेत्युक्तम् * कर्मनिष्ठापक्षव्याख्यातेन निष्ठार्थमुक्त्वा प्रतियोगिनः कर्तृत्वेन तृतीययान्वयं वक्तुं * केन चिद्वेत्युक्तम् * स्वरानादराद्वा प्रत्ययान्तत्वानिश्चये

ऽपि नञ्समासतापि कथं निश्चयेत्याशङ्क्य प्रकरणसामर्थ्यान्निश्चये ऽभिहिते नञ्समासे ऽपि गौणवृत्त्यभावाद्गौणोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्यानेनेत्याद्युक्तम् ॥

असंयोगात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमस्याहीनशब्देन सह वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्धाभावादहीनसंयुक्ता द्वादशोपसत्ता ज्योतिष्टोमादपकृष्येतेत्येवं सिद्धान्तसूत्रं श्लोकद्वयेन व्याचष्टे * मुख्यइति * गुणयोगेनाप्यहीनशब्दसम्बन्धो नास्तीति कथं च नेत्यनेनोक्तं भाष्यात् द्वादशोपसत्त्वासंयोगप्रतीतेरहीनशब्दासंयोगव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षसूत्रनिर्दिष्टाहीनशब्दासंयोगव्याख्यायां तत्सङ्गतत्वेन बुद्धिस्थद्वादशोपसत्त्वस्यापकृष्येतेत्यनेनान्वयसौकर्यायान्यथाव्याख्येति परिहारसूचनार्थं तेन * सङ्गतेत्युक्तम् * प्रश्नपूर्वं द्वादशोपसत्ताया ज्योतिष्टोमासंयोगोपपादनार्थं कथमित्यादिभाष्यं षष्ठीश्रुतेः । सम्बन्धमात्रवाचित्वे ऽपि निर्विशेषसामान्यायोगात्सम्बन्धविशेषापरत्वापेक्षायां विधीयमानसंख्यापेक्षिताङ्गाङ्गिसम्बन्धविशेषपरत्वावगत्या विनियोजकत्वस्य निवीतं मनुष्याणामिति पुरुषप्रधानो निर्देश इत्यादिनिविताधिकरणभाष्यवक्ष्यमाणन्यायेनावगमान्नञ्समासाच्च ज्योतिष्टोमेनाप्येकवाक्यत्वोपपत्तरयुक्तमाशङ्क्य वाक्यमरुणया क्रीणातीति भाष्यवदिदमपि विशेषान्वये वाक्यस्यापि व्यापारोक्तेन तु श्रुत्यभावाशयमहीनोक्तिश्चाहर्गणवाचिन्यभिप्रेतेति सूचयितुमाह * द्वादशत्वमिति * नन्वितिभाष्यं पूर्वपक्षोक्तश्रुतिविरोधपरिहारानुभाषणार्थत्वेन व्याचष्टे * यत्त्विति * नेतीत्यनुभाषणपरिहारभाष्यमौपचारिकत्वाख्यस्य मुख्यत्वप्रतियोगिनो गौणत्वस्य पूर्वपक्षिणानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य गौणात्त्वौपचारिकत्वं विवक्षितं नञ्समासात्मिकावयवव्युत्पत्तिर्वेति विकल्प्याद्यकल्पनिरासायैतद्भाष्यमित्येवं व्याचष्टे * तदिति * प्रकरणबाधापत्तेर्मुख्यसम्भवोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य न प्रकरणानुरोधेनेत्युक्तम् । यो विदग्धः स नैर्ऋत इत्यादौ नैर्ऋतादिशब्दानां प्रकरणानुरोधेनापि श्रुत्यर्थत्यागो ऽदृष्ट इत्याशङ्क्याह * न चेति * विधावप्यष्टावुपभृतीत्यष्टशब्दस्य श्रुत्यर्थत्यागेन चतुष्टद्वयलक्षणार्थता दृष्टेत्याशङ्क्याह * नचास्येति * चतुष्टद्वयवाचिशब्दान्तराभावादष्टशब्देन तल्लक्षणाभ्युपगता ज्योतिष्टोमवाचिनस्त्विह सान्हशब्दस्य भावान्नाहीनशब्देन तल्लक्षणा युक्तेत्याशयः । आद्यकल्पनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * नान्वितिभाष्येण द्वितीयं क-

रूपमाशङ्क्य तन्निरासार्थं नेतीतिभाष्यं मध्योदात्तत्वोक्त्या समूहवा-
चिखप्रत्ययान्तत्वेनावयवव्युत्पत्त्याऽहर्गणवाचित्वोक्त्यर्थत्वेनाभासमान-
महर्गणात्मकेष्वपि सत्रेष्वहीनशब्दप्रयोगाभावेन केवलयौगिकत्वा-
योगादयुक्तमाशङ्क्य योगरूढ्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति *
अहीनशब्दस्याखण्डस्याहर्विशिष्टगणवाचित्वे ऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः
समुदायप्रसिद्ध्ययोगादहीनशब्दावयवभूतस्याहः शब्दस्याहःपरिमिते
सोमयागाभ्याससमूहे समुदायप्रसिद्ध्या नञ्समासनिरासादित्येवं
व्याख्येयं विशेषणभूतश्च नञ्समासो ऽनेन निषिध्यते न विशेष्य-
भूतावयवव्युत्पत्तिः । समुदायप्रसिद्ध्यैव नञ्समासनिरासेन नञ्स-
मासचिन्हभूताद्युदात्तत्वाभावेन तन्निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्योपच-
यार्थत्वेनार्थवत्त्वं चशब्देन सूचयंस्तथासतीति भाष्यं व्याचष्टे *
न च नञ्समासस्येति * नञित्यन्वाख्यानाख्यलक्षणसद्भावाच्चिन्ह-
वाची लक्षणशब्दः चिन्हाभावमुपपादयति * नञ्समासे हि स-
तीति * नञ्समासस्य तत्पुरुषत्वाद् बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्य-
तः प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनुवर्त्तमाने तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युप-
मानाऽव्ययद्वितीयाकृत्या इति स्मृत्या ऽव्ययाख्यस्य नञः पूर्वपदस्यो-
दात्ताख्यप्रकृतिस्वरत्वान्वाख्यानादित्याशयः । मध्येतिभाष्यं खप्रत्ययां
तत्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्ट * मध्येति * कथं मध्योदात्तत्वा-
त्खप्रत्ययान्तत्वाध्यवसानमित्याशङ्क्याह * तथा सति हीति *
आद्युदात्तश्चेतिप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वनिधानादाकारे प्रकृतिस्वरः सि-
ध्यतीत्युक्ते आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनामिति प्रत्यया-
दिभूतस्य खकारस्येनादेशविधाने यीनादिशब्दस्याप्रत्ययत्वादादेशादा-
वीकारे कथमुदात्तस्वरसिद्धिरित्याशङ्क्यायनादिष्वादेशेषु स्वरसि-
ध्यर्थमुपदेशो विद्यते येषां फगादिप्रत्ययानां तद्भावस्य वचनङ्का-
र्यमितिस्मृतेरादेशसम्बन्धिन्यपीकारे * स्वरः सिध्यतीत्युक्तम् * त-
स्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं मध्योदात्तत्वोपपादितसिद्धान्त-
हेत्वहर्गणवाचित्वोपसंहारपूर्वकत्वेन व्याख्यातुमाह *तस्मादिति *
सान्हाहीनशब्दयोः सह प्रयोगेणापर्यायत्वावगतेर्मुख्यस्य सान्ह-
शब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्य वाच्यवाचक-
लक्षणसम्बन्धाभावादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थमपि चेतिभाष्यं व्याच-
ष्टे * अपि चेति * अर्थान्तरवाचित्वाभावे ऽहीनशब्दानर्थक्यापत्-
त्युक्त्यर्थत्वेन व्याख्याय शब्दद्वयानर्थक्यापत्त्युक्त्यर्थत्वेनैतदेव भाष्यं
व्याचष्टे * प्रकरणाद्धीति * अहीनशब्दस्यार्थान्तरवाचित्वे ऽपि सा-
८८५।२ न्हशब्दस्यानर्थकान्त द्वयममेवेत्याशङ्क्याह*अर्थान्तरत्वे त्विति*तस्य-

उप सद् इत्युपसदनुवादेन त्रित्वविधिमात्रेण नैराकाङ्क्षादहीनशब्दानुषङ्गानुपपत्तेरहीनशब्दस्य च सान्हशब्दवत्त्रित्वद्वादशत्वमध्यपाठाभावेनोभयान्वयानवगतेरनूद्यमानाहीनसन्निधेश्च प्रकरणविरोध्यहीनाङ्गत्वानापादकत्वात्कथं त्रित्वस्याहीनान्वयापत्तिरित्याशङ्क्य वस्तुतो ऽहीनान्वयानापत्तावप्यानन्तर्यात्तदन्वयापत्तिभ्रमं निवर्तयितुं सान्हशब्द इति सूचनायानन्तर्यादित्युक्तम्। द्वादशोपसत्त्वं ज्योतिष्टोमे विधीयते ऽहीने वेत्येवं यथाभाष्यमधिकरणं व्याख्यातं स्वमतेनाहीने द्वादशत्वविध्ययोगमभिप्रेत्याक्षिपति * न त्विति * यथाहीनस्य द्वादशोपसत्त्वोचिता तथा ज्योतिष्टोमस्य श्रुत्युपसत्त्यौचित्यरूपेण त्रित्वस्तुत्यै द्वादशता ऽनूद्यते न त्वहीने विधीयत इत्याक्षेपार्थः। स्वाभिप्रेतत्वे ऽप्याक्षेपस्य स्तुत्यर्थतयैकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदापादिका विध्यर्थता न युक्तेति तूष्णींकोक्त एवाक्षेपहेतुर्युक्तो ऽत्र त्वन्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याय्यतान्यधर्मविधौ विच्छिन्नस्य प्रकरणस्यानुसन्धानक्लेशो ऽहीने च द्वादशत्वप्राप्तिरिति हेतुत्रयं परमतेनोक्तमिति सूचनार्थः किलशब्दः स्वमतेन ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वं विधीयते वाक्यान्तराद्वाहीने प्राप्तं त्रित्वस्तुत्यर्थमनूद्यत इत्येवमधिकरणं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथं तर्हीति * श्लोकं व्याचष्टे * एतदिति * अहीनसम्बन्धद्वादशत्वोक्तेर्ज्योतिष्टोमसम्बन्धित्रित्वस्तुत्यर्थत्वे प्रकृतज्योतिष्टोमोपयोगसम्भवात्प्रकरणविरोधाविरोधचिन्तास्मिन्नधिकरणे न युज्येत इत्याशङ्कते * नन्विति * द्वादशत्वस्य विधेयत्वे प्रकरणस्य तद्विनियोजकत्वाद् बाधो विरोधत्वे नेत्येवं विरोधाविरोधचिन्तामुपपादयति * नैष इति * प्रकरणस्याविनियोजकत्वे ऽपि द्वादशत्वस्य प्रकृतज्योतिष्टोमसम्बन्धित्रित्वस्तुत्यर्थत्वेन प्रकरणपाठानर्थक्याभावात्प्रकरणबाधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * अन्यस्त्विति * प्रकरणपाठार्थवत्त्वे ऽपि विनियोगएव प्रकरणस्य प्रामाण्याद्विनियोगाभावे बाधो भवतीत्याशयः। द्वादशाहीनस्येत्यस्य स्तुत्यर्थत्वेन त्रित्वविध्येकवाक्यत्वसम्भवे वाक्यभेदानेकादृष्टकल्पनापादकविध्यर्थत्वायोगाद्द्वादशत्वस्याविधेयत्वेत्युक्तेन हेतुत्रयेण विधेयता निराकर्त्तुमशक्येति सूचयितुमाह * यदा त्विति * क्रत्वन्तरान्वयाख्याविशेषसम्बन्धविधिनैवापूर्वान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धाक्षेपे गौरवापत्तेः किलान्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वं वाच्यं सत्यां च गतौ गौरवं दोषो नासत्यं क्रत्वन्तराङ्गविधिश्च क्रत्वन्तरविधायित्वाभावेनातुल्यकक्षत्वात्पूर्वोत्तराङ्गसन्दंशावगतं प्रकरणं विच्छेत्तुं न शक्नोतीति उत्तराधिकरणन्यायोक्त्या सूचितम्। शाखाभेदाद्वा-

पौनरुक्त्योपपत्तेर्विधित्वसम्भवे स्तुतेः प्रयोजनत्वायोगाद्विधित्वैव युक्तेति सूचनार्थम् * शाखान्तरेत्युक्तम् * स्तुत्यर्थत्वे ऽप्येवं प्रकरणमनुगृहीतं भवति प्रकरणं बाधित्वेति पूर्वपक्षभाष्यसिद्धान्तभाष्ययोः पूर्वपक्षं हीत्यादिवार्त्तिकोक्तोपपत्तावपि विधित्वपक्षे एवभाष्यार्जवं यथाभाष्यतोक्त्योक्तम् । ज्योतिष्टोमगतत्र्युपसत्त्वस्तुत्यर्थत्वे तस्मादपकृष्येतेति सूत्रावयवस्याप्यनार्जवापत्तेर्यथासूत्रमिति
८८६।२ कस्मान्नोक्तमित्याशङ्क्याह * सर्वथा तावदिति * द्वादशत्वस्याहीनसम्बन्धित्वेनोक्तस्य पक्षद्वये ऽपि ज्योतिष्टोमानन्वयसाम्यादपकर्षोक्तिरविरुद्धेत्याशयः प्रकरणविच्छेदशङ्कानिवृत्तिसूचनाय * एतावदित्युक्तम् *

॥ कुलायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥

अतिदेशाधिकरणत्वेनानन्तरसङ्गतिं सूचयन्संदेहभाष्यं व्याचष्टे * पूर्ववदेवेति * का तर्ह्यधिका शङ्केत्याशङ्क्याह * एतावदिति * ज्योतिष्टोमानन्वयिगुणद्वाराप्युत्कर्षसिद्धेः पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य * कथंचिदित्युक्तम् * आशङ्कितः प्रकृतेन सम्बन्धो यस्येति समासार्थः प्राथम्यादस्य पूर्वपक्षत्वशङ्कां निवर्त्तयन् मुख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वनिमित्तयुक्तमपि प्रति यद्विधानं तस्माज्ज्योतिष्टोमादपकृष्येतेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रार्थानुकर्षणार्थत्वेन चकारव्याख्यार्थं द्वित्वेति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सिद्धान्तेनाधिकरणोपक्रमो येनेति समासार्थः । असंयोगोपपादनार्थत्वेन तस्य ज्योतिष्टोमस्य यजमानद्वित्वबहुत्वाचोदनादित्येवमचोदनात्तस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थं नहीति भाष्यं व्याचष्टे * न तावदिति * अन्यतः सिद्धद्वित्वबहुत्वानुवादेन द्वित्वबहुत्वे निमित्तीकृत्य द्विबहुशब्दप्रवृत्त्यवगमेनानयोर्वाक्ययोः प्रतिपन्मात्रविधिपरत्वात्संख्या प्रतिपद्रूपानेकार्थविधौ च वाक्यभेदापत्तेर्नेह वाक्यद्वयं ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन द्वित्वबहुत्वे विधीयेते इत्यर्थः । अविहितत्वाच्चेति वार्त्तिकस्य वक्ष्यमाणार्थानाक्षेपापेक्षया तावच्छब्दः संख्यानपेक्षस्य यजमानस्य यजमानानपेक्षाया वा संख्याया नित्यत्वेन संख्यायाश्चाव्यवस्थितत्वाधिक्येन निमित्तत्वायोगान्मृष्यामहे हविषा विशेषणमिति वद्यजमानविशिष्टाया निमित्तत्वे ऽपि न वाक्यभेदापत्तिः प्रतिपत्प्रकरणे च यजमानद्वित्वे निमित्ते युवं हि स्थः स्वर्पती इति कुर्यादिति निमित्तोद्देशेन मन्त्रे विहिते प्रकरणादेव प्रतिपत्त्वावगतेर्यदग्नये च प्रजापतये च

सायं जुहोतीति कालोद्देशेन देवतायां विहितायां प्रकरणप्राप्तजुहोत्यनुवादवत्प्रकरणप्राप्तप्रतिपदनुवादसम्भवान्न प्रतिपत्तिनिमित्तयोर्द्वयोरुद्देशाद्वाक्यभेदापत्तिः। प्रतिपत्त्वेनैव च मन्त्रविधिमभिप्रेत्य प्रतिपद्विध्युक्तिः। अनेकस्तोत्रीयागणात्मके स्तोमे कस्याश्चित्स्तोत्रीयाया नियमेनादित्वप्राप्तेराद्यस्तोत्रीयत्वाख्यप्रतिपत्त्वप्राप्तेः स्तोमविधिनैव सिद्धत्वात्स्वरूपेण प्रतिपद्विध्यनुपपत्तिः। एकस्य यजमानस्य ज्योतिष्टोमानुष्ठानाशक्तावशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायात् ज्योतिष्टोमेऽपि विहितयजमानैकत्वत्यागेनार्थात्तद्वित्वबहुत्वप्राप्तिर्भविष्यतीति आशङ्क्य आख्यातादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वावगतेरेकत्वाभावेनाधिकाराभावादेव त्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वानुपपत्तेर्नार्थाद्वित्वप्राप्तिरिति परिहारमुत्तरसूत्रद्वयारूढमप्येकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वसदसद्भावसन्देह एवात्र सन्देहहेतुरिति सूचनार्थं तस्य द्वित्वस्य बहुत्वस्य वा ज्योतिष्टोमेऽर्थाक्षेपाभावादित्येवमचोदनात्तस्येति सूत्रावयवारूढं कर्तुमाह * अविहितत्वाच्चेति * यथेतिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुलालादिषु त्विति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥

एकाशक्तिपक्षेणापत्त्यादर्थाद्वाभ्यां बहुभिर्वा कृतस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंयोगो भविष्यतीति प्रतिपद्विधानस्यार्थप्राप्तद्वित्वबहुत्वसंयोगविषयत्वकल्पनोक्तेर्बीजं तावदाह * प्रकरणाच्चेति* द्विबहुश्रुतिविरोधात्प्रकरणबाधमाशङ्क्याह * न चेति * साक्षाद्यज्ञान्तरसम्बन्धाश्रवणेऽपि द्वित्वबहुत्वसम्बन्धश्रवणाच्छ्रुतिविरोधोऽपरिहार्य इत्याशङ्क्याह * यजमानेति * द्विबहुश्रुत्योरङ्गाङ्गिभावार्थत्वे प्रकरणगम्याङ्गाङ्गिभावबाधकत्वस्यानिमित्तार्थत्वे तु भिन्नविषयत्वेनाविरोधान्न बाधकतेत्याशयः। द्वित्वबहुत्वश्रुत्योर्द्विबहुयजमानकर्तृकक्रतुलक्षणया तदङ्गत्वावेदकत्वात् विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * लक्षणापि लौकिकीत्वाद्युक्तैवेत्याशङ्क्याह * न हीति * श्रौतद्वित्वबहुत्वाङ्गत्वावेदकत्वादेव तर्हि विरोधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * द्वित्वादीति * श्रौतस्य द्वित्वादिसम्बन्धस्य निमित्तमात्रौपयिकत्वेऽपि संक्रान्त्यादौ निमित्ते फलार्थस्नानादिविधिवत् द्वित्वादौ निमित्ते प्रतिपद्विधेः फलार्थत्वसम्भवात्स्वातन्त्र्योपपत्तेर्न ज्योतिष्टोमे निवेशो युक्त इत्याशङ्क्याह * फलेति * फलकल्पना-

थामश्रुतफलतत्साधनेतिकर्त्तव्यताकल्पनागौरवापत्तेः प्रकृतकृत्स्न-न्वयकल्पनैव ततो ज्यायसीति वाच्ये प्रकरणप्रमाणकत्वेन कल्पना-लाघवादिति हेतुसूचनार्थं कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाची प्रकरणशब्दः प्रयुक्तः। एतदन्तेन च प्रकरणादित्यादिवार्त्तिकेनेति चेदिति सूत्रावयवं तस्मादपकृष्येतेत्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेन व्याख्याय पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थेन प्रकरणादिति हेतुना मण्डूकप्लुति-न्यायादत्रागतेन परिहारोक्त्यर्थं बाध्येतेत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातम् । असंयोगादित्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेनावृत्त्येति चेदिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं बाध्यतामिति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपीति * तत्परिहारार्थत्वेनार्थकृतस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थमसत्यपीतिभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * अचोदनात्तस्येति सूत्रावयवोक्तामुपपत्तिं
८८७।२ निराकर्त्तुमाह * न हीति * हित्वबहुत्वयोरर्थप्राप्त्युपपादनार्थत्वेन पक्षेणेति सूत्रावयवव्याख्यार्थं य एक इति भाष्यं व्याचष्टे * अस्ति चेति * एकस्याशक्तावपि यजेतेत्येकत्वश्रुतिविरोधान्नानेकयजमान-प्राप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य परमतेन तावत्परिहारं विवक्षितं हीत्यु-त्तरसूत्रस्थभाष्यसूचितमाह * न चेति * वक्ष्यमाणानालोचनेन प्र-त्यवस्थाने सर्वविचाराणामनवस्थानापत्तेरतत्परिहारापरितोषादश-क्तिकृताङ्गत्यागन्यायेनैकत्वत्यागादनेकयजमानप्राप्तिरिति स्वमतेन प-रिहारान्तरोक्त्यर्थमवश्येतिभाष्यं व्याचष्टे * सत्यामपि चेति * षष्ठे सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशादिति सूत्रेण नित्ये ऽपि प्रयोगे सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तौ सत्यां प्रवृत्तिर्युक्ता विधेस्त्वेकश्रुतित्वा-दपर्यायविधानात्सन्निधानेन श्रुतिभूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्ते-र्यथाप्राप्तं स्वशब्दार्थौ निर्वीतवत्तस्मात्सर्वप्रयोगे स्यादित्येकादशा-धिकरणन्यायेन सर्वाङ्गोपेतप्रयोगोपदेशादिति पूर्वपक्षयित्वा ऽपि वाप्येकदेशे स्यात्प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वादि-त्यनेनाङ्गैकदेशे ऽपि शक्तौ सत्यां नित्ये प्रयोगे प्रवृत्तिर्युक्ता शक्त्यपेक्षत्वे ऽप्यधिकारस्य सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तेरनित्यत्वेन नित्यं सर्वाङ्गोपेतं कुर्यादिति विध्ययोगाद्यदा सर्वाङ्गोपेतं कर्त्तुं श-क्नुयात्तदा कुर्यादिति विध्यर्थाभ्युपगमे च यावज्जीवादिश्रु-त्यवगतनित्यत्वविरोधापत्तेर्यावन्त्यङ्गानि कर्त्तुं शक्नुयात्तावद्भि-रुपेतं नित्यं कुर्यादिति विध्यर्थावसायाद्यावच्छक्यङ्गोपेते प्रधाने ऽनुष्ठिते विध्यर्थनिष्पत्तेरितरस्य चाशक्यस्याङ्गस्य प्रधानार्थत्वेन गुणमात्रत्वाद् गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति दशमाधिकरण-न्यायेनाङ्गलोपे ऽपि प्रधानानुष्ठानस्य युक्तत्वादिति सिद्धान्तयिष्य-

माणत्वाद्यजमानैकत्वमपि कदा चित्परित्यज्यानेके यजेरन्नित्युक्ते कर्त्तुरेवाधिकारादेकत्वविशिष्टस्यैव च कर्त्तृत्वादेकत्वत्यागे ऽधिकाराभावाद्यागानुष्ठानं न युक्तमित्याशङ्क्य बहुषु बहुवचनं द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति बहुद्व्येकशब्दानां संख्याप्रधानत्वाभ्युपगमात्कर्तुरेकत्वे द्वित्वे बहुत्व इति च व्याख्यानात्संख्याविशेषणत्वेन संख्यान्वयात्प्रागेव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वत्यागे ऽपि कर्तृत्वसद्भावेनाधिकारसद्भावाद्यागानुष्ठानोपपत्तिसूचनार्थम् * यथैवेत्युक्तम् * सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति * तत्रश्चेति * प्रतिपद्विधानान्यथानुपपत्तिरूपदर्थात्कल्पितया ज्योतिष्टोमस्य द्विबहुयजमानकत्वश्रुत्या विहिताभ्यां द्वाभ्यां बहुभिर्वा कृतस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंयोगो भविष्यतीत्येवं स्वयमन्यथार्थकृतस्येति सूत्रावयवं व्याचष्टे * अथ वेति * ज्योतिष्टोमेन द्वौ बहवो वा यजेरन्निति श्रुतिकल्पने द्विबहुश्रुत्योर्द्वित्वबहुत्वविधिं विनानर्थक्यापत्तेरनन्यगतित्वेन निरवकाशत्वाद्यजेतेत्येकवचनाख्यातश्रुतेराख्यातानां मध्ये कस्मिंश्चिदाख्याते प्रयोक्तव्ये प्राथम्यात्प्रयोगोपपत्तेर्गत्यन्तरसम्भवेन सावकाशत्वादेकत्वमत्यन्तं बाध्येतेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनैतत्प्रतिपद्विधिपक्षेणेति सूत्रावयवं व्याचष्टे * सा चेति * यदि च हेतुरवतिष्ठेतेति न्यायात् शूर्पत्वैकार्थसमवायिनो ऽन्नकरणावान्तरसामान्यस्य होमसाधनत्वहेतुत्वान्यथानुपपत्त्यान्वयविधिः कल्प्यमानो यथा शूर्पविषयएव कल्प्यते तथा द्वित्वादिर्निमित्तप्रतिपद्विशेषविध्यन्यथानुपपत्त्या द्वित्वादिविधिः कल्प्यमानः प्रतिपद्विशेषपक्ष एव कल्प्यत इत्याशयः । न त्वेतद्युक्तं प्रतिपद्विशेषनिमित्तद्वित्वादिविधिकल्पने ऽन्योन्यनिमित्तत्वापत्त्या ऽन्योन्याश्रयापत्तेः निमित्तानपेक्षद्वित्वादिविधिकल्पने तूपास्मै गायता नर इति प्रतिपदं कुर्यादिति नित्यायाः प्रतिपदो नैमित्तिकया प्रतिपदाबाधेनार्थाद्द्वित्वबहुत्वयोस्तन्निमित्ताभ्यां प्रतिपद्भ्यामेकविषयत्वनियमे ऽपि तद्विधायिन्योः श्रुत्योः प्रतिपद्विशेषानपेक्षत्वात्सर्वत्र प्राप्तेरेकत्वचोदनायां विरोधपरिहारायोगेन बाधे सत्युपास्मै गायता नर इत्यस्या अपि प्रतिपदो ऽनन्यगतित्वाद्द्विबहुयजमानकयोरेव प्रयोगयोर्विकल्पेन निवेशापत्तेः । तस्मात्प्रौढिमात्रेणेयं व्याख्याकृता ।

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

प्रकृतिशब्दं स्वयं तावत्प्रक्रियतइतिकर्मव्युत्पत्त्या प्र-

कृतवाचित्वेनासंयोगात्तु मुख्यस्येति मुख्यशब्दवत् ज्योतिष्टो-
मोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * प्रकृतीति * यथाभाष्यं व्याचष्टे
* औपदेशिकत्वाच्चेति * आतिदेशिकं सदेकत्वं प्रयोगाख्यस्यार्थ-
स्यैकेन कर्तुमशक्यत्वात्तद्वशेन कपालवद् बाध्येत द्विविधे ऽपि तु
ज्योतिष्टोमप्रयोगे तस्यैकवचनश्रुत्या प्रत्यक्षविहितत्वान्नार्थवशेन बा-
धो युक्त इत्यर्थः। विवक्षितं हीति भाष्यमविवक्षाशङ्कानिरासार्थत्वेन
व्याचष्टे * न चेति * षष्ठाद्यन्यायेन पुरुषस्य प्रधानतयोद्देश्यत्वे-
नैकत्वस्य पुंस्त्ववदुद्देश्यविशेषणत्वमविवक्षाकारणमस्तीत्याशङ्क्य प्रा-
धान्यस्य भावनानिष्पादकत्वाख्यगुणत्वान्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वेन गु-
णत्वएव शास्त्रव्यापारादाख्यातोक्तस्यैकत्वस्य भावनाक्षिप्तगुणभूतो-
पादीयमानकर्तृविशेषणत्वाद्विवक्षोपपादयिष्यतइत्याह * यथा
चेति * यत्रापि हीति भाष्यमेकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषय-
त्वाभावोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * यदपीति * भावनासंख्ययोरेक-
प्रत्ययवाच्यत्वाद्भावनाप्रतीतिकालएव संख्याप्रतीतेस्तदा च भावना-
क्षेप्यस्य कर्तुरप्रतीतत्वेन विशेषणत्वायोगाद्धात्वर्थेन तु निष्पाद्यत्वा-
द्यथा कथं चिन्निष्पादकाक्षेपे ऽप्यक्रियात्वेन स्वतन्त्रनिष्पादकक-
र्तृरूपाक्षेपायोगाद्यावदेवेह धात्वर्थः प्रतीतस्तावदेव कापि भाव-
ना कर्त्ता कश्चिद्भविष्यतीत्यवधार्येत इति कर्त्रधिकरणवार्त्तिके च
धात्वर्थेन स्वतन्त्रनिष्पादककर्त्राक्षेपस्य वक्ष्यमाणस्य प्रौढिमात्रत्वा-
त् बहुद्व्येकशब्दानां संख्यामात्रस्य वाच्यत्वान्वाख्यानमित्येवं पर-
त्वात्प्रथमप्रतीतत्वेन संख्याया एव विशेषणत्वावगतेर्यजेतेत्येकव-
चनादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वाभावे कर्तृत्वाभावेना-
धिकाराभावान्नैकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयता युक्तेत्याश-
यः। यदि त्वन्याङ्गत्यागे ऽप्येकस्या शक्तिः स्यात्ततो गुणलोपे च
मुख्यस्य क्रिया स्यादिति न्यायात्प्रधानानुरोधेन गुणभूतैकत्व-
त्यागः शङ्क्येत न त्वेतदस्तीत्याह * शक्नोति हीति * कर्तृविशेषण-
त्वाभ्युपगमे ऽप्येकत्वस्य त्यागो न युक्त इति प्रौढिं दर्शयितुमाह
* उत्पत्तीति * सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिचोदनास्थत्वेनैकत्वस्य कर्मरू-
पत्वावधारणात्तत्त्यागे कर्मण एवाननुष्ठितत्वापत्तेरुत्पत्तिकाले च
बहुदक्षिणत्वाद्येकाशक्तिहेत्वनवगमेनानुपसञ्जातविरोधावस्थायां श्रु-
तत्वाद्वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति च प्रयोगचोदनास्थत्वेनानु-
ष्ठानप्रत्ययप्रत्यासन्नतया बलवत्वादित्याशयः। तस्मादिति भाष्यं
सूत्रार्थोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * स्वयं व्याख्याते
पक्षेणेतिशङ्कासूत्रार्थे विकृतौ क चिद्द्वित्वबहुत्वाभ्यामपि संयोगा-

सद्भावेनार्थाक्षेपायोगोक्त्यर्थत्वेन प्रकृतेरेवैकत्वसंयोगनियमादित्येवं व्याख्यातुमाह * यत्विति * प्रतिपद्विशेषनिमित्तो यजमानसंख्याविशेषो यजमानसंख्याविशेषनिमित्तश्च प्रतिपद्विशेष इत्यन्योन्याश्रयापत्तेः प्रतिपद्विशेषनिमित्तद्विबहुयजमानकत्वश्रुतिकल्पनायोगात्प्रतिपद्विशेषानपेक्षश्रुतिकल्पने चैकत्वचोदनाविरोधापरिहाराद्यजमानसंख्याविशेषविशिष्टप्रतिपद्विशेषविकल्पनपूर्वं तदन्यथानुपपत्त्या विशेषणभूतसंख्याविशेषविधिं कल्पयित्वा संख्यान्तरपक्षे प्रतिपद्विशेषविध्यभावात् संख्याविशेषस्यार्थान्निमित्तत्वं वाच्यं कुलायादौ तु संख्याविशेषप्राप्तेर्गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेश्च न विशिष्टविधिः सम्भवतीत्याशयः। अथेत्यादिभाष्येण वासनाविति द्विवचनवत् ज्योतिष्टोमे ऽपि पत्न्याशयं द्विवचनं बहुवचनं वा भविष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थमुच्यतइत्यादिभाष्यं व्याख्यास्यन्स्वयं तावद्धर्म्मप्रजासम्पन्ने दारेषु नान्यं कुर्वीतेति दारान्तरनिषेधेनैकपत्नीकत्वनियमात्पत्न्याशयस्य द्वित्वस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वं न सम्भवतीति परिहारमाह * पत्नीति * व्याचष्टे * बहुभ्य इति * ८८८।२
बहुशब्दस्यैकशेषत्वाभावान्मध्यप्रतीकेन बहुत्वयुक्तं वाक्यं गृहीत्वा तुल्यन्यायत्वाच्च चकारेण द्वित्वयुक्तं वाक्यमन्वाचित्यास्मिन्वाक्यद्वये यो यजमानशब्दः स पुमान् स्त्रियेति लक्षणाद्विरूपैकशेषः कल्प्येत सच पुंबहुत्वस्य पुंद्वित्वस्य वा सत्राहीनेषु विहितस्य द्विबहुवचनाभ्यां स्वरसात्प्रतीतेर्निष्प्रमाणक इत्येवं योज्यं निमित्तोपादानानर्थक्यदोषोक्तिप्रसङ्गेनेह त्विति भाष्यावयवं व्याख्याया सम्भवादिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * क्षौमे इति * ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीतेत्युत्पत्तिशिष्टैकत्वविरोधिपुन्द्वित्वविध्ययोगात् क्षौमाख्यगुणविधानार्थत्वेन च वाक्यार्थवत्त्वोपपत्तेः पुन्द्वित्वाप्राप्तिमगतिहेतुं सूचयितुं गुणस्य तु विधानत्वात्पत्न्यां द्वितीयशब्दः प्रयुक्तः क्षौमवाक्ये पुन्द्वित्वाविधाने ऽप्यन्यत्र क चिद्विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थम् * न हीत्युक्तम् * अपि चेतिभाष्यं व्याचष्टे * एकेति * विकल्पेनार्थवत्त्वमाशङ्क्य नित्यनैमित्तिकत्वेन विषमशिष्टत्वाद्विकल्पायोगो ऽभिहितः। तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्ये तस्मादुक्तदृष्ट्ये एवेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्येण गतार्थमाशङ्क्यापिशब्देन युक्त्यन्तरोपसंहारार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * तस्मादपीति * न चाहीनवद्प्रकृतयज्ञसम्बन्धो ऽस्तीत्यादिवार्त्तिकेन क्रत्वन्तरान्वयावेदकप्रमाणाभावाद्यजमानद्वित्वबहुत्वस्वरूपान्वये चानर्थक्यापत्तेरुत्कर्षायोगमुक्तमनुभाषणपूर्वं द्वेधा परिहरति * यत्विति *

ज्योतिष्टोमस्य प्रतिपन्निमित्तभूतयजमानद्वित्वबहुत्वसंयोगाभावात्प्रतिपदोरुत्कर्षो ऽपि क्रत्वन्तराङ्गत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य द्विवचनान्तयजमानशब्दोपस्थापितस्य द्वियजमानकस्य 'यज्ञस्याहीनवच्छष्ठ्या बहुवचनान्तोपस्थापितस्य च बहुयजमानकस्य तादर्थ्यचतुर्थ्याप्राधान्याभिधानाच्छ्रुतिं प्रमाणं सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति *

॥ जाघन्या अनुत्कर्षाधिकरणम् ॥ १० ॥

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥

जाघनीपत्नीसंयाजान्वयविधिर्दर्शपूर्णमासयोः पशौ वेति चिन्तायाः प्रकरणस्य पूर्वैः सविरोधाविरोधचिन्तात्वाभावेनासङ्गतिमाशङ्क्य निमित्तत्वेनोद्देशभूतयोर्द्वित्वबहुत्वयोः: प्रकृतकर्मासंयोगात्तत्संयुक्तानां पत्नीसंयाजानामप्युत्कर्षं प्रसक्तमपवदितुं चिन्तैषेति विरोधाविरोधचिन्ताफलभूतोत्कर्षानुत्कर्षचिन्तात्वात्सङ्गतिमाह * उत्कर्षेति * जाघन्यास्तृतीययाङ्गत्वोक्तेः संस्कार्यत्वायोगेनोत्कर्षकत्वायोगादुत्कर्षशङ्कानुपपत्तेरधिकरणानारम्भमाशङ्क्य पश्ववयवत्वेन पशुं विनोपादानाशक्तेरवयवत्वेनैव चात्तराद्धादिवदवयव्यप्रयोजकत्वादङ्गत्वानुपपत्तेः प्रयाजशेषवत् तृतीयाभङ्गेन संस्कार्यत्वं न्यायाभासात्पुरुषबुद्धिप्रभवाच्छङ्क्यतइति परिहारसूचनार्था बुध्द्युक्तिः क्रियतइति वक्तुं प्रयुक्तस्य प्रत्ययस्यानुग्रहार्थं कस्मिंश्चिद्धातौ प्रयोज्ये नित्याया प्रतिपदः प्रकृतौ विहितायाः कुलायादिष्वप्यतिदेशात्प्राप्तिं प्रसङ्गाद्वारयितुं प्रतिपदन्तरविधिर्युक्तः जाघन्यास्तु प्रकृतावप्रस्तुतत्वान्न युक्तः संस्कारविधिरित्याशङ्क्य पत्नीसंयाजानां प्रकृतावारादुपकारित्वेन विहितानां प्रसङ्गात्पशावतिदेशप्राप्तानां जाघनीसंस्कारार्थत्वविधेर्युक्तत्वसूचनार्थं प्रसङ्ग्याची प्रस्तौतिः प्रयुक्तः। प्रश्नपूर्वं सन्देहहेतूक्त्यर्थं कथमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * जाघन्येति * कीदृग्वचनव्यक्तिद्वयमित्यपेक्षितं पत्नीसंयाजानां गुणत्वं जाघन्याः प्राधान्यमित्येका जाघन्या गुणत्वं पत्नीसंयाजानां प्राधान्यमिति द्वितीयेतिविवरणार्थं यदीत्याद्युक्तं सर्वपशुप्रकृतित्वादग्नीषोमीयगतेत्युक्तं संस्कार्यत्वोपपादनायोत्तराङ्गत्वात्पत्निसंयाजानां तत्काले पशुकार्यस्य प्रधानस्य कृतत्वात्तदवयवभूताया जाघन्याः कृतार्थतोक्ता नेह पत्नीसंयाजानामुत्कर्षानुत्कर्षचिन्ता किन्त्वस्य वाक्यस्यैतद्विधानमिति भाष्यस्थविधानशब्देनोक्तमिति: सूचनार्था

विधानोक्तिः । किं तावदित्यादिभाष्योक्तं पूर्वपक्षं सङ्गृह्णाति * कि-
मिति * अचोदनादित्यस्य पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्थस्य हेतोर्जाघन्याः
पशुरहितयोर्दर्शपूर्णमासयोश्चोदयितुमशक्यत्वादित्येवमर्थाङ्गीकार-
णोत्कर्षहेतुतयानुषक्तस्य व्याख्यार्थेन जाघन्यामिति भाष्येण प्रति-
ज्ञाते सन्निपत्योपकारित्वे कथमिति प्रश्नाक्षिप्तयोर्हेतूक्त्यर्थमारादुप-
कारित्वमपेक्ष्य सन्निपत्योपकारित्वस्य पशुपुरोडाशाधिकरणन्याये-
नाभ्यर्हितत्वादित्युक्तम् । शब्दादितिभाष्ये शब्दोक्तेरेकपदोपादान-
लक्षणश्रुतिवाचित्वसूचनायान्यत्र चेत्युक्तम् । सौत्रं हेतुमेकदेशश्चेति
भाष्यव्याख्यातं स्पष्टयितुमेकदेशेत्युक्ते विद्यमानैकदेशिसंयोगस्यैक-
देशद्रव्याप्रयोजकत्वहेतुतया वक्ष्यमाणस्येहैकदेश्यभावेनाभावादेक-
देशो प्रयोक्ष्यतइत्याशङ्क्य परप्रयुक्तश्रुतैकदेश्येकदेशग्रहणे सम्भव-
त्यन्यप्रयोजकता न युक्तेति सूचनार्थम् * तथा सति चेत्युक्तम् * ८८९।१
अपकृष्येतेत्यहीनाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवस्य द्वित्वबहुत्वयुक्तं
चेति चकारानुकृष्टस्येहापि जाघनी चेति चकारेणानुकृष्य पूर्वपक्ष-
प्रतिज्ञार्थत्वेन व्याख्यार्थं भाष्यस्थमुत्कर्षपदं व्याख्यातुमुत्कर्षोक्तिः ।
नन्वित्याशङ्कायाः परिहारे सत्यमित्यादावुच्यते शब्दस्योत्तरग्रन्थ-
शेषत्वभ्रमं निवर्त्तयितुमाह * सेति * एवं सतीति भाष्यं पत्नीसं-
याजानां सन्निपत्योपकारित्वोक्तिप्रयोजनोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *
परं चेति* कर्मानुष्ठानं कथ्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्यानुष्ठानकथनार्थं परं
भाष्यमित्यर्थः । कस्मान्नोत्तरग्रन्थशेषतोच्यते शब्दस्येष्यत इत्याश-
ङ्क्याह * यदि पुनरिति * विहितत्वाभ्युपगमेन परिहारे दत्ते
पत्नीसंयाजान्यजतीति वाक्यान्तरेण विहितत्वे सति दर्शपूर्णमास-
योर्जाघन्यभावे ऽपि पत्नीसंयाजानुष्ठानापत्तेः पूर्वपक्षीष्टोत्कर्षासिद्धि-
प्रसङ्गादनिष्टापत्तिपरिचोदनाच्छायापतनयुक्तमेवेत्याशङ्क्योत्तरेत्युक्त-
म् । पशौ जाघनीप्रतिपादनार्थत्वे ऽपि दर्शपूर्णमासयोरारादुपका-
रित्वेनानुष्ठानविरोधाज्जाघनी त्वित्यादेर्नोत्तरत्वं सम्भवतीत्याशयः ।
अतः परिहारवाचिवचनत्वेनैवैवं सतीत्यादिग्रन्थजातं जाघनीवाक्ये-
न पत्नीसंयाजसंस्कृता जाघनी कार्येति वचने सति वाक्यान्तराद्दर्श-
पूर्णमासयोः पत्नीसंयाजानुष्ठाने ऽपि जाघनीवाक्यात्पत्नीसंयाजेषु
जाघनी प्रतिपाद्यते तस्मात्पशौ हृदयादिनिष्पत्तिप्रयोजनत्वेन विश-
स्यमानं पशुमनुनिष्पन्नाया जाघन्याः प्रतिपत्तिरित्येवं योज्यमि-
त्युपसंहरति * तस्मादिति * जाघनीवाक्यस्य जाघनीसंस्कारा-
र्थतया पत्नीसंयाजविधायित्वे सति क्रत्वन्वयनिरपेक्षाणां जाघनी-
स्वरूपान्वये नैष्फल्यापत्तेः प्रतिपच्छब्दाक्रतुगामित्वप्रतीतिवद्नेनैव

वाक्येन जाघनीशब्दात्पश्वाख्यक्रतुगामित्वप्रतीतेरभ्युपगमनीयत्वात्प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासगामित्वबाधापत्त्या तत्राकरणप्राप्तेदर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजा इति भाष्यं न युज्येतेत्याशङ्कते * नन्विति * जाघनीवाक्यं विना पश्वाख्यक्रतुगामित्वासिद्धौ वाक्येन प्रकरणबाधाद्दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजाकरणं प्राप्नुयादतिदेशात्तु तद्गामित्वप्रतीतिसम्भवे वाक्यस्य तत्राव्यापारादतिदेशेन चोपदेशात्मकप्रकरणबाधायोगात्प्रत्युतातिदेशेनात्मलाभार्थं प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासाङ्गत्वापेक्षणात्तत्राकरणाप्राप्तेन भाष्यविरोध इत्याशयेन परिहरति * प्राप्नुयादिति * उत्कर्षोक्तिस्तर्हि विरुध्येतेत्याशङ्कते * तेन तर्हीति * वाक्योत्कर्षो ऽत्र विवक्षितो न विधेयोत्कर्ष इति परिहरति * सत्यमिति * पाठोत्कर्षशङ्कानिरासार्थं विकृताविरयुक्तम्। जाघन्याः पश्वेकदेशत्वात्पशुं विनोपादानाशक्तेरङ्गत्वेन चोदयितुमशक्यत्वात्पशौ कृतार्थत्वात्प्रतिपाद्यत्वावगतेरुद्देश्यत्वाज्जाघनीवाक्यमपकृष्येतेत्येवं सूत्रं योज्यमित्याशयः।

चोदना वा ऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

जाघनी वेति भाष्यं पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्थानुषक्ता चोदनादितिशब्दोक्ताविधेयत्वनिरासार्थत्वेन वाशब्दव्याख्यार्थतयाभासमानं पूर्वपक्षसूत्रस्थचकारानुकृष्टापकृष्येतेतिशब्दोक्तोत्कर्षप्रतिज्ञानिरासाभावे पूर्वपक्षसिद्धान्तसूत्रयोरन्योन्यासङ्गत्यापत्तेः प्रथमान्तजाघनीशब्दपरेण तु चकारेण पचम्यन्तभावव्युत्पन्नाचोदनादिति शब्दानुकर्षणमङ्गीकृत्य ऽविधेयत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य सौत्रेण वाशब्देनोत्कर्षप्रतिज्ञायां निरस्तायां तद्धेतुत्वेनाभिमतोद्देश्यत्वनिरासार्थत्वेन सौत्रचोदनाशब्दव्याख्यार्थतया व्याख्यातुमाह * नवेति * जाघनी संस्कार्या सत्युद्दिश्यमानत्वादुत्कर्षिका स्यात्सा तु तृतीयया पत्नीसंयाजाख्येषु यागेष्वङ्गत्वावगतेः संस्कार्यत्वाभावान्नोद्दिश्यते किं तूपादीयते ततश्चेह दर्शपूर्णमासयोरेवैतद्वाक्यं विधानाख्यं कार्यं कुर्वन्नोत्कृष्यतइति श्लोकार्थः। भाष्ये विधेयत्वोक्तेरुपादेयत्वसिद्ध्यर्थत्वसूचनायोपादीयतइत्युक्तम्। पत्नीसंयाजाङ्गत्वेनाज्यस्य विहितत्वाज्जाघनीविध्यानर्थक्यमाशङ्क्य विकल्पेनार्थवत्त्वसूचना * याज्यावदित्युक्तम् * विधेयत्वसिद्ध्यर्थत्वेनापूर्वत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्यादिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीसंयाजा इति भाष्यं स्वरूपेण विहितानामपि जाघनीसंस्कारार्थत्वेन विधेयत्वोपपत्तेः सत्यं वि-

हिता इत्यादिपूर्वपक्षभाष्ये ऽभिहितत्वादयुक्तमाशङ्क्य तत्सन्निधे-र्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यनेनापि न्यायेन जाघन्या विधेयत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * सर्वत्रैवेति * जाघनीवाक्यस्यैवंविधशब्दोक्तप्रत्यभिज्ञायमानधात्वर्थवत्त्वोक्त्यर्थतां भाष्यस्य वक्तुं ततश्चानन्तरविहितत्वान्मनसि विपरिवृत्तेरशक्यः पत्नीसंयाजानाम् * विधिरित्युक्तम् । ततश्चेति चकारार्थः । अनन्तरविहितस्यापि स्विष्टकृद्यागस्योत्तरार्द्धसंस्कारार्थत्वेन विधिवदेषामपि जाघनीसंस्कारार्थत्वेन विधिर्भविष्यतीति सत्यमित्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तपरिहारनिरासार्थं यद्यपि जाघनीसम्बन्धः पत्नीसंयाजानामविहितस्तथापि जाघन्याः प्राप्त्यभावेनोद्देश्यत्वायोगात्सम्बन्धिद्वयोद्देशं च विना सम्बन्धिनो ऽपि विधेयत्वापत्त्या गौरवापत्तेः प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्यादिवत्सम्बन्धविधौ तात्पर्यायोगादक्रियात्वेन जाघन्याः स्वातन्त्र्येण विध्ययोगे ऽपि पत्नीसंयाजोद्देशेन तत्सम्बन्धं नान्तरीयकमङ्गीकृत्य तस्या एव विधेयता युक्तेति जाघनीसम्बन्ध इत्यादिना लक्षणत्वेन चात्र पत्नीसंयाजा इत्यन्तेन भाष्येणोक्ते कथं तेषामुद्देश्यतावगम्यतइति कथमिति भाष्येण पृष्ट्वा पत्नीसंयाजानां जाघन्यन्वये विधेयत्वोपादेयत्वात्पत्न्यन्वये चानुवाद्यत्वप्राधान्योद्देश्यत्वाद्वैरूप्यादत्तेः विधेयत्वायोगादित्यभिधानार्थं पत्नीसम्बन्धादित्यादिभाष्यं दार्शपौर्णमासिकानां पत्नीसंयाजानां पशावतिदेशात्प्राप्तानां जाघन्यन्वयविधेः पूर्वपक्षीष्टत्वात्तेषां च पत्न्यन्वयस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्वैरूप्यानापत्तेरयुक्तमाशङ्क्य स्वरूपतो प्राप्तानामन्यान्वयविध्ययोगेन जाघन्यन्वयविधेः स्वरूपप्राप्त्यनुवादापेक्षत्वात्पशौ च प्राप्तानां दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थेन वाक्येनाप्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानुवादायोगादपूर्वस्य यागस्य जाघनीसंस्कारार्थत्वेन विधिः पूर्वपक्षिणा वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्त्यर्थतया व्याख्यास्यन्पूर्वपक्षीष्टं पक्षं दूषयितुमाह * न चेति * पाशुकपत्नीसंयाजानुवादसम्भवाभ्युपगमे ऽप्युद्देश्यत्वायोगाज्जाघन्या नोत्कर्षकत्वं सम्भवतीत्याह * न च जाघन्या इति * इहोपादीयतइति वार्त्तिकेन पाशुकत्वानपेक्षपत्नीसंयाजान्वये जाघन्याः संस्कार्यत्वे निरस्ते ऽपि पाशुकपत्नीसंयाजान्वये संस्कार्यत्वादुद्देश्यत्वं भविष्यतीत्याशङ्कापूर्वं निरस्यति * संस्कार्यत्वादिति * पशौ जाघन्याः कृतार्थत्वमतिक्रमकारणमाशङ्क्य कृतार्थत्वावेदकशेषादिशब्दाभावाशयेन निरस्यति * यदि चेति * पूर्वपक्षनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * पाशुकत्वानपेक्षपत्नीसंयाजान्वयपक्षे तु पत्नीसंयाजानां प्रकरणगम्यदर्शपूर्णमासाङ्गत्वविरोधापत्तेर्जाघनीसंस्का-

८९०॥ रार्थत्वायोगान्नोत्कर्षशङ्काप्यस्तीत्याह * न चेति * पत्नीसंयाजोक्त्या ऽस्मिन्पक्षे पदार्थोत्कर्षः सूचितः। वाक्याज्जाघन्यङ्गत्वावगतेः प्रकरणबाधं शङ्कते * वाक्येति * अनुत्पन्नानां पत्नीसंयाजानां जाघन्यां विनियोक्तुमशक्यत्वात्पत्नीसंयाजान्यजतीत्युत्पत्तिवाक्यापेक्षित्वेनार्थविप्रकर्षाद्वाक्यमपीदं न बलीय इति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * यदि हीति * एवमपि तुल्यबलत्वापत्तेर्दौर्बल्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य जाघनीफलालोचनाद्विप्रकर्षाधिक्यमाह * न चेति * अतः पशौ दर्शपूर्णमासयोर्वा प्राप्तानां पत्नीसंयाजानां जाघनीसंस्कारार्थत्वविध्ययोगादपूर्वस्य यागस्य तादर्थ्यविधिः पूर्वपक्षिणा वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्त्यै पत्नीसम्बन्धादिति भाष्यमित्येवं व्याचष्टे * न चेहेति * भाष्ये च पत्नीसम्बन्धादित्यनेन वैरूप्ये सूचिते सर्वयागेषु सपत्नीकस्यैवाधिकारात्पत्नीकर्तृकत्वप्राप्तेः पत्नीशब्दस्य तदनुवादत्वेनाविधायकत्वाद्वैरूप्यानापत्तिमाशङ्क्यानर्थक्यापत्तेर्बहुपत्नीकर्तृकत्वस्य च नित्यमप्राप्तेर्देवपत्नीदेवत्यत्वनिमित्तपत्नीसंयाजनामधेयावगतत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च पत्नीशब्दस्य देवताभूतदेवपत्नीवाचित्वावगमेन देवतारूपगुणविधायित्वावगमाद्वैरूप्यस्या ऽपरिहार्यत्वसूचनार्थं नात्र यजमानपत्नीभिर्योगो ऽन्वीयते येन सर्वयागानां पत्न्यन्वयप्राप्तेः पत्नीशब्दो ऽनुवादः स्यात्किं तु यस्य यागस्य देवपत्न्यो देवतात्वरूपेण साधनत्वेनोच्यन्ते तासां चापूर्वे यागे प्राप्त्यभावेन विधेयत्वापत्तेरपरिहार्यं वैरूप्यमित्युक्तम्। एतद्भाष्यविवरणार्थत्वेनाथेत्यादिप्रश्नोत्तरभाष्यं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * जाघन्याख्यद्रव्यपत्न्याख्यदेवताविशिष्टयागविध्युत्तरकालं यागकैमर्थ्याकाङ्क्षायां जाघनीप्रतिपादनार्थत्वावगमे ऽपि जाघन्युद्देशेनाविधानाद्वैरूप्यपरिहारशङ्काया निराससूचनार्थत्वेन जाघन्यां त्विति भाष्यस्थं तुशब्दं व्याख्यातुमाह * अल्पार्थेति * पत्नीविशिष्टयागोद्देशेन जाघनी विधियस्ते विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदशङ्कानिरासार्थत्वेनास्ति त्विति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कापातनिकायै सिद्धान्त्यभिमतवचनव्यक्त्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पश्चात्पठितमपि तावद्व्याचष्टे * तस्मादिति * शङ्कानिरासार्थत्वेनास्ति त्विति भाष्यमिदानीं व्याचष्टे * नन्विति * पत्नीसंयाजावान्तरप्रकरणात्पत्नीविशिष्टत्वप्राप्तेः पत्नीशब्दानादरादित्यर्थः। अवान्तरप्रकरणाद्विशेषलाभं दृष्टान्तेनोपपादयति * यथैवेति * यत्वित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वाद्व्याख्याय तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

एकदेश इति चेत् ॥ २२ ॥

पूर्वपक्षसूत्रोक्तोत्कर्षहेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे *अथ यदिति * एकदेशत्वस्याप्रयोजकत्वे हेतुताया न्यायसिद्धत्वसूचनार्थं चतुर्थाधिकरणसूत्रं पदकर्माप्रयोजकमित्येतत्सूत्रर्थावपरिणताप्रयोजकपदानुषङ्गसहितं पठितम् * न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेरिति[1]) * सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * तत्रेति* नञं व्याख्यातुमाह * स नामेति * यद्यप्येकदेशो द्रव्यं यस्य ८९।१।२
यागस्येति चतुर्थाधिकरणसूत्रस्यैकदेशद्रव्यशब्दार्थस्तथाप्येकदेशद्रव्यो ऽपि जाघनीशब्दो जाघन्या नाप्रयोजको नानुपादायक इत्येवं नञं व्याख्यातुं गत्यर्थात् द्रवतेर्धातोर्द्रव्यशब्दव्युत्पत्तिमङ्गीकृत्यैकदेशो द्रव्यो गम्यः प्रतिपाद्यो यस्य शब्दस्येत्येकदेशद्रव्यशब्दार्थं कृत्वा एकदेशवाची शब्दो ऽर्थस्यानुपादायको यस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं च विना सम्बन्ध्युपादानाशक्तेरन्यतः सिद्धप्रतिसम्बन्धिसम्भवे च तदाक्षेपाशक्तेरन्यतः सिद्धत्वेन प्रकृतस्य प्रतिसम्बन्धिनो ग्रहणं विनार्थो न ज्ञायते जाघनीशब्दस्य तु जातिवाचित्वेन सम्बन्धिशब्दत्वाभावात्तदर्थभूताया जाघन्याः पशुयागाङ्गत्वेन सिद्धस्य पशोर्ग्रहणं विनाप्युपादातुं शक्यत्वान्नानुपादेयत्वेनोत्कर्षकतेत्युक्तम्। न प्रकृताविति भाष्ये प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोरित्यवयवं दैक्षवैषम्योक्त्यर्थसौत्रप्रकृतिशब्दव्याख्यार्थत्वादुत्कृष्यानेन विशसनादिप्रकारेण पशुतो निष्पन्नया जाघन्या पत्नीसंयाजाः कार्या इत्यनेन रूपेण जाघनीशास्त्रेण नोच्यते किं त्वविशिष्टा विधीयत इत्येवं भाष्यशेषं व्याख्यातुमाह * रूपं वेति * यथा कथञ्चिच्छब्देन विशसनाद्युत्पत्तिप्रकारनियमाभावं येन केन चिदित्यनेन च क्रयाद्युपादानप्रकारनियमाभावमुक्तमनोवासोन्यायेनोपपादयितुं रूपं वेति सप्तमाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं पठितम्। यदि चेयं पृथग्भूता न प्रचरेत्ततः पशुं विना न शक्यैतोपादातुं न त्वेदस्तीत्येवमर्थत्वेन सतिभाष्यं व्याख्यातुमाह * नचेति * पृथक्त्कवाच्यवयवशब्दः छागप्रकृतिकत्वनियमस्यापि चाभावाद्विशसनादिनियमो दूरापास्त इत्याह * नचावश्यमिति * दैक्षे ऽपि तर्ह्यनियमः स्यादित्याशङ्क्य वैषम्योक्त्यर्थसौत्रप्रकृतिशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोरिति भाष्यावयवमुत्कृष्टमिदानीं व्याख्यातुमाह * अग्नीषोमीये ऽपीति * पश्ववयवप्राप्तौ दर्शपूर्णमासयोर्दैक्षप्रकृतित्वा-

(१) इदं सूत्रं वार्त्तिकव्याख्यातम्।

भावात्प्रकृत्युक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्य कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाचित्वेन द-र्शपूर्णमासोपलक्षणार्थतयोपपादयति * प्रकृताविति * भाष्ये च सप्त-म्यर्थे षष्ठीव्याख्यार्थम् * प्रकृतानित्युक्तम् * तस्मादित्यधिकर-णार्थोपसंहारभाष्यं संस्कार्यत्वाभावेनोत्कर्षकत्वा ऽयोगे ऽपि दार्श-पौर्णमासिकेषु पत्नीसंयाजेष्वाज्याबरोधेन जाघन्यनवकाशादुत्कर्षा-पत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयन्व्याचष्टे * तस्मादिति *

सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ २४ ॥

दीर्घसोम इति सप्तमीश्रुत्या प्राधान्यानुक्तेरधिकरणत्वस्य च सन्तर्दनं प्रति यागस्यायोगात्केन सहात्र प्रकरणस्य विरोधाविरोधचि-न्तेत्यपेक्षायामाह * इहेति * ज्योतिष्टोमोक्त्या प्रकरणविरोधा-विरोधचिन्तात्वसूचनपूर्वं हनू वा एते यज्ञस्य यदभिषवण इति चाभिषवणफलकयोः प्रक्रमोक्त्या सन्तर्दनीयत्वसूचनपूर्वं ज्योति-ष्टोम इत्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोम इति * सम्पूर्वस्य तर्दतेरर्थं व्याचष्टे * भित्त्वेति * द्वयोः समीभूतयोः संश्लेषार्थं संश्लेषप्रदेशौ भेदनेन तनूकृत्यैकस्योपर्यपरं स्थापयित्वा संश्लेषयेत् इति यावत् । तत्रेति सन्देहभाष्यं कर्तृनो वेत्यादिपक्षान्तराणामपि वक्ष्यमाणत्वान्न्यूनमाशङ्क्याग्निष्टोमपक्षवत्कर्तृपक्षे ऽप्यविरोधाविशे-षाद्भाष्यमतेन च संस्थापक्षे ऽप्यविशेषाद्विरोधस्य च सत्राहीनपक्ष-वदग्निष्टोमान्यमात्रपक्षे ऽप्यविशेषाज्ज्योतिष्टोम एवेत्यनेनाग्निष्टोमक-र्तृसंस्थापक्षाणामाहोस्विदित्यनेन च सत्राहीनाग्निष्टोमान्यमात्रप-क्षयोः संग्रह इति सूचयितुमाह * तत्रेति * कियन्तो ऽत्र पक्षाः

८९२।१ सम्भवन्तीत्यपेक्षायामाह * एते चेति * अग्निष्टोमसंस्थातोऽत्यर्थः शुद्धशब्दः । सन्तर्दनं प्रकृतानर्थलोपादित्येतावत्सूत्रव्याख्यार्थमुच्य-त इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * दीर्घसोमशब्दार्थस्य दी-र्घकालत्वस्य सोमयागत्वस्य च प्रकृतावग्निष्टोमे ऽप्यलोपादित्येवं व्याख्यार्थं दीर्घेत्युक्ताग्निष्टोमोदाहरणाशङ्काभावेन दीर्घाख्यप्रयोजन-लोपाद् धृत्यर्थत्वार्थवादायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यार्थम् * स-न्तर्दनेत्युक्तम् * क्रयणद्रव्याणां विकल्पदृष्टान्तत्वायोगसूचनार्थं स्वयं दृष्टान्तान्तरमुक्तम् । अग्निष्टोमनिवेशप्रतिज्ञार्थत्वेनावृत्त्या प्र-कृतिशब्दव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याख्यातुमनुत्कर्ष इत्युक्ते क-र्मव्युत्पत्तेन प्रकृतिशब्देनाग्निष्टोमोक्तेः प्रकरणाख्यानुत्कर्षहेतुसूच-नार्थत्वं सूचयितुम् * प्रकरणेत्युक्तम् * दीर्घसोमत्वस्याग्निष्टोमे